This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

B 455382

PROPERTY OF
University of Michigan Libraries
1817
ARTES SCIENTIA VERITAS

ОТАЏБИНА

КЊИЖЕВНОСТ, НАУКА, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ВЛАСНИК И УРЕДНИК
ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

ГОДИНА ПЕТА
КЊИГА ПЕТНАЕСТА
СВЕСКА 57, 58, 59 и 60-та

У БЕОГРАДУ
У ШТАМПАРИЈИ НАПРЕДНЕ СТРАНКЕ
1887.

AP
56
.O87
v.15

Slavic
Perlstein
9.27.54
Z 9161

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ, И ГДЕ ЈЕ ШТО?

I. Лепа књижевност.

1. Лирске, епске и драмске песме

Војислав. Песма, стр. 75. — Путовање по Србији. I. Усамљени гробови, стр. 393.

Драгутин Ј. Илијћ. Песма сна, стр. 99. — Прибислав и Божана, историјска драма с певањем у пет чинова ст. 321, 481.

Милован Ђ. Глишић. Два цванцика, шала у четири чина, други, трећи и четврти чин, стр. 1.

2. Приповетке, новеле, романи

Алесандро Манцони, Вереници, превод с талијанског, наставак, стр. 128, 250, 519.

Јанко М. Веселиновић. Чини, слика из сеоског живота, страна 208.

Бертолд Ауербах, На престолу, роман, превод с немачког, наставак, стр. 397, 583.

Бранислав Нушић, Трубач Милацин, из приповедака једнога каплара, стр. 543.

II. Наука

1 Расправе и чланци.

Проф. *Ђ. М. Станојевић*, Шетња по облацима, стр. 75.

Проф. *Милош Миловановић*, Мисао и осећање, психолошка расправица са гледишта позитивне науке, стр. 101. — Народ и напредњаци, политичка студија, стр. 448, 610. — Друштво Св. Саве, стр. 481.

Проф. *В. Карић.* Дух и осећање народа у Србији, психолошка студија, страна 281.

Сп. Гопчевић, Пловдивска буна, стр. 191.

2. Прилози за историју

а) За историју српских ратова

Пуковник *Димитрије Ђурић*: Две последње победе шумадијскога кора. Битка код Врање стр, 36.

Пуковник *Др. Владан Ђорђевић*. Преко границе, свршетак. страна 61. — Српска и бугарска војска, стр. 161. — Мобилизација српске активне војске 1885, стр. 345 — Концентрација српске активне војске 1885, стр. 548 —

б) За историју спољне политике нове срп. државе.

Карађорђе и Аустрија, страна 233. —
Карађорђе и Русија, страна 419, 591

III. Друштвени живот

1. Политички

Какав устав треба Краљевини Србији? стр. 266, 434 и 535
Политички преглед стр. 389.

2. Књижевни

Реферат о Јагићевом издању „Quatuor evangeliorum' versionis paleoslovenicae Codex Marianus — од *Стојана Новаковића*, — стр. 146.

Реферат о књижевном часопису „Revue Jnternationale", од уредништва. стр. 151.

„Слике из сеоског живота" Јанка М. Веселиновића — Критика *Др. Милана Јовановића*, стр. 302.

„Омер Челебија" приповетка М. Ђ. Милићевића — критика *К. Араницког*, стр. 465.

„Наше школовање и његови резултати" професора В. Карића — критика Дра *Милана Јовановића*, стр. 630.

3. Просветни.

Наши најновији закони у просвети, од проф. *Јов. Миодраговића* стр. 297.

Класицизам и реализам и наше средње школе, од проф *Ј. Миодраговића*, стр. 457, и 621 —

4. Уметнички.

Гетеов „Фауст" на српској позорници. Гостовање гђе Ружичке Штроци, од *Т. Ст. Виловског*, стр 317.

Брахфогелов „Нарцис" реферат *Драг. Ј. Илића* стр. 317.

Доња Дијана, реферат *Богдана Поповића* стр. 474.

Врачара, реферат *Др. Милана Јовановића* стр. 643. —

ДВА ЦВАНЦИКА

ШАЛА У ЧЕТИРИ ЧИНА

НАПИСАО

МИЛОВАН Ђ. ГЛИШИЋ

(СВРШЕТАК)

ДРУГИ ЧИН

У Петњици. Код попа. Сутра дан. Јутро. Пред кућом.

I

Кенда и Синђа, изађу из куће

Синђа (чудећи се): О, сестро, шта ми рече!... Баш улазио и у кућу?

Кенда: Јест!.... Видио га кум Стојан. Викнуо на њега: „шта тражиш, море, ту!“ А он ти, вели, утече доле низ коров...

Синђа: Да није, болан, што однео?!

Кенда: Не знам!.... Све смо разгледали, па чини ми се — није ништа дарнуо.... Али Вилиман хоће све живо да метне у топ! Чим дође синоћ с оног проклетог вашара, осу викати на јадну Сару: „И овака си и, тамо она, — онака си! И пребићу те, ако те још једном видим да реч проговориш с оним голавером из Клинаца!....“

Синђа: О, бог с нама!

Кенда: Таман он тако грди, кад ето ти, на пакост, кума Стојана те каза да је неко тумарао по кући.... Онда ти се, моја пошо, Вилиман разгоропади! Три ста чуда на јадну девојку! „Што, вели, није чувала кућу, него тумара по вашару и састаје се с којекаким лолама!“ А овамо — она веселница и није хтела да иде, него је он сâм повео.... Па што праскâ на кмета — да бог сачува!

Синђа: Зар на Вукомана?

Кенда: А ја!.... (Поверљиво.) Прети да ће га тужити капетану, начелнику, суду.... Ићи ће, вели, у Београд — начиниће му да га окују у гвожђе.... Ако му баш ништа не могне, — он ће га, вели, убити!

Синђа: Ух, боже ме сачувај! А што?

Кенда: Не знам, очију ми!.... Каже, Вукоман је крив, што се од неко доба врзмају толики лопови око ових села.... Али неће то бити, него он ти се лепо изеде што је Вукоман кмет. Говорила сам му и говорила: „Море, човече, и боље што ниси! Мање ти је бриге!....“ Аја, не можеш ти њему доказати!... (Хоће да пође.) Баш те молим, пошо, реци попи нека га мало утишка и ублажи. Бог му дао здравље — попо уме некако помирити и најгоре душмане!...

Синђа: Хоћу, Кенда, све ћу му казати!

Кенда: А куд је, велиш, отишао?

Синђа: У Клинце... Оде јутрос зором — да чита некоме молитву.... Надам се и он ће сад доћи.... Могла би га, ако хоћеш, и причекати....

Кенда: Немам ти кад, моја пошо!.... Кућа ми остала сама. Сара оде на воду.... Синоћ ти јадница није ни вечерала Кад онај горопадник диже вику, она побеже у вајат.... Сву ноћ није оком тренула. Јутрос плаче као киша и вели ми: „Ја ћу, тето, побећи у свет!“

Синђа: Јадница!

Кенда: Па се бојим, доћи ће девојци виле очима, те ће тумарнути куд, па куд ће после наша брука! Ми и онако немамо деце, па ти је волим, сестро, као своју кћер.... За то и допадох часом овде до вас, да замолим попу... Очију ти, пошо, кажи му све што сам те молила. (Одлази.)

Синђа (за њом): Ама немај бриге, као да си му ти казала! (Оде за Кендом да је испрати. Мала пауза. Долазе с лева испод куће Мара и Сара с воде.)

II

Мара и Сара

Сара (невесело): Благо теби, Маро, кад си се намерила на овако душевне људе, па те пазе и држе као мало воде на длану!..., А ја несретница....

Мара (весело): Ене де! А што си несретница?! Ако је Вилиман и навикнуо мало на тебе — навикнуо, па ништа!.... Чудна ми чуда!... Док га прође та луда ујна — опет ће се одобровољити.

Сара : Мучно бога ми!.... Он се и до сад често осецао на чељад; али овако — никад!.... Да ме синоћ није Кенда одбранила, бог зна шта би било.... Знаш ли ти, да сам ја сву драгу ноћ преплакала?

Мара : Кад си луда!... Ја, вала, не бих ништа марила! Склонила бих се, па бих лепо из прикрајка гледала како праска и смејала се.... А што да плачеш? Што да се кидаш?.... Ако је теби суђено да пођеш за Мићу — ти ћеш за њега поћи, па макар Вилиман био још онолики — макар сва капетанија устала да покварн... (Долази с десна Мића; види се да је љутит.) Ене! Ми о курјаку, а курјак те на врата!

III

Мића и пређашње.

Мића (туробно) : Добро јутро!... Како си, Саро? Шта радиш?

Мара : Ето жали ми се, веселница, на Вилимана.

Мића (Сари): Јамачно очет викао на тебе? Ваљда због мене, а? (Хода нестрпљиво.)

Сара : И због тебе, и онако....

Мића : А шта ти је стало!... Бајаги ти нешта може!

Мара : И ја јој кажем.

Сара : Е да ви знате како је мени.... (Мићи.) Бога ти, шта ти рече синоћ на вашару кад ја одох?

Мића : Шта ми рече? Ништа! Луд човек.... Прети ми чак и коцем ....

Сара (уплашено): Молим те, Мићо, клони га се!

Мића : Јок ја!.... О, да га хоће само ђаво надарити!.... И онако ми од јутрос *мало* треба!.... (Мари, с нагласком.) А је ли ту Кића?

Мара : Отишао је рано јутрос у дрва. Не знам да ли се вратио.... А треба ли ти што?

Мића (уздржава се): *Треба* ми — ја!.... Види де, је ли ту! (Мара оде у кућу.)

IV

Сара и Мића.

Мића (љутито): И још има образа да се побрати са мном!

Сара (зачуђено): Ко?

Мића : Па тај Кића — тај лола!

Сара : Што је лола? Шта ти је момак крив?

Мићa: Није он момак!.... Он је — варалица!

Сара: Е?

Мићa: Јест — варалица!.... Мене преварити — мене обрукати!

Сара: Али како?

Мићa (јетко): Ето како!.... Нађем га синоћ на вашару — упртио некаку торбетину; вире из ње ораси... Питам га — каже ми: донео да прода, па неће нико да купи.... Тако реч по реч, па ме салети да трампимо....

Сара: За што?

Мићa: Па ја да му дам ону вуну, што си видела, за његове орахе.... (За се.) Само да она дечурлија нису потурила маховину — ја бих њега тужио кмету. Овако сам ћу се с њим наравнати! (Гласно.) Еле салети ме да трампимо.... Мени баш нису требали ништа ораси; али, да му учиним љубав као свом знанцу, пристанем. Уговоримо да ми дâ два цванцика прида.... Ту се још и побратисмо — да му будем девер, пољубисмо се и одосмо.... Однесем ону његову торбу. Код куће ме сви дочекаше: дај да видимо шта си то трампио!.... Ја да се похвалим како су лепи ораси — изручим торбу онде пред свима....

Сара: Па?

Мићa (кипећи од љутине): Па покор, брука, превара!.... У торби само озго ораси — нема ни добра прегршт, а доле....

Сара: Шта би доле?

Мићa: Сама шишарка!

Сара (пљесне рукама): Шишарка!

Мићa: Па још она лу́да, она округла шишарка — што деца граде од ње ра̀дише!.... Све живо прсну у смех. Ја у земљу да пропаднем.... Учини ми се — да ме неко поли врелом водом!.... (За се.) Ух, децо, децо, шта учинисте! А ја бих њега паучио памети! Него искијаће он то, ако Мића буде жив! (Гласно.) Зар то није варалица!?

Сара (крсти се): О, анатема га било!.... До душе, слушала сам да Кића хоће каштo да учини будалаштину; али ваљда је то само од ђаволства; може бити — хтео је да се нашали с тобом....

Мићa: Нека се он шали са својом капом, а са мном — јок! Не волим ја таку шалу.... Знаш ли ти, море, да ме од јутрос сви дирају код куће! Не смем чељади у очи погледати од бруке!.... Него ће му, вала, и пресести! Баш ћу му се попети на душу! (Враћа се Мара из куће.)

V

Мара и пређашњи.

Мара: Бога ми, Кића се није још вратио.

Мића: А не знаш — хоће ли скоро?

Мара: Не знам ти ништа.... Него ако је какво поздравље — можеш и мени казати, па ћу му ја рећи кад дође....

Мића: Аја! Није *за казивање*.... Хоћу ја сâм да се састанем с њим! (Сари.) Хоћеш ти, Саро, кући?

Сара: А да шта ћу, Мићо...

Мића: И ја ћу на ту страну, па ћемо донскле заједно.

Сара (узме тестију): Само да не види Вилиман...

Мића: Па нек види — марим ја!.... Е хоћу, вала, за инат да те допратим до вратница!.... Хоћу да видим шта ми може!... (Полазећи, Мари с нагласком.) Увратићу се ја *опет*! Имам неког рачуна с побратимом Кићом! (Оде на десно са Саром, у живљем разговору.)

VI

Мара, после поп.

Мара (зачуђено): Шта је овом Мићи те се нешто накострешио!.... Има неког рачуна с побратимом Кићом?.... Откад му је побратим? Какав ли је то рачун? Ту има неки ђаво!.... Бог и душа — Кића је опет учинио какву лудорију! (Замисли се.) Ко зна како је прошао и с оним шишаркама! Подметати шишарке место ораха — е то је баш лудо, то само Кића уме! И он ни у уво — понео човек на вашар да прода!.... Синоћ дође кући у неко доба ноћи. Донесе некаку торбу с вуном, па је сакри некуд. Хвали ми се, да је трампио Питам га: с ким? Неће да ми каже — само се смеје као луд. Трампити шишарке за вуну — то је баш да се човек прекрсти и левом и десном!.... А ако ли га онај, с ким је трампио, окупи; ако га тужи — шта ће онда? Неће му попо помоћи, као што му је до сад помагао и плаћао за њега два три пут глобу — све због таких његових угурсузлука... Лепо стрепим од страха, а не смем ником да кажем његову бруку! Попо се и онако наљутио мало на њега, што је синоћ дошао доцкан кући.... (Долази поп с требником увијеним у петрахиљ под пазухом.)

Поп (добре воље): А, Маро синко, јеси уранила — јеси ми вредна, а?

Мара: Бога ми, попо, јутрос сам и ја подоцкан устала.

Поп: Не мари, синко! Вредно чељаде стићи ће свакад да уради свој посао.... А ти си ми, Марице, баш вредна! Ако будеш така и у својој кући — у добри час!....

Мара (весело): Па мора се, попо, радити! Ваља јести — ваља живети....

Поп: Право велиш, синко, право!.... (Смешећи се.) А бројиш ли дане до Митрова дне — бројиш, а?

Мара (застиђено): Па оно.... попо....

Поп: Ако, синко, ако!.... Гледаћемо, баш на Митров дан да начинимо мало весеља.... Шта вели Кића — је ли већ нашао кума, старога свата, девера?

Мара (као горе): Не знам, попо....

Поп: Е, нек се постара!.... Време пролази. А нека, бога ми, бира људе. Ја сам рад да вам свадба буде како ваља.... Ви сте у мојој кући одрасли — ви сте моја деца. Друге немам... (Гануто.) Имао сам, али их бог узе — његова воља.... Вас попо неће искобити!.... (Веселије.) И ти се, синко, постарај па ону собицу тамо у качари распреми и намести.... Нек је готово.... После, децо, боме пазите се и радите, па ћете и ви скућити кућу... Сви смо се, бога ми, мучили! Ето ја, кад сам се пре тридесет година запопио и дошао у ово село с мојом пошом — нисмо имали ништа. Два јастука, губер, сламњача, мало посуђа и оно хаљина на нама — то је било све. Седели смо за неко време у општинској судници, у једном собичку. Па полако — полако, и ето сад, хвала богу, имамо и своју кућицу и свега у кући.... Само здравља, синко, па ваља радити.... (Полази у кућу.) А Кића се још није братио из дрва?

Мара: Није, попо!

Поп (маше главом, смешећи се): Хм! Враг један — заслужио је да га избијем за синоћницу!.... (Шалећи се, Мари.) Шта велиш, Маро, да ја њега мало....? (Маше штапом као да бије неког.)

Мара (смешећи се): Па ако је заслужио....

Поп: Нећу, нећу — шалим се!.... Добар је Кића.... Само да је мало паметнији — не би било с горега.... А шта вели — што је задоцнио?

Мара: Забавио се мало....

Поп: А како је продао орахе?

Мара (мало збуњено): Не знам, попо.... (Поп уђе у кућу. Долази с десна Синђа.)

VII

Синђа, Мара иа Кића.

Синђа: Чини ми се, дође попо, Маро, а?

Мара: Јест, пошо!... Сад баш уђе у кућу.

Синђа: Ама, бога ти, каква је оно вуна у некакој торби — тамо иза куће, обешена под стрехом?

Мара: Не знам.... Кића донесе синоћ.... Пазарио, вели, на вашару.

Синђа: Јамачно је добро продао орахе?

Мара (мало збуњено): Орахе? Може бити.... (За се.) А да зна поша шта је било испод ораха! (Долази с лева испод куће Кића са секиром на рамену.)

Синђа (Кићи): А где си ти од јутрос, враже један, а?

Кића (као сустао): Вала, пошо, ево ме!.... (Хукне.) Ху! Баш спадох с ногу!.. (Оставља секиру.) Био сам чак у Мачинама! Да знаш каких сам дрва дотерао — сâм цер!

Синђа: И беше нестало... Синоћ смо ја и Мара једна нашле мало иверја те подложиле ватру.... (Смешећи се.) А тебе нигде ни од побојања!.... Него, чујем, да си добро ћарио на вашару? Донео си неку вуну?.... А како продаде твоје орахе?

Кића (забашурује): Па добро, пошо.... Него вуна је баш чиста као памук!.... Да видите само! (Оде брзо иза куће.)

Синђа (Мари, као у шали): Није вајде, Маро, Кића се својски стара за тебе!.... Обешењак један — како се сети да узме вуну!.... Ако буде лепа — можеш му исплести које чарапе....

Мара: Та није ми дао ни да загледам љуцки!.... (Враћа се Кића с торбом из које вири чиста бела вуна.)

Кића: Ево, пошо! (Подноси јој торбу.)

Синђа: Бог и душа красна вуна!.... А колико си платио?

Кића: Па знаш.... оно — није за паре....

Синђа: Није ти зар нико дао џабе?

Кића: Оно није.... него сам трампио...

Синђа: Трампио?.... А за што?

Кића: Па за орахе....

Синђа: Ко ли се нађе тако луд?

Кића: А што — луд?!

Синђа (смеје се): Вала, Кићо, или је био луд или те је преварио...

Кића: Луд — може бити.... Али преварио ме није.... Знам ја добро Мићу. Он је мој давнашњи знанац.... Јуче смо се и пробратили, — (Мари) он ће ти деверивати. (Показује им торбу.) Ово је чиста вуна! (Синђи.) Гле само како је то тешко — како је набијено! (Пружи јој торбу.)

Синђа (прихвати): Одиста потешко! Да видиш, Маро! (Долази Мари.)

Кића (хвалећи се): Има ту најмање три оке!... Ама што ја трампим — то нема шале! (Узима од Маре торбу.) Да видите, чуда ради,

шта је ту вуне! (Истреса торбу.) Шта... шта... шта! (Сви се преневазе кад виде да је маховина.)

Синђа (прсне у смех): Не рекох ли ја!

Мара (пљесне рукама): Маховина!.... (Тихо Кићи.) Тако ти и треба!

Кића (избечно се од чуда): Ао, побратиме, побратиме!

Синђа (смејући се): Ама велим ја да је превара!.... Ха, ха, ха!.... Дај да кажем и попи твоју трампу!.... Ха, ха, ха!.... (Оде у кућу.)

VIII

Мара и Кића.

Мара (Кићи који још стоји укочен од изненађења): Аха! Хоћеш да продајеш шишарке! Не да ти ђаво да седиш с миром.... Што си тражио — то си нашао!.... Охо! Баш волим!

Кића (љутито): И ти ми се светиш?!

Мара: И треба да ти се светим!... Алал му вера што те превари!

Кића: Молим те, Маро, окани ме се!.... Ао, Мићо, Мићо!.... (Чисто не верујући себи, загледа маховину.) Јест — маховина! Сама маховина! Нема вуне ни добра кудељка!.... (Одмахне рукама.) Брука, превара!

Мара: Превара — да боме!... Видиш како не ваља варати! А ти јуче упртио шишарке...

Кића: Е вала не марим!.... И он је добио шишарке!

Мара: Па шило за огњило!.... За то те је ваљда и тражио мало час....

Кића: А, зар је већ долазио?

Мара: Да боме. Заборавих да ти кажем.... Вели — има неки рачун с тобом. Свратиће се опет....

Кића: О, да хоће само доћи!.... Мене преварити — свога побратима!....

Мара: Ако, ако! Бог му дао.... Хоћеш шишарке!

Кића: Море, окани ме се!.... Шта си ме опет ти напала!.... Гледај свог посла!... Шта се то тебе тиче?

Мара: Бога ми — тиче ме се! Ја јуче и јутрос премрех од страха, да ниси награјисао због твога ђаволства.... Моли бога, што си се на Мићу намерио. а ко зна шта би те још снашло! (Оде у кућу мало љутита.)

IX

Кића, па Мића.

Кића (корача љут): Ао, Мићо!... Ао, побратиме! Ао, лоло један! Мене ли нађе да превариш!... (Резонује.) Оно — и Мара има право!

Који ме ђаво надари да носим шишарке?! Могао сам, што вели, и горе проћи.... (Плане.) Али опет — опет! Што да се баш он нађе! Да је ко други — не бих толико ни марио. Али он, мој познаник, побратим! Е то ме једи!.... (Мало мирније, с резоновањем.) Бог и душа — нисам ишао навлаш на превару! Мислио сам, док види шта је у мојој торби, да се мало насмејемо, па да му вратим његову вуну, или да му поштено платим колико буде право.... А оно гледај ти његова посла, шта ми је подметнуо!.. О, да га хоће враг нанети да ми дође!... (Долази Мића набурен.)

Мића: Аха, ту ли си? (Корача.)

Кића: Јест — ту сам! (Корача.)

Мића: Зар тако, а?

Кића: А ти тако! Шта је ово, а? (Покаже маховину.)

Мића: Па маховина! Зар не видиш!

Кића: Је ли то поштено, а?

Мића: Нисам је ја метнуо у торбу заиста?

Кића: Е? Него ко?

Мића: Деца подметнула.

Кића: »Деца подметнула!« Видиш, молим те!... Па добро, и мени су деца подметнула шишарке.

Мића: Ти лажеш!

Кића: Охо, шта рече ти, море?

Мића: Рекох — лажеш!

Кића: Лажеш ти!

Мића: Ти си ишао на превару, ја — јок!

Кића: Ја сам ишао на шалу, а на превару — јок!

Мића: Чудим се, што ме онако салетео: »да трампимо, да трампимо«... а он пашао мене да превари!

Кића: Чудим се што се онолико устеже: »не требају ми ораси, шта ће ми ораси«.... а он само тврди пазар!

Мића: Мене онако обрукати!

Кића: И ти си ми знанац, побратим!

Мића: Вала, Кићо, неће ти то проћи тако о лако — бѐли!

Кића: Ехе! А шта би ти хтео?

Мића: Хоћу моју погодбу — хоћу моја два цванцика!

Кића: Какву погодбу?... Не дам ти ни паре!

Мића: О, даћеш — даћеш!

Кића: Јок ја!

Мића: Хоћеш — хоћеш!

Кића: И ти хоћеш неку погодбу?!... А знаш ли ти, да можеш за оваку варанцију отићи у хапс!

Мића: Нуто де!... Ја у хапс?...

Кића: Баш ти — главом!

Мића: Моли се ти богу за здравље оне деце Вукоманове, а ја бих тебе научио памети!

Кића: Моли се ти богу што си мој човек, а теби би пресела маховина!...

Мића: Дај ти мени моја два цванцика — док ти љуцки говорим!

Кића: Аја, — ни гроша!... Није Кића луд!

Мића: Баш не даш?

Кића: Не дам!

Мића: Е ја ћу тебе тужити општини, па куд пукло — да пукло!

Кића: Претиш ми?!.. Мене преварио — па ми још прети!

Мића: Преварио си и ти мене!

Кића: Онда смо намирени і

Мића: Аја! ја хоћу погодбу!

Кића: Нема од тог ништа!

Мића: То вуне вреди више од оно ораха!... Најпосле био боље гледати! (Изиђе поп из куће, зачуђен на њихову свађу.)

X

Поп и пређашњи.

Поп: Море, који вам је ђаво?! Шта се ту свађате?

Мића: Ето, попо, овај мој бајаги побратим — преварио ме као душман!

Поп: Е? Одиста велиш? (Погледа Кићу, махнувши главом.)

Кића (брзо): И он је, попо, мене преварио!.. (Покаже маховину.) Ето, ето! То ми је подметнуо место вуне!... (Поп се насмеје.)

Мића: А знаш ли ти, попо, шта је он мени подметнуо место ораха?... Саме шишарке!

Поп (зачуђено): Шишарке! (Кићи.) Црни брајко, зар су ти оно јуче биле шишарке, а? (Кића се ушепртљи.)

Мића: Јест, попо, бога ми! Па још оне луде, округле шишарке — што не ваљају ничему!

Поп (маше главом, Кићи): И ти се нећеш никад дозвати памети!

Кића (збуњено): Али, попо, ја нисам...

Поп (оштро): Ћути ту, срам те било!... И хтео си да превариш овог поштеног момка, свог познаника, пријатеља....

Мића: И побратима, попо! Јуче смо се и побратили — одеверио ме....

Кића (упепрљено): Али и он је мене преварио....

Поп: Није он крив!... Момку су деца Вукоманова подметнула то у торбу....

Мића (брзо): Тако је, попо!

Кића: Е, ко ће му веровати.....

Поп: Верујем му ја — јер знам зацело; знао зам и јуче. (Мићи.) Стака ми казала. Тражила те по целом вашаришту.... (Кићи.) Ти ћеш, брајко, овоме момку лепо напунити пуну торбу ораха; али преда мном — да ја видим — па ћеш му дати. Он ће теби торбу вуне....

Мића (заинаћено): Јок, попо!... Мени не требају ораси....

Кића (брзо): А што си узео, кад ти не требају?

Мића (Кићи): Узео сам што си ме саврежио да трампимо, да ти учиним љубав као своме човеку; што ти је, велиш требала вуна.

Кића: Па си ми дао маховину!... Хвала ти — као брату!

Поп (на Кићу): Опет он!

Мића (попу): Ја, попо, нећу орахе!... Нити ћу му давати вуну.... Нека он мени дâ што смо погодили — два цванцика па мирна крајина!

Кића (покаже оно мало вуне): Зар за овај прамен вуне два цванцика? Аја, не дâ Кића!

Поп (Кићи): Шта не даш? Море, даћеш!... Гледај ти њега — ем учинио угурсузлук ем се још бацака!... Не велиш, хвала богу, што те човек не тужи, него дошао да се лепо намири с тобом?... Зар си заборавио како си прошао лане с оном чабрицом, што си је напунио иверјем а озго претрпао мало сиром? Зар си заборавио како си награисао преклане, опет на вашару, кад си носио у торби мачка те продавао место жива зеца?...

Кића (збуњено): Ама.... попо.... нисам хтео....

Поп: Шта ниси хтео? Знам ја тебе добро! Због твојих угурсузлука отишло је и мени неколико талира из џепа!... (Блажије) Што се, човече, једном не опаметиш? Ниси ти, за бога, дете! Како би ти момку подметао шишарке?!

Кића: Али, очију ми, попо.... само од шале!..

Поп (пресудно): Кад је од шале, а ти, синко, плати шалу! Па од јако памет у главу!... Кад човек неће да му подмириш орахе, него тражи погодбу — ти му подај два цванцика, па ћути!... (Окрене се Мићи.) Ја мислим да је тако право и тако вам пресуђујем.

Мића: Хвала ти, попо! И јест право!

Кића (јогунасто): Али ја не могу.... ја немам пара...

Поп: Ако немаш сад — даћеш му други пут. Причекаће те човек.... Хоћеш, Мићо?

Мића: Хоћу, попо, само нек се одржи погодба!

Поп: Тако!.. Срамота је да се свађате. Своји сте људи, познаници, пријатељи, побратими (Кићи.) Ето човек ће ти бити и девер. (Обојици.) А сад — хајде пољубите се!

Мића: Па не браним.... можемо....

Кића: Оно — најпосле.... кад попо каже....

Поп; Де, де — пољубите се! (Састави их те се пољубе.) Тако!.... Нек је са срећом и с миром да бог да!

Мића (полако Кићи): Кад ћеш ми, побратиме дати два иванцика?

Кића (полако Мићи): Боже здравље — даћу ти! (За се.) Е баш му за инат не дам!

Поп (добре воље): Видите, децо, како је то лепше живети у љубави, него гложити се и свађати! Ви ће те временом, ако будете устаоци, бити своји људи... домаћини.... (Тргне се.) Ехе, шта је сад?! (Бахне с десна Вилиман са штапом као бесан; за њим трчи Кенда.)

XI

Вилиман, Кенда и пребашњи.

Вилиман: Камо лола?! (Спази Мићу.) Аха — ту ли си! (Полети на њ.)

Кенда (задржава га): Не, Вилимане, да од бога нађеш!

Поп (зачуђено): Вилимане - човече!

Мића (пред њега): Шта хоћеш ти, газда, од мене?! (Кића готов да заклони Мићу.)

Вилиман (цичи): Јесам ли ја теби јуче казао, да се не врзеш око моје куће? Шта си тражио отоич на мојим вратницама? (Хоћ да полети на њ; Кенда га вуче за рукав.)

Поп: Али, Вилимане!

Мића: Окани се ти мене, човече!

Вилиман (лупа бесно штап у земљу): Питам ја тебе — шта пристајеш за оном девојком. а?

Мића (храбро): Мени је слободно ићи друмом.... Слободно ми је разговарати са сваким, ко хоће да се разговара са мном...

Вилиман: Знаш ли ти, да ћу те сад.... (Замахне штапом.)

Поп (полети међу њих); Не, човече! Шта ти је?!

Кенда (вуче Вилимана): Вилимане, прођи се!

Кића (заклања Мићу): Шта ти је он крив?!

Вилиман: Ја знам — шта ми је крив!... (Цикне): Хоћу да убијем лолу! (Хоће да кидише на Мићу; истрче из куће Синђа и Мара, упропашћене.)

XII

Синђа, Мара и пређашњи.

Синђа и Мара: Шта је! Шта је!

Мића (иза Киће): Чусте ли га? Хоће да ме убије!

Вилиман: И хоћу, бре!

Мића (претећи): О, чекај само док кажем Вукоману!

Вилиман (цикне и полети на њ): Ух, та стани де, лоло! (Кића заклони Мићу и пропусти га да утече.)

Сви (задржавају Вилимана): Вилимане! Човече! Не! (Завеса пада.)

ТРЕЋИ ЧИН

Код Киће. Сутра дан по Аранђелову дне. Пред вече.

I

Кића, па Мића.

Кића (доље држаљку од секире): Е, људи, шта се учини ноћас од Вилимана! Похараше га лопови! Дигоше му толике паре, а апарта што су однели у руву и осталим стварима!... (Маше главом и смеје се.) Сиромах мој побратим Мића — није сретан! Чини ми се, неће бити ништа од његове женидбе, док се год Вилиман не утиша и не одобровољи ... (Остави рад, па хода.) До душе, Мића ми је побратим, био ми је девер; али, грешан у бога, баш волим што ће се мало накињити! Нек видл како је! Кињи и он мене једнако. Не дâ ми ока отворити, због она два цванцика. Од Лучина дне до сад долазио ми је барем сто пута те искао; а да не рачуним оно кад ме сретне или кад ја њега сретнем. Чудо је божје како ми није заискао и на Митров дан, на свадби! Али није.... био је опет мало душеван. А већ сутра дан — дошао је одмах ... Кад год прође овуда — а као на пакост допаркује сваки час да види ту његову Сару.... еле, кад год прође — ето ти га, па: „Шта би од моја два цванцика, побратиме? Кад ћеш ми дати, побратиме? Дај, побратиме!“ Као да ја овде седим и кујем за њега цванцике!.... Лепо видим — тера човек инат и хоће навлаш да ме кињи, па то ти је! Него их неће добити, бѐли! Кад је инат — нек је инат!.... Од ово три четири дана нисмо се видели. Почео сам се склањати и бежати од куће — само да ме не нађе! Шта ћу кад ми човек досади?!.... Чудим се, што га данас нема! Јамачно се и он забунио и забавио у овој вреви.... (Долази Мића.)

Мићa: Добар вече, побратиме!

Кићa (тргне се, за се): Ето га опет! (Гласно.) Бог ти помогао! А зар је већ вече?

Мићa: Па смирило се сунце!.... Ето видиш! (Покаже на прозорчић.)

Кићa (погледа): Јест, бог и душа!.... Кад мени дан прође?!.... (Погледа га сумњиво.) Седи, побратиме, седи!...

Мићa (седајући): Вала, побратиме, и не седи ми се.... Свратих само уз гред да видим шта радиш....

Кићa (за се): Сад ће опет! (Гласно.) И треба, побратиме.... (За се.) Баш ми се ту попе! (Покаже прстом у врх темена. Гласно.) Кад нећеш свратити мени, а ја коме ћеш.... (С једва приметном иронијом.) А нисмо се ни виђали скоро....

Мићa (чинећи се невешт): Па долазио сам ја, али те ни једном не нађох код куће; и онако те нигде не виђам од ово три четири дана.

Кићa (забашурује): Та има се посла, побратиме. Каштo ме зовне и попо, те му што урадим.... А бога ми — треба да га послушам. Он ми је дао ово мало крова над главом... (Навлаш окреће разговор.) Ама чу ли ти шта би ноћас од Вилимана?

Мићa: Чуо сам.... Бога ти, знаш ли колико му однеше?

Кићa: Сто и педесет дуката. Прекјуче примио од газда Јовише. Ноћас му дигоше... Као да су руком оставили!

Мићa: Е, несретници!... А чусмо и ми овамо у Клиђцима вреву и пушке.... Вукоман рече: „може бити иду људи са славâ — Аранђелов дан је.“

Кићa: Ама Вилиман ти је и страдао што је отишао на славу — онде код свог комшије. Код куће је остала само Кенда и Сара и онај матори, глуви Пéко, њихов најамник.. Кад би, вели, око по ноћи, а бахнуше тројица пред кућу. Један стаде на врата; други под прозор — да се не јави ко од чељади, а трећи лепо уђе у коначић, оби сандук и диже паре.

Мићa: Их, кукавац, што се нисам ја десио тамо!

Кићa: Е шта ћеш! Да је био откуд један куражан човек — све би их повезао. То су некаки лупежи што се врзу око ових села и тако краду!.... Ено летос о Петрову дне — кад насрташе овде на попину кућу — било их је шесторица....

Мићa: Знам.... И ти сâм све растера...

Кићa (хвалисаво): А ја шта ти мислиш?!.... (Смешећи се.) Него сад ће Вилиман опет три ста јада на Вукомана!

Мићa: И ја се бојим.... А не бих то волео.

Кићa: Знам.... Попо их беше помирио и сложио. Вилиман беше готово пристао да ти дâ Сару. Није ти бранио да пролазиш

поред његових вратница и да се с њом разговараш, као оно око Лучина дне.... Сад ето деси се та недаћа! Ко зна како ће бити....

Мића: Па и Вукоман се дао мало у бригу.... Ишао је јутрос рано капетану... (Поверљиво.) Чини ми се, ноћас ћемо сви у потеру...

Кића (полако): И ја сам се томе надао!... Море, да мени дâ Вукоман неколико поузданих људи — ја би њих похватао све на легалу.

Мића: Одиста велиш?

Кића: Бих вере ми!.... Ево ја бих се опкладио у што год хоћеш — да су сад негде у оној чести код гробља. Барем ноћас ће се онде сакрити. Тамо им је жива згода. Кроз ону честу пукла је јаруга чак доле до потока; а само да се докопају потока — одоше они у Мачине!

Мића: Бог и душа, право велиш!

Кића: Ја бих рекао да су се они и до сад састајали у оној капели на гробљу.... Од ономад сам пролазио поред гробља око неко доба ноћи, па ми се све чини — опазио сам да неки враг промиче око капеле.... Ко ће други бити него они? Ту бих ја њих вребао!.... Ако ноћас узморам у потеру — нигде нећу засести него тамо.... Хоћеш и ти?

Мића: Не знам; ако ме Вукоман не остави код куће или не опреми на другу страну....

Кића (задиркујући): Ама, побратиме, да се ти почем не бојиш вампира?

Мића (мало увређен): Откуд ти то паде на ум? А кад си ти мене до сад видео да сам плашљив?

Кића (смешећи се): Шалим се, побратиме! То је само разговор....

Мића (устаје): А да ти баш покажем да се не бојим — гледаћу, ако икако могнем, да дођем ноћас у заседу на гробље!.... (Полазећи.) А сад — у здрављу, побратиме!.... Идем мало горе, да видим шта се чини....

Кића (задиркујући): Шта чини Сара.... је ли?

Мића: Па и то, побратиме. (Оде.)

Кића (одахне): Хвала богу — оде! Ово је први пут од Митрова дне, што се растасмо, а не заиска ми она проклета два цванцика!.... (Смеје се.) Забринуо се ваљда па заборавио!.... (Врати се Мића; Кића се тргне; за се.) Јао, ето га!

Мића: Ама чујеш, побратиме....

Кића (брзо): Да ниси заборавио што, побратиме? (Осврће се и бајаги тражи да није Мића што заборавио.)

Мићa: Нисам.... Него, вере ти, би ли ми могао дати она два цванцика? — Баш ми треба

Кићa: Два цванцика?.... Бога ми, побратиме, немам.... Претрпи се још који дан.

Мићa: Не бих ти, вала, искао; али не знаш — како ми треба.

Кићa (раздражено, за се): Не би ми искао! А овамо — иште сваки дан по пет пута!.... (Гласно) Та дао бих ти, брате! Али немам — разуми!

Мићa: Па немој се осецати тако! Ако сам ти заискао — нисам ти оца убио!.... На послетку — чекао сам те доста, ако је за вајду! (За се.) Има, али нâ инајет!

Кићa (готово да прекипи): Е јеси чуо, побратиме, та твоја два цванцика изедоше ми мој крст!.... Имаш ли ти душе? Зар се не можеш ни једном састати са мном, а да не иштеш?!

Мићa: Побратиме, са својим једи и пиј, али не тргуј!.... Нашли смо, да је право. Попо је тако пресудио.... Нисам ја крив...

Кићa (корача): Ама ти мене кињиш, побратиме!... Ти тераш са мном инат, побратиме!

Мићa (слеже раменима): Тех, мој побро, — мене и сад дирају тамо по селу. Не марим толико што си ме преварио. На послетку, што веле, било је: шило за огњило!.... Али оно задиркивање, оно посмевање досади ми! Омрзнуо сам, вала, орахе — не могу ни да их погледам!

Кићa: Зар ти мислиш — мени се овде нико не посмева, нико ме не задиркује?!.... И ја сам омрзнуо вуну! Кад Мара узме да преде — ја окренем главу или побегнем из куће напоље, само да не гледам кудељку!

Мићa: Верујем, побратиме, верујем!... Него кажи ти мени збиља: кад ћеш ми дати два цванцика?

Кићa (готово да изађе из коже): Та не знам, брате! Даћу ти!.... Чим се први пут састанемо — ма где било... (Корача.)

Мићa: Па добро, добро!.... Хајде де! У здрављу, побратиме! (Оде)

II

Кићa, па Мара.

Кићa (одахне, раздражен): Е оваке напасти није дочекао жив двоножац! Да чудна инајета за име света! Баш ми се попе на душу његовим инатом! Чим га видим — сав прекипим. Како нећу прекипети — кад му из очију вире два цванцика, из разговора му

звече два цванцика.... Та и он ми са̑м изгледа као какав цванцик!.... Разговарам се ето с њим, а једнако ми зуји у ушима: „дај, дај, дај!“ Не знам ни шта сам говорио!.... Замишљено.) Е не дам му, не дам, па макар шта било! Где га го́д видим — бежаћу испред њега; побећи ћу из ове куће, из овог села, из ове капетаније; али му не дам! (Долази Мара.)

Мара (смешећи се): Бога ти, зар опет деша долазио?

Кића: Долазио.... (Одсечно.) Јеси чула, Маро, од сад чим га видиш — кажи: нисам код куће, па био ја ту не био!.... Мени је већ довде дошло! (Превуче љутито руком испод грла.)

Мара: Вала, Кићо, што јест — јест; али не ваља му посао!.... Молим те, подај му, нек нам се један пут скине с врата.

Кића: Е не дам — макар се потурчио! Не дам за инат!

Мара: Па видиш — ти тераш инат, он тера инат. Коме досађујете, него опет себи?!.... А могло би, вала, бити и без тога.

Кића: Ја теби кажем да му не дам!.... Каква су то посла! Гања ме као душман! Већ сам га почео и мрзити!.... (Долази Кенда брижна и узнемирена.)

III

Кенда и пређашњи.

Кенда: Зар није ту наша Сара?!

Кића и Мара (мало збуњено): Није!

Кенда (маше главом): Тешко мени, куд се девојка дела!

Кића: Зар није код куће?

Кенда: Јао, мој Кићо! Код куће нам се већ не зна часни крст! Све се разбегло куд које....

Кића и Мара: Е?!

Кенда: Бога ми — јест! Лепо нас заробише ти несретници, бог их убио!

Кића (тешећи је): Та похватаће се зар, само ако село скочи сложно....

Кенда: Која вајда, ако буду паре сакрили.... мој Кићо!

Мара (тешећи је): Само да се они ухвате, па ће већ казати и где су новци....

Кенда: Е бог вас разговорио! Код куће ти, моја Маро, немам сад никака разговора.... Вилиман се разгоропадио — луд, са свим луд човек! Хоће све живо да побије.... Отера Пеку, нападне Сару: „И ти си, вели, крива! Шушкаш, вели, једнако с оним качкином! Шта ја знам, шта ко мисли! Какав му је госа, онаки је и он!....“

Она веселница, и онако кидљива, побеже некуд. Нисам је од јутрос видела. Бојим се неће нам више ни доћи. Свуд сам је тражила — нема је нигде!

Кића: Ваљда се склонила где, док се мало утиша ова хука....

Мара: Јеси је тражила код попе нашег? Да не буде тамо.

Кенда: Нисам, Маро!.... Е да је тамо, била бих мирна, као да је и код моје куће.... Попо нам је, бог му дао, пријатељ и добру рад. Лепо беше све умирио, па чак и Вилимана наговорио — да девојку дамо за Мићу. Уговарали смо, да их ово до поклада и венчамо.... Али ето — шта се учини! Сад Вилиман опет крв и нож на Вукомана.... Чини ми се већ га тужио и капетану.... Бог зна, шта ће још бити! (Полазећи.) Молим те, Маро, и тебе, Кићо. — ако почем дође Сара.... разговорите је и склоните!.... А ја одох до попе, да видим да не буде тамо....

Мара (полазећи за њом): Немај бриге, тетка! Чим дође послаћемо је горе вашој кући....

Кенда (окрене се): Какој црној кући — да од бога нађеш! Склоните је ту код вас, док се мало не смири ова забуна и чудо.... Какав је онај горопадник — не сме му жива на очи! (Оде с Маром. Долази Мацан.)

IV

Мацан и Кића.

Мацан: Добар вече!

Кића: Бог ти помогао!.... Седи, Мацане, ако си уморан.

Мацан (седајући): Вала, брате, óбих ноге од великих заранакâ до сад.... (Пуни лулу.)

Кића: Шта ћеш, море? Све је село у забуни....

Мацан (јетко): Ђаво ти однео и село и Вилимана и лопове и кмета!

Кића (насмеје се): А што, болан Мацане?

Мацан: Како што, молим те! Ко је још видео оваку напаст и оваку уредбу? Хвала богу, и до сад је било лоповâ, и до сад је било крађâ и похарâ; али овог чуда — нико не памти!

Кића: Право велиш.... Ово ти је сад баш напаст! Сваки час — лопови. Мора да се врзмају овуд око села.

Мацан: И не врзмали се, човече, кад се све ради наопако!.... Ето пре, знам, деси се каква крађа. Кмет — није овај него онај стари — одмах заповеди мени да зовнем село у потеру. Ја изиђем на врх брда, раскорачим се, прст у уво, па подвикнем што ме грло

доноси: „Ај, људи, чујте заповест од кмета — дижите се у потеру да гонимо лопове!“ Чује сво село. Чују и лопови па.... побегну без трага!

Кића (смејући се): Јер нису луди да чекају вашу потеру!

Мацан: А ја!.... Еле ја то очас извичем, па се извалим где у хладу и сит се наспавам. Не морим своје ноге, као ово сад.... У вече се крену људи, прохалачу по селу и око села, па свршен посао....

Кића: И не ухвате ни једнога!

Мацан: Вала, и не треба им!.... Ко је још видео вајду од лопова?....

Кића (смејући се): Е, Мацане, тебе треба окметити!

Мацан: А ово ти је сад, да бог сачува!.... Трчи од куће до куће па шапћи на уво - свакоме на по се.... Као да сам ја моје ноге нашао на путу!.... (Мало лакше.) Па ето — дођох и до тебе....

Кића: Ваљда је заповест да и ја идем у потеру?

Мацан (устаје): А јест ја!.... Каже кмет, заповест од капетана — био јутрос тамо код њега — да се дигне сав народ из општине тајом и без вреве.... Доћи ће, бој се, ноћас и ћата капетанов с пандурима ... И ти се, Кићо, спреми.... да дођеш горе код Белега; тамо ћемо се искупити сви, чим се смркне.

Кића: Не бери ти бригу! Доћи ћу.

Мацан (полазећи): Дела, вере ти, да не будем после ја крив!... Вукоман ми је нешто од јутрос љутит — не знам шта му је... Али чим се смркне, знаш.... У здрављу и лаку ти ноћ! Одох ја да кажем још некима! Нећеш веровати, а баш спадох с ногу! (Оде Долази Мара и Сара.)

V

Сара, Мара и Кића.

Сара (одлучно): Право велиш, Маро! И нећу више да се кидам!.... Добар вече, Кићо!

Кића: Бог ти помогао, бегунице!.... (Мари.) А где је нађе?

Мара: Та нађе она мене, кад се вратих од попине куће.

Кића (Сари): А Кенда те једнако тражи.... Боји се да им нећеш више ни отићи....

Сара: И нећу! Доста сам ја трпела.... више не могу.

Кића: И не треба, Саро!

Сара: Да ми није било Кенде, ја се, по Вилиману, не бих ни два дана скрасила у оној кући!.... Његово чудо дошло ми је

довде! Чим се што деси, све сам му ја крива — све сам му ја на путу!

Мара: Море, Саро, од синоћ је њему свак живи на путу!

Сара: А шта је то мене стало? Био, бога ми, чувати боље своју кућу — као и остали људи!

Мара: Право велиш!.... Шта је тражио по славама — кад зна да нема код куће поуздана човека?

Сара: Та код њега се не може ни задржати честит човек... ни најамник ни посленик! Отерао је јутрос и оног старог, глувог Пеку!

Кића: Вала, ја га не бих служио — макар знао да ћу добити и оно његово имање!

Сара: Јутрос се стао дерати на мене, као да сам му ја крива! Па хајде де, и не марим што виче на мене! Али шта му је сиромах Мића натрунио? Распомамио се онде, за пра бога, на јаднога момка — као да га је он покрао!

Мара. Луд човек!

Сара (живље): Мисли зар где је он госа, а Мића сиромах...? Ако је и сиромах — он је, може бити, сто пута од њега и поштенији и душевнији...

Кића (с једва приметном иронијом): Јест, јест!... Баш је веома душеван — није вајде!

Сара (наставља): Момак ником не досађује...

Кића (за се): А два цванцика?!

Сара (наставља): Никога не дира, ником није на путу. Смеран је као каква девојка....

Кића: Јест, јест!... Врло смеран — душа ваља!

Сара (наставља): Никог није преварио....

Кића (за се): А она маховина?!

Сара (љутито): Па да се ја вратим у ону кућу?!... Боже, сачувај! Моја нога неће више крочити преко прага Вилимановог!... (Долази поп и Вукоман.)

VI

Поп, Вукоман и пребашњи.

Поп (још с врата): Добар вече, децо!

Кића: Бог ти помогао, попо! (Сара и Мара пружу руци попу, и Вукоману.)

Вукоман: А ене де! Откуд ти ту, Саро?

Кића (смешећи се): Па побегла од Вилимана, кмете!

Поп (зачуђено) : Побегла !

Вукоман (смеје се) : Е тај ће човек још растерати читаво село — какав је ! (Сари.) А, бога ти, шта се чини тамо горе ?

Сара : Не знам.

Мара : Она је од јутрос отишла отуда.

Поп : Од јутрос !

Кића : Вала, попо, не треба ни да се враћа — кад је горопадник !

Вукоман : Готово, право вели Кића !

Мара (смешећи се) : Она, попо, вели — не би толико ни марила.... Али човек ни за што ни кроз што, обара три ста јада и на Мићу.... (Сара погледа преда се.)

Вукоман : Е ? Зар опет ?

Поп (смешећи се) : То ли је !... Је ли, Саро ?

Сара (застиђено) : Па оно.... попо, и то је....

Вукоман (смешећи се) : Хајде што сам му ја трн у оку ; али шта му је Мића крив ?

Сара (застиђено) : Ја не знам....

Поп (озбиљно Сари) : И ти, синко, нећеш више у кућу Вилиманову?

Сара (полако) : Нећу, попо !...

Поп (мало раздражен) : Е тај је Вилиман баш луд човек !... Колико сам му говорио да се махне ћорава посла и будалаштине његове ; колико сам га световао да не буде луд и тврдоглав : док сам га једва мало смирио и ублажио. Бесмо ствар тако лепо уредили... А сад ето ти опет његовога чуда и белаја ! Зар му је ова девојка крива, зар му је онај момак крив — што су га лопови похарали?! (Одсечно Сари) : Вала синко, кад је таки — право имаш што му нећеш више у кућу ! (Мислећи се, Вукману.) Хм , хм !.. Него куд ћемо сад ову девојку ? Дела кметуј, ти си кмет !

Вукоман : Најбоље ће бити, попо, нек се она претрпи ово дан два, или код тебе или овде код Маре и Кићe, док легне мало ова хука и забуна, па да ми лепо Мићу и њу венчамо....

Поп (весело) : Врло добро !. . Деца се одавно воле и милују — венчаћемо их са срећом, ово још до поклада, па нек Вилиман праска колико му драго.... (Окренувши се Сари.) Ако ћемо право, синко , ти му ниси ни род ни помози бог ; ако и јеси одрасла у његовој кући — ти си, боме, и одрадила оно хлеба што си појела !... (Вукману.) Е баш ми је мило, што и ти одобраваш да тако учинимо !

Вукоман (смејући се) : Ама и ти, попо, чини ми се , волиш — да жениш и удајеш, а ?

Поп (смејући се): А ја шта ћу, Вукомане!... Видиш, ја сам већ стар човек, па не знаш како волим видети кад се младеж тако пази и гине једно за другим! Па нека се, бога ми и узимљу! Треба овој земљи народа!

Вукоман: А треба, попо, ја!

Поп (Сари): Тако, синко! Иди ти лепо тамо код моје поше, па се ни мало не брини! Све ће добро бити, ако бог да! (Мари и Кићи) Дела, децо, одведите је мојој кући. Кажите поши — сад ћу и ја доћи! (Сара приђе руци попу и Вукоману, па оде с Кићом и Маром.)

VII

Вукоман и поп.

Поп: Е још, Вукомане, да се похватају ти несретни зликовци — волео бих него бог зна шта!

Вукоман: Али што бих тек ја волео, попо!... Знаш ли ти, да је тај Вилиман оборио јутрос код капетана на мене дрвље и камење?... Тужио ме!

Поп: Е?!

Вукоман: Шта ти тај човек није наплео! Рекао је чак и то — да сам можда јатак, да сам ја подговорио лопове те су га похарали....

Поп: Не може бити!?

Вукоман: Бога ми, јест! Тако ми каза капетан; и сам се човек чуди и крсти.

Поп: Е не ваља му посао!... Него, знаш не треба му готово ни замерити. Он је и онако мало напрасит и цандрљив човек; сад му се опет то догодило, па у љутини и бризи — не зна ни шта говори.

Вукоман (смешећи се): Та ја му не замерам, попо! Само ти тек кажем — чуда ради... Ето за то бих волео. да како год похватамо те лупеже. (Врати се Кића.)

VIII

Кића и пређашњи.

Поп: Одведосте ли је, синко?

Кића: Одведе је Мара.... Ја их испратих ту до прелаза, па се вратих....

Поп: Е ако — ако!... Него, синко, попас ће већ бити по селу ове узбуне и потере.... па гледај ако можеш, да се нађеш овамо

код моје куће. Нек дође и Мара.... Поша ми је мало плашљива, а и ја сам ти некако слободнији у друштву....

Кића: Дошао бих ти, попо, драге воље; али ваља ми ићи у потеру. Отоич долази Мацан те ми каза заповест.

Вукоман: А не знаш да ли је казао свима?

Кића: Рече само још некима....

Поп: Е кад је заповест, синко. онда иди! Ја ћу се већ и сâм наоружати па чувати кућу.

Вукоман: А што, попо? Ако само ти хоћеш — Кића не мора ићи у потеру; нек остане код твоје куће. Има нас, хвала богу, и за потеру доста. Ето и ја ћу мога Мићу оставити код куће — нек се нађе код чељади.

Поп: Јок, Вукомане! Хвала ти!

Вукоман (смешећи се Кићи.) Ја збиља — кад споменух Мићу! Да ли се вас двојица памиристе?

Кића (преко воље): Та, кмете, још нисмо.... Долазио је и он отоич те опет искао она два цванцика.

Поп (маше главом): И ти му још ниси дао?!..

Кића (мало раздражено): Па, попо, даћу му.... Нек ме мало причека. Не могу ископати из земље — кад немам! (За се.) Баш их неће добити!

Вукоман (смејући се): Море, та ваша трампа уђе и у причу! (Попу.) Мога Мићу овамо дирају једнако. Кад му само спомену „орахе“ — он да се изеде од муке!

Поп (смејући се): Та дирају, Вукомане, и овог мог обешењака овде.... А да ли се и он једе од муке — то не знам.

Кића (за се): Али знам ја! Од Лучина дне — нико ми не вели: „добро јутро, Кићо!“ него: „вуна, вуна, Кићо!“

Вукомн (смејући се): Него, чини ми се, да је ударио инација на инацију!... (Попу.) Еле, попо, ја ћу мога Мићу оставити ноћас код куће; ако хоћеш — нека и Кића остане код тебе....

Поп: Немој, Вукомане, немој! Нека он иде кад је позват; то му је дужност. Село је прече — него ја.

Вукоман: Али, попо, кад му ја одобравам!....

Поп: Аја. Вукомане! Нећу ја да човек због мене изостаје од остале своје браће.

Вукоман: Како ти год драго, попо!.... Него ја ти опет кажем, ако само хоћеш — он може остати.

Поп: Ни по што!.... Нека он иде на своју дужност. Ја ћу већ добро затворити врата. Имам у подруму неки гарабиљ — напунићу

га, да ми се нађе за сваки случај.... (Полазећи.) Само хајдемо мало раније, да се наоружам! (Кићи.) Лаку ноћ, синко!

Вукоман: Лаку ноћ, Кићо! (Оде с попом.)

Кића (за њима): Лаку ноћ!

IX

Кића, па Мара.

Кића (скида с чивије врло зарђан пиштољ): Дај да се ово човек наоружа! Чудо што волим кад настане у селу овако — хука, врева, забуна, потера!.... (Брише пиштољ.) Ја ћу право одавде у заседу на гробље. Зовнућу уз гред још кога, ако хтедне поћи са мном.... (Смеје се.) Али мучно! Све су то плашљивице.... (Пуни пиштољ.) Побратим јамачно неће доћи. Кмет ето рече — да ће га задржати код куће. Баш му хвала! Јер какав је мој побратим, не би ми ни тамо дао мира; одмах би ме дочекао с његова два цванцика!.... (Загледа у кремен.) Да ли ће ово упалити? Мучно, бога ми! — већ ако припалим угарком. Поклонио ми поп. Нашао негде на тавану. (Брише цев.) Ала је то зарђало!.... Ако не упали, ја ћу њега кијачки по глави. Биће му горе него куршум, а готово — и сигурније!.... (Долази Мара.)

Мара: А шта ти то радиш?

Кића: Ето оружам се!... Хоћу ноћас у потеру. Така је заповест.

Мара: А наша кућа зар да остане сама?

Кића: Не бој се! Немају нам шта однети!.... Ти овде све закључај, па иди тамо код попе. Нек вас је више у друштву. Бићете и мало куражнији, или ако се деси што — нек буде већа дрека и врисак!....

Мара: Па добро — ја ћу отићи код попе.... Али молим те, Кићо, кад већ идеш — чувај се! Немој ти да насрћеш први, ако дође до чега.... Има још људи и осим тебе....

Кића: Ама не бој се ти!.... Ја и нећу с њима....

Мара: Шта?! Него куда ћеш?

Кића: Право одавде — у капелу!

Мара: На гробље!.... Ноћас?! Бог с тобом!

Кића (остављајући пиштољ на клупицу): А што?.... Неће ме тамо нико ујести!

Мара (узјазбено): Та оно неће... али ићи по гробљу.... ноћу....

Кића (смеје се): Их, ала си ти плашљива! (Узима чутуру да се напије. Неко се накашље с поља.)

Мара (тргне се): Јао, ко је то?! (Потрчи и провири на прозор.)

Мића (споља): Је си дома, побратиме?

Кића и Мара: Мића! Опет!

Мића (споља): О, побратиме!

Мара (брзо): Шта ћу да му кажем?

Кића (брзо): Кажи — нисам код куће!

Мића (споља): О, спашо!

Мара (кроз прозор): Није код куће, дешо!

Мића (споља): Па ето ме — ето!

Мара (Кићи): Ето га, бога ми, овамо!

Кића (брзо, збуњено): Ух, где ћу!.... шта ћу!... (Пруђи се брзо на кревет, онако с чутуром, покрије се поњавом и стане јочати као болестан: чутура му дошла на груди те изгледа под поњавом као нешто јако надувено. Мара се веома узрпољила. Долази Мића.)

X

Мића и пређашњи.

Мића (спази Кићу, као зачуди се): Ене сад! А шта је побратиму снашо?

Мара (збуњено): Напаст, мој дешо!... Занеможе... ето.... нема од њега ништа! (Кића хуче и јечи.)

Мића: О, о! Шта му то би?! (Прилази кревету и сумњиво врти главом.)

Мара: Ни ја ти не знам, дешо!... Тако занеможе — па ето!

Мића (као горе): Боже вољани, што ти је човек!.... А беше здрав здравцит! (Зове.) Побратиме, побратиме! Како ти је! (Кића јечи; он маше сумњиво главом.) Хм, хм!.... (Мари.) А да га не буде ухватила грозница?

Мара: Не знам, мој дешо!.... Таман се спрема да иде у потеру.... па тек на један мах — јао, јао, јао!... и паде као свећа!

Мића (загледа Кићу): Баш је у јакој ватри! (Кића јечи.)

Мара: И бунца, мој дешо!

Мића: И бунца?! О, о! (Спази набуђену чутуру под поњавом.) Ене! А шта му је ово, болан, на прсима?! (Пипа и врти главом. Кића јечи.)

Мара: На прсима?! Па — оток некакав...

Мића (чини се невешт): Хм, хм! Бога ми — повелики оток!.... (Зове.) Побратиме, побратиме! Ја сам! (Кића јечи; он за се.) Ушеретио се — лола један!

Мара: На један пут отече — као ардов!....

Кића (брзо је повуче за скут, полако): Та испрати га!

Мара (полако Кићи): Шта ћу му? Неће да оде!...

Мићa (као опазио то, али се чини невешт): Волиш мени, снашо?

Мара (збуњено): Ама хтедох нешто рећи, дешо.... па ето заборавих.... Ништа ти не знам... Не може веселник ни отићи вечерас у потеру.... Молим те, отиди часом па кажи Вукоману ... (Кћа јечи.)

Мићa: Та неће Вукоман замерити — кад је човек тако болестан.... (Седајући.) Знам ја, снашо, како ти је самој код болесника.... Нећу, вала, ни ја ићи у потеру.... Хоћу ту да седим код мог побратима....

Кићa (за се): Ето ти сад! (Мића га погледа; он брзо зајечи.)

Мара (брзо): Бунца, дешо, бунца!.... Видиш....

Мићa (чини се невешт): Видим, снашо, видим!

Кићa (бајаги бунца): Попа, попа! Молитву! (полако Мари.) Та пошљи га попу!

Мићa: Нешто попа спомиње?

Мара: Јест веселник — и отоич га је спомињао.... Молим те, дешо, отпадни часом овде до попе, те га зовни да му чита молитву.... неће ли му мало одуминути ова мука.... (Кића јечи.)

Мићa (навлаш): Ама не знам ти ја, снашо, куд се пролази овуд до куће попове.... Како би било да отрчиш часом ти, а ја ћу га већ овде причувати....?

Кићa (за се): Наопако! Тај баш неће да оде!.... (Опет јечи и бајаги бунца.) Попа.... молитва.... попа.... јао!

Мара: Не смем ти, дешо, по мраку.... Молим те отиди ти часом! Ето туда кроз шљивар, па одмах на прелаз.... Два три корака... Очас ћеш...

Мићa: Па да одем — није вајде!.... (За се.) Ухватићу ја њему конце! (Оде, вртећи сумњиво главом. Мала пауза.)

Кићa (ћипи, брзо): Оде ли већ?!

Мара (провири на прозор): Оде, чини ми се!

Кићa (брзо узима пиштољ): Наопака инаета, људи!

Мара: И како се чини невешт!

Кићa (Смеје се): А сећа се обешењак!.. (Задева пиштољ.) Одох ја, Маро! (Жури се.)

Мара: Е?! А шта ћу му казати, ако се врати?

Кићa (брзо): Кажи шта знаш! (Утекне.)

Мара: Е та њихова два цванцика попеше ми се овде!.... (Журно.) Одох ја, бога ми, попи; а они пек терају инат — колико им драго! (И она побегне. Мала пауза. Долази Мића.)

Мићa (погледа кревет): Ене де! Нема болесника!.... А чекај де, побратиме! (Оде брзо. Завеса пада.)

ЧЕТВРТИ ЧИН

Сеоско гробље. Капела. Ноћ.

I

Кића, после Мића.

Кића (долази брзо, одахне): Хў! Хвала богу — ту сам!.... Овде ћу ја засести иза ове капеле; а могао бих и унутра, па мотрити кроз овај прозорчић.. . (Смеје се.) О, брате, плашљива народа! Не хтеде нико поћи са мном на гробље. Не знам шта је то тако страшно?! Ко мре — тај више не устаје!.. . Једва сам наговорио њих неколико, да барем заседну ту поближе око пута.... (Хода, весео.) Побратим неће доћи! Баш волим!.. . Да ми је знати шта ради сад? Јамачно се вратио мојој кући. Него — шта ли му је Мара рекла?!.... (Тргне се.) Охо! Ово неко иде! (Ослушне.) Јест, бог и душа! Да нису лопови?! Чекај да се ја мало склоним! (Утрчи у капелу и склони се поред врата. Долази Мића.)

Мића: Вукоман ме не хтеде задржати код куће. „Не треба, вели, да изостајеш од остале своје браће. Село је прече — него ја....“

Кића (извири, за се): Побратим! Ето ти сад!

Мића (осврне се, Кића се склони): Шта је то?!.... Ништа! Ваљда сам пречуо!.... Кад је тако, помислим у себи, онда ће најбоље бити да дођем у заседу овамо на гробље. (Навлаш.) Хоћу баш да покажем моме побратиму да се Мића не боји вампирâ!.. .

Кића (извири, за се): Куд ћемо сад?! (Склони се.)

Мића (наставља): Ја сам већ сит његовог угурсузлука!.... Затечем га здрава и читава; заиштем што је моје. Каже: „немам — чим се први пут састанемо!“ А лаже! Не дâ ми за инат — видим ја!

Кића (извири, за се): И не дâм! (Склони се.)

Мића (наставља): Свратим се опет — он лежи,, јечи, хуче, бунца; бајаги болестан човек! Мисли Мића је луд, па га може варати како хоће. Јок, бога ми!.... Па и она ми се снаха пролагала уз њега! (Кића извирује.) Отера ме силом попу, да му бајаги чита молитву! Таман одмакох два три корака, а смотрих — неко побеже из куће.... Ја брже натраг, док ти и она пролете поред мене. Виках за њом: „Снашо, шта ради побратим?“ — „Не знам!“ — „Куд ћеш, снахо?“ — „Одох!....“ И лепо утече, тамо поповој кући.... Ја, чуда ради, утрчим у кућу — побратима нема! Загребао!.... Еле опет ме варао!.... Тражих га свуд — нигде га нема.. . Сад ћу га овде чекати. Јамачно ће овамо доћи.... (Пође капели.)

Кићa (брзо, за се): Држ' се сад, Кићо! (Узврда се; пружи се на сред капеле и начини се бајаги мртав.)

Мићa: Склонићу се овамо унутра, па ћу га вребати! (Улази у капелу, опази да Кића лежи, загледа и не познаје га у помрчини; мало се узбезекне. Охо! Ко то лежи?! Да не буде какав мртвац? Неће бити! Та у селу нико није умро! (Пипа по мраку.) Да ми је само мало видела.... (Напипа на налоњу свећицу, па извади из џепа жигице, запали и присветли те позна Кићу.) Побратим! (Загледа опет.) Јест — он! (Једва се уздржава од смеха.) Хеј, хеј, мој побратиме! (За се.) Ето и ту и хоће да ме превари! (Гласно, бајаги жалостиво.) Кад се пре разболе — кад ли пре умре! (За се.) А чекај мало — повампириће ш се ти! (Бајаги ослушкује лисање Кићино и једва се уздржава од смеха.) Бајаги не дише! (За се, остављајући свећицу на налоњ.) Е ја се никад не бих сетио оваког угурсузлука! (Тргне се.) Шта је то?! (Ослушне.) Неко иде?! (Опет ослушне.) Бога ми — јест! (Провири на прозор.) Лопови! Шта их је!!!

Кићa (заборави се, брзо): Зар их има много?!

Мићa (брзо): Шесторица!.... (Узврда се.) Где ћу да се склоним?... Куд ћу?.... (Спази налоњ.) Ха, могу овде!... (Брзо се склони иза налоња, Кића који је био мало издигао главу, легне опет и учини се мртав. Долазе врло опрезно Оташ, Бацак, Малеш, носећи под пазухом покрадене ствари, и још три лопова.)

II

Оташ, Бацак, Малеш, лопови и пређашњи.

Оташ (полако): Овде смо најсигурнији!...

Малеш (плашљиво): Ух, гробље!... Мене је страх!

Бацак (оштро): Ти си кукавица!

Оташ (смејући се): Док они тамо дижу потеру и чувају стражу, — ми ћемо овде лепо поделити што имамо, па онда сваки хватај пут!

Бацак (извирује): Гле! У капели гори свећа!

Малеш (плашљиво) Јао, свећа!

Оташ (брзо): Види де да нема кога! (Бацак притрчи и провири на прозор. Мала пауза.)

Бацак (врати се): Нема никога!... Само један мртвац.

Оташ (смеје се): Тај нас неће чути!

Малеш (плашљиво): Јао, мртвац!

Оташ: Ћути, кукавицо!... (Брзо.) Кад поделимо — онда ћете туда кроз шумарак, па јаругом, па право у Мачине!... Хајдмо унутра! (Пође капели.)

Малеш (плашљиво): Молим вас — не у капелу!

Бацак (осече се на њ): Лудаче! Овде се не види!

Оташ: Брзо, море!... (Оној тројици разређујући их.) А ви чувајте стражу!.. Ту ти: ти тамо, а ти — онамо! (Бацаку и Малешу.) Хајдете! (Уђу у капелу.) Ене де! Та ово је попов Кића!

Бацак: Опај што нас растера летос?.. Јест — он!

Оташ: Кад ли је то умро?

Бацак: Не знам.... Јамачно данас, кад је ту!

Сва тројица: Бог да га прости!

Бацак; А гле! И пиштољ му за појасом!

Оташ (смеје се): Јамачно да пуца на оном свету.

Малеш (узјазбено): Ваљда гатали што год!

Оташ: И тај је поп нека цицијa! Није га ни спремио како треба; није му ето дао ни покрова!... Него оканимо се ћорава посла! (Брзо.) Дела да ово поделимо, па да се иде! (Поседају тако да се види Кића како лежи. Оташ им дели паре и ствари.) Охо! Све нов дукат — као жеравица! (Даје Бацаку.) Ево теби, Бацаче, педесет!

Бацак (меће преда се): Ја сам се надао да ћемо код Вилимана наћи више пара.

Оташ: Доста ти је и то!... (Даје Малешу.) Ево теби, Малешу, па ми буди мало куражнији!

Малеш (меће преда се): Похитајте, људи, ако бога знате!

Оташ (меће свој део преда се): А ово мени.... Сад дајте те ствари! (Бацак и Малеш предају му ствари.)

Бацак: А шта ћемо онима на пољу?

Оташ: Њима нек да сваки колико хоће! (Врло далеко узвик: „Хај, не дај!" Попови скоче, узвере се и ослушкују.)

Бацак (полако): Море, то је потера!

Оташ (Малешу): Угаси свећу!

Бацак (Малешу): Брзо гаси!

Малеш (отрчи брзо и у исти мах кад духне и угаси свећу, Мића му иза наложа смакне руком с главе фес те му падне на наложе.) Јао! (Дрекне Малеш и побегне к друговима.)

Оташ и Бацак (тргну се као опарени и окрену њему): Шта је?!

Малеш (дршће). Ка.... ка.... капа!

Оташ (полако узјазбено): Каква капа?

Бацак (такође): Где је капа?

Малеш (као горе): Неко ми.... смаче с главе!

Бацак и Оташ (пођу к наложу, разгледајући плашљиво и опрезно, смотре Малешов фес на наложу, па се мало насмеју): Лудаче!

Бацак: Ево ти капе!

Оташ (скоро љутито): Па је натуци боље, да ти не спадне кад се сагнеш!

Малеш (још дршћући): Али сам осетио — руку!

Бацак (смеје се): Осетио руку!... Прави си зец!

Оташ (жури их): Махните се разговора!... Она ми се вика не дочада!... Хајде брзо да поделимо ове ствари! (седне, Бацак и Малеш такође.)

Бацак: Како ћемо сад у мраку?

Оташ: Ласно!... Нису то игле! (Узима ствари с гомиле и дели). Мени овај цемедан!... (Меће преда се). Теби, Бацаче, овај гуњ! (Даје му.) Нов је! Вилиман га је два три пут обукао — није више.... (Бацак меће гуњ преда се). Теби, Малешу, ове тозлуке, нà! (Баци пред Малеша тозлуке.)

Малеш: Зар само тозлуке?

Оташ: А шта би ти хтео?

Малеш. Па дај ми барем и тај нож!... Ја сам се највише мучио....

Бацак: Јест — плашећи нас твојом дреком и капом!

Оташ (узима јатаган, вади га из корица и проба прстом): Ала је оштар!... Као бријач! (Малешу смејући се.) Вала, Малешу, даћу ти га, ако нешто учиниш!

Малеш: Хоћу.... шта?

Оташ (смеје се): Ако овим истим ножем од један пут одсечеш главу — овом мртвацу! (Покаже прстом на Кићу. Малеш се узбезекне. Бацак се насмеје.)

Кића (уплашено, за се): Јао, Кићо! (Лопови се тргну и обзиру.)

Оташ (полако, узверено, Бацаку.) Учини ли се теби да неко рече: јао, Кићо?

Бацак (тако исто): Ама чини ми се — неко проговори! (Малешу.) Опет ваљда ти, бабетино једна!

Малеш (престрављено дршћући): Ја.... ја.... главу — мртвацу!

Оташ (оштро): Шта си се смрзао, кукавицо! (пружи му нож.) Де покажи твоју кураж! (Смеје се с Бацаком.) Али једним ударцем!

Малеш (плашљиво): Ух, мртвац! (Устеже се.)

Оташ: Не смеш?... Онда не дам ножа! (Хоће да залене нож у корице.)

Малеш (одважи се): Е дај амо! (Докопа од Оташа нож, приђе Кићи и замахне.)

Кића (ђипи као опарен и викне): Не дајте мртви! Ево живих!... (Малеш испусти нож.)

Мића (ђипи иза наслоња и продере се): Ево нас! (Лопови дрекну и побегну без обзирце, заборавивши и паре и ствари. Кића и Мића гледе један другог и прсну у смех.)

III

Кића и Мића.

Мића: Ала загребоше!

Кића: Море, нека их носи ђаво!

Мића: Није вајде, побратиме, баш се мало уплашиx — кад видех да их је шесторица... Али жив се охладих кад онај рече, да ти секу главу!

Кића: Ти се жив охлади.... а шта велиш мени, побратиме!

Мића: Бејах запео пиштољ, да опалим на онога што замахну — па што бог да.... У том ти подвикну....

Кића: И хвала богу — добро би!

Мића (смејући се): Вала и мене си поплашио — колико си дрекнуо!

Кића: Море, дрекнуо би и ти да ти се наднео оштар нож за врат! (Спази ствари.) Ене де! Па они, болан, оставили све! (Смеје се.)

Мића: Зар и паре? (Загледа.)

Кића (загледа): И паре!... Ама све на гомилама — како су поделили! (Смеје се.) Е јесмо их добро поплашили, није вајде!

Мића: Хајде да покупимо па да носимо кмету.

Кића: Вала — хајде! (Купе паре.)

Мића: Наша заседа опет изиђе на добро, а?

Кића: А ја! Што је главно — ми ухватисмо... а они тамо нек хватају остало! (Броји паре.) Колико је у тебе?

Мића: Осамдесет.... А у тебе?

Кића: Седамдесет.... Управо тако. Сто и педесет дуката. Леп новац! Како се сија и у мраку! (Купе ствари.) Гуњ — тозлуке....

Мића: Џемадан — нож! (Смејући се.) Е где те хоћаше заклати онај лола!

Кића (смејући се): Бога ми — у длаку се мимоиђе!... (Разгледа да ли је све покупљено.) Чини ми се — нема више? (Меће ствари под пазухо.)

Мића (разгледајући): Нема! (Меће ствари под пазухо.) Ала ће се Вукоман обрадовати!

Кића: А Вилиман — како ће се тек он обрадовати!

Мића: И не радовао се, кад му се врати оволика похара!....

Кића: Чујеш, побратиме! Да ми њега сад лепо уценимо — нека ти да Сару.... а?

Мића: Узећу ја њу и без уцене.... Доста ће бити, ако нам да добру напојницу.

Кића: То већ мора дати — не може га обићи!... Брате, и заслужили смо! (Звецка парама.) Шта велиш, побратиме, да је ово сад нешто наше, а?

Мићa: Море, било би нам много!... Него збиља, побратиме, чим добијеш бакшиш од Вилимана — да ми даш сна два цванцика.

Кићa (за се): Ето га опет! (Гласно.) Добро, побратиме, добро! Лако ћемо....

Мићa: Нема ту, брате, лако ћемо! Него да ми даш зацело.... Није право да се више гањамо....

Кићa (раздражује се): Е па — што ме гањаш?!

Мићa: Што? Што?... Хоћу моју погодбу — ето што!

Кићa (јетко): Ама, човече, знаш ли ти — да ми је већ дошло да бежим у свет?!

Мићa: Е? А од чега то?

Кићa (љутито): Па од твогината!

Мићa (раздражује се): А ти се ниси заинатио?!.... Градиш се болестан, бежиш од куће, па си се чак и овде ушеретио и начинио мртав!.... Мислиш — ја сам луд!

Кићa: Па морам кад ми не даш ока отворити; кад ми једнако досађујеш! (Долазе Оташ и Бацак врло плашљиво и полако.)

Мићa (љутито): То си заслужио! Можда бих се ја и окануо, да ниси такав.... Али кад ти хоћеш мене да вараш — хоћу и ја моје.... хоћу моја два цванцика! (Оташ и Бацак ослушкују плашљиво.)

Кићa: Нема!

Мићa: Има! (Наставе тихо живу свађу — мимиком.)

IV

Оташ, Бацак и превајмљи, после Малеш.

Оташ (полако): Смеш ли ти провирити?

Бацак (полако): А што не завириш ти?

Оташ: Ама да нису само паре остале....

Бацак: Толика наша мука, па у залуд!

Оташ: Та провири, човече, да барем знамо шта је!

Бацак: Ама! (Врло далеко узвик: »хај, не дај« и пукне пушка.) Шта је то?! (Узвера се. Ослушкује.)

Оташ (узвера се): Потера, бога ми! Похватаће оне несретнике! (Ослушкује.)

Кићa: Али нема — разуми!

Мићa: Мора бити — разуми! (Наставе тихо свађу. Долази Малеш с једним лоповом, узверен.)

Оташ и Бацак (брзо Малешу): Каква је то вика?

Малеш (полако): Потера!.... Бежите! (Опет у даљини узвик и две пушке.)

Бацак: Да бежимо — без паре!

Оташ (Малешу): Завири ти, те види шта је — тамо!

Малеш: Где?

Бацак: У капели! Брзо само!

Малеш: Ух, у капели!... (Стреса се.)

Оташ (замахне на њега): Бре—ћеш завирити! (И Бацак замахне на њ.)

Малеш: Па добро, добро! (Пође плашљиво к прозорчићу од капеле. Вика и жагор од потере чује се ближе. Лопови немирно ослушкују и обзиру се. Кића и Мића тако се живо свађају, као да ће се побити.)

Мића: Ја хоћу моја два цванцика!

Кића: Нема, море! (Вика и жагор споља још мало ближе.)

Мића: Дај ми два цванцика! (Малеш промоли главу кроз прозор од капеле и завири.)

Кића (замахне руком на Мићу, цикнувши): Нема!.... Ух! (У исти мах смотри главу Малешову, па зграби с ње фес доста нов и тресне пред Мићу.) Ето ти! Вреди два цванцика! Зајази се!... (Малеш побегне престрављен дружини. Мића гледи у фес, маше главом и почне се смејати; Кића гледи у Мићу, па се и он насмеје.)

Лопови (плашљиво): Шта је? Шта је? (Граја и вика споља све ближе.)

Малеш (једва казује): Мртваци!.... Као на гори листа!.... Оноликe наше паре! Сваком једва по два цванцика!.... Једноме није стигло! Зграбише мој фес па му подмирише!

Лопови (у паници): Јао, бежи!.... (Нагну да беже на разне стране. Бахну сељаци с разних страна, вичући: „Ево их! Држи их!“ Ухвате лопове.)

V

Вукоман, Мацан, неколико сељака (долазе брзо.)

Вукоман (видећи лопове): Аха, ту ли су? (Сељацима.) Вежите их! (Бива.)

Мацан (лоповима): Тако вас треба! Због вас ја обих своје ноге!

Вукоман: И гле ти — где су се завукли! (Сељацима.) Чувајте — да не умакне који!

Мића (провирује кроз прозор): Ама оне похваташе?

Кића: И мени се чини!... Хајде да видимо! (Долази брзо Вилиман, поп, срески писар и пандури који доводе два везана лопова. Кића и Мића излазе из капеле.)

VI

Вилиман, поп, писар, пандури и пређашњи.

Поп: А тако њих треба! (Вилиману): Не рекох ли ја теби да ће се они похватати? Само ваља слошки устати.... (Писару.) Чух ја

овамо код куће, па баш не могох отрпети, пођох да видим... (Вукоману.) Алал ти вера, кмете! Баш волим — нек се једном овај народ смири.

Вилиман (Лоповима): Камо похара, бре?

Писар: Полако, газда Вилимане! Кад смо само њих уловили — наћи ће се и новци.

Вукоман (доповима): Говорите — куд сте дели похару?

Кића и Мића (изиђу и гомиле): Ево похаре, кмете! (Сви се зачуде.)

Вилиман (брзо): Камо? Је ли ту све? Дај!

Вукоман: Лакше, Вилимане, да најпре видимо.... (Кићи и Мићи.) А откуд ви ту?

Мића: Па ми били у заседи! (Пружа ствари и паре кмету.)

Вукоман: Где?

Кића (хвалисаво): Ту у капели.... И отесмо им све! Ево! (Пружа кмету паре и ствари.)

Вукоман: Предајте тамо господину ћати! (Кића и Мића предају ствари и паре писару. Долазе Кенда, Сара, Мара и још две три жене и два сељака са зубљама луча. Позорница се осветли.)

VII

Кенда, Сара, Мара и пређашњи.

Кенда: Ухватисте ли их! О, богу хвала!

Поп: Ухватисмо, Кенда!.... Све ухватисмо — и њих и похару.... и све.

Мара (Кићи): Јеси жив, Кићо болан?

Кића (хвалисаво): Да не би мене и мог побратима — све у залуд!

Писар (доповима): Где сте, море, покрали ове ствари и паре?

Вилиман (брзо): Од мене, господине!

Кенда (брзо): Јест, господине!

Писар: Полако, брат Вилимане, нека они кажу. (Лоповима.) Говорите, од кога сте ово украли?

Лопови: Па од Вилимана.

Писар: Је ли све?

Лопови: Све.

Писар (Вилиману, бројећи паре и ствари): Сто педесет дуката, џемадан, нов гуњ и велики нож — то ти је украдено?

Вилиман: Јест, господине! (Хоће да узме.)

Писар: Не, не сад! Доћи ћеш сутра у канцеларију, па ће ти се тамо све предати..... (Вукоману.) Одреди, кмете, пет — шест људи

нек с нашим пандурима отерају ове у среску кућу. (Кмет пришане Мацану.) А сад, браћо, хајдмо свак својој кући — да се мало одморимо! (Хоће да пође.)

Вукоман (задржава га): Молим те, господине, само једну реч.... (Окрене се Вилиману.) Па, брат Вилимане, знаш сад ли ко те је похарао? Јесам ли ја њихов јатак? Јесам ли их подговарао, а? Реци слободно овде пред народом!

Вилиман (шепртљећи): Ама, брат Вукомане, ја не велим — не дај, боже! Оно и ако смо се који пут споречкали као људи — никад ми није било криво на те.... (Вукоман се смеши.) Ето жива попе — свакад сам говорио да си човек на свом месту.... То вала кажем и сад!

Вукоман (смешећи се): Е то сам хтео да чујем из твојих уста овде пред људма!.... А сад можемо ићи. Хајдмо, господине! Хајде, попо!

Поп (задржава их): Аја, не можемо још ићи! (Покаже на Мићу и Кићу.) Ови су људи највише заслужили. Није право да оду празне руке.

Сви: Тако је!

Вилиман: Па нећу ја њих заборавити. Нека стоји сутра.

Поп: Аја! Напојница се не дугује.... Ја имам тебе још много да прекорем!... Немој да си цицијa!

Вилиман (даје Кићи паре): Ево теби, Кићо.... и хвала ти!

Кића: А мом побратиму? (Вилиман се намргоди.)

Поп: Немој се мрштити, Вилимане! И Мића је заслужио добру напојницу.... (Смешећи се.) Оно ја бих знао шта он најволи — само да ти ниси тврдоглав. Сви га ето знамо, да је момак честит, вредан, поштен....

Вукоман: И јест, бога ми!

Поп: Ја не знам што си се ти изузео на њега?.... Што деци сметаш — кад се тако воле и пазе? (Сара обара очи.) Подај девојку за тог момка, па да са срећом — чинимо ово дана и мало весеља..... (Смешећи се.) Оно — ми те не би морали баш много ни молити.... Али свакад је боље проћи с миром и на леп начин.... Је ли, браћо?

Сви: Јест! Тако је!

Вилиман (као преко воље): Па не браним — нека га носи белај и с њом! (Покаже Сару.) Ето му је! Нек је води, само нека од мене ништа не тражи.... (Мића радостан приђе Сари.)

Вукоман: И неће — не бој се!

Поп (радостан): Е тако ваља! Мир и љубав!.... Хвала богу — зликовце похватасмо, похару нађосмо.... Ови су људи награђени по заслузи.... Све је добро и у свом реду!

Сви: Јест, попо! Хвала богу!

Мића (Кићи): А моја два цванцика?

Кића: И ти опет, побратиме!? Зар ти није доста она капа, мало час?

Мића: Не требају мени лоповске капе! Цаба ти је!

Поп: Шта? И ви се још нисте намирили?! (Вади паре и даје Кићи.) На̑ подај човеку — немојте се брукати!

Кића (устежући се): Али није право...

Поп: Подај па ћути!

Кића (да Мићи осорљиво): На! Зајази се, инадијо!

Мића (узима): Тако, побратиме. Чист рачун дуга љубав!

Поп: А сад се лепо пољубите! (Кића и Мића пољубе се.) Тако, врагови једни! Па од сад памет у главу. Пазите се као људи. Махните сеината. Инат је рђав занат!.... Хајдемо, браћо! (Одлазе сви. Завеса пада.)

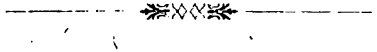

ПРЕКО ГРАНИЦЕ

УСПОМЕНЕ ИЗ ДРУГОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА 1877—1878.

IX. Две последње победе шумадијског корпуса

(СВРШЕТАК)

Битка код Врање

По заузећу клисуре грделичке, шумадијски корпус добије 13 јануара нов задатак од врховне команде. Главни предмет дејства остао је стари, т. ј. *Хафис паша* и *Приштина*, и за њега непосредно одређена је била армија из моравског и тимочког корпуса. Шумадијски пак корпус имао је у свом задатку: *да освоји Врању, ако може, и у случају успеха горње главне армије, да допре најдаље до Бујановца, ту да начини фронт према Куманову и Гиљану. и да очекује даљи упут.* У горњем упуту исказано је, да ће главна армија чинити противу Хафис паше демонстрацију 15 јануара, а главни напад, — ако га мора бити, — да ће да буде 16 или 17 јануара. По и ови рокови нису ве-

зивали команданта шумадијског кора, но су му служили као мерило, да дејствује по могућству хармонично са главном армијом. И тако шумадијски кор био је опет независан у радњи и са другостепеном, а не главном улогом, т. ј. он је затварао долину Мораве, осигуравао Ниш, а тиме додавао већег маха и бок главној армији за главне операције.

Овај нов упут врховне команде застао је шумадијски корпус у његовим лаганом подавању напред у следећем распореду:

Предводница била је у Прибоју.

Главна моравска колона и то: штаб у Грабовници; смедеревска бригада код владичних ханова; рудничка бригада код Цепа; београдска бригада код Грделице; први артиљеријски пук са 3 батерије у Лесковцу, са 2 код Грделичких и ораовичких ханова, а 1 брдска батерија била је код смедеревске бригаде; први коњички пук са 2 скадрона био је код ораовичких ханова, а 1 ескадрон био је придат предводници и обилазној колони. Муницијска колона била је код Грабовнице.

Ветерничка колона, и то: предводница из 1 ескадрона, 1 батаљона усташа и 1 чете крагујевачке бригаде била је на Пољаници. Главна сила из 3 батаљона крагујевачке бригаде била је код Мирошевца. Артиљерија је била одаслата у Лесковац, јер се због врлетног земљишта није могла употребити. На послетку

Општа корпусна резерва, из: 2 батаљона (руднички и лепенички), 4 батерије из оба артиљериска пука и муницијске колоне II дивизије — била је у Лесковцу, где се налазио и корпусни штаб.

Према овом, главна моравска колона била је у виду степена у клисури, од греличних до владичиних ханова, у дужини преко 40 километара. Предводница њена истакнута је била пред челом главне колоне преко 15 ки-

лометра. Ветерничка колона, као десна самостална побочница била је далеко од главне моравске колоне 20, а местимице и преко 30 километара. На послетку корпусна резерва била је позади последњег степена око 15 километара. Цела дубина просторије, заузете корпусом, износила је око 70 километара, а ширина око 30 километара. Главној дакле моравској колони требало је око 2 обична марша, па да се по челном степену развије у бојни ред, а предводници је требало и више. Но овај развучен распоред корпуса савршено правдају: добар дух војске због победе, велика даљина противникова због одступања његовог, својство земљишта (теснац), оскудица на смештајима војске и стоке у зимње доба, а нарочито тешкоћа изхране војске. Овај последњи узрок нарочито је био осетан у ово време. Док је корпус био пред клисуром, снабдевање је ишло уредно, јер је главни лесковачки магацин био близу; но што се војска више увлачила у узану сурову клисуру и удаљавала од Лесковца, довоз је потреба био све тежи, тако, да се у ово време оскудица у храни, а нарочито фуражи већ почела осећати. Истина корпусном интенданту наложено је било, да све мере употреби око слања потреба војсци из лесковачког магазина; но даљина и слаба подвозна средства отежаваху ово. У самом Цепу образована је била станица, али је требало доста времена, док би она отпочела своју праву услугу указивати. Довоз је хране био тим тежи, што неки делови шумадијског кора нису имали своје стројне коморе, јер је још у почетку мобилизације на другу цељ била употребљена. Овај дакле економски узрок гонио је што бржем кретању, развлачењу колоне и судару, те да се заузме какво ново место за основу и изиђе из ове администрацијске кризе. Разуме се, да су предњи и бочни одреди боље пролазили, јер су били мањи, налазили су на свеже још просторије, а становништво их је могло не само пријатељски но и стварно прихватати.

Командант корпуса по добивеном упуту од врховне команде реши, *да се Врања заузме*, и одмах разашље сходне налоге главној колони и осталим деловима и то предходно *у циљи прикупљања корпуса под заклоном предводнице што* ближе Врањи, пак ће се после на основу покупљених података о стању противника наредити даље мере. Тако наређено је *главној моравској колони*, да се креће главним друмом и прикупи у простору између Стубља и Прибоја. Ветерничкој колони, да се креће уз Пољаницу. Батаљон београдске бригаде, што је био у Тулови, да се креће даље од Градња, у правцу к Дреновцу, изворном месту Ветернице. Резерви у Лесковцу, да се крене клисури и ступи под команду команданта моравске колоне. Сам командант корпуса са најнужнијим делом штаба кренуо се из Лесковца 15 јануара, т. ј. кад су сви делови корпуса већ отпочели своје покрете.

Три дана употребљена су за извршење овог прикупљања. Главна колона није на свом путу наилазила на препоне, но за то је ветерничка колона издржала је све трудове зимског планинског марша. Пионири морали су најпре пут крчити, да би се даље могло кретати. Долина Ветернице у горњем свом току права је планинска јаруга, па још у ово доба снегом претрпана. Овом колоном за ово време командовао је мајор Радован Милетић, због болести потпуковника Хаџића. Осим избројаних горе одреда, уз десну обалу Мораве као лева побочница ишли су усташи из Трна, под командом Соколова, а такође и 1½ батаљон смедеревске бригаде, што је командант ове бригаде пребацио на ту страну. И тако 16 јануара око подне, када је командант корпуса са штабом дошао предводници у Прибој, размештај целог корпуса био је следећи: *Предводница* главне моравске колоне била је са гл. снагом у Прибоју, са предњим одељењем код Мазараћа, а са шиљбочним низом од моста моштаничког, па уз ову реку и даље преко виса моштаничког. *Главна моравска колона*

имала је штаб свој у Прибоју, смедеревску бригаду са 2½ батаљона код Стубља и Прибоја; рудничку бригаду (са сва 4 батаљона) код Стубља; београдску бригаду са 3 батаљона код Владичиних ханова; први артиљеријски пук са 5 батерија код Стубља; први коњички пук код Прибоја, (код предводнице); други коњички пук (само 1 ескадрон) у Стубљу. *Десна побочница*, батаљон београдске бригаде, допро је до Белошева и „равне реке," а *ветерничка колона* са предводницом од 1 ескадрона, 1 чете добровољаца и 1 батаљона усташа допрла је до Биљанице и Дреновца, а са главном силом из 2 батаљона, ½ батаљона пионира била је у Власима. Један батаљон остављен је у Мирошевцима, а 1 ескадрон одаслат Славујевцу и Игришту. На послетку општа резерва главне моравске колоне из 1 батаљона (лепсничког) и II артиљеријског пука од 4 батерије, била је у Пределни. Корпусни штаб сместио се у Стубљу. На тај начин главна колона прикупила се на просторији од 150 километара дубине, и њено развијање није било у питању. Предводница била је истакнута напред са главном силом на 2½ километара, а са предњим и бочним одељењима, шиљбочним низом још на 2½ километра. Ветерничка колона била је далеко од главне, око 13 километара. Цела пак просторија заузета корпусом, свела се на 15 километара дубине и 13 ширине, а кад се ветерничка колона и туловски батаљон као независни одреди изузму, онда излази, да је главна колона своје прикупљање извршила, а и независни одреди да су према свом положају у стању да дејствују у одређеном времену и простору у свези са главном колоном. Шиљбочни низ предводнице био је у то доба далеко од турског положаја и њихових стража на 3000 до 3500 корака. Чело главне колоне било је далеко око 2 часа, а ветерничка колона била је од Врање далеко око 10 километара; туловски батаљон допро је већ до свог места. Турски је дакле

положај по свршеном овом прикупљању био већ обухваћен са фронта и левог бока, а и позадница му је већ угрошена, јер даље наступање ветерничке колоне води управо Врањи, иза леђа турској војсци. Успех свих делова корпуса са смелим гоненьем, уништили би турску војску. но и обратно неуспех корпуса повукао би такође његово тактичко растројство.

У ово време знало се о осталој нашој главној армији само то, да је и она у кретању, јер је још 12 јануара била отворена веза са крајинском војском, дакле левим крилом тимочког корпуса код села Гргуровца, а 17 јануара добије се и званичан извештај од врховне команде, да је главна армија отпочела поступање протину Хафиса паше. Прикупљени пак податци о стању Турака пред Врањом, од мештана и заробљеника, били су тако неодређени и противречиви, да ни приближног појма нису давали о положају, снази и спреми њиховој. Као извесно до овог времена извело се то: да су се Турци решили на битку пред Врањом, да су свој положај утврдили, да имају у војсци и низама и Арнаута, да имају и топова. Но колика им је снага, ко им је командант и како су се разместили — то се није знало. По неким исказима, војска турска бројала је до 15.000 низама и Арнаута, а по некима једва и пола те цифре. Морали су се дакле ови важни падатци проматрањем на лицу места да попуњавају.

На проматрање противника, употребљено је два дана, т. ј. 16 и 17 јануар. Првог дана проматрање су чинили оба штаба: корпусни и моравске колоне, а другог дана проматрао је и сам корпусни командант. Према земљишту и времену, морало се за проматрање задовољити косом моштаничком и окрајком косе брезничке, па одатле податци купити. Велики снег, магла, јако су сметали послу па често су проматрачи у врло опасан и незгодан положај долазили. Овом приликом видело се: да је десно

крило положаја турског код „два брата,“ лево — „чевриуга.“ Пљачкавица се узела као наслон левог крила и на њој видео се један обкоп. Дознало се, да вис Кумаревски, с десне стране Мораве, који упире у десни бок турског положаја, нису Турци заузели — накратко добио се довољан појам о турском положају и целом бојишту. *Но о снази војске турске, и њеном размештају, није се ништа могло дознати*, но се само могло закључивати по величини положаја, по исказима, а и по целокупном стању Турака по целом ратишту и војишту. Турци се нигде нису појављивали за време проматрања. По који чадор и шиљбок, — то је све што се приметило. Проматрачи су долазили до 1500 корака друмом ка „два брата,“ и на 1000 корака к „Чевриуги.“ Шта више, било је у питању, да се допре до Ранутовачког виса, са кога би се бољи преглед добио. Турци су држали, да је овакав њихов поступак био много умеснији, но да су снагу своју исказивали, ловећи поједине жртве од проматрача.

На основу овог проматрања исправи се предстражни шиљбочни низ, те увати и доњи део брезничке косе, а предводница приближи Мазарању; заузме се са 2 брдска топа и 1½ батаљоном Комаревски вис с оне стране Мораве; главна моравска колона привуче се Прибоју ближе. Појединим командантима усмено је корпусни командант развио своје гледиште о положају, размештају и идеји борбе а и команданту ветерничке колоне, изда усмен упут, јер је лично 17 јануара дошао и пријавио се команданту у Стубаљ са извешћем, да је до Дреновца допрео. Упут је гласио, да ветерничка кодона, чим чује борбу у долини Мораве, одмах отпочне наступање и продирање к Врањи.

Пре но што пређемо на даље распореде, да се упознамо са земљиштем, на ком су се догађаји развијали.

Турски главни положај био је на тако званој коси *„ранутовачкој,“* на 1 час од Врање. Десно крило упи-

рало се висом „два брата" на Мораву, а лево крило на врху „*Чеврљуги,*" упирало се на планину „*Пљачкавицу.*" Коса ранутовачка била је питома и пролазна, но јаруга ранутовачка, коју је са свога фронта имала, и којом се делила од брезничке косе, имала је у доњем свом делу стране стрме и била је за пешадију у ово доба непролазна. Село Ранутовац лежи у средини те јаруге на брезничкој коси, и представља као *предњи положај*, са кога се нарочно згодно стављала под ватру ова брезничка коса. Обе косе и ранутовачка и брезничка биле су доста чисте и отворене. Од десног крила па до левог, турски положај имао је дужине око 3000 корака, што одговара посади од једне здружене дивизије. Турци су овај положај и утврдили пољским опкопима. На вису „*два брата,*" даље према Ранутовцу, а у некој даљини у позадини између те две тачке, имали су затворене опкопе истина не јаких размера. Стрељачке ровове спремили су дуж десне стране јаруге по самој ивици. „Чевр̀љугу" и околину њену такође су рововима утврдили. Највиша тачка положаја овог била је „Чевр̀љуга," за тим „ранутовачки" предњи положај. То су јаке стране и кључеви положаја.

У име осигурања овог главног положаја, Турци су заузели и планину „Пљачкавицу." То је права планинска маса, која здраво надвишава главни положај ранутовачки, који управо и није ништа друго, до једна блага коса, коју Пљачкавица к Морави пружа. Ко заузме „Пљачкавицу," — господар је и ранутовачког положаја. Турци су заузели и овај положај не само по оцени но су били приморани и ветерничком колоном, који им се у Пољаници са предњим патролама и одредима почела појављивати још и за време битке на Грделици. Но „Пљачкавица" је важна и због тога, што она затвара пролаз к Врањи, дакле у далекој позадини турског положаја. Ова велика важност Пљачкавице, даје јој права, да се мора узети као равноважан са ранутовачким положајем, тако, да с њим

образује *један положај*. Ово још и с тога, што веза Пљачкавице са ранутовачком косом није немогућна. Она истина није *бајонетска*, јер војсци са Пљачкавице треба поднети труда и времена, док се на ранутовачку косу спусти а обратна веза још је тежа; но за то *ватрена* веза са свим је могућна и довољна. Са крајњих врхова Пљачкавице могло се артиљеријском ватром дужом да брише сав ранутовачки положај, и да нападач у десни бок да бије а пешадијском ватром може се да брани до половине положаја, дакле најважнији и најприступнији његов део. Турци су Пљачкавицу на важним пролазима и утврдили обкопима и стр. рововима Фронт пљачкавичког положаја износи у правој прузи такође око 3000 корака, но због јачине и много теже пролазности, захтева мању посаду од ранутовачког положаја. Друго осетно место моравског турског положаја, било је — *мост златокопски*. Туда се са десне стране Мораве може доћи у Врању и у позадину турског положаја. Турци су и то место заузели и посели.

Околина пред фронтом турског моравског положаја била је нижа, на топомету чиста, и испресецана речицама и јаругама због коса, које опет Пљачкавица к Морави пружа. Прва таква коса пружа се дуж ранутовачке, зове се *брезничка*, због речице и села Брезнице. Чевржуга и ранутовачки вис на тој су коси, дакле средина и лево крило турске војске. Но за то доњи део ове косе није спадао у турски положај, а то због североисточног правца њеног, због кога је здраво од турског положаја удаљен био. Брезничка чиста коса дакле била је просторија, коју су Турци најжешће стављали под ватру, и коју је дакле требало наступањем што брже прећи, па да се на турски положај нападне. С леве стране брезничке реке, опет у североисточном правцу протезала се *моштаничка* коса, опет пролазна и у домашају артиљеријске и слабе пешадијске ватре са турског главног

положаја. Долина речице Брезнице, која дели ове две косе, за пешадију је пролазна, но за артиљерију особито у зимње доба само по извесним местима са трудом могућа, и то у доњем делу њеном. Коса моштаничка прилично широко ограђена је позади речицом Моштаницом која има прилично питому долину са згоднијим узлазима. Ту је село Моштаница. Од венца косе моштаничке до турске бојнице има у горњем делу према «Чевриуги» 1500 корака, а у доњем делу према «два брата» преко 3000 корака. Та је дакле коса први нападачев нападан положај за ватрену борбу и за спрему за напад, па зато га је наша војска и заузела била. Но пошто она не иде равноодстојно са турским положајем због те реке, морао се заузети за ту циљ и доњи окрајак брезничке косе, дакле с десне стране брезничке речице. Земљиште позади моштаничке косе због даљине и покривености не улази у право бојиште. И тако наш први нападан положај био је на коси моштаничкој са десним крилом и средином бојног реда а на доњем окрајку брезничке косе било је наше лево крило, те је тако наш фронт био равноодстојан са турским фронтом. Од друма врањског, где је било наше лево крило, па до изворног места Брезнице, где је било десно крило, има дужине опет око 3000 корака, дакле као и код Турака захтева посаду око једне здружене дивизије. И свега овог излази, да је турски положај надвишавао околину пред целим фронтом, и стављао ју под ватру. Напад с фронта дакле врло је тежак.

Околина турског положаја према левом крилу и боку позната нам је и оцењена као врло јак ослонац турски, са кога се осим тога може нападач с бока ватром да бије, ако напада на ранутовачки положај.

Околина према десном крилу и боку турског положаја, била је чиста и равна долина Мораве просечена реком Моравом, која се само преко моста могла прола-

зити. Ширина те долине до подножија супротних висина износи према вису „два брата" око 1500 корака, дакле је под јаком ватром. Кумаревски вис с десне стране Мораве, надвишава цео турски ранутовачки положај, но далеко је од виса „два брата" око 2300 корака, па се са њега може само артиљеријом туђи десно крило турског положаја. Дакле је и десно крило турског положаја било доста осигурано, јер нек противник и бије са Кумарева ватром, положај никада не пада, но се мора нападач кренути на напад, а прећи долину Мораве, и реку Мораву под жестоком ватром, — за нападача је врло мучан задатак. Но при свем том Кумаревски вис због артиљеријског дејства и узнемиривања а главно због осигурања позадине и обиласка с десне стране Мораве, требао је да уђе у састав турског одвојеног положаја подобно „Пљачкавици," чиме би се и мост „златокопски" боље бранио на овај посредан но на непосредан начин. Но Турци су то пропустили, а наша се војска тиме користила.

Положај дакле турски био је од природе врло згодан, јак и захтевао је према величини добар корпус војске, па да се потпуно поседне. Ту рачунамо и Пљачкавицу и Кумаревски вис. Но Турци су имали не потпуну дивизију: редовне пешадије — 12 батаљона, 1 батерију топова малог калибра, нешто коњице и Арнаута око 2000, свега око 8000 бораца, дакле три пут мање, но што би им требало за добру одбрану целог положаја. С тога су они главну силу разместили на положају ранутовачком, а осигурање бокова предали мањим одредима, и тиме ранутовачки положај начинили *главним*, а оне друге као *осигуравајуће*, *одвојене*.

За напад на такав положај, кад би се добро посео, требало би најмање снага једног корпуса европског уређења. Но шумадијски корпус имао је јачину скоро исту као и код битке код Грделице са неким расходом, т. ј.

око 8000 бораца. Може се рећи, да се пешадија обе стране бројно подударала, но за то на нашој страни била је огромна превага на артиљерији, која је снагу корпуса у неколико пута уздигла и тиме је одсудна бројна превага била на страни нашој. Без ове артиљеријске преваге, напад би био немогућан. —

Диспозиција, коју је командант корпуса најпре усмено још 17 јануара после подне, а за тим и писмено издао за борбу 18, садржавала је следеће: смедеревска бригада стаје на лево крило и то са 2 батаљона и 2 брдска топа поседа мост моштанички и кумаревски вис с оне стране Мораве, а са 2 батаљона главни положај од друма и доњег краја брезничке косе па у десно до спрам села Моштанице. Београдска бригада заузима простор на коси моштаничкој до закључно села Бреснника. Рудничка бригада остаје у резерви код Мазарића, но под налозима корпусног команданта. Први артиљеријски пук да буде у Мазарићу до времена развијања на положају. Други артиљеријски пук између Стубља и Прибоја; ту и коњица II дивизије. Ветерничка колона да поступа на познати начин. Овај распоред извршио се још 17 јануара до 4 часа, јер је он усмено био већ наређен. Даље је наређено било: да се у вече овог дана подигну батеријски заклони на положају и артиљерија још ноћу са заштитом изведе на положај. Даље, да се борба пре 12 сах. сутра не замеће. На послетку за сваки случај изабрат је позадни положај код Мазарића, а војсци 17 у вече издао је корпусни кодандант и наредбу, која се имала пре битке прочитати. Она је износила војсци на видик њену превагу, и позивала војнике на последњи напор, који се мора срећно и победом завршити.

То је била сва предходна спрема за битку код Врање. Истина психичко стање у нашој војсци било је добро. Сваки је мислио само о нападу. Но при свем том, кад се стављало питање: дали је успех сигуран? — на-

илазило се у посвећенијем слоју војске, код виших команданата на услове, који су световали и на неку осмотреност у раду.

Снага турска непозната, корпус истакнут и здраво одвојен од остале војске, иза леђа велика клисура. У колико дакле успех може да се мете на срећу, у толико неуспех извесно ставља шумадијски кор у критичан положај. Кад се овом придружи и дух највишег упута, кога се командант кора имао држати, и који је указивао на дејство према могућности — онда је командант кора доиста био на граници с једне стране између одговорности и узимања одговорности на себе, а с друге стране између сувише осмотреност, која истина ослобођава команданта одговорности, али која ништа не тече и ствари не доприноси.

Кад се промотри диспозиција, онда се доста и у њој огледа ово двојако психичко расположење. Диспозиција се односи само на размештај корпуса према турском положају; но, о времену и начину напада и т. д. у диспозицији не говори се. То је командант задржао, да на лицу места према турској снази и њеном распореду и току борбе удеси. Као највећа пак уступка осмотрености било је наређење: да војска незамеће борбу пре 12 часова, јер у случају неуспеха, блиска ноћ прекинуће борбу и биће од помоћи. Диспозиција дакле циљала је у првом реду на насилно проматрање, а тек у другом реду на одсудну борбу.

Према овим усменим и писменим наређењима, командант главне моравске колоне и остали команданти сваки у свом кругу издавали су своје наредбе и војска се развијала, заузимала положај, батерије изводиле на положај, подизали се обкопи, заклони, ровови. На ово извршење употребљено је време 17 јануара од после подне па на даље, тако да је 18 јануар, дан битке, затекао српску војску са свим прикупљену и распоређену у бој-

ном реду на свом положају, очекивајући даљи налог. У овом времену на положају било је извучено 14 наших топова: 2 на кумаревом вису; 2 на главном друму врањском да бришу долину и друм. Батерија од 4 топа била је иза свог заклона на доњем делу брезничке косе, према десном крилу турском на 1300 корака од њега. На коси моштаничкој била је батерија од 6 топова према средини турског положаја у истој даљини. Остала артиљерија овог артиљериског пука била је позади у резерви у готовости, да се употреби на месту, које се доцније покаже згодно. Пешадијске бригаде заузеле су положај између и пред артиљеријом, а потпоре и резерве користиле су се долином брезничком и моштаничком, као заклоном. Коњица је била на левом крилу, јер је само долина Мораве давала нешто поља за рад. Превијалиште корпусно и смедеревске бригаде било је на друму врањском, код чесме и код улаза у долину моштаничку, а београдске и рудничке бригаде било је у селу Моштаници, одређено за десно крило корпуса. Ту се доцније привукла и главна резерва. Командант моравске колоне налазио се са штабом у Моштаници, а корпусни штаб у Стубљу.

18 јануара у 9 час. из јутра крене се командант кора са штабом да осмотри извршење диспозиције и у часу кад се хтело да појаше — чу се први топовски пуцањ, за тим други, трећи и остали. Судар и битка дакле отпочињу и ако противу рачуна и воље, али опет без икаквог изненађена. На брзо пуцањ је учестао, и док се дошло до села Мазараћа, отпочела је и пешадијска ватра. Турци су битку отпочели и то неким нападним покушањем, коњицом са главног друма на наше лево крило. Но та коњица, кад уђе у накрсну ватру наше артиљерије, растроји се и одступи за свагда назад. Доцније у Врањи казиваху, да је том приликом сам командант те коњице погинуо. Од то доба ватрена борба продужавала се са обе стране. Са моштаничког виса, са тачке иза батерије,

на средини положаја, где је дошао корпусни командант са штабом, могло се само у толико видети, да Турци дејствују од «Чеврљуге» до «два брата.» На Пљачкавици је било мирно и није се опазило никакво кретање. У самом пљачкавичком обкопу видела се нека црна белега — вероватно знак турске обмане, као да ту и посаде има. Но за време целе битке око ранутовачког положаја ни једног метка из истог опкопа није избачено; — извесно је, да је посада турска привучена била ветерничком колоном и обилазним одредима на другу страну. За време овог крстарења по бојишту, за време ватре, потпуно се решпектовао положај Пљачкавице. Погледи су се често окретали на тај обкоп. Но за пљачкавички турски одред много је важнија циљ у то време била, да спречи обилазак ветерничке колоне и продирање њено у позадину, но да садејствује у борби око ранутовачког положаја. На моштаничкој коси није било згодне стојне тачке, са које би се имао преглед целог бојишта, а осим тога ватра пешадијска тако је била густа, да није дозвољавала хладнокрвно посматрање и издавање наредаба. Корпусни командант изда наредбу, да се резерва примиче Моштаници (рудничка бригада) и крене се левом крилу корпуса. На друму врањском, иза превијалишта, куда је са штабом прошао, ступи у сношај са командантом гл. моравске колоне, добије извешће, да се резерва примиче, пошље начелника корпусног штаба на Кумаревски вис, да одатле учини осматрање, а сам са штабом упути се десном крилу положаја. То је било између 11 и 12 часова.

У ово време Турци пређу пешадијом у наступање. Са свог згодног и заклонитог положаја — ранутовачког виса пред средином њиховог положаја. Најпре неколико смелих Арнаута, за њима повећа руља, а по том прави густ стрељ. низ у великој ширини кретао се управо нашој средини у правцу «Камена» и околине, на фронт

београдске бригаде. Због изненадног овог испада, Турци су наступали са успехом, истина лагано са борбом и губитцима. Они допру до центра, потисну нашу бојницу, сјуре је у брезничку јаругу, заузму вис „камен" као ослонац добар и наша бојница на овом месту одступи даље на моштаничку косу. Турска оба крила продужавали су ватру, но и наша оба крила држаху се на свом месту. Но напад овај турски био је усамљен, није добијао даље хране из своје позадине. Нападачи поседну отета места и зауставе се. Од овог тренућа успех их остави и они од тренутка на тренутак долажаху у све критичнији положај. И наша се бојница заустави на згодној даљини, батерија моштаничка па чак и левокрилна брезничка окрену своју ватру противу нападача, нарочито притиву „камена." Команданти бригада попуне бојницу, провуку потпоре и такође сасреде своју ватру на нападача. Нападач напусти заузета места, одступи, те тако и овај несмишљени и усамљени испад Турака из своје средине на наш фронт буде сломљен као и први. Но јачина глав. турског положаја остала је и не дирнута, и ватрена борба продуживала се једнако. Наша бојница средине заузме своја стара места, резерва је стигла у Моштаницу и била при руци. Било је сада на реду, да се предузму са наше стране нападне мере. Према току борбе, земљишту, распореду турске војске и његове артиљерије (ниже Чевр-љуге) према мирном стању на обкопу Пљачкавице, — постало је јасно, да је кључ турског ранутовачког положаја „Чевр-љуга" и док се он не заузме, о победи не може бити ни говора. Командант корпуса саопшти ову идеју команданту гл. моравске колоне, који и одјаши на десно крило ради спреме и руковања током напада на лево крило и „Чевр-љугу." Њему се уступи и резерва, два батаљона рудничке бригаде. Осим тога у име боље спреме, командант кора нареди, да се још једна батерија извуче на косу моштаничку у десно од прве, а према

„Чевриуги" и левом турском крилу. Овај трудан задатак и под ватром пушчаном буде брзо и срећно извршен. Још један брдски топ постави се на крајњем десном крилу на ћувику, а правце према „Чевриуги." Напад дакле имао се извршити нашим десним крилом на турско лево крило, и наше нападно крило састојало се из добровољаца и II гружанског батаљона противу „Чевриуге," даље београдске бригаде са моравским батаљоном рудничке бригаде и делом смедеревске бригаде, — противу истакнутог виса „Ранутовца." Сва је ова спрема а под жестоком ватреном борбом трајала до 3 часа после подне, и јака артиљеријска ватра почне обасипати турско лево крило.

На крајњем нашем левом крилу с десне стране Мораве и на вису Кумареву било је мирно. Наша војска држала је своја места, а само је артиљерија од времена на време дејствовала. Усташи турски под Соколовом били су иза моштаничког моста на једном камењаку, као заштита моста. Пребледеле уснице командира и брижна лица ових усташа више слућаху на рђав, но на срећан свршетак борбе, а из лица Абдурамана, страшине покорених Сурдуличких Арнаута, који се такође ту десио, читаше се само — радозналост. Са виса кумаревског имао се потпун поглед целог бојишта, тока борбе и далеке позадине. Варош Врања иза бојишта црташе се јасно у очи у сред беле и снежне околине, као велика европска варош. У њој и ако ње не виђаху су никакви војнички знаци. Изгледаше равнодушна, која ће од две војске, што се сада боре, данас, сутра, конаковати у њој. Код моста златокопског видла се турска посада и наша војска, и мештани увераваху, да тамо има до 2 батаљона са 1 или 2 топа. Главна је посада била с леве стране Мораве, но имађаху одред пребачен и на десној страни. На Пљачкавици било је са свим мирно, но у долини моравској густ дим са јаком паљбом јасно бележаше бојиште и правац бојнице обе

стране. Иза турске бојнице не виђаху се никакве масе војске — све је већ ушло у бојницу. Вис „Чевр‌љуга" уздизао се као господар бојишта. Вис »два брата« врло се мало примећавао са кумаревског виса Са наше стране ватра пешадијска беше врло слаба, но за то артиљеријска придаваше нашој бојници много већу озбиљност.

Према оваквом стању ствари, преко је било нужно, да и крајње наше лево крило буде активно, те да и са своје стране припомогне општем току борбе. Одмах се издаду писмене наредбе командантима батаљона, да се крену у правцу моста Златокопа, те да на тај начин загрозе турској позадини, што се одмах и отпочне извршавати. На један пут зачу се на једном од врхова Кумарева, гди су се били мештани сакупили, радостан усвик: *„Нашинци! Нашинци!"* а у исто време зачу се и живља пешадијска ватра. И доиста у долини Мораве јасно се видило, како се густ стрељачки наш низ креће од јаруге брезничке напред у правцу „Чевр‌љуги" и ранутовачком вису и како густе гомиле наше излазе из јаруге Брезничке. Прелаз на напад дакле нашег десног крила био је ван сваке сумње и из истакнутог и обраслог ранутовачког виса, особито сада обараху Турци честу непрекидну ватру на све стране, као из какве каре. Скоро у једно исто време дакле десило се, да су оба наша крила и десно и крајње лево прешла у наступање. Било је око 3 часа по подне, кад је ова друга до нас плодна половина битке одпочела.

Овог истог дана и ветерничка колона са предњим својим деловима водила је борбу са турском пљачкавичком посадом око положаја *„Гоча"* и *„Девотина,"* два виса, који заграђују пролаз к Пљачкавици и Врањи. Овај положај далеко је од гл. виса Пљачкавице, што је над „Чевр‌љугом" преко 3700 корака, а од Крстиловице, што је над Врањом и „Марковим калетом" око 3000 корака. У борби је учествовао овог дана II лепенички

батаљон са 4 топа и 2 чете пионира Остали батаљони ове колоне због трудног марша по великом снегу и иначе незгодном земљишту били су у подилазењу и то крагујевачки од Власа к Девотину, а колубарски к Дреновцу, и могли су тек сутра дан примити учешће у борби. Но при свем том, истина скупом жртвом, наша војска отме Девотин и Гоч, почне наступати противу гл. пљачкавичког положаја, и пред вече овога дана прикучи му се стрељачким низом до 200 корака. Главно је пак то, што је ветерничка колона такође садејствовала у општој битки код Врање, привукла на себе турску пљачкавичку посаду, особито са више пута помињаног редута, а тиме много допринела општем успеху. Овај успех потпомогли су и сами Турци неумесним својим распоредом. Место да су главну масу држали на Пљачкавици а предњим мањим оделењима заузели поједине предње положаје, — они су сва 4 батаљона равномерно растурили на великој планинској, шумовитој и испресецаној просторији преко 3000 корака, а тиме уништили везу и јединство и нигде се нису могли јавити у довољној снази. Од тога је и дух код појединих усамљених делова морао падати.

И тако цео шумадијски корпус са свима својим деловима у једној великој пруги (око 3 часа) креташе се око десног и левог турског крила у позадину и спремљаше се заједничком центру свом — Врањи.

Као што смо у почетку рекли, није нам намера, да се упустимо сада у излагање подробрости самог извршења наступања и напада, које саставља другу, са свим равноправну половину сваког бојног предузећа, па дакле и победе код Врање. Ми ћемо се дакле задовољити само са крајњим резултатом овог благородног упињања. *Око 5 часова „Чевриуга" и ранутовачки вис падну у руке наше војске*, а тиме и кључ ранутовачког турског положаја. Сва брезничка коса са „Чевриугом" била је у нашим рукама. Турци одступе на главну ранутовачку косу, и

као што се доцније дознало, великим делом правце к Врањи; ноћ прекине борбу и ранутовачка јаруга раздвајала је обе уморне војске, које се покрај наложене ватре одмараху, подкрепљиваху и спремаху за сутрашњу радњу.

Према оваком резултату борбе, корпусни командант прикупи у вече подчињене команданте и изда им усмене налоге за сутрашњи дан. Основна идеја ових налога било је: *наступање наше војске даље напред, да би се победом што боље користило.* Да ли ће Турци сасвим одступити ноћу са свог положаја, као што су то до сада у подобним приликама радили, или ће и сутра борбу поновити, — то се могло нагађати. Но да горња идеја одговара потпуно много згоднијим нашим приликама, то је врло јасно. Наредбе за наступање, које су од части и посмено око 10 часова у вече разаслате, биле су следеће: да се *предводница* из добровољаца, 1 батаљона рудничке бригаде, 1 батерије и 1 ескадрона коњице под командом мајора Путника сутра пред зору крене и следује узастопце Турцима, да се у свом наступању код Бујановца заустави, нуждан распоред фронтом прем Куманову и Гиљану учини и даље наредбе очекује. Да командант гл. колоне прикупи и уреди своју команду, и пошто остави на „Чевржуги" нужну посаду са 1 батеријом, да се за предводницом такође крене. Да се у име ојачења Кумаревском одреду пошљу 2 топа. Да се начелник корпусног штаба сутра у јутру крене Врањи и учини распоред за смештај војске. На послетку у смислу осмотрености буде наређено, да се војска још ове ноћи на заузетим местима утврди и окопа.

Све ове наредбе са више или мање измена у подробностима, буду извршене и шумадијски корпус већ је сутра дан 19 јануара конаковао са предводницом код Бујановца а са гл. колоном у Врањи и око ње.

Предводница кренула се у наступање око 8 часова из јутра, гл. колона у исто време а кумаревски одред

око 9 часова из јутра. Наступање дакле било је у 3 колоне: главна колона кретала се гл. друмом, предводница десно преко бојишта у правцу к Врањи, а кумаревски одред долином Мораве, с десне њене стране у правцу моста Златокопа и даље Врањи. Густа магла тога јутра није дозвољавала преглед, но главно је, да турске војске није било. На коси суводолској, коју су Турци са неколико ровова били спремили, наишла је предводница на турска одељења, но после мале чарке, Турци одступе. Коса суводолска била је друга иза ранутовачке, а у средини даљине између Врање и ранутовачког положаја. Она је особито била згодна, што је имала чисту просторију пред фронтом, па је приступ са те стране био врло тежак. Говорило се после у Врањи, да су Турци 18 у вече држали ратни савет и решили, да и сутра дан бију бој на суводолском положају. Ово се доиста неким фактима и потврђује. Но ако је решење било у вече, онда њихова војска није требала да одступи Врањи, и сутра из Врање, да опет иде напред и поседа суводолски положај, и то онако позно, те ју је наша војска изненадила, приморала на одступање, и у самој ствари та суводолска војска претворила се после у турску заштитницу, која је последња одступала, са згодних положаја давала одпора и нашу војску у наступању задржала, што је нарочито био случај код врањских винограда на друму кумановском и код моста код Бујановца. Ма како то било, али је то извесно, да је турска војска била растројена, у њој довољног реда и јединства није било а и психично њено стање било је тако поткопано, да о упорној и успешној борби није могло бити ни речи. Наша је војска за њом узастопце наступала и код Врање предводница је била ојачана са још 2 батаљона рудничке бригаде, почем је велики део добровољаца заостао у самој вароши, чинећи нареде и иступе и једва их је до 90 кренуло се даље са предводницом. Око 1 часа распоред за

кантоновање био је готов, војска је почела заузимати одређена јој места, а око 4 часа после подне комаадант гл. колоне већ је примио депутацију врањских Турака грађана са Рамиз-пашом на челу, која му изјављиваше своју покорност, и стављаше се под заштиту наших закона.

Баш у ово време долети командант стана I дивизије са очајним гласом: «Турци иду!» Мало за тим дође и ађутант команданта кора из Моштанице са извешћем од њега, да се Турци са Пљачкавице стуштају „Чевриуги," и са налогом, да се из Врање у том правцу одашље нужан одред. Овакав појав при оваким приликама и у ово доба пред ноћ — и ако је могао да изненади, да забрине, опет му није давао велики и пресудан значај нико, који је иоле био мало више познат са подобним појавама у опште, а са стањем ствари шумадијског кора понаособ. У ово време врло се добро знало за ветерничку колону, за њену улогу и за само место, докле је допрла. О величини пак турске посаде на Пљачковици није се знало, али у сваком случају није могла бити озбиљнија од војске на ранутовачком положају. и одмах се држало, да је то какав одцепљен турски одред, који тражи ма какве одушке, као што то обично бива при сударима на великој просторији. Одмах се одреди нужно одељење да се крене Пљачкавици, а и сам командант са штабом крене се у том правцу у проматрање, и допре до суводолске косе, испод Пљачкавице. Никаквог знака о противнику није се приметило, и никаквог пуцња ни се чуло. Сумрак наступио и свуда је тишина. Међу тим пре тога сам корпусни командант из Моштанице ставио је противу Турака, који се са Плачкавице спуштаху: 1 чету пионера, која се тамо била десила, 1 батерију II артиљериског пука, који је у то доба приспео до Моштанице, и напослетку 1 батаљон пешадије, и то резервни, који је из Лесковца долазио и баш у то доба такође допро до Моштанице. Ако свему овоме додамо и познато нам стање ветерничке колоне, која је ове

Турке са Пљачкавице управо и потискивала, онда је сасвим појмљиво, за што Турци нису озбиљан бој продужавали, но су пред мрак одмах послали парламентаре и то како са Крстиловице, тако и са Пљачкавице и нудили предају. Одмах се нужни одреди пошљу, предаја са командантима турске војске на лицу места углави и турска војска у броју до 4 батаљона или 1685 војника, низама и редифа са 48 официра положи оружје и преда се безусловно. Ови послови око предаје нису наравно ишли глатко и брзо; ноћ, хрђави путови, незгодно земљиште, непоуздане путовође и т. д. здраво су отежавали проналазак турских посада и извршење предаје, али се стање ствари није могло да промени. Овај дакле изненадни епизод био је за нас такође изненадан и сразмером велики трофеј. Све што би ова одцепљена турска посада због наступања наше војске у ово доба могла да учини, — то је, да се пробила, а не да се предаје. Али изнурена глађу и мразом на Пљачкавици — није имала снаге за то. Ова је посада још за време видела могла врло добро сматрати, како се целог дана долином Мораве непрестанце крећу наше колоне. Па и ова околност ломила јој је сваку вољу за борбу.

Сутра, дан. 20 јануара ветерничка колона, пошто остави један батаљон за Власе, сиђе у Врању, уђе у састав своје дивизије а под команду свог правог дивизијара, који је сада команду предузео и шумадијски корпус, овако прикупљен, ступи опет у своју првобитну формацију. Корпусни командант пређе у Врању и после подне овог дана са великом свитом официра на коњима, обиђе бивак турска 4 батаљона на Панађуришту. Ту је био и бивак наше војске, одређене за чување заробљеника. Интересантан је био упечатак при погледу на ова два бивака вековних противника. Војници у турском биваку беху добро одевени, снажни и видни момци. Но стојаху у биваку без војне спреме, без оружија, покора-

ваху се стању ствари по сили судбе са свом дисциплином, и представљаху сломљену силу заљуљане царевине. У нашем биваку наши војници по свом оделу далеко су заостали иза турских војника, па због тога и у самом спољном изгледу. Али, ови потребити војници имаћаху своју убојну спрему, стајаху иза свог оружија, укрштеног у купама, беху свесни своје силе, уживаху победу без охолости и бивак наше војске издаваше изглед озбиљан, и представљаше младу силу, младе растуће државе. Врло је уместан, шта више, и нуждан био овај и овакав обилазак, нека се види, да ова војска има јаку руку а богме и неког сјаја.

Тиме се завршио и последњи акт битке код Врање и шумадијски корпус решио је дат му задатав и преко очекивања.

Наша војска имала је целокупног расхода у овој битки 354 војника т. ј. на 22 војника долазио је 1 војник расхода. Битка на Врањи дакле скоро је два пут озбиљнија била, но битка на Грделици, у којој је за 2 дана оволиког расхода било. Истина ова битка не може се упоредити са крвавим европским сударима, али се потпуно подудара са биткама обичне жестине, јер и ако је расход само $^1/_{22}$ целе снаге, опет се то тумачи не неозбиљношћу битке но самим начином борења наше младе војске у ретким и танким стројевима и ројевима. У горњем броју расхода има 125 мртвих и 229 рањених. Ове цифре најјасније износе на видик колико је битка на Врањи била осбиљнија од битке на Грделици. Овде на 2 рањеника долази 1 погинули. а тамо тек на 4 рањена. У целокупном броју расхода има старешина преко 40 т. ј. на 8 војника расходавао се по један старешина, а то је много јачи расход од обичног. У броју расхода, старешина има само официрских места 18, а то значи: да се на 10 војника расходавао 1 старешина официрског ранга, што је врло много и што опет значи, да су се официрске старе-

шине часно излагале и више од подофицирских (десетара). Самих правих официра ст. војске, којих је тек по 1 на батаљон долазило и били дакле батаљ. команданти, било је у расходу 5 (1 погинуо а 4 рањена), а по сразмери требало би да је само 1 у расходу. Све пак ово сведочи, да су часност, и излагање на бојишту све већма расли, што су места стерешинска виша била, а не да је то противно било, као што неки врло погрешно веле, чинећи неправедну увреду српској војсци. Са нашег, српског гледишта дакле битка код Врање била је озбиљна.

Колики је расход турска војска претрпела, не можемо да определимо тачном цифром. Извесно је то, да је био већи од нашег, нерачунајући 4 заробљена батаљона.

Свака победа доноси победиоцу и извесну просторију земљишта већу или мању, према својству земљишта и његових одсека према величини поразе и потпуности победе. Победа код Грделице донела је нашој војсци чувену грделичку клисуру и просторију до Прибоја, — у дужини око 60 а у ширини местимице до 30 километра. Победа код Врање донела је нашој војсци несравњено већу просторију. Наша војска потрошила је само 2 дана на нужну спрему, и одмах се за тим кренула даље. Из Бујановца, места предводнице, раздвајају се два пута: један води јужније, правце преко Куманова, Скопљу, а други више западно, правце преко Гиљана — Приштини и Косову. Корпусни командант према нокупљеним податцима о стању противника и у духу општег задатка целе српске армије прикупи код Бујановца I дивизију која је истурила предводницу у правцу Куманову (до биљачких ханова), а II дивизији да задатак, да заузме Гиљане, што и буде извршено 22 јануара. Пошто се пак на отпор није наишло, нареди одмах кретање даље да се и Приштина заузме, — но примирје ову ствар прекине. Но при свем

том, у часу, кад је акт о примирју II дивизији био саопштен, она је већ била у кретању ка Приштини, њена предња добровољачка одељена допрла су до Грчанице, а 1 вод коњице до Липљана, код жељезнице на Косову. Толика је била просторија после победе на Врањи.

И тако ове две последње победе шумадијског корпуса одвеле су српску војску до самог Косова. Сва операција целе српске војске по паду Ниша, ништа друго није била, но велико заодење целе војске левим крилом око десног и српска војска, која је у почетку имала фронт више к југу, добила је на концу војне фронт к западу, према Косову, а шумадијски корпус, као заодеће крило, дошао је са једним својим делом скоро у један меридијан са десним крилом армије. Истина сва просторија, скупим жртвама и великим трудовима, стечена српском војском и шумадијским корпусом, није по закључењу мира остала у нашим рукама, али је остала утеха и нада, да је бачено семе за лепшу будућност нашу.

Д. Ђурић.

X. Свршетак.

— Врло сам радознао — рече ђенерал потапшавајући својега коња по врату, кад прођосмо Преволац и минусмо поред Митад-пашине табије, — да ли ћемо међу сељацима из Каменице наћи кога од оних у животу, који су били очевидци величанствене катастрофе Синђелићеве на Чагру! —

— Ја не сумњам у то г. ђенерале, — рече један од виших официра из штаба врховне команде, који су тога јутра пратили Начелника штаба у овој кавалкади — јер нигде до сад нисам видео толико старих људи као што их има у Нишу и његовој околини! —

— А баш би добро било кад би некога нашли који би нам тачно показао где је баш био Синђелићев ша-

нац, где је била она историјска цебана, којом је војвода Стеван Синђелић овековечио своје име! —

У тај мах угледасмо једног од ордонанс-официра Његове Светлости, где у галопу јури на сусрет ђенералу и зауставивши на један мах својега бесног парипа из највећег галопа, рапортира да је заповест извршио, и да су на Чагру већ искупљени кметови и старији људи из Каменице, па чекају ђенерала баш на ономе месту, где је био Синђелићев шанац.

Ђенерал само подиже десну руку до кокарде на својој шајкачи и око танких његових усана заигра онај фини осмејак, који се на његовом, иначе мермерно мирном лицу, јавља само кад је задовољан са ревношћу својих потчињених официра.

— А где се одваја путања која води на Чагар од овога грамадског пута којим ми идемо? —

— Одмах испод Виника, г. ђенерале. Ако допустите да идем напред па да покажем пут? —

Ђенерал климну главом, а ордонанс-официр ободе коња и оде напред. Сишавши за тим у поток, окренусмо десно и почесмо се пењати уз благи нагиб којим се узлази на Чагар.

Топло пролетње сунце беше обасјало својом јарком светлошћу сву дивну околину нишку, у којој, осем каменјара изнад села Каменице већ не беше ни једне стопе земље која не би била најприљежније урађена. Цео Чагор пред нама и цео Виник у лево докле се оком догледати могло, беше сада један једини огромни виноград, која рађа оно славно каменичко вино, од кога се и најсилнија позиција за одбрану Ниша прозвала „Виник.“ Ту је ваљало ићи ногу пред ногу, тражећи плитке јендечиће (које овде обележавају докле је чије, у место грдних ограда од врљика које су код нас у кнежевини до скора биле један од узрока за упропашћавање шуме) да не би људима начинили штету.

Попевши се на врх Чагра застадосмо гомилу сељака у њиховом необично чистом свечаном руху — беше недеља, иначе их ђенорал не би ни пошто трудио — који са капама у рукама очекиваху српскога «азретлерп пату.» —

Ђенерал скочи с коња и назва им Бога.

— Добра ти срећа, господине, добро си нам дошаја! — одговорише старци и кметови.

— Ви сте сви из Каменице? — питаше он даље рукујући се са сељацима који му редом прилажаху руци.

— Из Каменицу, аха! — одговараху они вртећи главом што је код њих знак потврђивања.

— А да ли се у вашем селу прича да је овде пре шесет и неколико година била битка Срба с Турцима? —

На ово питање стадоше сви на један пут одговарати.

— Како да си не знамо? Ете туј беше српска табија, онде беше друга, онде трећа, мори што збориш? Једанаест табије начинише, многа војска српска дође на куде Каменицу! —

— А има ли који међу вама који је гледао битку? —

— Има, има господине, ће се намери. Деда Јоване, а бре деда Јоване, куде си мори? Ене га под крушку! —

Узмуваше се на све стране да траже деда Јована.

На једно сто корачаји даље, испод једне крушке, стајао је омален, сув и јако погрбљен старац, који се обема рукама беше наслонио на своју велику тојагу, и коме се и на лицу и на држању могло видети да је дотурио до деведесет година живота. Испод његовог масног феса провириваху праменови косе беле као снег, на његовом смежураном и од сунца препланулом лицу беше испрекрштано небројено дубоких бора, тих трагова муке и невоље у дугом и тешком животу под турским крвопијама, а поглед његових упалих очију блуђаше некуд у даљину, далеко преко зелене Горице, по снежним врхо-

вима «суве планине» који се сијаху на сунцу.... Шта ли мисли та измучена седа глава, шта ли осећа срце тога старца пећеника у томе тренутку? Њему се можда чини да је то само варљиви сан да више нема Турака на Винику, да су сада српске страже на бедемима Командар, Анадол, Низами и Мидат-табије, да се са српске цркве и долине чују звона, да његови сељаци, рођаци, комшије и пријатељи дочекују на Чагру српскога ђенерала који командује у Нишу? Он не помично гледа у даљину као да га је страх да се не пробуди из тога слаткога сна, он се смеши као дете које мирно спава на крилу мајке своје....

И доиста кад га толики гласови стадоше звати по имену, он се трже као из сна, махну коштуњавом руком преко лица па рече

— Што ћу вам, децо? —

— Да причаш на господина српскога пашу од оно време што је била кавга кад Срби упалише цебану! —

Међу тим ђенерал са целим штабом и са свима сељацима беше пришао старцу. Он скиде свој фес и пође неколико корачаји на сусрет ђенералу пружајући му руку.

— Здраво ли си, господине? —

— Добро, хвала Богу, а што ти радиш, деда Јоване? —

— У Краљево здравље, добро смо сви ако Бог да. А ти како си? —

Настаде мучна пауза. Старац врти капу у руци, хтео би нешто да каже, па не зна како ће.

Ђенерал га изведе из забуне

— Кажу, чича, да ти памтиш све како је било кад је српска војска први пут покушавала да вас отме из крвавих турских канца, када је се на овом брду војвода Синђелић тукао с' Турцима, па бих те лепо молили да нам причаш! —

— Ама који? — поче старац заштићујући очи шаком од сунчане зраке и гледајући ђенерала — за вој-

воду Стеву велиш? Ја да ти причам како је то било. Онда сам ја већ био коца момак, и ми сви пристадосмо уз нашу браћу, и заједно с' њима смо копали шанчеве! —

— А да ли се сећаш где је који шанац био? —

— Ама зар ја? Војводу Стеву гледао сам како сад тебе. Ево на, овде — и старац пође неколико корачаји даље па стаде својим штапом лупати о земљу — овде је била капија од његову табију, а овамо по сниже мало, ту му је била џебана! Ја како, ја све знам како је било! — и старац се задовољно смешио гледајући све своје сељаке редом.

Ја се не могах начудити како старац чисто српски говори. Изгледа као да је онај нишлијски аксан и минимална разлика у говору између нашега говора и начина како се говори у околини Ниша, продукт врло скорашњих црквених и школских уплива.

— А где су чича, биле друге српске табије? — питаше ђенерал.

— За друге питаш, је ли? Да ти кажем. Ено видиш на десно од нашег села, ту је био господар *Милоје*[1], ама само с' правом војском, његови су бећари били онамо хеј код Матејеваца у ону табију где је била војска Хајдук Вељка и Петра Добрњца. Е, а видиш оно онамо? То се виче „Равниште," ту је био војвода ћупријски Илија Барјактаровић. Погледај сад повише нашег села, оно голо брдо. То је „Репиште" и ту је био војвода млавски Паул Матеић! —

— Је ли, деда Јоване, а зар на брду Попадики није било онда наше војске? — упита начелник оперативне канцеларије.

— Ба. како да није било, имаше неколико дванаајест табије, ама сам поборавио! —

[1] Петровић, главни командант.

— А јесу ли наши имали топова, сећаш ли се деда Јоване? — питаше га опет начелник операција.

— Имаше једно топче војвода Стеван ево баш овде! —

— Па Бога ти, чича, кад оно беше битка на Чагру је си ли ти гледао? За што пропаде толика српска војска? —

— Гледао сам господине — уздахну старац — и и пропадосмо за то што се војвода Стеван сам тукао са његових 2000 људи противу целе турске атлијске војске, а господар Милоје није хтео да пусти ни једног војводу да му помогне, а за што није хтео да му помогне? За то што му је деда Дона из нашега села, ено, још му стоји кућа, у очи битке донео од паше из Ниша пуну лубеницу дуката, па онда он викну. „Синђелић се полакомио да постане командант у Нишу, за то се истакао чак на Чагар, он први. На част му, али нека се сам крвави, ако му треба.» Ето господине за што онда наша војска на Чагру пропаде! —

Ђенерал се окрете нама па смешећи се рече нам, на немачком језику

— Ви видите да народ за свако Косово мора имати свог Бранковића, иначе катастрофу не разуме. И Базен се морао прогласити и судити као издајица, само да се протумачи катастрофа у Мецу, а да се спасе част француске војске! —

— Тако је г. ђенерале — одговори му начелник операција — у толико пре што за битку 19 маја 1809 године на овоме месту поуздано знамо да остале војводе нису напустиле свога друга на Чагру. Тако н. пр. доказано је да је Пауљ Матејић са својом војском похитао Синђелићу у помоћ, али Турци беху бројно далеко надмоћнији од целокупне српске војске која је онда оперирала против Ниша, и катастрофа би наступила за ту војску баш и да није Петар Добрњац с' Ајдук-Вељком, уврећен што је у пркос своје сјајне одбране Делиграда, стављен под команду млађега и мање заслужног

војводе Милоја, у очи битке отишао пут Књажевца, бајаги да брани тај крај, коме у тај мах није претила никаква опасност! —

Ђенерал благодари деда Јовану за његову причу па па се онда обрати кмету каменичком

— Ми би желели да на овоме месту подигнемо мали споменик војводи Стевану Синђелићу и његовим јунацима који с' њиме овде погибоше за вашу слободу. Упитај газду од овога винограда, хоће ли допустити да оградимо толико места колико да се једна плоча са записом подигне! —

Одмах нађоше газду и протумачише му ђенералову жељу.

Он одмах с' драге воље пристаде.

Ђенерал хтеде да му сјајно плати за то парченце винограда, али газда ни да прихвати пружене дукате, већ рече:

— Мени ми је мило што ће правите таку ствар у мој виноград и молим ви се да поклоним ово парче земље на нашега Краља Милана, Бог да ни га поживи! —

— Аферим, мудро збори! — повикаше сви сељаци вртећи главом.

— Хвала ти рођаче — рече му ђенерал — ја примам твој поклон у име нашега Светлога Господара, али сад ја опет тебе молим да ово неколико дуката примиш па да поделиш сиротињи у вашем селу за душу твојима мртвима, а за здравље твојима живима! —

У очима многих сељака засијаше суве. Газда од винограда прими новце и одмах их предаде кмету, а овај гологлав приђе ђенералу.

— Много би ни учинио радост кад би хтео са твоју господу и наше старешине да свратиш мало у наше село да попијемо по једну анасонлију! —

Ђенерал прими понуду, и пошто је издао нужне наредбе своме шеф-енжењеру шта има на избраноме месту

да се овида, сиђосмо сви у Каменицу, где нас у кметовој кући лепо дочекаше и почастише.

* * *

21 јуна 1878 на Чагру и код Ћеле-Куле.

Са зором тога дана врвело је све што се крсти из Ниша на Чагар. Цео пут од Јагодан-махале до иза Митад пашине табије покривен колима, коњаницима и пешацима. Све је то врвело к спомену Стевана Синђелића, који се данас имао парадно освештати у присуству самога Господара.

Јер, на ономе месту где је пре 69 година био шанац српске војске на Чагру, ту данас беше споменик од белога мермера на коме је овакав натпис: С јужне стране:

ВОЈВОДИ

СТЕВАНУ СИНЂЕЛИЋУ

и његовим неумрлим јунацима, који овде славно изгибоше 19 маја 1809 нападнјући Ниш.

С друге стране:

КЊАЗ

МИЛАН М. ОБРЕНОВИЋ IV

и његова храбра војска освојивши Ниш 28 децембра 1878.

Око тога споменика беше у 8 сахата из јутра огромна маса народа, чета пешака са заставом и војном музиком, цео официрски кор, целокупно свештенство нишко са митрополитом на челу, све цивилне и општинске власти.

У 8 сахата тачно стиже и Његова Светлост, Господар Књаз, окружен целим штабом врховне команде, на Чагар, и одјахавши с' коња поздрави упарађени фронт официра и војника који га одушевљено одпоздравише, за тим стаде под хладњак који беше подигнут пред импровизованим олтаром и пред споменником.

Митрополит нишки, деда Виктор, одслужи са својим свештенством кратку службу божију којом освешта споменик. За тим изађе на среду начелник оперативног одељења врховне команде, потпуковник *Мишковић* те језгровитом беседом показа значај ове светкковине.

После општег прегледа о мучном положају нашега народа, који је, настањен на вратима цивилизоване Европе био од вајкада чувар њене слободе и бранилац њене образованости (*„Беч је тек онда осетио силу турску кад је српски народ сломљен био"*); пошто је напоменуо историјски доказану непрекидност у покушајима српског народа за ослобођење, од Косова па до данас — беседник је прешао на догађаје XIX века, и цртао нам је десетогодишњу јуначку борбу првог устанка Србије, и устанак 1815 који је уродио слободом кнежевине Србије те тиме створио основу за даљи рад.

„И дојиста — рече беседник — садања наша два рата (1876 и 1877|8) само су продужење српске толиковековне борбе, *која ће се тек онда свршити кад се цео српски народ ослободи и уједини*"

Говорећи о јунацима из оба устанка, беседник усклицава:

„Зар је Муције Сцевола већи од нашега Синђелића, или Орације Кокло од Танаска Рајића? Шпартански Леонида није ни мало претекао нашег Зеку капетана, који је јуначки погинуо на Засавици, заклањавајући својим грудима одступање наше војске! нити је француски Бајар јуначнији од нашег неумрлог Ајдук-Вељка

„— — — Они су пали за ону исту идеју за коју смо се и ми сада борили, они су изгинули невидећи успеха а ми смо доживели да извршимо оно, за чим су они тежили. О, колико смо ми срећнији од њих .. "

Као доказ да је српски народ свагда умео показати своју благодарност подобним одличним синовима својим

за њихово јуначко самопрегорење, беседник помену и саму данашњу светковину на Чагру

„У сред победне славе и радосних усклика, српски Владалац са својом војском и народом, сећа се изгинулих српских јунака 1809 голине, и одаје им пошту и признање за њихово пожртвовање"

За тим је беседник, за љубав оних, који нису потанко познати с' историјом српског првог устанка у овом веку, испричао како су наше тадашње усташке војске, после петогодишње одбране од Турака, године 1809 прешле у *напад* на Турску, и то у 4 правца, у једном, против Босне, под кнезом Симом Марковићем, у другом против Сјенице, под Карађорђем и Миланом Обреновићем, у трећем, низ Дунаво, под Миленком Стојковићем, а у четвртом против Ниша, под Милојем Петровићем. —

Пошто је даље беседник нацртао састав те војске, која је под главном командом Милоја Петровића била пошла против Ниша и њен распоред и фортификације око Каменице, пошто је показао важност шанца у коме је командовао ресавски војвода Стеван Синђелић, он нам је по Милићевићу и Сими Милутиновићу испричао и ток саме битке 19 маја 1809 године.

„Турска коњица у великим масама наступаше од Ниша преко Преволца право Чагру, који Турци беху за напад изабрали, као најистакнутији српски положај. Очевидци причају да су коњаници били у овом реду: напред су били сви на белим коњима, за њима на зеленим, па алатастим, па дорастим, и на послетку били су на црним коњима, и пред њима ишла су два коњичка топа. Пошто свршише дову (молитву), избацише два топа, па се почеше лагано приближавати шанцу на Чагру. Само су осули један плотун, па одмах јуришали, Срби су их јуначки дочекивали. Два пута су Турци понављали овај јуриш, и оба пута су са крвавим главама одбијени

били. Турци покрише поље са својим лешинама и испунише ровове Синђелићевог шанца.» — — —

«Турци су видели да од победе на Чагру зависи судбина Ниша, па су и последње силе напрегли и очајни јуриш на Чагар и трећи пут учинили. Синђелић се са својима држао јуначки, али ко ће сили одолети? Кад Турци својим лешевима напунише јендеке, живи преко мртвих навале у шанац, и стану се клати и гушати са Србима. Синђелић виде да спасења нема, потеже те из пиштоља упали џебану, и с многим Турцима и оно мало Срба што још не беше око њега изгинуло, одлети у ваздух.»

«То је био свршетак оне херојске борбе Ресаваца с Турцима. Синђелић је скупо заменио своју јуначку главу, али ни ово бесмртно дело не искупи остале жртве. Трагичан свршетак Ресаваца запрепасти Србе у осталим шанчевима и ови почеше одступати. Турска коњица наже за њима у потеру и многе исече; а да би крвожедни Турци заситили и своје зверске ћуди, озидају кулу од изодсецаних глава српских јунака, и то је чувена «Ћеле кула» код Ниша.»

Пошто је беседник још у кратким потезима нацртао живот Синђелића и његова дела пре његове смрти на Чагру, он је завршио своју беседу овим ускликом

«О спокојна буди блажена сјени јуначког Синђелића. Српски народ сећаће се са захвалношћу твог јуначког дела и вечито ће спомињати твоје неумрло дело.» — — — — — — «Прах што га овде газимо, покрива остатке неумрлог Синђелића и његових јунака; ово земљиште на коме сада стојимо, натопљено је њиховом крвљу, али и крвљу њихових потомака из године 1877; са овог истог места, одакле је пре 69 година један српски, можда трешњев, топ, обарао налетајуће Турке, грувала је у садашњем рату српска артиљерија противу тврдога Виника. Чагар је видео онда српску поразу, али је сада видео

и српску победу. Ресавци су јуначки попадали на овоме месту за ослобођење Ниша, али их је српска војска са својим витешким Господаром, Књазом Миланом на челу, достојно осветила и Ниш освојила.»

«За то, браћо, нека је вечан спомен храброме војводи Синђелићу и његовим јуначким Ресавцима међу нама, јер умедоше и у несрећи да прославе српско име; нека је вечита слава и дика садашњим освојитељима Ниша, јер су своје претке сјајно покајали и достојни се њих показали.»

Чим је беседник завршио, војска узе «пред прси,» војна музика одсвира народну химну, *а с бедема силнога града нишког. избацише 11 топовских метака у част и за спомен војводи Синђелићу и његовим јуначким друговима....*

Дивна ли је неумитна логика историје!...

Али свечаност на Чагру беше само прва половина. Требало је још одати пошту речитом претставнику оних страдања, која је српски народ пет векова подносио, ваљало је још отићи до «Ћеле куле» где су биле узидане главе толиких светих жртава нашег народа на олтар слободе.

У 11 сахата пре подне истога дана, обасјало је јарко сунце једну сцену, какву није никад смео ни у сну да пожуди српски грађанин нишки док није освануо 28 децембар 1877 године.

У оном благословеном пољу које је пукло између Виника и Горице, Ниша и Бање, и које нема једне стопе земље која не би била најсавесније обрађена, на четврт сахата од вароши нишке, поред пута пиротског, на далеко се бели једна лепа зграда. То је прво одељење велике српске војне болнице у Нишу, ту је за време рата била наша рањеничка болница. Десет корачаји на исток од те зграде, стоје развалине од Ћеле куле, али у оној маси рушевина у зидовима те куле, које сад празне зијају

на свакога путника који прође пиротским путем, као хиљаду упалих очију мртве турске аждаје — нема више ни једне главе српске.... Мудра лија турског реформаторства, која је последњег рата тако жалосно долијала, Митад паша, чим је отпочео своју каријеру као гувернер у Нишу, уклонио је све српске главе из Ћеле куле, јер он је одмах разумео да те лубање у кули никога не плаше међу Србима, већ да им у прсима само распламчују жудњу да освете Чагар, он је једини појмио да та кула није на дику већ на срамоту турску, и он је тако посакривао те српске главе, да смо ми освојивши Ниш, једва нашли једну у дубини зида, да је пошљемо народном музеју у Београд.

Митад-паша имао је право што је мислио да је Ћеле кула Србима само једна драгоцена, света успомена, јер ми видимо да начелник штаба српске војске, чим је ова освојила Ниш, уврштује међу своје прве дужности и то, да достојно огради и окити Ћеле кулу, да око ње сопственом руком посади четири жалосне врбе, и најлепшега цвећа, и да сваки свој одмор или шетњу употреби на заливање цвећа око Ћеле куле....

Да, осећање пијетета на спрам свију великих покојника српскога народа, врло је развијено осећање у срцу свакога Србина. Ако ико, српски народ свагда је умео да цени заслуге својих великих синова.

Ето јутрос. Нико се не беше сетио да нареди да се развалине од Ћеле куле нарочито оките за данашњу свечаност, па опет, оне освануше покривене цвећем и венцима. Ко их је то преко ноћ окитио? Неки веле нишлијске жене и девојке, а други веле да су рањеници и болесници из оближњег здања опљачкали своју лепу цветну башту само да достојно оките Ћеле кулу. А ја велим да су и једни и други то учинили....

Око тога јуначкога гроба, покривеног цвећем које мирише срдачном благодарношћу потомака, стајаше да-

нас Господар српски и његова војска и његов народ, сви гологлави слушајући парастос онима, који 1809 погинуше за ослобођење Ниша.... На далеко се ориле божанске песме наше свете цркве, које су тако пуне утехе за уцвиљено људско срце.

Кад се свршио парастос, онда изговори бивши учитељ нишки, вредни Тодор Атанацковић беседу, која је свима присутним натерала суве на очи. Мото његове беседе беше црквена песма при опелу

„Памјат их в род и род,“ али, и ако је та беседа била махом духовне садржине, опет из ње на сваком кораку просијавало најодушевљеније родољубље, најоданија љубав и верност спрам витешкога Господара, који је учинио да је Ниш данашњу свечаност доживео.

„Браћо — усклицаваше беседник — чинећи спомен јунацима који 1809 погинуше за српску слободу, поучимо се од ове куле пред нама како је скупа слобода народна, научимо се, да се она никада не поклања већ увек осваја. Кула ова остаје и даље тако да прича потомству шта вреди независност народна. Када се Бог на наше неописане муке смиловао и када је увенчао победом оружје нашег витешког Господара, те тако и ми слободу доживесмо, онда будимо верни и одани и срцем и душом нашем Светлом Господару и нашем драгом отачаству. Душу и тело, живот и имање, све да жртвујемо на заповест Његову за благо отаџбине, па да потомство наше произнесе и за нас оне речи св. цркве, које ми сад произносимо неумрлом Синђелићу и његовој дружини: Памјат их в род и род!”

Величанствена песма „вјечнаја памјат!” захори се из хиљаду грла, војна музика свираше жалостан марш, официри салутираху, а војска са три сложна плотуна у вис, достојно заврши ову свечаност.

Владан Ђорђевић

ПЕСМА

Шарен лептир шири крила,
Кроз пролетњи свет,
Па их свија задовољно
Са цвета на цвет

Кад помамни оркан душе,
И помрачи дан —
У бокору рујних ружа,
Он почива сан.

А кад сунце с нова сијне,
Замирише свет,
Он спокојно опет лети,
Са цвета на цвет.

Што ја тужим? Што ја венем?
Што да плачем ја?
Кад ми срце тако лепо
Уживати зна?

Ја сам као лепир мали,
Башта ми је свет —
Певајући кроз њу летим,
Са цвета на цвет!

Војислав.

ШЕТЊА ПО ОБЛАЦИМА

од

Ђ. М. Станојевића

(свршетак)

Најгоре је за лопту кад пада у море оном брзином, којом је ветар носи. Обале морске увек су пуне чељади и лађа и врло ретко се дешава да морнари не спазе лопту

још из далека. Али како да јој се помогне. Брзина којом лађе плове врло је мала спрам брзине којом ветар носи, а тако је врло тешко да лађа стигне лопту и да је спасе. Ако ветар носи лопту према лађи, онда лађа излази јој на сусрет и хвата за конопац што виси на ниже; тако се исто може лопта ухватити кад стоји у мору на једном месту. Али како да се лопта заустави? Јадни *Сивел* који је као што знамо умро јер се сувише високо попео у разређен ваздух, нашао је начин како да се лопта заустави у мору. Он је привезао за лопту на крај онога ужета што се вуче, једну купасту корпу, која кад падне у море напуни се водом и отпором својим држи лопту тако рећи на једном месту. Тај свој *купасти ленгер* опробао је он сам. Једног дана прелазио је на лопти сундски канал између Данске и Норвешке. Не могући достићи другу обалу он се спусти у море; његов се ленгер напуни и читав сахат држао је лопту на једном месту док нису стигли мрнари и спасли га. Ако би хтео да се опет попне, он је имао да повуче за један конопац привезан за дно тог његовог ленгера те да га тако испразни да не задржава лопту.

Два пута се Сивело и другови му, натерани у средиземно море, спасоше са тим његовим купастим ленгером. —

Још у прва времена ваздушне лопте, измишљен је још један апарат за спуштање, а то је *амрел* или *штит* за *силазак*. Он у свему наличи на обичан кишобран само је много већи и нема онога штапа у средини. Са обода амрела силазе јаки конопци за које се привеже корпа за путнике. Да се неби амрел љуљао час на једну час на другу страну, он је у средини пробушен

Кад аеронаута носи са собом амрел, он га привеже за средину лопте; у том случају почне лопта да силази, онда као што знамо постаје неки ветар оздо на више и тај ветар рашири амрел: тако раширен и давајући великог отпора ваздуху, амрел може да одржи у ваздуху

корпу и путнике у њој и да врло постепено и лагано силази на ниже, док најзад са свим не спусти путнике и то врло полако.

Амрел за силазак пронашао је француз *Гарнерин*. „22 октобра 1797 год. у пет сати после подне вели астроном *Лаланд*, грађанин Гарнерин попе се на једној лопти у парку Монсо; мртва тишина владаше међу гледаоцима; интересованост, страх, беше свакоме на лицу исписан. Кад се попео на 400 метара, он пресече конопац који је везивао амрел и његову корпу са лоптом те се одвоји од лопте. Амрел је са путником силазио врло брзо и љуљао се час на једну, час на другу страну и то тако страшно, да су многи узвикивали од страха, а многе жене падоше у несвест. (То је било за то, што тај први амрел није био у средини проваљен). Међу тим опет Гарнерин сиђе са свим здрав на земљу близу онога места са кога је и пошао. Гарнерин је први који се смео поверити томе, у први мах врло опасном апарату. Гарнерину је дошла на памет мисао о амрелу за време његовог тамновања у Будиму, где је био дуго време државни заточеник.”

Исто тако је правио покушаје са амрелом и *Робертсон* 1804 године у Бечу, али он сам није на њему силазио него његов један ђак по имену *Мишод*. Робертсон је у неколико допунио тај први амрел тако, да је корпи додао један додатак који кад корпа брзо пада, може да се развије и да служи као други амрел. Мишод је у први мах силазио врло брзо, али кад се доцније развише оба амрела он је са свим лагано сишао на земљу.

Госпођа Гарнеринова и многи други аеронаути силазили су доцније на амрелу. На таком амрелу хтела је да сиђе и госпођа Бланшарева, али јој није испало за руком.

У извесним случајима може амрел да буде врло спасоносан. Ако се на пример деси да се лопта напрасно процепи или се у ваздуху запали, онда је амрел једно

сресто да аеронаута сиђе, а да се не стрмоглави. Међу тим ма да је амрел у таким случајима врло добар опет он има и неких доста великих мана. Човек није господар од амрела, он не може њиме да управља, те да га амрел носи куд он хоће, као што може управљати лоптом кад има терета. Амрел сиђе где га ветар носи: на дрво, кућу, па и у реку. Путник то не може да избегне и силази онде куд га амрел нанесе па ма он и нехтео.

Из тог узрока ретко се ко сад спушта на амрелу него само на лопти која је куд и камо сигурнија.

VII
НЕКОЛИКО ВАЗДУШНИХ ПУТОВАЊА

Није много прошло од проналаска ваздушне лопте, а већ почеше сви да се запиткују како би било кад би се на лопти попео и какав човек. Први пут се помислило да људи не могу издржати ако се попну са лоптом, с тога и пробаше први пут са оним животињама за које смо споменули да су затворили у кавез и везали за лопту у Версању пред Лудвиком XVI. Кад се животиње вратише читаве онда се видело, да ни за човека нема никаквих опасности и већ се на све стране говорило како ће човек да се пење у облаке, како ће да иде са једне планете на другу и тако даље. Али ко ће да почне? ко ће бити први што ће се поверити лопти? Истина ствар је била лепа и величавствена „летети по ваздуху" али не мање било је и опасности. Један млади физичар, *Пилатр де Розијер* пун одушевлења за својом науком и за новим проналаском, беше први која се поред своју опасности реши да заплови у више ваздушне регионе.

Први пут се он попео у среду 5 октобра 1783 на једној лопти која је била привезана за земљу до на 80 стопа и тамо остао 4 минута и 25 секунда. У петак 17 октобра он се попео поново, али ветар сметаше те покушај не испаде са свим као први пут. У недељу 19 ок-

тобра у 4½ сата на очима преко две хиљаде људи напунише лопту за пет минута и Пилатр де Розијер седе на једну страну ограде начињене на лопти метув на друту страну терет од 100 фуната да одржава равнотежу. Лопта се попела до на 200 стопа и на тој висини остала шест минута. Други пут се Розијер попео до на 250 стопа висине и пронашао многе важне ствари из аеронаутике. Тако овога је пута нашао да лопта *не пада* него силази; да се не може изврнути; да путник ако има на расположењу гаса може да се попне опет како оће, нарочито ако види да лопта силази онде куда он не би хтео.

Пилатр де Розијер беше се попео на висину од 250 стопа и с те висине полако сишао скоро близу земље. Међу тим он мете на огњиште још сламе те поново напуни у неколико испражњену лопту и она се попе опет на првашњу висину.

Сви ови покушаји нису били напред објављени и била им је циљ да у напред виде да ли се човек може сигурно поверити лопти. Пилатр де Розијер решио се да јавно предузме слободан пут по ваздуху и Монголфијери направише у Паризу нарочиту лопту од двадесет метара висине и доста јаку, да понесе собом путника. На доњем отвору и то с поља направише галерију као неки балкон за путника. Поред тога направљено је и огњиште, које ће лопта такође понети са собом, те да по потреби сам путник пуни лопту. (Ваља имати на уму, да су те прве лопте пуњене загрејаним ваздухом) Спрема за то путовање чињена је одавна и 21 новембра беше све готово, само да путник уседне

Пред сам полазак понуди се *Маркиз Дарланд* Розизијеру да и он са њим путује, кога овај као пријатеља не могаше одбити. Опасност је била велика поверити се вишим ваздушним регионима, о којима се врло мало знало У то се умеша и краљ Лудвик XVI Увиђајући толику опасност, он беше противан путовању кроз ваз-

дух и изда наредбу једном члану полиције да забрани полазак. Он дозволи да се први покушај учини са два *осуђеника* на смрт.

Пилатр де Розијер чувши за ту наредбу краљеву, узвикне: «Шта, зар осуђеницима да падне у део слава да се први попну у ваздух?! Не, то не може бити!» Он навали молбама на краља, наговори прве дворане да говоре краљу и да му разложе да ту нема нинаквих опасности. После дугог мољења са свију страна краљ одобри полазак.

Лопта је била у замку Мнету близу Париза; беше велика и веома лепо украшена разним сликама и позлатом, Време беше облачно, а ветар прилично јак; имаћаху муке да задрже лопту, док су је пунили. Она се на једном месту поцепа и то закасни полазак. Најзад кад је све било спремно, двојица њих прозвати новим именом «*аеронаути*» — ваздушни путници» — уђоше на галерију. Сваки од њих држаше у једној руци мале гвоздено виле да њима подмећу сламу на огњиште.

Лопта је пуштена у један сат и четрдесет минута после подне. Публике беше безбројно; кад је лопта пошла није се ро никакав глас, никакав узвик, никакав знак радости и одушевљења, као оно кад је први пут пуштена празна лопта. Гледаоци укочени и неми само гледаху у путнике, који озго поздрављаху.... Лопта се попела до на 700 метара и ветар је однесе над Париз. Путници су били један на једној други на другој страни галерије, да би одржавали равнотежу те се не могаху видети Кад су хтели да се пењу метаху сламу на огњиште, а кад хтедоше да сиђу, оставише да се ватра угаси.

Лопта је дошла над Париз, и путници не мислише још да сиђу, кад чуше неки пукот; Дарланд погледа горе кад има шта и да види; лопта беше процепана. «Треба да сиђемо,» рече он Пилатру — А зашто? — «Погледајте само,» и показа му пукотину. Одмах узе сунђер те

угаси ватру, и после кратког времена сиђоше са свим мирно ван Париза поред неких ветрењача.

Међу осталим гледаоцима у Миету за време поласка првих ваздушних путника, био је и онај славни природњак, за кога смо рекли да је спустио муњу из облака на земљу, бесмртни *Франклин*. Око њега беше више његових пријатеља, и један ће између осталога рећи: То је врло лепо; али на што све то?» — «То је дете које се тек родило,» одговори му Франклин, видећи у том првом покушају почетак многим важним открићима, која ће се доцније учинити помоћу ваздушне лопте

Охрабрени тим покушајем пристадоше многи да се попну у ваздух. Први беше физичар *Шарл*, онај исти што је први дошао на мисао да лопту пуни водоником. Одмах сутра дан по поласку прве лопте, отпоче он да спрема лопту за себе, али млого већу од оне. Лопта је била врло богато украшена. У пречнику је имала девет метара, и направљена је од свиле црвене и жуте. Ово је прва лопта направљена онако, како смо ми видели да се лопте и данас праве. Потто ју је премазао смолом, да не пропушта гас, смотао је мрежом за коју је привезао корпу, која је изгледала као откривена кола; корпа је била плаветна и украшена златом. На врху лопте био је вентил, кроз који је могао испуштати гас; исто тако понео је са собом и терета: кесе напуњене песком. Најзад привезао је за корпу и један мали ленгер.

Првог децембра беше врло леп дан, и лопта би донесена не ван Париза у замак, већ у сам Париз у велику тиљериску башту. Цела је башта била пуна гледалаца; прозори, балкони, па и сами кровови беху заузети; цела се околина црнила покривена светом. Било је до четири стотине хиљада душа, половина свију тадашњих становника Париза. Лопту је напунио водоником; за време самог пуњења, деси се мала једна сметња, али и поред тога лопта беше у подне готова. — Топ је оз-

начавао почетак пуњења као и спрему за полазак. Пред сам полазак *Шарл* приђе *Монголфијеру*, који је такође био ту, и да му једну узицу, за коју је била привезана једна мала лопта — «Ви господине треба да нам покажете пут кроз ваздух,» рече му он. Монголфијер пусти узицу и мало се лопта попе у висину; сви погледаше за њом. Потерана ветром, она узе пут према истоку, показујући у исти мах правац, којим ће ићи и велика лопта.

Најзад уђоше у корпу: *Шарл* и *Роберт* механичар, човек врло интелигентан, који помагаше. Шарлу при спремању лопте. Отпустише конопце, којима је лопта била привезана за земљу, и она се попе величанствено и полако у ваздух; нико од публике не пусти гласа.

У дугом и врло занимљивом опису,[1] професор Шарл износи утиске свог путовања које ћемо ми у изводу саопштити.

«Лопта се пењала убрзаним кретањем на више, и за то време ја посматрах барометар. Наши пријатељи беху нам спремили толико за наш пут, као да ћемо бог зна колико остати на путу; јела, пића, шампањера и т. д. «Лепо, лепо, рекох ја, бар ћемо имати шта бацати кад буде требало.»

«На 600 метара, барометар стаде, што значи, да се лопта више не пење. У колико се гас губио кроз шупљике платна лоптнног, у толико смо ми бацали терет, е да би остали на истој висини. Термометар показиваше читав један сахат температуру између 10 и 12 степени над нулом.»

«Кад је прошло *педесет и шест* минута од поласка, чусмо топ, који означаваше да смо ишчезли испред очију посматрача париских. Ми се обрадовасмо што смо им измакли. После неколико тренутака сиђемо мало ниже и сељаци са свију страна трчаху к нама, довикујући нам непре-

[1] F. Marion — «Les balons.»

стано. Ми викасмо, „да живи краљ!" и са свију страна разлегаше се исти узвик. Ми чусмо врло добро: „Пријатељи, зар се не бојите? Да нисте болесни!" Боже, ала је то лепо! Ми молимо бога, да вас сачува! Збогом пријатељи, Збогом!" Ја бејах тронут до суза таким искреним поздравима од сељака.

„Ми смо чешће силазили ниже, да би их могли чути, и опет се пењали у висину. Најпосле остависмо лопту да силази према једној широкој ливади. На путу нам беху нека дрва и ја се бојах да нам грање не процепи лопту. С тога избацим две фунте терета и лопта се попне изнад њих. Прешли смо више од 40 метара на једну или две стопе над земљом Сељаци трчаху за нама, не могав нас достићи, као деца кад јуре лептире по ливади:

Најпосле се заустависмо. Сељаци се скупише одмах око нас. Мало за тим дођоше коњаници грофа Шартреса. гроф Џемс и Фагер Енглез, који су ишли за нама још из Париза. Не беше краја поздрављању. Али ја прекидох, рекав: „Наш пут није свршен господо, ја ћу опет у висину. — Шта, опет на пут? — Да, ви ћете видети. Кад хоћете да се вратим? — Кроз пола сата. — Е па добро, кроз пола сата ја сам ваш."

„Робе́рт сиђе из корпе као што бесмо уговорили у путу. Тридесет сељака ухватише за конопце да држе лопту. Ја рекох грофу Шартресу: „Господару ја полазим," а сељацима: „Пријатељи, пустите сви од један пут конопце, кад вам ја дам знак." Не прође млого а ја полетех у висину; за десет минута бејах на 3000 метара; не видех ништа више на земљи."

„За десет минута од пролећне температуре прођох у зимњу. На висини од 3200 метара, барометар стајаше стално, што беше знак да се више лопта не пење. Прсти ми озебоше толико, да сам једва могао држати перо. Више ми није ни требало, јер лопта нити се пењаше ни силажаже; креташе се хоризонтално.

„Кад сам био на земљи, сунце већ беше зашло. Али кад се уздигох у висину, оно ми се роди опет, и ја бејах једини кога оно још осветљаваше, а све остало беше у мраку. После неког времена сунце зађе опет и ја сам га видео тога дана *да се два пут родило и два пут зашло.*

„Прошло је већ седам или осам минута како бејах на истој висини, па најзад поче лопта да силази. Сад се сетих речи коју сам задао грофу Шартресу, да се кроз пола сахата вратим, те с тога убрзам мој силазак, отварајући од времена на време вентил. Дошав на 50 до 60 метара над земљом избацим још последње две три фунте терета. Лопта се заустави и остаде неко време на тој висини, па после са свим лагано сиђе на земљу."

Путовање Пилатра де Розијера и маркиза Дарланда било је више опасна проба која је срећом добро прошла, пошто су могли сваког часа страдати. У путовању Шарловом било је такође опасности, али су оне биле предвиђене, предузете су потребне мере противу њих: терет, вентил ленгер и т. д., путовање је више или мање било осигурано, а није остављено случају. Путовање Шарла и Роберта, при том још по тако леном времену, било је права пријатна шетња по облацима.

Да би имали прави појам о ширењу ваздушне лопте и путовања на њој да споменемо да су 1783 били ваздушни путници само ови: *Пилатр де Розијер, Маркиз Дарланд, професор Шарл* и *Роберт млађи.* Њима се може додати још *Уилкоке*, који је покушавао да се пење у Филаделфији и Лондону.

Међу тим одмах идуће године, 1784, било је педесет и два ваздушна путника, којих путовања не можемо поименце спомињати. Међу њима да споменемо само ону лопту од 17 јануара 1784, што је пуштена у Лиону, и на којој је путовало њих седморица, и то: *Јосиф Монголфијер, Пилатр де Розијер*, *гроф Лоренсен*, *гроф Дампијер, кнез Карло из Линьа*, *гроф Лапорт и Фонтен*, који

ускочи у корпу баш кад је лопта полазила. То је највећа лопта начињена до последњих времена, и имала је у пречнику четрдесет метара. После ових путника, путовали су врло млоги неки на лоптама напуњеним загрејаним ваздухом или на тако званим *монголфијерима*, а неки опет на *ваздушним лоптама* напуњеним гасом или водоником. Међу свима тим путницима, прво место заузимље *Бланшар* и Енглез *Чарлс Грин* који се *хиљаду и четири стотине пута* пењао у ваздух и дању и ноћу. Није прошло млого, па се и жене ослободише и шетаху се по ваздуху; прва је била *госпођа Тилба*, за тим *госпођа Саж*, *госпођа Бланшарова* жена чувеног аеронаута, па онда *госпођа и госпођица Гарнерин*. Мало по мало па лопте пуњене загрејаним ваздухом биваху све ређе и у место скупог водоника узимаху свуда светлећи гас.

Бланшар, кога споменусмо мало час, први пут се пењао у Паризу 1784 године 2 марта, и то са «Марсовог поља.» Он се није пењао на обичној лопти, него је уз њу додао и нека крила, с којима је веслао, и тако у неколико олакшавао пењање и спуштање лопте. Шта више, Бланшар се бавио питањем о пењању у ваздух још пре проналаска ваздушне лопте.

Бланшар је први прешао преко мореузине Ла Манша, између Енглеске и Француске на ваздушној лопти. Пре тога путовао је 16 октобра 1784 године са *Шелдоном* професором анатомије на краљевској академији у Енглеској; то је први енглез који се пењао у ваздух, јер ма да је и Бланшар предузео свој пут са енглеске обале, он није био енглез. Лопту нису нарочиту спремали за тај пут, него се послужили оном, којом је Бланшар већ три пут путовао у Француској. Путници су понели са собом више физичких апарата, терета и других ствари. Лопта се попела у подне и 9 минута, но на скоро падне опет те Шелдон изађе а Бланшар настави пут сам и попне се тако високо, да је једва могао дисати. Са собом је

имао и једног голуба. Кад је дошао на толику висину, једна бешика напуњена доле ваздухом пукне и голуб поплашен излети из корпе; он је дуго облетао око корпе па кад није имао куд на друго место да се заустави, он се врати опет у корпу. Пошто је Бланшар још неко кратко време прибавио у ваздуху, сиђе на земљу.

Охрабрен млогим својим путовањем, Бланшар објави једнога дана у новинама да ће да пређе на лопти преко канала Ла Манша. *Доктор Цифри*, енглез, понуди се да га Бланшар поведе са собом. У петак 7 јануара небо је било ведро, после врло хланде ноћи; ветар, врло слаб, дуваше северо-западно. Почеше у десет сати да пуне лопту и док су њу пунили, пустише друге две мање лопте да виде какав је правац ветра. У три четврти, после подне, привезаше корпу и унеше у њу потребне ствари и неколико кеса с песком. У један сат Бланшар даде знак да пусте лопту, но како је била сувише оптерећена, не могаше се пењати, те с тога чутници беху принуђени да бацо готово сав терет, и лопта се поче пењати лагано; остало им беше само три кесе песка од по 10 фуната.

Кад су већ били над морем, лопта поче силазити. Они избацише још једну и по кесу, и лопта поче поново да се пење. Више пута је лопта силазила и они су непрестано бацали остатак терета. У два сата и двадесет и пет минута били су на три четвртине својега пута; жива у барометру пењаше се што значи да лопта силази, а они не имађаху више терета. Видећи се на невољи побацаше и оно што су понели за јело и многе друге ствари.

Веле да је у том опасном тренутку професор Цифри пристао да скаче у море: «Ми ћемо обојица пропасти, рекао је он; ако мислите да ће вас то спасти, ја сам сам готов да жртвујем свој живот.»

Беше им остало још једно једино средство: требало

је одсећи корпу од лопте и остати на конопцима. Они обојица присташе да опробају и тај начин па уседоше на конопце, што су висили од мреже лоптине и већ беху готови да пресеку конопце о које је корпа висила, кад осетише да се лопта пење. Онда су били још 8 километара далеко од обале француске. Сад их прође сав страх ветар их је брзо носио обали; они већ угледаше поједина села поред обале. Тачно у три сата беху над сувом земљом. Сад се лопта попе поново и то тако високо како се нису попели целог свог пута. Описав један велики лук, лопта сиђе код неке шуме на далеко од Кале-а.

После једног и по сахата, стигоше коњаници, који трчаху за лоптом и примише путнике врло ласкаво. Сутра дан у Кале-у било је велико весеље. Грађани Кале-а честитаху Бланшару једним писмом, које му поднеше у златној кутији и општина искаше од министра дозволу да купи лопту и да је чува у саборној цркви за успомену; решише још да подигну споменик од мрамора на месту где је лопта била.

После неколико дана Бланшар добије налог да изађе пред краља; краљ му поклони том приликом 1200 ливара и уз то још по 1200 ливара годишње пензије.

Поред таког дочека и толиког признања како од краља тако и од осталих Француза, било је људи који су Бланшара исмејали и прозвали га «Дон Кихот од Манше.» —

Најнесрећнији од свију аеронаута био је без сумње италијански *грофф Замбекари*. Пошто се ослободио ропства турског, он се са свим ода на ваздушно путовање, које му готово никад није срећно испало за руком. Тако једног дана његова лопта лупи о једно дрво близу Болоње, и шпиритуска лампа коју је имао са собом запали му хаљине, аеронаута, онако у пламену, подстицаше непрестано ватру да се лопта више пење, а гледаоци ужаснути, међу њима и његова жена с децом,

видеше како га лопта однесе у облаке у којима га нестаде, уз пут испало му је за руком да угаси ватру.

Године 1804 предузе он читав низ експеримената, добив за то осам хиљада талира од вароши Милана, али ни од тога не би ништа Најзад 7 октобра после кише од 48 сати кад беше објавио свој полазак, он се реши да пође на ма какве му препоне биле на путу.

Ноћ је била већ настала а лопта коју је почео да пуни још у један сахат једва се исправи у ваздуху. Осам младића који му обећаваше да ће му помоћи не дођоше, те он би принуђен да настави посао са своја два друга *Андреоли-ом* и *Грасетијем*. Изнемогао од умора до крајности смућен и нерасположен, гладан од пре двадесет и четири сата, реши се да пође око поноћи, надајући се још да га лопта не ће однети далеко.

Оба његова друга, која мало час споменусмо, попеше се такође с њим. Они се пењаху с почетка лагано и лебдише над Болоњом неко време, а после их лопта веома нагло понесе. Ево шта прича сам Замбекари о том свом путу: «Лампа коју понесмо да загрева ваздух под лоптом, беше нам сад непотребна; стање барометра једва смо могли прочитати спрам врло слабог светлуцања једног фењера, и то готово увек нетачно. Несносна хладноћа која владаше у тим узвишеним слојевима, у којима бесмо ми, изнуреност од нејела за више од двадесет и четири сата, нерасположење у мојој души, све је то тако на мене дејствовало. да сам пао на патос галерије и заспао неким сном, налик на смрт. Исто се то десило и са мојим другом Грасети-јем. Андреоли беше сам остао будан и у добром здрављу; без сумње за то што је имао пун стомак, и што је пред полазак много пио рума. У самој ствари и њему је било здраво хладно; он ме је за то дуго будио. Најзад ме пробуди и ја сам га као иза сна питао: «Шта је ново? куда ћемо? колико је сати? какав ветар дува?»

«Било је два сата; свећа у фењеру није могла горети у тако разређеном ваздуху, светлост јој је све више опадала док се није са свим угасила. Ми сиђосмо полако кроз један дебели слој облака изнад којих смо до сад били. Андреоли чу неко шуштање из далека као од таласа. Одмах ми уплашен јави за ту новост Ја послушам и уверим се да је одиста добро чуо. Сад нам је преко потребна била светлост да видимо стање барометра и да дознамо висину на којој смо. Дрмајући Грасети-ја једва га пробудимо. Андреоли укреса пет жигица али ни једна не упали. Једва тек после упалисмо лампу. Било је три сата из јутра. Ујање таласа који се разбијаху један о други чујаше се све јаче. Ја бацим једну повећу кесу терета; али таман кад бацих терет, наша галерија потону, и ми бесмо сви у води, у мору. У првом страху избацисмо све што је теретило лопту; цео наш терет, све апарате, један део нашег одела и наш новац. Пошто се лопта још не пењаше, ми бациму и лампу и све што нам није било преко потребно; и то тако брзо и тако високо, да смо једва могли дозвати један другог; ма да смо из свег грла викали. Мени беше рђаво и почех да повраћам; Грасети-ју удари крв из носа, обојица дисасмо тешко и кратко. Како смо били до коже мокри, а лопта нас нагло донесе на велику хладноћу, на један пут ухвати се око нас слој леда. Ја не знам за што месец, који је био у последњој четврти, беше паралелан с нама и изгледаше сав као крвав.

Пошто смо за по сата пројурили толики грдан простор и дошли на неизмерну висину. лопта поче опет полако да силази и ми падосмо још један пут у море. Било је од прилике четири сата из јутра. Ја не могу тачно да одредим колико смо далеко од обале пали; ноћ беше као тесто, море врло бурно а ми опет у таком положају да не могасмо чинити никаква посматрања. Морали смо бити у средини јадранског мора и спрам Римини. Ма

да смо полако пали у море, опет наша галерија потону и ми бејасмо до половине у води; често нас поклапаху морски таласи. Лопта је била полупразна и неки ветар подухвати је и понесе тако. да нас је више сати вукла за собом. У зору видесмо где смо; били смо спрам Пизара осам километара од обале. Лопта нас је и даље носила према обали кад ветар са обале одби нас натраг према отвореном мору. Беше већ у велико свануло, а ми виђасмо око себе само воду. небо и извесну смрт. Међу тим опет наша срећа, нанесе нам неколико лађа; али видећи из далека лопту, и не могући распознати шта је уплаше се па пусте сва једрила, само да побегну. Ништа нам друго не остаде, него да нас лопта однесе у Далмацију која је још врло далеко била. Али док би до ње стигли, одавна би у таласима морским нашли смрт, да нам нека наша срећа не посла једног пловца, који је био мало вичнији од оних што мало пре побегоше и који је из далека познао да је то ваздушна лопта. Његови мрнари бацише нам један конопац за који се ми ухватимо те нас изнурене и полумртве изнеше на кров. Лопта толико олакшана попе се опет у висину, ма да су мрнари покушавали да је задрже. Лађе се јако њихала, опасност беше велика и мрнари одсекоше конопце. На један пут лопта полете невероватно брзо и за тили час нестаде је у облацима.

„Било је осам сати кад нас извукоше у лађу. Грасети беше као мртав, једва је давао знаке живота. Руке му беху промрзле а ја од хладноће и глади бејах сав изнурен. Капетан лађе чинио је све што је могао да нас опорави. Он нас срећно одвезе у Фераду, одакле одемо у Полу, куда мени један вешт хирург одсече прсте на руци.“[1]

Доцније се Замбекари и даље занимао ваздушном лоптом но опет несретно. Попне се он на једној лопти

[1] F. Marion. — „Les ballons.“

коју је сам пронашао и загревао на врло опасан начин па кад је већ био у облацима лопта му се запали и он полу сагорео стрмоглави на земљу, Први пут промрзо а други пут изгорео, Замбакари беше врло несрећан. Али право да кажемо то је у исти мах и најнепромишљенији ваздушни путник..

Године 1791 проглашен је устав у Француској и један Француз попне се 18 септембра на лопти у висину да из облака чита на све стране нови устав. Ево шта он сам прича о томе:

„Ја сам се попео из Јелисејских поља у највећој бури и на дивно чудо целог сакупљеног Париза. Стојећи, гологлав држао сам устав у руци и док се лопта пењала ја сам читао. Тако сам дошао на висину од од 1500 стопа ту је било ладно а ветар је био све јачи. На један пут чух топ а за њим радосне узвике. Кад сам дошао на 4000 метара ја сам разбацивао устав на све стране; гледао сам како лети по ваздуху.»

„Није прошло дуго а ја сам био већ на 10.000 стопа. Одавде погледам на Париз; подамном беше слој облака али не тако густ да кроз њих нисам могао да видим земљу. Ја чух још неколико топовских метака. Овако расположен ја поједох парче леба, узмем флашу с вином и напијем у здравље слободи свију народа на свету. Дошав мало после на 12.000 стопа вршио сам. у име свију француза, дужност неустрашивог и храброг патриоте; *читао сам на глас* објаву права људских; вечност је чула моје речи и ја снлажах бацајући овамо онамо поједине комаде устава.

„Кад сам дошао на 6000 стопа било је већ шест сати и четврт; ја угледах опет Париз и чух топ; подамном је горела нека ватра а сунце беше на заласку. Кад се попнем угледам сунце а кад сиђем њега нестане. Тако се спустим над замак Греси; људи што се шетаху по башти молише ме да сиђем; ја им одговорим да још није

време, јер сам обећао да ћу прећи најмање *четрдесет* километара од Париза.

«Сишав врло ниско и близу сеоских кућа, неке се жене поплаше и почну бегати; мало даље друге неке жене, које беху слободније питаху ме: ко сам, одакле долазим, куда ћу; ја им одговорим бацајући у исти мах устав, да сам изасланик и долазим из Париза. Људи, жене, деца, сви трчаху замном. Ја чух: «Вама је сигурно ладно тамо горе, сиђите одите, да пијемо заједно и то ће вас загрејати.» Ја се попнем опет. «Лаку ноћ! лаку ноћ!»

«Кад сам дошао над варошицу Розај, сви викаху да сиђем; ја бацим остатак устава што сам имао код себе. Ветар ме понесе даље, ја се попнем, за тим сиђем опет и приђем изнад села Бреља; девојке играху, пастири се враћаху из поља а моја лопта поплаши стоку. Волови, краве, овце, пси, патке, све се то поче у глас дерати и бегати, деца викаху оче! Мајко! цело село се узбуни....

«Одавде се попнем опет у висину и кад сиђох видох се између неке шуме и брежуљака; ја викнем из свег гласа и што год ја рекох понављаше се по три пут. Први пут помислих да ми се неко руга а после видим да је то био одзив.»

И т. д. и т. д. Цео му је пут, пун таких комедија. Најзад сиђе на 60 километара од Париза, поцепан уморан гологлав... «као прави ђаво» да је морао провести сву ноћ на киши јер му нико не смеде отворити врата.

Доцније је у обичајено да се при свакој већој свечаности пуштају ваздушне лопте е да би свечаност била већа.

Од проналаска ваздушне лопте до данас пуштено је више хиљада лопата на којима је путовало седам до осам хиљада путника. И дан данас врло често се људи пењу у ваздух у разним целима а нарочито ради испитивања атмосфере и струја у њој која ствар још није са свим испитана. Врло важну примену ваздушна лопта је

нашла за време ратова, за што је најбољи доказ последњи француско пруски рат, а нарочито опсада Париза. Париз је био опсађен потпуно 19 септембра 1870 године и од тог дана он је био са свим одцепљен од Француске и Јевропе. Тога дана беху пошла једна поштанска кола ван вароши али наишав на непријатељске чете вратише се натраг. Већ 20 и 21 није се могло изаћи ни на коју страну; за више месеци сви земски путови беху затворени.

Али непријатељ није могао затворити и ваздушне путове, којих је било врло млого. Одма 23 септембра 1870 лопта по имену „Нептун," беше прва која изнесе из Париза вести за Француску и Европу. На њој је путовао *Дироф* и носио са собом 125 килограма писама. Лопта „Флоренција" отпуговала је већ 29 за тим „Целест" 30 септембра и на њој је изишао *Гастон Тисандије* сам носећи са собом писама и поруке. Ове су лопте носиле са собом и поштанске голубове који су се враћали у Париз.

Од 23 септембра 1870 до 28 јануара 1871, изашло је из Париза шесдесет и четири ваздушне лопте изнад непријатељских посада. Пет лопата непријатељи су ухватили јер су отишли или у Немачку или су падале на земљиште које су непријатељи били заузели, а две су пропале у мору. Те су лопте изнеле 64 аеронаута, 91 путника, 363 поштанска голуба и 9000 килограма или до 300.000 комада писама.

7 октобра изишао је *Гамбета* из Париза на једној лопти; непријатељ је више пута пуцао на ту лопту али је није могао згодити. Непријатељ је пуцао и на лопту Тисандијера, кад је био над Версаљом на висини од 1600 метара, али метци не могоше достићи ту висину. Гранате немачке нису достигле ни згодиле ни једну лопту.

24 новембра пошао је из Париза *Ролир* са још једним путником. Они су пошли у једанајст сати и 45 минута у вече. Ветар беше јак, а ноћ мрачна. Ролир је непрестано држао своју лопту високо све до свануће.

како се упропастио кад се видео над Океаном. Читава два сата путници мишљаху да су пропали Ветар окрете лопту спрам Норвешке и аеронаути сиђу на земљу четири стотине километара далеко од Христијаније. Они су дакле за ту ноћ прошли један део Француске, Белгију северно море и спшли у Норвешку.

27 јануара баш на дан примирја пошао је из Париза *Лаказ* у три сата из јутра и прошао близу земље код Ниорта али у место да сиђе он избаци терет па оде опет у висину. Он је наставио свој пут и прошао на 2000 метара над вароши Рошела. Сви су мислили да ће ту да сиђе али он и даље настави пут те га ветар нанесе на Океан из кога није више ни изашао.

Даказова лопта била је шесдесет трећа; сутра дан изашла је из Париза шесдесет четврта и последња лопта и однела у Француску вест о примирју. — —

Као год што на сваком путу може путнике задесити каква несрећа; бродолом, судар на железници и т. д. исто тако и ваздушни путници могу често да страдају. Нарочито у прваше доба кад се још није знало како ваља лоптом управљати и док су путници полазили на пут тако рећи без икакве спреме и сасвим непромишљено сваки је могао очекивати пре да ће пропасти и ако се врати то је више био случај.

Ма колико да изгледа да је лопта врло несигурно средство за путовање, ма да човек мисли да је врло млого њих пропало на ваздушним лоптама, ви ће те се изненадити кад видите да лопта није толико несигурна дознавши да је од *осам хиљада путника пропало свега до двадесет* и то увек својом непромишљеношћу. Вредно је да се неколицине тих јадника при овом месту сетимо.

Први ваздушни путник *Пилатер де Розијер* јесте у исти мах и прва жртва ваздушне лопте али као што ће те видети својом кривицом. По што је Бланшар прошао

из Енглеске у Француску, Пилатр хтеде да учини пут у супротном правцу, пут много тежи од онога.

Узалуд је било говорити њему о опасностима којима се излаже на том путу. Он увраваше са своје стране да је нашао нов распоред аеростата који је млого сигурнији и са којима он може да се задржи у ваздуху врло дуго. Он добије од државе четрдесет хиљада ливара да направи своју машину. Ево у чему је био тај његов проналазак. Испод обичне лопте напуњене, светлећим гасом, привезао је један монголфијер. Монголфијер би служио у место терета, јер кад је хтео да се пење он је имао само да загреје јаче ваздух под њим а кад је хтео да сиђе, онда је требало испустити гаса.

Али баш тај измешани начин којима је Пилатр мислио да олакша пењање и спуштање, био је врло опасан. Право је казао њему професор Шарл да *он носи ватру поред барута* али Пилатр не слушаше никога.

13 и 14 јуна 1785 спремаше он *аеро-монголфијер* за пут; 15, у четири сата из јутра пустио је једну малу лопту пробе ради да види правац ветра.

У седам сати Пилатер се појави на галерији заједно са *Роменом* једним његовим помагачем, који је у место награде за помоћ, тражио да се и он попне у ваздух.

Пред сам полазак маркиз Мезонфор баци у корпу две стотине луј-идора само да га Пилатр пусти да се и он попне. Овај га одбије.

„Најзад, прича један очевидац из тог доба, аеромонголфијер подиже се лагано, величанствено; два топовска метка поздравише путнике, они одговараху из корпе; грдна гомила света узвикиваше за њима од радости. Они се пењаху све више; није прошло дуго а већ беху над морем. Сваки беше упро очи на лопту па је са страхом посматра. Таман беху за пет километара одмакли од обале а ветар који дуваше са запада врати их натраг на земљу; већ има двадесет и седам минута како су у ваздуху.

„У тај мах изгледаше као да путници дају неке знаке. — кад на један пут грдан пламен обузе сву лопту и јадни путници стрмоглавише се на земљу, пет километара далеко од Булоња а на три стотине корака далеко од морске обале

„Несрећног Розијера нађоше у корпи свог расмрсканог, његов друг дисаше још али не могаше одговорити ни једне речи; после неколико минута издану.“

Тако исто је страдао и *Оливари* у Орлеану 25 новембра 1802 год. Он се попео на једном монголфијеру од артије; само неколико конопаца држала су га на ободу лопте. Корпа је била пуна сламе којом је мислио да и даље загрева ваздух те да се лопта пење. Кад се већ доста високо испео од једне варнице са огњишта плану сва лопта, и Оливари падне на земљу четири километра далеко од оног места са ког је пошао.

Мозман у Лиљу беше пошао на пут 7 априла 1806 године. Његова лопта беше од свиле и напуњена водоником. Овај аеронаута имађаше обичај да се пење стојећи и то не у корпи већ на какој лакој дасци која му је служила у место корпе. Десет минута после поласка баци он у ваздух један амрел па услед бацања изгуби равнотежу и стрмоглави се на земљу, те га нађоше пола укопаног у песку близу вароши. Лопта је наставила сама свој пут.

Биторф у Немачкој много се пута пењао у ваздух и увек на монголфијерима. У Манхајму, 17 јула 1812 пошао је на лопти од артије која је имала 16 метара у пречнику а 20 метра висине. Попев се у ваздух лопта се запали и он падне мртав на земљу.

Хари стари официр енглеске марине, имао је обичај да буде куражан према елементима. Он се више пута пењао са енглеским аеронаутом *Грехемом* па охрабрен измисли сам неку врсту ваздушне лопте те се на њој у мају 1824 попне у ваздух. Кад се попео доста високо

хтео је да сиђе да отвори вентил; но вентил је био тако рђаво направљен да се није могао сам затворити, те гас врло брзо изађе сав из лопте која нагло падне на земљу; Хари је умро лупивши о земљу. Он није био сам; једна млада госпођа, која га је пратила беше само лако рањена.

Садлер славни аеронаута енглески који се преко шездесет пута пењао у ваздух и који је на лопти прешао канал Ирландски између Дублина и Јолхида (широк 160 километара) погину близу Болтона у Енглеској 29 септомбра 1824 год. на ваздушној лопти. Бавећи се врло дуго у ваздуху беше остао без терета а лопта га у силаску нанесе над варош; ветар који онда дуваше понесе лопту те се корпа закачи за један димњак тако, да Садлер испадне из корпе на земљу и остане мртав.

Енглез *Иокинг* пењао се два пут у ваздух са аеронаутом Грином просто из љубопитства. Он имађаше неку фиксу идеју да измишља увек што год ново. Па тако и овде. Непрестано му се врзло по памети како ће он пронаћи што ново, па најзад измисли неки нов амрел за спуштање који је био са свим нов. Тај његов проналазак био је нешто више но луд.

Ево шта је било. У место да узме обичан амрел издубљен на ниже те да се ваздух опире о ту издубљену страну он изврне амрел са свим наопако тако да му испупчена страна дође на ниже.

У висину се попео на лопти заједно са Грином, па кад је био на 1000 до 1200 метара, Иокинг се одвоји од лопте на свом амрелу па у место да поступно силази на ниже, он се стрмоглави на ниже као да није ни имао амрела, који се наравно није ни могао својом испупченом страном опирати ваздуху.

„Падање му је било тако брзо, вели један очевидац да је у средњу руку прелазио 20 метара за секунд и за један минут и мало више сишао са висине од 1200 метара на земљу на којој је остао мртав.

Госпођа Бланшарова пропала је исто тако својом непажњом. У Паризу било је 6 јула 1819 године велико весеље. Да би завршетак био што лепши, реши се госпођа Бланшарова да се у вече попне у ваздушној лопти за коју је привезала гвоздену жицу од 10 метара а за жицу један котур на коме је поређала бенгалске ватре у разним бојама. Кад се лопта попе високо и ватре се запале биће врло леп призор у ваздуху!

Кад су објавили полазак запале бенгалске ватре и лопта са попне у висину праћена звуцима музике и узвицима публике. Лопта се пењала лагано и величанствено, а испод ње је сијала бенгалска звезда, спрам које се видела оздо усамљена аеронауткиња у својој корпи. Од звезде падале су на ниже светле варнице, и то је било заиста врло лепо.

Три минута је трајао тај призор па поче ватра да слаби; сви гледаху на лоцту, испод које се ватра најзад сасвим угаси. На један пут појави се нека нова светлост, и то не оданде где би требало да је онај котур него из саме корпе; спрам ње се могла видети госпођа Бланшарова како нешто ради, светлост беше све већа. па је нестаде, појави се опет и то сад на врху лопте куда као да је горео гасни пламен од по метра широк а више од једног метра висок. То је био упаљен гас којим је била лопта напуњена.

У публици се заори: „Браво! живела госпођа Бланшарова,“ она ће да сиђе на амрелу.

Међу тим пламен је бивао све мањи и најзад је тињала само лопта која је силазила све ниже док се не угаси над самим кућама. Сви потрче да виде, и на ћошку једне улице, нађоше остатке од изгореле лопте и госпођу Бланшареву где.... издише. И она је пала са лоптом заједно. Глас о њеној пропасти пронесе се као муња кроз Париз, свако се весеље прекиде, ватромет преста и за кратко време накупише више хиљада франака са којима

ни сами нису знали шта да раде, те најзад од тога новца подигну јој споменик у гробљу париском.

Госпођа Бланшарева је заиста хтела да сиђе на амрелу, али одвајајући се од лопте она је врло рано запалила гас у њој те тако и сама пострадала.

Такве су од прилике и све оне друге несреће које су сналазиле ваздушне путнике. Увек је кривица била до њих самих изузев два три случаја. Међу тим кад се при путовању на све пази онда ако не баш никако а оно се врло ретко дешавају несреће. Славни енглески аеронаута *Грин* у свом животу попео се у ваздух више од *хиљаду и четири стотине* пута, и дању и ноћу, три пут прешао је канал Ла Манш.... и умро је на својој постељи у 87 години.

У Брестовачкој Бањи.
1882 год.

ПЕСМА СНА

Када нојце тамни вео
Обавије свет
И над тобом санак благи
Заустави лет;

Тихо крилма он милује
Твога лица крас
И у песми слатких снова
Разлеже се глас:

„Спајте, спајте, добре душе
Нек вас грли сан
Суморан је, пун је бола
Осванули дан!

У звездане регионе
У небесни свет

Благи санак тихо шири
Душа ваших лет.

И анђела рајске песме
Разлеже се пој,
Док вам чело ведрим зраком
Кити звезда рој.

Спајте, спајте, добре душе
Нек вас грли сан
Суморан је, пун је бола
Осванули дан.

Сунце сија, ал у срцу
Све је већа студ,
Као пехар горке боље
Пуна вам је груд.

Дође л срећа да вас тужне
Мало замаје,
Неверујте, варалица
За вас не хаје.

Дотакне вам срца само
П' онда збогом сад!
Ах, тада се тек сећа
Невоља и јад!

Спајте, спајте, добре душе
Нек вас грли сан,
Суморан је, пун је бола
Осванули дан!«

. . .

Тако санак изнад тебе
Шири песме лет;
Да ли чујеш ил санова
Заноси те свет?

Не, не слушај, сневај само
Леп је санак твој

Још над тобом звезда сјајних
Расипа се рој

Спавај, спавај, кратких снова
Заносан је лет,
О, да можеш просањати
Тако цео свет!

Драгутин Ј. Илић.

МИСАО И ОСЕЋАЊЕ
ПСИХОЛОШКА РАСПРАВИЦА СА ГЛЕДИШТА ДАНАШЊЕ ПОЗИТИВНЕ НАУКЕ

НАПИСАО

М. Миловановић

(СВРШЕТАК)

Кад се говори о координацији осећаја и одношају осетљивог апарата, спрам нужног постулата спољног света, кад се одређује каквоћа и количоћа осећања и пита за мере и могућности модификације, онда се сукобљавају најпротивнија мњења и изричу највеће бесмислице, нарочито онда, кад се хоће осећање да тумачи према тенденцијама теорије развића, наслеђа и прибављања и у напред се узме да се од организма, па по томе и од осећаја могу извајати као и од мермера свакојаке слике под руком вештаковом. За васпитање, моралне и интелектуалне и у опште социјалне потребе, проучавање духа и осећаја само у толико има практичке вредности, у колико се нађу закони бића и акције, закони модификованз и прилагођавања. А односно ове ствари влада најразличније мњење међ разним испитачима духа и живота, и ту неизбежно нађу уточишта све могућне доктрине и шпекулативне и природничарске, од затуцаног

фаталисте па до још затуцанијег оптимисте. Доследне своме мишљењу, разне секте фанатичке терају у овоме до крајности а помирљивци стоје међ завађеним странама усвајајући донекле начела и једних и других. Но о томе ми ћемо говорити доцније. а овде да продужимо о осећају. У излагању осетљивих појава веома је важна и готово неодољива класификација осећања и у опште духовних појава. Према назорима разних мислилаца ова је класификација веома различна. Знаменити мислилац Бен дели све појаве духа, на осећање, интелект, емоције и вољу. Други мислиоци имају друге класификације већином вештачки склопљене ради удесности за истраживања. Но како су сви духовни појави резултат двају фактора, субјекта и објекта, који уједно коперишу у нервном трептању, и како је тај процес битност која има своју генезу то се подела духа најприродније може назначити ако се поступно искаже генеза његова узев за основу онај ред како се појави његови јављају не у историји једне нервне пулзације, но у историји целокупног живота индивидуалног па шта више и живота расе и човештва.

Узели га како му драго, као расу, човештво, или индивидуу, човек је првих стадија свог живота, само осетљива животињица и ништа више, а умност је дуго, предуго искуство не само индивидуе но и расе и човештва, наслагано у човечански народни и друштвени организам и отеловљено у нашем нервном апарату у начину акције и реакције његове. Истина вољност и емоције могу се и засебно оделити, али су то чињенице са свим нераздвојне од осећања и управо само осећање, докле је интелект само репрезентација или панорама осећања у сликама и узет као компас актуалног живота и осећања. Ми се односно овога слажемо потпуно са чувеним философом Љујисом који вели, да умност није баш никако осећање. но само његова репрезантација у симболима. Ради осветлења ове ствари да наведемо илустра-

цију. Картографи сниме големе пределе и целе светове реалне природе на једном листу артије, означе брегове, мора, реке итд. итд. и та се симболичка престава природе узима као воља и компас у самој природи. У животу човековом ове су карте самоизворне у нашем мишљењу и наше видљивог и чувеног симболског израза у језику, религији, разним обичајима и наравима људским. Рећи да су мисли комбинисано осећање, значи толико исто, колико рећи да су карте комбинисане и рекомбинисане земље и градови. Сваки би се смејао кад би рекао од збиље да су карте реалне природе земаља, а кад се то исто тврди о осећању и мишљењу, онда се то не само не чини смешно, но се још сматра за нешто врло мудро. Отуда је оно, што су данас први мислиоци прокламовали да умност не регулише поступке и да не влада светом, но да та част долази осећању. Отуда је што се вели, да дух не може утицати на тело, но део тела на други. Конт је узео да су све владе светске одживиле и дошла влада ума, а Спенсер на против вели, да се свет не управља по уму но по осећању. Колико у оба начела има истине једно је питање, а друго како ваља духовне појаве класификовати.

Према овоме сви појави духа могу се поделити на две главне гомиле: на осећање и интелект, а воља и емоције само су актуални осећаји под разним погодбама, но ма да их узимамо као састојке осећања, због важности њихове ваља нам о њима на по се говорити. Емоције и воља у неку руку чињенице су, на којима станује достојанство човеково; религиозни, породички, пријатељски и братски односи резултат су емоције, а она много прослављена независност људска, која се прометала под именом слободне воље, свакоме је позната. О осећању смо говорили. Да наставимо о емоцијама и вољи.

Шта су емоције? Очевидно осећаји, али каки? „Кад се стеку силни осећаји који пре нису били у искуству

они се јаве у неразговетним изразима који се зову емоције.»[1] Радост, жалост, страх итд. разни су називи за емоцијалне покрете. Стечај силних осећања по Бену, јесу дакле емоције.[2] Сувише јаке емоције паралишу сваку умну операцију и контролу воље, а малена задовољства и незадовољства бескрајно расеју човека, и отуда је оно што су сувише живе осетљиве природе вечно подељене међ ова два супротна елемента среће и несреће људске; што су вечно расејане и неспособне за сваку озбиљнију умну операцију, и што су женскиње сувише побудљиве и расејане, неспособне за озбиљније и теже делателности умне. Но поред овога не ваља заборавити да су емоције снага, која се употребљава тако исто у великим и славним као год и у ниским и срамним пословима. С хладним разумом без великих емоција човек се нигда не би решио на тегобна дела, на дела, која захтевају големе напоре, велике жртве и самопрегоревање. Историја је препуна примера да се ни једно велико дело слободе и напретка није извршило, док се није распламтио гњев поборника њихових против тираније и назатка. Љубав к отаџбини, сродницима и породици, љубав за истинито и право, карактерно и одважно, на кратко за сва људска дела, која долазе у област морала и религије — све је то више мање израз оног интезивног осећања, које се зове емоција. Но и ово није све, но су емоције ветрила за научно истраживање, и заузимају значајно место у философији, као год и у вештини, и корен су из ког израсте људско познавање.»[3] Наличје емоција они су црни исписи у историји владалаца и народа, где се у емоционим заносима руши све што је велико, свето и племенито, и где лукави и препредени распаљују наивну светину на дела најнечовечнија.

[1] Principles of psychology by Spencer vol I. стр. 568—572.

[2] The Will and the emotions стр. 163—170

[3] Problems of lif and mind II к. стр. 132—3.

На кратко, сви фанатички религиозни ратови, сва гоњења и проливања крви, инквизиције, згаришта итд. чедо су емоција које, слободне од сваке вољне контроле, право су лудило.[1] Великог духа и карактера нема без великих емоција, као год што нема велике уздржљивости и постојанства без велике вољне чврстине; па шта више без великих емоција нема никаквог идеала, нема истине и правде и свега што чини човека човеком. Без великог ступња симпатије, без интензивних побуда, нема дакле свега што је човечанско, и човек се равна животињи, тражећи само да намири сићушне и дневне потребе физичких апетита.

Према овоме без велике преданости и љубави за истину и правду, и све људске и човечанске врлине не може бити ни речи о њима, а те опет оданости и љубави, не може бити без снажних осећаја, који силно потресају биће наше, и тренутно га подижу у неку већу надчовечанску сферу. То је у неку руку права револуција у нашем осетљивом бићу, која потире све легитимисане редовне осећаје и њихову јерархију, и поставља за тренут неку неразговетну апсолутну једнакост са циљем високо подигнутим ван стварних односа човекових. А посред овог бурног елемента, јавља се воља као какав диктатор, и један апсолутизам замени се другим. Воља је људска толико високо подизана, да се узимала као свет за се, нешто са свим независно и од света материјалног и од осећања — као јединство и начело бића не само нашег, него још и бића светског.[2] Рат се води око слободе и неслободе воље од како је мисаоних људи. Ми ћемо пре свега казати, шта је воља као саставак осећања, а после ћемо говорити о фамозној слободи њеној, којом су се бавили највећи умови прошлог века, а и дан данји није се још на чисто борба окончала.

[1] W. L. Carpenher, Mental phisiology стр. 670.

[2] Исти стр. 690—708.

Напред смо рекли да је воља као год и емоције део или облик осећања под разним погодбама. али какве су те погодбе и шта је воља према њима? Кад се из осећања изузму рефлективни покрети који не долазе под контролу воље, онда остаје осетљиво биће наше подељено на два дела, на пријатне и непријатне осећаје, од којих се једни јављају као услови самог бића, као асимилативна и прираштајна снага његова, а друго супротно овоме. Емоције смо прогласили као стицај једнаких или сродних осећања, а воља се јавља као резултат колизије два пут или више разнородних или неједнаких осећања. У психолошкој науци ова се хетерогеност зове мотивизација и њихова колизија борба јачих и слабих мотива. По исходу борбе победилац из унутарњег света пролази у свет спољни, у акцију, и тад се заогрне тогом вољности. Ако је физичка и умна организација човекова така да у бићу његову махом превлађује извесна група мотива, онда се вели да ту има постојанства воље. Кад је ова сталност са свим резултат физичке конституције. онда се то зове и темпераменат, а кад се у то у велико мешају разне умне и моралне навике, обичаји, нарави, начела, и то као мотивизација, онда се то зове карактер. Где ови последњи мотиви не би приступили у борбу, ту би се борба за часак свршивала. и актуални моментани осећаји увек би пролазили у акцију. У животиња, деце и неразвијених, или оних особа где се биће подели међ сићушним осећајима, и у главноме осећаји не обрну се једној, било идеалној или материјалној цељи, у тих особа може се рећи има врло мало или ни мало воље, или постављене цељи према којој се решава борба мотива. Према овом образовати вољу не значи ништа друго но поставити индивидуу у таке прилике како ће моћи лако према постављеној цељи удешавати борбу мотива и превлађај њихов. У главноме цељ ову поставља сам ток осећаја према каквоћи физичке конституције, али

ово главно само тако ваља разумети, да ће једне индивидуе бити само концентрисане у се, у којих ће осећаји тећи у неколико великих тренова, а друге опет са свим деконцентрисане, где ће осећаји струјати у небројено праваца. Особине ове резултат су конституције, не даду се накнадити у пуној мери никаквим мајсторијама и на њима је заснован темпераменат и сва величина и сићушност људског духа и карактера. У главноме је тако па било то коме право или неправо. Величина и сићушност у прву је руку и у основу резултат конституције и комбинације бића нашег. Признање ово отвара широм врата закључку, по коме је човек проста машина и његова воља и све духовне особине невољни резултат физичког његовог организма, и доиста за човека као животињу ово је правило без приговора. Материјалисте, нецеситари и фаталисте са свога једностраног зоолошког гледишта потпуно право имају кад изричу овака начела. Но они заборављају да човек у правом смислу те речи, биће умно, морално, религиозно и у опште социјално, није човек садашњости, није јединка са моментаним животом но чињеница, која живи животом далеких својих предака, животом народа, па чак и човештва. Биће у ком актуални осећаји спрам корпорисаног осећања у моралним, религиозним и социјалним инстиктима не мало пшчезава. Са овога становишта Конт је коректно рекао да умност влада светом и да све више и више мртви овлађују живима. Сума религиозних, моралних и у опште социјалних осећаја, што је све у неку руку, живот прошлости, далеко је надмашила у развијених особа, и снагом и важношћу суму актуалиих индивидуалних осећања. Прошлост доминира бићем нашим, као дух, који прати сваки поступак и покрет бића нашег; она је оно мистериозно наше „ја“, она слободна особа и слободна воља, о коју су се ломила умна копља небројених мислилаца. Уверење ово отвара опет широм врата спири-

туалним закључцима и хипотези да је дух са свим независан од осећања, и да је воља начело духовно, које влада осећајима као крмар бродом. Пре него искажемо наше мишљење о слободи и не слободи воље, дај да чујемо шта су о том предмету говорили многи прослављени мислиоци и философи. Има ли слободе воље или не, питање је, које дубоко засеца у испитивање духа и живота, не гледајући на то што су га неки најгласовитији мислиоци на том пољу прогласили као питање по све неумесно и слично питању, има ли слободног виђења, пипања итд.?

Тако Спенсер говорећи о вољи, идентификује је са осећањем, јер вели и воља и осећање настају онде, где престају автоматска кретања. При сукобу идеалних мотива, вели он даље, који хоће да пређу у дело, искрсну небројене групе прошлих остварених покретања, који имају неке везе са садашњим, па на којој страни буде број и снага, та ће и прећи у дело. Даље помиње како су вољне радње резултати несложних автоматских покретача, а кад се сви сложе, онда нема о њима никаква рачуна. ни воље, ни осећаља, ни разумевања, и врше се са свим без наше свести. Отуда је, по Спенсеру, што свака вољна радња сувише честим понављањем може постати автоматска. Примере наводи на учењу језика. Језик је вели испрва материја вољна, а после се врши несвесно. Помиње неког старог солдата, који је једног празника носио „гибаницу" и бацио је несвесно, кад је случајно чуо иза његових леђа реч „смирно." Отуда је вели, што се сви они који су дубоко утонули у неку навику, не могу од ње да растану.[1] Спенсер даље пориче слободу воље и вели: човек не може чинити све што хоће. Даље вели, да контроверзе о слободи воље долазе отуда што се ја узима као антита за се независно од

[1] Наш је народ изразио ову психолошку истину у пословици; „што је дикла навикла."

агрегата свести. Или је, вели он, *ја* у свести, или је ван ње, ако је у свести, онда није ништа друго но агрегат разних стања свести, а ако је ван ње, онда се о њему не може ништа знати. По Спенсеру резултати вољни не могу се предсказати због огромне компликације чињеница и наводи оваки пример: тело неко на које утиче само једна привлачна снага креће се у правцу, који је врло лако погодити, ако утичу две снага правац је нејаснији, ако три још нејаснији, ако пак на њ утичу небројене снаге с небројеним разним квантитетима, правцима и облицима, онда је по изгледу кретање независно и креће се по неком до крајности променљивом и неодређеном правцу тако, да се чини да је тело у покрету независно од свега, да се само опредељује и по томе да је слободно. Тако му је исто и са психичким појавима, кад су по броју многи и по ступњу различни. Даље вели да појаве духа или потпадају или не под неки закон; ако не потпадају, онда је психологија као наука немогућна; а ако потпадају; слободна је воља апсурд. Даље помиње како се слобода воље не слаже са законима революције и да се човек са слободном вољом не би никад адаптовао приликама, нити би спољни и унутарњи свет игда дошао у сугласност, а баш на томе се и заснива сва срећа човекова.[1] Овако о вољи и слободи њеној резонише највећи научар и философ наших дана; резони су вероватни, ђенијални и сувише примамљиви; али је за чудо како овако ђенијалан научар и философ није опазио да тело, које он замишља под утицајима једног, многих и небројених тела, има засебног бића свога, својих специјалних закона; да и он утиче тако исто на сва знана и незнана тела, и да у толико, у колико има те засебности и свог утицаја на друга тела има и своје слободе, ако смо вољни тој речи дати икаквог значаја. За чудо је и то, да без ове слободе, без овог самостојног значаја

[1] Principles of psychology стр. 496—504 I део.

сваког тела, сваког света, па био он спољни или унутарњи, адапција би била без смисла, закони еволуције апсурд и сва би се природа налазила у непојамном каосу. Напред смо рекли да неки мислиоци сматрају питање о слободи воље као питање неумесне, а међу њима по својој главитости, без сумње прво место заузима инглиски научар Бен Да чујемо шта он о томе говори.

Питати, је ли воља слободна или не, вели Бен, значи толико исто, колико питати, је ли вид квадратан. Даље вели како ми немамо независнога *ја*, него је оно целина органског живота, скуп чињеница опако исто као целина живота минералног.[1] Са овим речима обилази велико питање о слободи воље, велики мислилац и управ идол испитача духа и живота наших дана. Обилазак је практичан, али велики зналац духа индивидуалног не би могао своје начело провести до краја ни народног ни човечанског живота а да се не ували у неследствености, и да не потргне то питање ма у ком облику. Питање о слободи воље није проста игра речи као што је то узео знаменити Лок, а по њему и гласовити Бен, но је то питање у опште о слободи бића нашег, које се на послетку своди о интервенцији у дела природна и социјална и практичким последицама те интервенције — питање о могућности постављања извесних циљи, о могућности васпитања и средства за њ итд. Велики мислиоци западну обично у велике погрешке, то се десило знаменитом философу Конту, кад је прогласио психологију као ништаву ствар; то се десило Спенсеру, кад је узео да се на познавању индивидуалног духа, дакле на самој науци психолошкој могу остварити рационална начела васпитања. па ето, то се дешава и Бену кад неће да улази у питање, без чијег се решења нама интервенција, као васпитачка, законодаваца итд. не може никако разумети.

[1] The will and the emotions стр. 498—51

О слободи и вољи велики мислилац Спиноза овако резонује: слободно је оно, вели он, што по нужности своје природе егзистира и само себе на радњу одређује, и на против је неслободно оно, што се на радњу споља покреће.[1] Ако ко упита, вели он даље, за што душа ово хоће а оно неће, одговарамо за то, што је она мисаона чињеница и што има моћ да нешто тврди или пориче. У даљем одговору противницима, који га нападају што одриче слободу воље, вели: они на тај начин не знају шта је воља. Она није жеља но тврђење или порицање да је нешто добро или зло. И доиста, ако се хоће икакве разлике у духовним појавима, воља се не може идентификовати са жељама и осећањима, која су покретачи рада људског. Спиноза је добро опазио, да је воља као неки критеријум, или другим речма мерило, које нам каже колико разне пожуде наше одговарају постављеној цељи. Ако слобода има икаква смисла, Спиноза је горњим речма исказао веома јасно њено значење, рекав. да је то рад по унутарњим диктатима бића каквог. Даље Спиноза вели ово: човек је само у онолико слободан, у колико има моћи да ради по законима природе људске. Сваки, па био луда или мударац живи и жели увек по највишем праву природином. Слободан је онај који живи по разуму. Слобода не уклања нужност, но је само претпоставља.[2] После ових разлога великог и следственог мислиоца Спинозе, да чујемо шта говори о слободи и вољи прослављени Лок, који се с правом може сматрати као прави претходник данашње позитивне психолошке науке.

Слобода је, вели Лок, у снази рада или нерада према одредбама душе. Снага, која поставља у кретање моћи за делање, у појединим случајевима зове се воља. Неповољност која је у пожудама, или је састављена с њима, одређује правац воље. Жудње су увек зло и осло-

[1] Spinosa, Ettik. издање Киркманово стр. 10—11.

[2] Ueber die verbesserung des verstandes стр, 55—60. Киркманово издање.

ђење од њих саставак је среће.[1] Слобода, вели Лок даље припада човеку а не вољи. Наша се слобода простире дотле, докле и наша снага, Ми не можемо зауставити мишљење онако исто као и телесне покрете. Онај кога што боли не може учинити да о том не мисли. Питање о слободи воље сматра као неумесно. Воља му је надлежни део душе, а слобода снаге, која врши или зауставља поједина дела. После овог Лок вели, да је воља моћ претпостављања или бирања. Даље да воља не може утицати на разум, да нема слободне воље но слободног човека итд. Даље вели, да вољу одређује по правилу, сума неповољности, али вели има изузетака и душа може једну по једну неповољност касирати.[2] Из свега овога види се да отац данашње психолошке науке није био на чисто ни с појмом шта је воља, а још мање с тиме што је слободна воља. Према данашњим нашим појмовима о психолошкој материји, ми у Локовим резонима наилазимо на сваком кораку или на противречије или неко софистичко извијање или на послетку на игру речи, против које је славни писац онолико ратовао. Но то се само нама тако чини, а Локу и његову веку можда се то са свим друкчије чинило. Издавалац Локових дела научени Немац Киркман с правом приговара, да порећи слободу воље, а признати је човеку, као што је Лок чинио, значи само променути фронт и питање оставити нерешено.[3] Овај је приговор истинит, само је учени Немац заборавио казати да је и дан данји така иста судба свих заплетених питања. Признати слободу човеку а порицати је вољи, велика је неследственост, јер је воља симболички израз за извесни процес духа човекова, а човек и дух његових нису двоје но једно исто. Социолог и политичар исказали би аналогу софизму, кад би рекли да је

[1] Ueber den menschlichen verstand стр. 297.

[2] Исти стр. 256—260.

[3] Исти стр. 259.

индивидуа слободног народа неслободна и да њој не припада слобода, но народу.

Савременик славног испитача међâ људских моћи, веома гласовити и прослављени научар и философ Лајбниц, с правом се подигао да одбрани част једне значајне половине људске природе од у неколико погрешних, а у неколико из ревности и правог поборништва за науком, претераних Локових тенденција. Лајбниц брани независност умности и слободу воље с речима: „...Али оно што се духу допадне може задржати и боље испитати само ако спољни утисци не преотму маха. Ако се, вели Лајбниц, нужност разуме у сазнању свих чинилаца, онда је сваки акат слободан. Слобода супротна духу и његовим утисцима поништила би му и дух и слободу. Неповољни осећаји не одређују само вољу на акцију као што Лок узима. Срећа му је пут од задовољства к задовољству, у путу се може често залутати и најкраћи пут није му најбољи. Нама се, вели, ваља често прибрати и узвисити над гомилом утисака и поћи к делу.[1] Из овога се види да је гласовити Лајбниц заступао независност духа од телесних процеса, па разуме се као следство тога и слободу воље. И са гледишта данашње науке, може се правом бранити независност духа и слобода воље ако се и не признаје ни духу ни вољи нека реална битност независна и подложна свим телесним менама. Напред смо поменули како је воља апстракција извесних стања свести наше, а дух свих тих стања, и ове симболисане апстракције, које имају само у толико вредности у колико стварности одговарају, наслагане су у системе, науку, религију итд. и акорпорисане у разним људским и народним установама — доиста јављају се као биће за се, као дух који регулише све наше реалне осећаје, као идеални живот који догони, заокругљује и бира из реалног живота оно што се слаже с њим и одбацује оно

[1] Ueber den menschlichen verstand стр. 163—187

што се разликује. Свакоме је јасно, да овај тако рећи човечански дух, дух историје, развића и искуства из прошлости, снажно утиче на живот садашњости, а тако исто свакоме је познато, да се тај дух не налази у реалним процесима индивидуалног организма, но се с правом може сматрати као нешто независно од тих процеса и са свим апријорно њима. Ово се истина може рећи и за нужност, али нужност и слобода како ваља схваћени, ни у чему се не разликују.

Према овоме што до сад рекосмо, види се да је питање о слободи воље, у исто доба и важно и ништаво. Важно, ако се питање сведе на могућност наше интервенције у ток светских и социјалних појава, а ништаво ако се своде на просто питање, о речи и на игру речи, које има непрегледну област у свима стварима, где се говори о високим спекулативним генерализацијама; тај се положај може непрекидио мењати према захтевима оних који су у борбу ступили. Ако се питање не ограничи и не сведе на реалну страну своју, питање је о слободној вољи питање фатално, које се може с истим правом и бранити и нападати, и према овоме сви они који су ратовали против слободе воље у праву су онако исто, као и они који су је бранили. Ако се узме на око процес нашег органичког бића, анализира се у своје састојке, назову се разни састојци речним именима, нађе се да је анализа логичка а не материјална, да је дух симболички израз за процесе у нервном апарату, а воља таки исти симбол за извесне групе тих процеса — кад се све то узме на око, онда нигде слободе, нигде оделитости и независности. Нек се још узме на ум како ти процеси зависе од животне средине, и како ово опет зависи од сунчаног света, овај опет свет од другог и тако вечно! Све је дакле и свуда у васељени везано и све зависно и са тога гледишта, гледишта чисто материјалног и објективног, слобода не само воље но и човека, права

је бесмилица и по готову глупавост. Овоме гледишту са истим правом и са истом јачином разлога, ставља се на супрот гледиште тако звано субјективно, унутарња природа осцилације нервних молекила, и та унутарња и осетљива природа наша, та у неку руку нематеријална материја наше нервне осцилације, то свесно биће, које се познаје, које само у себи одсјајкује, које је и огледало и слика, и објекат и субјекат — та се природа с правом може узети као нешто за се, ма да се увек јавља у свези са осцилацијом нервном, и може се рећи да је то светски дух, који се у човеку познаје, да је господар својих операција, да је слободан и независан и на послетку и воља као елеменат његов да је са свим слободна и независна. С правом неки браниоци самосталности духа веле, да нам осећање не може дати никаквог знака о прошлости нити нагађања за будућност. С правом се вели да смо ми у многом визионари и пророци, јер помоћу прошлих осећаја, прошлог искуства и личног и наследног, ми се подижемо у неку пророчанску сверу. С правом се истина и то вели, да је сва наша духовност резултат искуства, пречишћено прошло осећање човека и човештва, од сваке руке комбинованог и рекомбинованог, као и то, да је све то отеловљено у компликацији нервног апарата и у животу индивидуалном, само се доставља у покрет. Све се то правом може рећи, али и после свега тога, остаће нешто најпосле што се не може без глупости идентификовати са материјалним процесом — остаће она унутарња субјективна снага самог нервног процеса, која је духовито биће наше, и која се с правом може узети као битност за се, ма да се никад не јавља одвојено од нервне осцилвције. Нема сумње да су на ствар овако гледали велики мислиоци Кант и Лајбниц, Декарто и многи други, кад су признавали важност телесне структуре и опет сматрали дух као нешто независно од те структуре. Нема сумње да су сви овако исто велики мислиоци

превиђали ову унутарњу субјективну природу, кад су дух идентификовали с органичким процесима, или га узели као просту апстракцију. Нема сумње да сићушни сектати и шарлатани, како материјалистички тако и идеалистички, никад нити су што знали о свему овоме, нити умели мислити кад су слепо и подругљиво нападали на велике метафизичке и материјалистичке мислиоце који су испитивали природу духа човечанског. Истина велики мислиоци, како метафизички тако и материјалистички, упадали су а и сад упадају у погрешке, што су хтели да изуче дух у духу самом, независно од тела, и обрнуто, што их је опет одвело у голе и несмислене сањарије, али ово никако не вели да им полазна тачка није била легитимна. Научно излагање памћења помоћу асоцијација, и ових поновљеним истоветним нервним осцилацијама, ни мало не ремети унутарњу и свесну природу самих тих осцилација, ни мало не побија дух који перципира, па ма га узели у смислу Локовом као белу таблицу, на којој се исписују догађаји живота, или као што хоће Спиноза, као огледало, на коме се јаве слике живота тек онда, кад се справе без наше свести. Појам овај може се потпуно измирити са појмом мотивације, и јачином и надвалом јачих нервних импулса, нарочито онда кад се дода још и реализана та унутарња субјективна инспекција за коју смо рекли да саставља философију и мудрост народа и човештва.

Према свему овоме ми и ако не држимо да та унутарња духовита инспекција може сама себе ништити, и заустављати органичке процесе, или на краће: и ако не признајемо да има воље независне од физичког организма опет не велимо да у вољи нема слободе, или још другим речима, да човек као свесно биће не може интервенисати у ток догађаја, у мену не само материјалног света, но и света субјективног — у ток духа и осећања. У овоме момемо се потпуно сложити са чувеним физичаром Тиндалом, који причајући својим ученицима о осећајима

и механичком кретању вели ово: „Али прелаз од механике мозга ка свести јест непојаман. Ми немамо духовног органа за то, да се докаже да извесно кретање у мозгу одговара извесној мисли. И како ми се чини, вели Тиндал, нема моћи да ћемо игда прећи, процесом мишљења, од механике мислима. Но кад би баш и могли у исто доба и осећањем пратити молекиларне покрете, опет бисмо били од преблеме удаљени толико исто, колико су механички покрети од свести.»[1] Као што смо напред поменули, ово је нерешљиво питање расекао софистичким мачем, веома учени и гласовити философ и физиолог Љујис, рекав, да прелаза међу механиком нервном и осећањем никако и нема, но је осећање субјективни део самог процеса, а механичко кретање објективни део његов. А шта је то субјективни, а шта објективни део. није се ни запитао, по свој прилици с тога, што иза тог питања лежи баук спиритуалистички, идентификација субјекта и објекта, чије је у исто доба и јединство и различност бранио с особитом ревношћу и надом да ће његово мњење усвојити млађи људи и генерације у будућности Са овим завршујемо говор о емоцијама, а сад је пред нама големо поље интелекта, умности, не само индивидуалне но и човешта, но о том ће бити говора другом приликом, на другом месту, а овде још само неколико речи. Интелекат као и осећање може се поделити на три главне групе: перцепцију, концепцију и имажинацију Последња је група најобиљнија и има више подраздела о чему ћемо на свом месту говорити, а овде да се запитамо, шта је то перцепција, и каква је разлика међ њом, идејама и концепцијама? Но да видимо најпре што о перцепцији говоре познати мислиоци на пољу психолошком.

У своме проблему духа и живота, Љујис о перцепцији овако резонише: Наша перцепција о једној живо-

[1] Fragmenta aus des Naturwissenschaft стр. 143.

тињи или цвету, синтеза је свију осећања, које имамо о предмету у односу органа осећања, и то је само индивидуални предмет, ова или она животиња, а појмови су општа идеја итд ... Даље вели: кад се умни феномени посматрају ван организма, онда су перцепције, идеализације и вољности. Осећање као органички покрет има мало или ни мало са предметом покретачем, а перцепција и идеализација прелази круг лични и претставља осећање с поља као предмет. Дете, вели, осећа сладак кус и сочну површину, а плаши се од тога док не означи предмет и те осећаје као својства. Овде су му клице умности и кад се намноже регцирају на осећање, и проводе инпулсе у вољности.[1] С овом разликом међ перцепцијом и осећањем можемо се потпуно сложити, јер доиста перцепција није ништа друго него објективисано осећање у облику спољних предмета; но да чујемо шта и други говоре о овоме, и на послетку да кажемо наше.

И не одређујући шта је перцепција, Бен вели: «за перцепцију нужно је сличавање, а за познавање више ствари.» Осетљиви утисци јављају му се у мозгу као изненађења, а прекидност и различност њихова неопходан су му услов да би се свест појавила. Утисци или идеје које необично брзо иду једна за другом, изгледају као један влак и не долазе до свести.[2] Тако вели Бен, а В. Херпентер у својој умној физиологији помиње неку врсту умне перцепције и вели да је то стање духа стање елементарно, које се неда разглобити на мање делове. Перцепције ове врсте назива он разним именима, здрава памет, обична увиђавност, здрав мозак итд. Она је аналога перцепцији у обичном значењу, н. пр. човек здраве памети перципира предмет, а не зна казати разлога за што га перпицира, или перпицира односе предмета па и за то не може дати никаква рачуна, осим тога да он

[1] Problems of lif and mind стр. 135—139.

[2] The Will and the emotions стр. 570—502.

тако схвата. Ову умну перцепцију Херпентер ставља као последњи критиријум свега што је и умно и морално, нарочито кад је та перцепција дело народа и човештва. Љуис нам вели, да без нове перцепције нема нове истине разумевајући ту перцепцију материјалног предмета, а Херпентер иде даље и вели, да је свака комбинација и рекомбинација осетљивих дата стављена у препозицију нова перцепција без које је суђење, закључивање и истина ма каквог рода са свим немогућна. За ову умну операцију Херпентер наводи дивних илустрација. Ради примера ми ћемо само једну поменути. Поучавајући неки стари и искрени судија свога колегу изговори му следеће речи: „never give reason for your decision: your judgments will very probably be right but your reason will almost certainly be wrong."[1] Даље напомиње како су исмевали Јосифа Јума за његове напредне мисли, за које није могао дати разлога, јер је тако био васпитан. По овоме има двојаких перцепција, једне су за ствари, а друге за одношаје. Нема сумње да су и једне и друге дело осећања гледаног са статичког и динамичког гледишта, или боље са гледишта рецептивног и перцептивног. Кад се материјални предмети рефлектују у нашој свести, онда се свет зове осећање, и сматра се у неку руку као пасивна чињеница или „табула раза" на којој се извајају облици материјалне природе, а кад се свест крене и примљене слике од сваке руке дођу упоредо и комбинишу се онда се свет јавља као активан чинилац, за који је Лајбниц с правом могао рећи оно, што је о духу рекао критикујући Локове покушаје о разуму.

Ми дакле сматрамо перцепцију као динамички активни део осећања, или као дух у покрету а осећање као дух у равнотежи. Но кад се опет и перцепције саме претстављају духу, онда се опет дух јавља у равнотежи и постаје неко умно опажање, које се обичним начином

[1] Mental Phisiology стр. 482.

зове интујиција. Овде по ново напомињемо да су велики метафизици с правом узимали дух као са свим различно, не само од органичких процеса но и од осећања и ми велимо да су сви сићушни и једнострани, који их за то нападају. Знање је можда о томе некорисно за дневне практичке потребе живота, и на њему не може се озидати никаква научна зграда и употребити у животу; али све ово не даје право бацати се блатом на оно, о чему бар најмање не можемо имати јасне и одређене свести. Ми се истина слажемо с позитивним испитачима у томе, да се научно излагање духа не може никако отпочети док се дух не узме као функција организма. Што више слажемо се с њима и у томе, да је то изучавање једино, које има вредности за реалне потребе и прогрес људски према већ поменутој изреци знаменитог позитивисте: «savior pour prevoire, previor pour agir.» Али у животу људском има потреба идеалних, има инпулса, који погоне на знање бића нашег и његове идентификације с бићем апсолутним итд. Позитивиста на пољу умних и моралних истраживања, то је исто што трговац или економ на пољу политике, шпекуланат коме није стало до идеала, но до користи; али против овог са свим егојисаног система буни се природа наша и захтева свечане идеалне стадије своје које меркантиљци забацују. Толико о перцепцији, а сад да видимо шта су идеје, у чему се разликују од перцепција и појма.

Перцепција перцепције, слика прошле перцепције, духовна визија предмета и онда кад га нема никако или бар најмање кад се не јавља органима осећања — ето то је идеја, и у томе се она разликује од перцепције. Појам опет није ништа друго него перцепција ових духовитих перцепција и визија у разним односима њиховим. Шпекулативно је питање да ли су идеје природне или постеријорне перцепције предмета; да ли ми свет осећамо овако и с тога што је така природа духа на-

шег. или с тога што је така природа предмета. Крајње материјалистичке и идеалистичке секте заступале су с једнаким правом оба питања, а помирљивци усвајају оба елемента. Меркантиљни позитивизам бацио је и ово питање, и то с правом са свога гледишта, и држи да је питање, па и само то знање, без користи Па како наша расправица није строго меркантиљног карактера, то јој ваља дати рачуна и о овим питањима. око којих су се ломили умови великих мислилаца свих времена и народа. Но пре свега да чујемо о том мњење неколиких автора.

Као оца идеалистичке школе ваља нам на првом месту поменути прослављеног Платона, кога и теолози и научари ради његових пророчких визија, које су се у многоме данас испуниле и у религији и у науци, с правом називају божанствени. Свет видљиви по Платону, није ништа друго но инкорпорација идеја, пратипова ствари, који су наслагани у неком надприродном резервоару. Инкарнација и декарнација Платонових идеја, у неку руку слаже се са религиозним источњачким учењем о пресељењу и инкарнацији душе човекове, и ко зна да отуда и не води порекло своје Као велики метафизички ђеније који је дубоко заишао у проматрање духа људског, Платон је морао доћи на ту мисао, да су све видљиве ствари отисци невидљивих типова, идеја, које се налазе у праизвору бића универзалног. И као што наука данас тежи да своде све појаве на један универзалан закон, тако је Платон свео све идеје на једну највишу, на идеју добра. «Ни правичност ни истинитост, вели он. није највише, но је то идеја добра Ова је идеја с оне стране осетљивог света. и све је зло или добро, у толико. у колико има или нема удела у њој.»[1] Платонова наука о идејама као постојаним пратиповима, поред непостојаног осетљивог света, јавља се као реакција Протагорином сензуализму. Протагора тврди, да су ствари у вечној мени.

[1] Platos Staat. Издање Киркманово стр. 259.

да посред те променљивости и релативности има постојанства и апсолутности и само је то истинито, истинита је идеја а не осећај.[1] Јасно је да је Платон овим начином пророковао данашњи закон, који је у истини идеја или апстракција посред различних и реалних вечних промена у свету. Даље на супрот Протагори Платон тврди, да душа има независне моћи од осећања и засебну битност своју. По генези својој, вели Швеглер, Платонове су идеје продукт тројаког учења: Сократове методе, Хераклитовог апсолутног бивања и Елеатског апсолутног бића. У осталом је, вели Швеглер, Платон накаламио своје идеје на Протагорино начело, по коме се све састоји из једног и из другог, из ограниченог и апсолутног.[2] Даље, по Швеглеру, Платон је држао, да су биће и небиће једне реалности јер једно без другог не може опстати. Душа му је човекова то исто што и светска, природе је божанске и индивидуалише примив на се тело. Највише му добро није у осетљивости, но у духовности, а циљ је души да се ослободи тела и уздигне к божанству. Даље вели Швеглер, по Аристотелу, да је Платон нагазио на своје идеје тражећи какве год сталности посред променљивог света Протагориног. Наша задаћа није да улазимо у разне контроверзе, које се налазе у тумачењу Платоновцх идеја, нити да пишемо историју мисли људске. Ми смо о томе поменули тек узгред и од своје стране додајемо овим посматрањима: Да је Платон узимао идеје у истини за оно исто што се и данас под тим именом разуме, за духовну слику материјалних предмета, а са свим је споредно питање да ли су те слике апријорне или постеријорне. Ако се полази са гледишта субјективног, васиона је онака каква је конституција духа нашег, а ако са објективног, дух је наш онаки каква је

[1] Geschichte der Philosophie von dr. A. Schwegler стр. 48.

[2] Исти стр. 60.

[2] Исти стр. 58—60.

конституција васељене. Обоје може бити и апријорно и постеријорно, како се кад са кога гледишта пође Према овоме двојаком гледишту, никле су две главне секте: идеалисте и материјалисте, од којих свака има по неколико огранака. Ако се икако узме питање у претрес, спиритуалистичка и материјалистичка хипотеза подједнако су оправдане, ако се хоће да сведе питање о пореклу васељене на једно јединцато начело. Неће ли се то, дуализам је најлегитимније начело тумачења, ако се хоће икаквог тумачења оваквих питања. Но ако се неће никако питање о пореклу васељене ни да узима у претрес, онда је позитивизам веома законито, веома корисно, и једино коректно тумачење природе. Тражити законе појава и тим знањем регулисати животне одношаје, то је задаћа данашњег доба и данашње науке. Као што смо поменули, наш је век, век меркантилни у свему, па и у науци, који ће можда потомство с правом назвати чивутским веком, онако исто као што ми средњи век називамо веком мрака и незнања. Меркантилизам свуда, па и на пољу умном и моралном!

Таште и сувише суптилне метафизичке шпекулације догоне најпосле до негације реалне среће човештва. Претерано опет материјалисање догони с том срећом са свим супротним правцем до истог терена. Позитивизам је ступио на среду као компромис, и историјска школа, данас нам много обећава, а шта ћемо од ње добити, то ће тек далеки наши потомци како ваља сазнати. Ми се од дела руку овог века много надамо, и чак смо накани да стварамо оно што беху накани калуђери са светим моштима и другим светињама — да чинимо права чуда, да мењамо нарави и карактере, да усрећавамо не само саме индивидуе но и народе! То ми хоћемо, то је хтео сваки век, то су хтели војсковође и владари, пророци и философи, то хоћемо и ми, а докле ћемо догнати, не знамо казати, ми смо запијени идејама нашег века, и у

том заносу учинићемо нешто, а шта ће то нешто бити, не знамо, но ипак знамо, ако ништа више, бар то, да ћемо поћи с компромисом до краја и показати потомству да и на том путу нема среће, но да је ваља тражити негде на другом месту. Свраћај овај са строго психолошког земљишта учиниће се можда неупутан строгом систематичару психолошке штудије, али ваља му знати да писац ове расправице не гледа на ствар као какав педантни ветеран, и не даје никакве цене ономе што се може ма којим начином уткати у последње резултате човекова живота, па ма то било највише астрономске и математичке студије. После овога кратког свраћаја да продужимо оно о чему смо почели говорити.

У својој дедуктивној и индуктивној логици, Миљ удара на Уевеља што је рекао, да ми прилепљујемо готове идеје на предмете које посматрамо, и вели да се идеје примарно добијају апстракцијом предметном. Велики логичар, при свој својој величини, по кашто се само поиграо речима, као какво мало дете, не завирив мало дубље у питање које претреса. Полазећи са гледишта објективног, он има право кад вели да су идеје апстракције предметне, али ваљало је то исто право признати и Уевељу, који је полазио са гледишта субјективног и могао с правом рећи да ми готове идеје прилепљујемо на предмет и по томе да су предмети апстракције идеја. Израз је истина неспретан, али та неспретност ни мало не ремети начело, да ми перципирамо васиону у оним сликама, које нам даје конституција нашег духа, па ако се ово преведе у термине *идеја* и *предмет*, онда не гледајући на неспретност израза, може се с правом рећи, пошав са гледишта субјективног, да ми готове идеје прилепимо на предмете које посматрамо. Велики логичар у поменутом делу, мало даље и сам признаје у неку руку,

[1] System der deductiven und inductiven Logik стр. 207.

оно што мало час побијаше и то с овим речима: истина је, вели он, да ми при уређивању ма какве материје не можемо напред ни три корака, ако не створимо општу идеју, моја ће бити као руковођа осталог.[1]

Немачке реалисте новог доба, деле и субјективну и објективну васиону: на битност, слику битности и односе или мост преко кога се иде од битности слици, или што је све једно од форме материји и обрнуто.[2] А по себи се разуме да је ова деоба логичка а не стварна, и да се субјекат и објекат; знање и битност, осећање и односи не могу у ствари раздељивати. Идентификација субјекта и објекта, узрока и послетка, знања и бића, идеје и ствари на послетку је неизбежна у сваког следственог и слободног мислиоца па било то као субјективног или објективног, као идеализма или материјализма, или на послетку као позитивизма, само ако се питање и крајњим узразима икако у претрес узме. Што се ова суптилна питања остављају данас иза међе докле се шире границе нашег познавања, велика је заслуга данашњег меркантилног позитивизма; али признав ово, као што већ рекосмо, не смемо се бацати блатом на велике метафизичке мислиоце, који су се са великом ревношћу трудили да пошире границе људског сазнања, и тим начином претресали питања о којима се не може никад ништа како ваља знати. Оволико о идејама, а сад да пређемо великом и пребогатом делу психолошке студије, знању и мишљењу.

Па како задаћа наше расправице и циљ којој је намењена, не захтевају толико наше мишљење о психолошкој материји колико излагање савременог стања оних начела, која је изнашла психологија као наука, то ћемо као и до сад пре свега изложити шта о мишљењу говоре признати научари на овом терену, па тек онда своје мњење исказати. Да почнемо дакле са памтењем.

[1] Исти стр. 212.

[2] Die Grundbegriffe des Rechts und der Moral, од Киркмана стр. 5—8.

Како осећање, тако и репродукција његова, памтење оснивају се, по већ познатој хипотези коју смо поменули код осећања, на неким траговима које спољни или унутарњи надражаји оставе у осетљивом бићу нашем. У младости, вели Спенсер, циркулација је много живља и нервни хитац снажнији, с тога се у тој доби и оставе добро обележени трагови у нервним каналима; отуда је вели живо осећање из младости и лака заборавност у последњих година.[1] Памтења по Спенсеру нема ни онде, где је радња са свим автоматска, ни онде где је са свим анархичка. Мене су неопходне, али мене серијалне са извесним ступњем трајности и радивности.[2] Љујис говорећи о ундулаторној Хартлијевој теорији и назорима Еразма Дарвина показује ово исто мњење, које је овде Спенсер исказао.[3] Бен опет вели, да је могућност свести у томе, што ефекат траје и после пошто нестане узрока, а памтење ставља као садржину асоцијације по сличности и додирности.[4] Ето у неколико речи шта о памтењу мисле неколика важна испитача духа и живота, независно од сваке тајанствености и унутарње чисто субјективне стране бића нашег, а непрегледно поље интелекта, где и памтење долази, тумачи се данас са цигла два врло проста и врло разумљива принципа, асоцијацијом сазнавања и додира. Инглески психолози отресају се мало по мало уз школастичке науке о духу и животу и школастичких термина, с тога су и термин памтење избацили, који у немачкој психологији и данас има голему улогу, а негда је означавао неку мађионичку комору, где су се слагали појави духа човекова и отуда износили кад су потребали. Но како је не само у нас но готово и у целом свету, психологија као наука у истинском смислу, нешто

[1] Principles of psychology I део стр. 519.

[2] Исти стр. 445.

[3] The History of Philosophy vol II стр. 351.

[4] The Senses and the intelect стр. 325.

по све ново, и како с нашим популарним терминима, још није везан никакав а камо ли школастички смисао, то држимо да не само неће бити штетно, но шта више корисно за српску психологију, ако се послужимо свима популарним терминима, који се налазе у нашем језику.

У популарној нашој психологији и нема обичнијег термина од *памтења*, а у психолошкој науци, па дали том изразу име како му драго, и нема обичнијег и значајнијег одељка. А тако исто нема ни једног термина у науци психолошкој с којим се терало више злоупотребе и више мајсторије. У школама и васпитању та се злоупотреба јавила у свој својој следствености. У старинској умној школској дресури ништа толико не беше на гласу колико вештина с којом се обогаћавало и изоштравало памтење, на што су се све на свету мајсторије употребљавале, а по себи се расуме, да при таком стању духовне дресуре, разуму остајаше само потчињена улога. Данас је опет са свим обрнуто. Дуга апсолутна владавина памтења, у школском дресовању, изазва против себе силну реакцију, улоге се сад изменише, разум се јавља као владалац автократ у модерном школском дресовању, а памтењу се намењује са свим потчињена улога. Данас нема ни једног па ни најмајушнијег, тако званог народног учитеља и васпитача, који не држи да је спасење света у разуму. Све је данас повикало на памтење, прогласило га као нешто „механичко" глупо некорисно итд., па и ако то „све" врло мало води разума о томе. шта је памтење, шта је разум, шта је механичност и разумност.

Што се нас тиче, ми се по моди у мишљењу не управљамо и не држимо да разум вреди нешто више од памтења нити памтење од разума, па шта више, ми држимо да то двоје једно без другога ништа и не вреди. И у колико се икако може говорити о разуму и памтењу као засебним члановима, ми држимо на супрот це-

локупној руљи данашње тако зване педагошке интелигенције: да је пут много природнији из памтења у разум, но из разума у памтење, као што се то обично данас узима.

ВЕРЕНИЦИ

ПРИПОВЕТКА АЛЕСАНДРА МАНЦОНА

ДВАДЕСЕТ ЧЕТВРТА ГЛАВА

Лучија се пробудила мало пре, и неко време трудила се да се боље разбуди, да у памети и у ображенју одели оне мутне прилике сна од јаве, која је врло наличила на црна паклена виђенија. Баба јој је одмах пришла и гласом усиљене љубазности рекла јој је:

«А! јеси ли спавала? Могла си спавати у постељи; та ја сам ти синоћ толико пута казала.»

Па не добивши одговор, настави непрестано гласом јетке молбе:

«Та једи једанпут; буди паметна. Ух! ала си луда! Ти треба да једеш. Ваљда кад се врати да мене спопадне?»

«Нећу, нећу; хоћу да идем одавде, хоћу матери мојој. Господин ми је то обећао, рекао је: сутра. Где је господин?»

«Отишао је; казао ми је, да ће се одмах вратити и да ће учинити све по твојој вољи.»

«Је ли тако казао? Заиста? Добро, ја хоћу да идем мојој матери; одмах, одмах.»

И ту се чу ход у суседној соби, затим куцнуше у врата. Баба притрча вратима и запита:

«Ко је?»

„Отвори,“ одговори полако познати глас.

Баба повуче резу; неименовани отшкрине мало врата и заповеди баби да изиђе, а одмах пусти унутра дон Абондија са оном добром женом. Онда наново затвори врата, стане пред њих, а бабу пошље некуд далеко у дворцу, а тако је већ био учинио и с оном другом женом, која је напољу стајала као на стражи.

Све ово што се чинило, ово очекивање, прва појава нових лица, узбуди Лучију у највећем степену, којој ако је ово стање и било несносно, свака промена ипак је била повод подозревању и новом страху. Гледи, види једнога свештеника, једну жену, па се мало охрабри; гледи пажљивије — је ли то он, или није он? Познаде Абондија и као очарана остаде с укоченим погледом. Жена јој приђе, наже се над њу и гледајући је са сажаљењем узе је за руке, као да ће да је помилује и у исти мах да је подигне, па јој рече:

„О, сиротице! Ходи, ходи с нама.“

„Ко си ти? запита је Лучија.

Али не чекајући на одговор, наново се окрену дон Абондију, који је на два корака даље био, и сам пун сажаљења гледајући је; наново га погледа и викну:

„Он! је ли он? господин парок? Где смо ми?:.. Куку мени! ја нисам при себи!“

„Није, није,“ јави јој се дон Абондијо; „ја сам заиста; охрабри се. Ето видиш, дошао сам да те водим одавде Ја сам заиста твој парок и дошао сам нарочито овамо, јашући....“

Као да јој се у једанпут вратила сва снага, она у једанпут ћипи, онда опет упре поглед у њих двоје и рече:

„Дакле вас је послала богородица.“

„Ја верујем и сама да је,“ рече добра жена.

„Али можемо ли одаВде отићи, можемо ли одавде заиста отићи?“ проговори Лучија опет тишим гласом и са бојажљивим и сумњивим погледом. „Па сви ови људи....“

настави стиснутим уснама, које су дрхтале од страха и ужаса; «па тај господин.... тај човек!... Та он ми је обећао....»

«И он је ту главом, дошао је с нама нарочито овамо,» рече дон Абондијо; «он нас чека на пољу. Ајде да се пожуримо; да га не пуштамо да чека такав човек.»

Ту онај, о коме је реч била, отвори врата и указа се. Лучија, која је мало час њега била желила, шта више не имајући наде у кога другога, само је њега желила, сад, кад је видела лица и чула гласове пријатељске, не може да се отресе напрасне грозе; она се трже, престаде дисати, приљуби се уз добру жену и сакрије лице на њеним грудима Када неименовани угледа ову девојку, коју већ синоћ није могао да гледа, а коју је сада опет видео блеђу, клонулију, малаксалију од толике патње и нејела, заустави се, скоро на вратима, а кад виде онај њени ужаснути покрет, обори очи, остаде још један часак непомичан и нем, а онда одговарајући ономе, што она сиротица није ни изустила, викну:

«Истина је, опрости ми!»

«Дошао је да те ослободи; није више онај, који је био; сад је добар; зар не чујеш, да те моли, да му опростиш?» пришапну добра жена Лучији.

«Зар се може што више казати? Ајде, дигни ту главу; немој детињити; треба да се пожуримо,» рече јој дон Абондијо.

Лучија диже главу, погледа у неименованога, па видећи оборено оно чело, поражен и збуњен онај поглед, обузета мешовитим чуством утехе, захвалности и сажаљења, рече;

«Ох, милостиви господине! Бог нека нас награди за ваше милосрђе!»

«А теби нека стоструко плати за утеху, коју ми дају ове твоје речи»

Рекавши то, окрену се, пође вратима и први изађе. За њим пође Лучија, повраћена новом животу, вођена женом; последњи иђаше дон Абондијо. Спустише се низ степене, стигоше до врата, која су водила у мало двориште. Неименовани их отвори широм, приђе тетривану, отвори врата са неком плашљивом учтивошћу — две нове ствари код њега — пружи Лучији руку, поможе њој да уђе, па онда доброј жени За тим одреши мазгу дон Абондија, те и њему поможе да се дигне у седло.

„О, сувише снисходења!" рече овај.

И много лакше попе се на мазгу него први пут. Кад је и неименовани био на коњу, крену се сви. Његово се чело издигнуло, поглед му опет добио обичан израз заповедања. Бра́ви, које је сретао, добро су видели на његовом лицу знаке силовите мисли, ванредна умишљаја, али даље не разумеваше од тога, нити могоше разумети. У замку још ништа нису знали за велику промену овога човека, а домислити се томе зацело нико од њих не би могао.

Добра жена одмах је у носиљци навукла била завесе, онда срдачно узе Лучију за руке и стаде је тешити речима сажаљења, честитања и нежности, а кад виде, да мимо умор од толике патње, забуна и нејасност догађаја не дају сиротици, да потпуно чуствује задовољство свога спасења, рече јој онолико, колико јој се најзгодније чинило да размрси и тако ређи наново оживи њене јадне мисли. Она јој именова село, у које су ишли.

„Тамо?" рече Лучија, која је знала, да је то близу од њенога. „Ох, пресвета девице, хвала ти! Мати моја! мати моја!"

„Одмах ћемо по њу послати," рече добра жена, која није знала, да је то већ учињено.

„Да, да; бог нека ти плати? А ти ко си? Како си ти дошла...."

«Мене је послао наш парок», рече добра жена; «јер овај господин, њему се бог коснуо срца — да му је слава! — па је дошао у наше село, да говори са господином кардиналом арцибискупом — тај свети човек дошао је да нас походи — па се покајао за своје грехе и хоће да буде други човек; па је казао кардиналу, да је дао отети сиротицу једну девојку, а то си ти, заједно са још једним безбожником, кога ми парок није казао, ко би то био.»

Лучија диже очи небесима.

«Можда ћеш га ти знати,» настави добра жена; «доста, како је господин кардинал мислио, кад се тиче једне девојке, да ту треба једна жена, с којом ће да дође, за то је казао пароку, да једну жену нађе, а парок, по доброти својој, дошао је мени....»

«Ох! бог ће те наградити за твоје милосрђе.»

«Шта велиш на то, сиротице моја? Па ми је казао господин парок, да те храбрим, и да гледам да те разонодим, и да ти кажем како те је господ чудесно избавио».

«Ах, да! Зацело чудесно, на молбу богородичину.»

«Дакле треба да си весела и да опростиш ономе, који ти је учинио зла, и да си задовољна, што се бог на њега смиловао, па да се молиш богу и за њега, јер тиме ћеш учинити не само добро дело, него ћеш и срцу олакшати.»

Лучија одговори погледом једним да хоће, исто тако јасно, као што би учиниле и речи, а са благошћу, коју речи не би могле изразити.

«Ти си добра девојка!» на то ће жена; «па како се у нашем селу нашао и ваш парок — тамо их је толико из целе околине, да би се могле у једанпут служити четири велике мисе — то је мислио господин кардинал, да и њега пошље с нама; али нам није био од особите помоћи. А већ сам и чула да кажу, како слабо

вреди, али у овој прилици баш сам видела, да је сплетенији, него пиле у кучинама.»

«А овај....» запита Лучија; «тај што се поправио... ко је то?»

«Шта! Зар га не знаш?» рече добра жена, па га именова.

«Боже благи!» викну Лучија.

Колико је пута слушала, како су то име са грозом изустили у толиким причама, у којима је оно било што је у другима име сотонино! А сад кад би помислила, да је била у његовој страхотној власти и да је под његовим милосрдним окриљем, кад би помислила на тако ужасну опасност и на тако ненадано избављење, кад би помислила чије је било оно лице, које је гледала мргодно, онда дрзнуто, онда понижено — остала би сва као ван себе и само би час по час понављала:

«Благи боже!»

«Зацело је то велико милосрђе,» рече добра жена; „то ће бити велика утеха за по света. Кад се помисли, колики је свет због њега био у страви; а сад, као што ми рече наш парок.... понда само кад му лице погледиш, видиш, да је постао светитељ! А ето одмах се види и дело.»

Не бисмо истину рекли, кад бисмо казали, да добру жену није мучило љубопитство да мало више дозна пригоду, у коју се нашла помешана. Али у славу њену морамо рећи, да обузета уважењем пуним сажаљења спрам Лучије и у неколико чуствујући озбиљност и достојанство поверенога јој задатка, ипак не стави јој никакво непромишљено или досадно питање; што је год на овом путу говорила, тицало се утехе и ревности спрам девојке.

«Бог зна, откад већ ниси јела!»

«Ја се више не сећам.... Па није давно.»

«Сирота! треба да се прихватиш.»

„Да,“ одговори Лучија слабим гласом.

„У мојој кући одмах ћемо, хвала богу, што наћи. Не бој се, немамо још дуго.“

Лучија клону уморна у дну носиљке, као да је сан савладао, и сад је добра жена остави на миру.

Овај повратак није био за цело дон Абондију тако страшљив као мало час одлазак у замак; ипак ни то није било најпријатније путовање. Кад га је прошао први страх, осећао се у први мах сав лак, али на скоро почеше му се у срцу кретати стотине дугих непријатности, као оно кад се велико дрво извади из корена, па земља остане гола неко време, али онда се опет покрије травом. Постао је осетљивији спрам свега, и како у садашњости, тако ни у будућности није му недостајало и сувише повода да се мучи. Сад је много већма него отоич осећао незгоду оваквога путовања, коме није био много вичан, а нарочито кад се почео спуштати од замка у до Пожуриван миговима неименованога, мазгар потериваше своје мазге, оба јахача идоше за њима истим кораком, због чега биваше то, да је код гдекојих стрмијих места сиромах дон Абондијо, као да су га од остраг подигнули, тек нагнуо се напред и да би се одржао, морао се руком ухватити за ункаш, а овамо није смео да моли да се лакше иде; с друге опет стране желео је да је само што пре из ове земље. Осим тога тамо, где је пут ишао обронком или по узвишењу, као што је обично код масака, његова мазга као да је у пркос хтела увек да иде стрмијом страном и да копите меће на ивицу, те тако гледаше дон Абондијо испод себе скоро одвесно једну пропаст бездану, као што се њему чинило.

„И ти,“ говораше у себи мазги, „имаш вољу да тражиш опасност код толика пута!“

Па би вукао узду на другу страну, али залуду. И тако непрестано једући се једом и страхом, даваше во-

дити се од другога. Сад се није више толико бојао брáва, од како је начисто био са мишљењем њиховога господара.

„Али,“ премишљаше, „ако допре глас од тог великог покајања и овамо, докле смо ми још овде, ко зна, како ће ови то да узму! Ко зна, шта ће да буде! Кад би им нешто пало на ум, да сам ја дошао да будем проповедник слова божија међу незнабошцима! Тешко мени! хоће ме уморити на мукама!“

Мргодно лице у неименованога није му давало мира ни покоја.

„Да ове држи у корди,“ мишљаше, „овако се лице и хоће; то видим и сам; али за што да сам морао баш ја доспети међу њих!“

Али стигоше и у долину, а најпосле изађоше из долине. Мало по мало чело у неименованога разведри се. И дон Абондијо дође мало природнији, у неколико опружи врат из рамена, протегли руке и ноге, мало се боље исправи, тако да је сасвим друкчије изгледао, предисао је јаче, те са спокојнијом душом стаде посматрати даље опасности.

„Шта ли ће рећи онај поганац дон Родриго? Како ли ће му пасти горко, што је тако остао са дугим носом, са штетом и поругом! Сад ће боме да се са свим помами. Сад да видимо, неће ли се и са мном дохватити, јер сам се нашао у овој церемонији. Кад се он још онда био усудио, да ми на онакав начин пошље на путу она два паклењака, ко зна, шта ће сад да чини! Са његовим пресветлим господством не може се хватати у коштац, јер је то мало покрупан залогај за њега; ту ће морати гристи жвале. Али ће јед врити у њему и мораће га на кога избљувати. Како ће сав овај посао да се сврши? Ударци непрестано падају, а комаће све лети. Лучија, наравски, његово пресветло господство постараће се да јој ништа не буде; онај други злосрећник стоји ван домашаја и већ је примио своје: ево га да сам сада

остао ја на белези. То би тек било бездушно, да ја још будем кажњен после толиких незгода, после толике узбуђености, а не добивши накаку награду. Шта ће сад учинити пресветли господин, пошто ме је тако увукао у вртлог? Може ли ми он јамчити, да онај проклети син не ће са мном још горе поступити? А онда толике су му ствари у глави! пача се у толике послове! Откуда ће да на све пази? Ту се онда остављају ствари још заплетеније него пре. Који добро творе, ти га творе онако у опште: кад су се задовољили, доста им је, нити маре да ту остану и да прате све последице; али који имају вољу да чине зло, они су много прилежнији, они се не мичу од посла до краја, не одмарају се, јер их онај враг непрестано гризе. Да ли да одем и да кажем, да сам овамо дошао на изричну заповест пресветлога господина, а не мојом вољом? Онда би изгледало, да се држим неправедне стране. О, свети боже! Ја да сам на неправедној страни! Баш имам отуда велике насладе! Доста; биће најбоље, да ја кажем Перпетуји, како је било, а Перпетуа нека после чини како зна. Само да неће напрнути господину кардиналу у главу, да цело изнесе на јавност, да прави какву излишну сцену, па и мене у то да уплете. Богме чим тамо стигнемо, ако буде изишао из цркве, отићи ћу одмах до њега, да му се поклоним; буде ли још у цркви, оставићу му моје извињење и правце ћу отићи кући. Лучија је сад на добру месту; ја јој више не требам; а после толиких непријатности могу и ја искати да ме пусте да се одморим. А онда... само да неће преосвештени господин добити вољу, да дозна целу ствар, те да иште од мене, да му још казујем за оно венчање Само би још то требало. На ако дође да обиђе и моју парокију!... Ех! што ће бити, биће; нећу да се бринем пре времена, и онако имам доста јада. За сада ћу да се затворим у моју кућу. Докле се преосвештени господин буде онуда налазио, дон Родриго неће

смети да чини какву глуоост. А онда.... Па онда? Ух! већ видим, да ће ми старе године зло да прођу!“

Стигоше у село, а света миса још није била свршена; прођоше кроз исту гомилу, која није била мање узбуђена него први пут, а онда се поделише. Оба јахача окренуше на страну на малу пијацу, којој је у дну била парокова кућа, а носиљка оде у кућу добре жене.

Дон Абондијо учини како је смислио; чим се спустио с мазге, поклони се неименованоме што понизније и замоли га, да га извини код проесвештенога господина, јер он мора одмах да се врати у своју парокију због журна посла. Оде да потражи што је звао својим парипом, то јест палицу, коју је оставио у једном куту у трему, па се дигне на пут. Неименовани остаде да чека да се кардинал врати из цркве.

Добра жена посадила Лучију на најбољем месту у кујни, па се ужурбала да штогод спреми, чиме ће да је опорави, а са неком срдачном неотесаношћу одбијала је благодарност коју је ова час по понављала.

Брзо метну суве гранчице под котао, у коме је гојан копун пловио, да чорба проври, па напунивши њом лонац један у коме су биле кришке хлеба, могаше је поднети Лучији. Па гледајући спротицу, како са сваком ожицом долази к себи, сама себи велегласно честиташе, да се то десило баш у онај дан, кад, као што рече, нема ни мачка на огњишту.

„Данас гледа сваки да штогод учини,“ додаде, „осим пуке сиротиње, која с тешком муком животари хлебом од вике и кашом од јелде, али данас се сви надају да ће што добити од тако милостивна господина. Ми, богу хвала, нисмо од тога реда; уз занат мога мужа и с оно мало што имамо протући ћемо се. Дакле ти само једи и немој да се бринеш; скорим ће и копун бити како треба, па ћеш се и боље моћи прихватити.“

С тим речима врати се послу, да готови ручак.

Кад јој се мало снага поврати и душа се у неколико умири, Лучија по навици и по чуству чистоте и стидљивости гледаше да се мало принареди; она намести витице, које су јој биле попустиле и разбарушиле се, и намести рубац на грудима и око врата. У томе прсти јој се заплетоше у бројаницама, које је оне ноћи око врата метнула; поглед јој паде на њих; одмах јој се ум узбуди; помисао на завет, коју су дотле толика чуства непосредна угушивала, уједанпут јој се пробуди и стаде пред њом јасна и разговетна. Све душевне силе, тек што су се мало предигле, наново клонуше у једанпут, и да та душа није била толико приготовљена животом невиности, преданости и поуздања, би се она пренераженост, коју је у тај пар осећала, преокренула у очајање. После узбуњених ових мисли, које не долазе са речима, биле су јој прве речи, које је у себи рекла:

„Ох! куку мени! шта учиних!"

Али тек што их је изустила, већ се од њих чисто препала. Она се сети свију околности завета, несносна ужаса, непадане помоћи, топле молитве и оног пуног чуства, о којим се заветовала. Па пошто је примила милошту, да се сада каје за завет, чињаше јој се безбожна неблагодарност, издајство према богу и богодеви; учини јој се, да би тако издајство њојзи навукло нове и страшније несреће, а у овима да се не би могла ничему надати ни од молитве; зато похита да опореče ово тренутно кајање. Побожно скиде с врата бројанице и држећи их у дрктавој руци, потврди и понови завет, у исти мах молећи се богу крепком молитвом, да јој даде силу да га издржи, да јој разгони мисли и прилике, које би могле њењу душу, ако и не одвратити, а оно много је узнемирити. Ренцов одлазак а без икаква изгледа на повратак, тај одлазак, који јој се све дотле чинио тако горак, изгледаше јој као наредба промисла божија, који је оба догађаја управљао истоме циљу, те гледаше да у јед-

номе нађе разлоге да буде задовољна са другим. Иза ове мисли замишљаше она себи, да ће исти промисао, да би своје дело потпуно извршио, наћи начина, како ће се и Ренцо предати, те да не мисли више.... Али тек што је такву мисао замислила, већ јој је она све умље узнемирила. Бедна Лучија, осећајући, како би срце њено да се опет каје, прибегне наново молитви, притврђивању, борби, из које се диже, ако је овде слободно тако рећи, као малаксали и рањени победитељ што се диже од оборена, али не убијена противника.

Уједанпут зачу топот од хода и грају од веселих гласова. Мала породица враћала се из цркве. Скачући уђоше две девојчице и један деран; један час застадоше да љубопитно погледају у Лучију, онда отрчаше до матере и стадоше око ње; једно пита, ко је та незнана гошћа и како и зашто; друго би да прича, каква је чуда гледало. Добра жена на све и свима одговараше са: „ћутите, ћутите.“ Затим уђе домаћин са лакшим кроком, али са лицем, на коме се огледала срдачна ревност Био је то, ако већ нисмо казали, кројач онога села и околине; човек писмен, који је заиста не једанпут прочитао житија светих, Војника злога и Краљеве од Француске, те су га на оне стране држали за човека мудра и учевна, али он је те похвале смерно одбијао, само би рекао, да је промашио позив, а да је он место толиких других ишао на науке ... Иначе добричина од света. Десивши се ту, кад је парок молио његову жену да иде на тај милосрдни пут, не само да јој је дао свој пристанак, него би је био и охрабрио, да је потребно било. А сад, кад је богослужење, велелената, силан свет а сврх свега предика кардиналова узбудила сва његова блага чуства, враћао се он кући пун очекивања и страшљиве жеље да дозна, како је испала ствар и да ли је сирота девојка спасена.

„Ево гле,“ рече му добра жена и показа му при његовом уласку Лучију.

А ова поцрвени, устаде и поче муцајући извињавати се. Али он јој приђе, прекиде јој реч срдачним поздравом и повика:

«Добро дошла! добро дошла! Ти си божји благослов у овом дому. Како се радујем, што те видим овде! Ја сам већ био сигуран, да си ти улегла у мирно пристаниште, јер још ни један пут нисам видео, да је господ почео какво чудо, а да га није добро свршио; ма мило ми је да те видим ту! Сиротица! Тек је то велика ствар, примити једно чудо!»

Нека нико не помишља, да је само он тако мислио о овом догађају, јер је читао житија светих; у целом селу и у околини није се иначе говорило, докле се год то помињало. А право рећи, уз оне узгредности, које су ишле уз ту ствар, није се могло другачије ни казати.

Онда полако приђе својој жени, која је скидала котао са верига, и полако је запита:

«Је ли све прошло на миру?»

«Прекрасно; већ ћу ти после причати.“

«Да, да, натенани.»

За тим одмах однесе домаћица јело на сто и оде до Лучије, доведе је до стола и посади је; одсече једно крило од копуна и метну га пред њу, па седе с мужем, нудећи обоје брижну и стидљиву гошћу да једе. Тек што је који залогај појео поче кројач пун заноса говорити, а дечурлија, која су јела стојећки око стола, чешће би га прекидала, јер су заиста толике необичне ствари видела, да нису могла подуже на миру слушати. Он описиваше свечане обреде, онда поче казивати о чудесном обраћењу. Али што га се највише коснуло и на што се најчешће враћао, то беше кардиналова предика.

«Кад га човек види тако пред олтаром,» рече, «такав господин, као какав парок....»

«Па оно златно што је имао на глави....» рече једна од девојчица.

„Ћути! Кад помислим, велим, да је такав господин и тако учен човек, који је, како веле, прочитао све књиге што их год има у свету, а то још нико није могао да учини, па ни у Милану, кад помислим, да такав човек снисходи и говори тако, како ће га сваки разумети....»

«И ја сам га разумела,» ту ће друга девојчица.

«Ћути тамо ти! шта си ти могла разумети?»

«Разумела сам, да је тумачио јеванђеље место господина парока.»

«Ајде ћути! Не велим за онога, који што зна, јер такав и треба да разуме; али и они, који су најтврђе главе, који су посве глупи, па су могли да му разумеју реч. Сад да пођете и да их питате, да ли би могли поновити што је говорио: да, они не би могли ни једну реч уловити, али су им ухватили смисао. Па није ни поменуо онога господина, а са свим се разумело, да о њему хоће да говори. А ко га је хтео да разуме, требао га је само гледати, кад су му очи биле пуне суза. А ту онда сав народ бризну плакати....»

«Баш је управо тако,» ту ће мали деран; «али зашто су сви тако плакали као деца?»

«Ћути ти! И макар што има тврдих срдаца у овом селу. И он је управо показао, ако и јесте ту неродица, да треба господу бити благодаран и задовољити се: треба чинити што се може, трудити се, друг другу помагати и бити задовољан. Јер није несрећа у патњи и у сиротињи, него је несрећа у злу делу. А то нису тек празне речи, јер се зна, да и он живи, као и други сиромашак, и да од уста својих откида, да би дао сиротињи; а овамо би могао господски живити, боље него ико. А! таквог човека хоће људи радо да послушају, а није као толики други: чините оно што говорим, а не чините оно што сам чиним. А онда је показао, да и они, који нису господа, ако имају више него што им треба, дужни су о оним делити, који је у невољи.»

Ту престаде са беседом, као да га је мисао једна изненадила. Стаде један час, онда узе један тањир меса што је било на столу, додаде хлепчић, метну тањир и убрус и узевши овај за четири краја, рече старијој девојчици:

«На ово.»

У другу руку даде јој боце вина и додаде:

«Отиди до удовице Марије, подај јој ово и реци јој, да је то за то, да се са својом децом провесели. Али, разумеш, на леп начин; да не изгледа, као да јој делиш милостињу. А никоме не говори, ако кога сретнеш; па гледај да ништа не разбијеш.»

Лучији се наводнише очи и осети у срцу отрадну разнеженост, као што је већ и ранијим речима добила толике утехе, какву не би добила, да је когод баш нарочито тешио. Душа њена занимата овим описима, овим мислима о велелепоти, чуствима побожности и дивљења, а занесена самим заносом приповедачевим, отрзаваше се од својих болних мисли, па кад би им се опет вратила, налазила би се јача спрам њих. И сама мисао на велику жртву, ако и није већ изгубила своју горчину, ипак је уз ову имала неку строгу а свечану радост.

Мало за тим дође парок сеоски и рече, да га је кардинал послао да пита за Лучију и да јој каже, да високопречасни господин жели да је види још данас, као и да у његово име благодари кројачу и жени му. А они и она, узбуђени и збуњени, не нађоше речи да одговоре таквим порукама од таквога лица.

«Зар вам мати још није дошла?» рече парок Лучији.

«Моја мати!» викну ова.

А кад јој онда рече парок, да је по заповести арцибискуповој послао по њу, метну она прегачу на очи и бризну у плач, који потраја доникле и по одласку парокову. Кад јој бурна узбуђеност изазвата овим гласом

поче уступати мирнијим мислима, сиротица девојка сети се, како се за ту тако блиску утеху, што ће матер видети, за утеху ненадану пре мало часова, нарочито молила у оним страшним тренутима, те је у неколико узела као условље завету. Казала је: *дај ми да се здрава вратим мојој мајци*; ове речи сад јој јасно падоше на памет. Она се утврди већма но икад да ће да држи завет, те на ново и врло горко пребацивaше себи оно *куку мени!* које је у први мах нехотице била изустила.

Заиста Аньеза, у који су је пар помињали, није већ била далеко. Може се мислити, како се пренеразила јадна жена на овај ненадани позив и на глас, свакако непотпун и збркан, о опасности, која је, могло се рећи, прешла била, али је страшна била, о страхоти некој, коју гласоноша нити могаше причати ни тумачити, а она сама ништа није имала, по чему би је могла изјаснити. Прво се ухвати за косе, онда много пута викаше: о, господе! о, богородице! питаше гласоношу разне ствари, на које овај не знађаше одговора, онда брзо седе у двоколице и успут опет викаше и питаше, али све залуду. Али на једном месту сусретну се са дон Абондијом, који са свим полако иђаше, пред сваки корак мећући своју палицу. Обоје викнуше: о! он стаде, она рече да стану и она сиђе с кола, те одоше на страну у шумарак од кестенова украј пута. Дон Абондијо извести је о свему, што је могао знати и морао видети. Ствар није јасна била, али је бар Аньеза била обезбрижена, да је Лучија заиста била ван опасности, те мало дахну душом.

За тим је дон Абондијо хтео да поведе други разговор, те да јој даде опширно упутство о начину, како да се понаша пред арцибискупом, ако би он, као што су били изгледи, зажелио да говори с њом и кћером јој, а нада све да не би прилично било помињати венчање.... Али Аньеза опази, да овај поштени човек говори, како је по њега боље, за то га остави, не обећавши му ништа,

па и не одговоривши му ништа, јер њојзи је друго било на уму. Онда се опет даде на пут.

Најзад стигоше двоколице на место и зауставише се испред кројачеве куће. Лучија ђипи. Ањеза сиђе с кола, полети унутра; једна другој падне у наручје. Кројачева жена десила се ту сама, па их обе стаде храбрити и умиривати, радовала се с њима, а после, вазда смерна, остави их саме, рекавши, да иде да им спрема постељу, јер, вели, има толико места, да себе не мора стешњавати, али свакако и она и муж јој пре би спавали на земљи, него да њих пусте да траже другде преноћишта.

Кад прође прва бура од загрљаја и јецања, хоћаше Ањеза да знаде, шта је било са Лучијом, и ова сва плашљива стаде јој казивати. Али као што читалац зна, то је приповест била, коју нико није знао целу, па и самој Лучији било је неких заиста мрачних и необјашњених ствари. А посебице она кобна околност, да су се страшне каруце нашле тамо на друму, таман кад је Лучија опуда пролазила, беше нешто ванредно, те колико су се мати и кћи домишљале и домишљале, никако се нису могле да домисле, па ни издалека да су могле траг назирати.

Што се тиче главна виновника ове сплетке, и једна и друга не могаше а да не помисли, да је то био дон Родриго.

«Црна душо! паклењаче један!» викну Ањеза; «али ће доћи и теби твој час. Господ бог платиће му по заслузи, па ће онда и он искусити....»

«Немој, мати, немој!» упаде јој Лучија у реч; «немој да му желиш зло, немој никоме да желиш! Да ти знаш, шта је то мучити муку! Да си ти то претурила! Немој, не! Боље да се помолимо за њега богу и богородици, да му бог омекша срце, као што је учинио с оним другим сиромахом господином, који је био гори од њега, а сад је као светац.»

Гроза коју је Лучија осећала, кад би се сетила на ове тако скоре а тако страшне ствари, прекидаше јој реч не једанпут; више пута рекла је, да не може да настави, и после многа плача једва нађе речи. Али друго неко чуство задржа је код једнога места у казивању: кад је дошла до завета. Страх да ће јој мати казати, да је то било глупо и пренагљено; или да ће, као што је било са венчањем, изаћи на среду са својим каквим предлогом, који се не би баш осврtao на савесност, те би онда гледала да га силом оствари; или да ће бедна жена ту ствар поверити коме, ако не за што друго, а оно да би је поучили и посаветовали, те тиме да је изнети на јавност, а кад би Лучија то само помислила, осетила би како јој крв удара у лице; па и неки стид од саме матере, необјашњено устручавање, да ту ствар помиње — све то укупно учини, да она ову важну ствар прећута, наумивши у себи, да ће је прво казати фра Кристофору Али како јој би, кад запита за њега, па чу, да он није више ту, да су га послали у неко место врло далеко, у место, коме ни имена не знају!

„А Ренцо?" „Је ли, он се спасао?" рече Лучија стрепећи.

„Биће тако, јер сви кажу; веле, да је он отишао у Версамску, али нико не уме да каже, у коме је управо месту, а он до сад ништа није поручиво. Биће није до сад још имао прилике."

„О, ако је спасен, онда нека је хвала богу!" рече Лучија.

Она гледаше, да окрене разговор, кад јој реч прекиде неочекивана новост: долазак кардинала арцибискупа.

Овај кад се вратио из цркве, у којој смо га оставили, чувши од неименованога, да је Лучија здрава и читава дошла, сео је с њим за обед, посадивши га десно од себе, посред венца од свештеника, који не могоше сити да се нагледају прилике тако припитомљене а без слабости, те је упоређивати са идејом коју су одавна себи начинили о тој личности.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

I.

Quatuor evangeliorum versionis palaeslovenicae. Codex marianus. Edidit V. Jagić. Памятникъ глаголической письменности. Маріинское четвероевангеліе съ примѣчаніями и приложеніями. Трудъ И. В. Ягича. Изданіе отдѣленія русскаго языка и словесности императорской академіи наукъ. Санктпетербургъ 1883. На малој 4-ни, XXX и 670. Са два снимка глагољице.

Прве главе историје старословенске књижевности и језика наличе много на палеонтологију, и имају чисто палеонтолошки метод истраживања и проналажења истина. Тако се с проналаском првога споменика, Остромировог јеванђеља, и с Востоковљевим читањем назалних слова у њему отпочело критичко пречишћање те науке; а што је касније који споменик више проналажен, то је с њим и предмет науке и гледиште на њу раширивано и предругојачавано, докле се није дошло на гледиште које се данас све више разрађује и с проналажењем нових споменика све више потврда добија. Чим је задржано и оборено из пређашних векова наслеђено знање о првим литерарним делима старога словенскога језика, о преводима светога писма и црквених књига од Ћирила и Методија, одмах су поникла нова питања: о дијалекту словенском, који су узели ови први словенски књижевници за књижевни језик словенски, и о станишту или отаџбини народа који је тај језик говорио. Из старине су остали двојаки спомени, за које је у први мах све говорило, да су једнаке старине или једнаке доказне јачине. Остало је двоструко писмо, *ћириловско* и *глагољско*; Ћирило и Методије рођени су били у Солуну, а свој су књижевнички посао вршили у Моравској и Панонији. Која су дакле, слова они саставили; да ли ћириловска, да ли глагољска? Који су језик они за књижевни узели: да ли онај који су као деца могли у Солуну научити, или онај који је говорило оно племе код којега су апостолски посао вршили, и којему су преводе израђивали? За рана се начинише две партије. Једни бејаху за то, да је глагољица старија од ћирилица, други за противно: једни бејаху за то, да у језику Ћирилових и Методијевих књижевних дела треба гледати језик оних Словена који око Солуна или даље у источној поли бал-

канског полуострва живе; други за то, да је то језик оних Словена за које је превод рађен. Једни тврђаху, да је стари словенски језик управо *стари бугарски језик* (и наштампане су многе књиге у којима се он друкчије и не назива), а други, да је то језик оних Словена за које историја зна да су пре долска Мацара живели у границама садашње Угарске, и који су после услед најезде мацарске пропали. Први научници на пољу словенистике ухватише се са жаром за једну или за другу страну. Различита политична мишљења такође су играла донекле у тој научној препирци своју улогу. Руси су готово сви из реда бранили већу старину ћирилице и претпоставку да је језик старо-словенски језик старих Бугара. За њима су ишли многи Чеси, Бугари (чисто из шовинизма), гдекоји Хрвати и Немци (и сам оштроумни Шлајхер.) Већу старину глагољице и моравско-панонску претпоставку о народу који је говорио старо-словенски језик бранили су Копитар и Миклошић; то је мишљење с Даничићем на челу делила и сва српска филолошка школа. И у последње време ова је претпоставка споменицима на ново изданим, пажљивом критиком извора и напретком науке дошла већ, може се казати, до победе. Још мало, па нико, ко хоће да се цени као научник, неће моћи бранити претпоставку да је ћирилица старија и да језик који су говорили Словени и који је постао први књижевни језик међу језицима словенским, није језик моравско-панонских Словена. Данас је већ очевидно, да је глагољица оно писмо које су пронашли Ћирил и Методије; да је ћирилица према грчким словима онога времена у мало јачој мери од прилике оно што је данашња хрватска латиница према латинским словима; да је ћирилица постала на балканском полуострву; да је црквена литература словенска дошла из порушене Моравске и Паноније заједно са глагољским словима међу Словене балканскога полуострова, Србе и Бугаре; да је ту тај језик остао и почео се мењати под упливом народнога српског и бугарског (овога последњег панонско-моравском у многоме истоветног) језика; да је глагољица из многих разлога, особито практичних, пропала пред ћирилицом; да је ћирилица то име, по Ћирилу, добила истом у позно средњевековно доба, и т. д.

Све се ове поставке, овде летимице набројене, данас доказују стручним податцима. Извори старога словенскога деле се данас по мери критичне чистоће своје. Оно би најчистији били који би из саме Моравске или Паноније потицали. Али споменик старо-словенски могао је бити преписиван у Русији, и преписач ма колико да да је верно чувао оригиналне особине рукописа из кога је вадио, опет би морао нехотично утурити по нешто од рускога изговора.

Такав је споменик Остромирово јеванђеље, писано 1056—1057 год. У врло чистом староме словенском језику којим је тај споменик писан, налазе се, истина ретко, али се ипак налазе трагови рускога народног језика. Тај споменик писан је ћирилицом. Слично томе у другима се опет редовно налазе трагови народнога говора онога краја, у коме је који постао, и овим пажљивим пребирањем већ су одвојена она засебна моравско-панонска обележја, која су позније од свију стално истискивана и истиснута, чега ради их данас филолошка словенска критика и сматра за драгоцене остатке првог периода, у коме се основала и постала црквено-словенска књижевност.

Оно што се над литерарним делима Моравске и Панонније свршило после 906 године (кад је битком код Пожуна пропала Моравска и Панонија) на балканском полуострву, камо су се после тога пораза књижевници и књижевност склонили, лепо описује Јагић у примедбама уз горе наведени ново-издани врло знаменити текст. „Сад већ не можемо сумњати о томе, да нам како глагољски, тако и ћириловски текстови који су дошли до нас, представљају резултат велике књижевне радње која се од краја IX, па кроз X до XI века извршила у пределима старе Бугарске, Македоније, Србије, Босне, Хрватске и Далмације. Та је друга епоха оставила јасан и одсечан траг на свима књижевним производима свога времена, како на онима који су кроз то време постали, тако и на онима који су само преписивани са старијих оригинала. Црте старије моравско-пононске епохе свуда су брисане; мало познати облици и речи замењивани су новијима, боље познатима, исправљане су погрешке и нетачности опажене у преводима раније израђеним, попуњане су празнине.“ Словенска литература, дошавши из Моравске и Панонније на Балканско полуострво, пошла је одавде даље у Русију истом кад је над њом свршена ова јужно-словенска прерада; она је у Русију пошла већ с типом византинизма који јој је од јужних Словена придат.

И као год што се налази старо-словенских споменика као што је Остромирово јеванђеље у којима се осећа учлив руски, тако је исто природно очекивати старо-словенске споменике, у којима би се осећао уплив српски. И споменик којему горе наслов наведосмо, и који је ове године В. Јагић обогатио збирку старо-словенских критички изданих текстова јесте баш такав „*Споменик који ми овде издајемо тако необитно припада старој црквено-словенској писмености српско-хрватској као што Остромирово јеванђеље припада црквено-словенској књижевности руској. Јер као год што се не може сумњати да је јеванђеље Остромирово преписано у Русији, тако многе граматичке и правописне ситнице овога рукописа тврде да је он*

писан негде међу Србима или Хрватима«. То су речи којима он у предговору (стр. XIII, и XXV) карактерише овај споменик. По томе што је руској старој црквеној књижевности Остромирово јеванђеље (Codex Marianus) оно је српској старој црквеној књижевности ово *Маријанско јеванђеље* како га је В. Јагић назвао. Разлика је која се према горе наведеном лако појмити даје, што је најзнатнији од најстаријих споменика руских писан ћирилицом, грчко-словенским словима која су постала на полуострву балканском, и што је најзнатнији од најстаријих споменика српских писан словима глагољским, онима, дакле, која су Ћирило и Методије склопили за Словене у Моравској и Панонији, и што је тога ради, у нашем споменику текст старим формама и иначе оригиналноме тексту првога моравско-панонског периода старе словенске књижевности ближи него ли текст Остромиров.

Остављајући стручним људима да се читајући саму књигу упознаду с особинама које ово што смо навели потврђују; ми ћемо овде у кратко навести још оно што је учени издавалац забележио о судбини рукописа.

Рукопис је у Светој Гори пронашао познати руски путник В. И. Григоровић (1876) приликом његовог путовања 1844—1845 по Балканском полуострву. Да има глагољских рукописа у светогорским манастирима В. И. Григоровићу је, као што то он сам казује, најпре саопштио ондашњи аустријски конзул у Цариграду Антон Михановић, који је био Хрват. А. Михановић је и сам купио рукописе (и његова је збирка данас својина југословенске академије у Загребу), и с њим се В. И. Григоротић познао у Солуну. Упућен овим начином В И. Григоровић је после доиста потражио и видео глагољске рукописе у светогорским манастирима. Он је видео познато зографско јеванђеље, о коме му је говорио А. Михановић, и он је цркви саставио кратак опис тога јеванђеља. Том приликом је нашао и ово јеванђеље које се налазило у светогорском скиту свете Богородице, по чему га је В. Јагић и назвао Маријанским јеванђељем. Али о овом наласку В. Григоровић је врло мало говорио, тако као да је овај споменик крио, као да га није оданде однео дозвољеним начином, па му је све до смрти некако заметао траг, те с тога ево излази на свет готово четрдесет година по што је из Свете Горе изнесен. У овом Путопису по европској Турској (стр. 96) он говори како се глагољских рукописа налазило и по другим манастирима осим зографскога; *за доказ служи непотпун рукопис јеванђеља писанога глагољским словима*, о коме ћу после говорити.« То пак обећање испунио је истом неколико година касније, ма да је,

по свој прилици, овда онда рукопис показивао својим руским или иностраним друговима по науци. Али у Путопису своме, на месту где говори о походи Богородичиног скита, из кога је овај рукопис однет он каже само да је видео *дванаест ведома марљиво писаних рукописа, аскетичког садржаја*, не поменувши ни речи о најважнијој ствари коју је ту нашао, о овоме рукопису. Кад је после неколико година Миклошићу за његову *Slavische Bibliothek* (262—263) послао један лист из Јованова Јеванђеља из овога рукописа, он је дао примедбу, »*како се чује да је сав рукопис, осим тога једног листа пропао.*« А годину дана касније В. И. Григоровић је јавно казао да је рукопис у њега. У „Предварительныхъ свѣдѣніяхъ касающихся литературы церковно-словянской (в. Статьи касающиеся древнеславянскаго языка 62—63)« он говори како су до пре кратког времена била позната само два глагољска споменика, један у Ватикану (Асеманов) и један у Триденту (Клочев), али да је он видео у Светој Гори и трећи (Зографски), који је у његову Путопису по Турској у кратко описан, па за тим додаје: *како је он тамо добио рукопис потпунији од свију*, у коме су јасни знаци сродства с Ватиканским; како је рукопис знатан још и тим што га је неко исправљао и бележио ћириловским словима, и како те белешке и исправке сведоче да је био Србин онај Словенин који је те исправке и белешке чинио.« На послетку 1853 године у другом тому Известија руске царске академије изашао је први опис овога споменика и кратка му карактеристика. Обоје је послао И. И Срезневском, уреднику Известија, В. И. Григоровић сам. Још је нешто И И. Срезневски издао у својим зборницима глагољских споменика, али у главном на овоме је остало све што је за живота В. И. Григоровића о овоме рукопису науци и ученом свету саопштено, а ово је тако недовољно и мало, да се сад по издању В. Јагићевом види да се није могао тачно познати ни главни карактер рукописа. Кад се В. Јагић 1872, живећи у Одеси и заједно служећи с В. И. Григоревићем на одеском универзитету, ближе познао с њиме, он му је, по свом обичају, у разговорима о рукописима и о филологији словенској често помињао и показивао друге рукописе, али му *никад није показивао овај рукопис*. А В. Јагић је опет избегавао да га иште или да за њ нарочито пита. На послетку, пред смрт, В. Григоровић се решио да изда из овога рукописа јеванђеље Лукино у фотографским снимцима, али га је и у томе смрт пресекла. Што је после његове смрти цео рукопис у овако сјајном критичком издању угледао света, ваља захвалити високозналачком разумевању, срдачној бризи и труду г. В. Јагића, а исто тако и високог њиховог положаја достојним одлукама царске руске

академије наука у Петербургу која је трошкове издања на себе узела, и управе Московскога публичног и Румјанцовског музеја који је издаваоцу на руци био. Тим је науци ѣбилно накнађено оно што јој је готово за четрдесет година крила чудњачка нарав пок. В. И. Григоровића.

Начин издања потпуно одговара очекивању које се може полагати на име г. В Јагића, што је на издању записано. Најпре иде текст, врста по врсту, слово по слово, с паралелама и критичким примедбама испод линије. После је посебице изређано све што се има напоменути при рукопису у палеографском и граматичком погледу. Граматичке су напомене врло опширне и исцрпне и за филолога знатне, по што му уштеђују многи труд око испитивања и бележења, и потпуно га упознају с карактером споменика. Још у већој мери то вреди за речник, где се при свакој појединој речи може за час видети, шта се о њој може научити из овога споменика. Знању, великом труду и марљивости, и топлој љубави према књижевности и науци своје шире југословенске отаџбине, које је све приликом издања овога споменика показао г. В. Јагић, ми можемо само за захвалношћу одати оно признање које је он заслужио. Остаје онима који су на месгима да се овим трудом користе, да не изостану иза издаваоца, који им је у томе најлепши пример показо.

Ст. Новаковић

II

Revue Internationale.

Под тим именом а с новом годином која наступа почиње излазити у Флоренцији у Италији часопис у свескама од 10 штампаних табака на сваке две недеље. Намера му је, да оригиналним чланцима, преводима, прегледима књига, књижевним дописима сакупи из целога света што има лепше и од узвишенијега интереса, да извештава о свему што се знаменито збива у савременом интелектуалном свету. Уредник и управник предузећа јесте познати италијански књижевник г. Анђело де Губернатис, који је пре кратког времена већ остварио једно међународно предузеће, издавши Dizionario biografico degli scrittori contemporanei (Биографијски речник савремених писаца), у коме су биографије писаца из свега књижевног света, са сликама знаменитијих књижевника. Ту су наштампане биографије и слике и неколико српских књижевника. Садашње предузеће је намењено саобраћају и измени мисли свега образованог света, свију

оних који за образовањем теже. За оне који би се желели претплатити јављамо да је за Србију годишња цена 45 динара (за 24 свеске), полугодишња 25 динара (за 12 свезака) а тромесечна 14 динара (за 6 свезака.) Адреса је: Administration de la Revue Internationale, Via della Mattonaia, 24 bis. Florence.

Како је прва свеска већ пред нама, то ћемо саопштити шта у њој има. Напред је уводна реч од уредника де Губернатис. За тим је прилог Ф. Холцендорфа професора из Минхена о *установљењу једне катедре за међународну наставу на универзитету у* Риму. По том прилог Ђамбатисте Ђулијанија професора из Флоренције *о Дантеу и о саборној цркви флорентинској*; по тим прилог Емила де Лавлеја професора универзитета у Лијежу *О подели партија и о парламентарној влади у Белгији*; по том прилог Макса Милера, професора у Оксфорду *о Рамохун Роју*, једном научнику индијском; по том извод из једне књиге Гаетана Треце, професора у Флоренцији под насловом *Богови одлазе*; по том прилог Доре д' Истрије *О епопејама руским и о легенди о Рурику*; по том прилог В. Шварца *О бадњаку;* по том извештај о стању театра у Италији и о драматику Паолу Ферарију од Ф. Антонија; по том *Доза хомеопатична*, новела мађарска, у преводу; по том извештај о најновијим француским и италијанским романима од Том. Емерија. На послетку долази *Бележник о књигама и Кореспонденција* са *странс*. Ту су писма из Париза, од А. Хистена, из Берлина, од д-ра Павла Шленте, из Беча, од д-ра Ферд. Гроса, из Петрбурга, од непознатог, из Београда од Ст. Новаковића, из Лисабона од Т. Браге, из Штокхолма од д-ра Арф. Анфелта, из Лајдена од д-ра Биранка, из Бразилије, из Бомбаја, из Хонолулу. На крају је политична хроника.

Уреднику су се врло симпатично одазвали или су му обећали помагати од италијанаца: Маћчини (министар) Чезаре Канту, Марко Мингети, Руђеро Бонги; од Француза: Е. Ренан, М. ди Кам, Жил Симон, Жил Кларти, Октав Феље, и т. д.

Овде саопштавамо у преводу писмо г. Ст. Новаковића из Београда о српској књижевности, које је у првој свесци тога часописа изашло.

„Нема много времена, од како се српска књижевност већ отела елементарне борбе за своје биће, завладавши потпуно и јасно својим задатком и својом судбином. Нема много времена, од како је она почела састаравати се за умствене потребе свога народа и давати му светлост мишљења и знања, развијајући у њему укус за читање и негујући народна осећања.

„Странцу једном било би немогуће да добро схвати и упозна књижевни покрет који сад бива у Србији, пре него што би се најпре упознао с општим цртама које су обележиле прошлост тога покрета, с борбама које су претходиле садашњем књижевном стању и које су постојаним и упорним напредовањем или назадовањем на послетку створиле положај којим се карактерише садашње стање српске књижевности. Она празнина не да се избећи једноме страном посматраоцу, и тога ради пре него што бисмо почели кореспонденције о садашњем стању српске књижевности, ми смо се одлучили да бацимо кратак поглед у прошлост. Тим ће се само олакшати разумевање будућих писама, и много ће се лакше моћи пратити правац којим се данас креће књижевност српска, кад се познаду разлози којих је ради књижевност тим правцем пошла.

„Кроз сав средњи век Срби, Руси и Бугари имали су једну исту књижевност и један исти књижевни језик, једна иста слова, и осим незнатних разлика један исти правопис. Тај заједнички језик био је дијалекат једнога племена словенског који се пре најезде мађарске говорио у садашњој Угарској. а који је по том изумр'о. Али како су три горе поменута народа словенска сваки својим народним говором блиски били томе словенском дијалекту, они га усвојише сваки као свој књижевни језик, изменивши само изговор неколико самогласника тога језика према своме говору народном. Европскоме западу који је био искључиво усвојио језик латински за свој књижевни језик, одговарао је на европскоме истоку словенски свет као добро одређена целина, која је имала свој властити књижевни језик словенски и која је имала своје духовно средиште око православне грчке цркве у Цариграду. То је стање трајало кроз цео простор времена међу X и XVIII веком. Преводи светога писма, црквене песме, и сва црквена књижевност рађени су једним истим језиком словенским и преношени су по грдном простору међу морем Јадранским и Москвом, међу најудаљенијим источним границама Русије и Атином, испред врата цариградских. Најновија истраживања литерарних историка словенских из дана у дан потврђују новим и необоривим доказима, како је књижевност Срба, Руса и Бугара била једнака и једна иста, скоро без ограничења. Религиозне приче, назване апокрифи, које су у средњевековној књижевности заузимало у неку руку место садашње забавне и лепе књижевности; историјска дела византијска која су у оно време једина служила као извор за историјска знања; предрасуде и празноверице и њихов утицај на књижевност — све се то ширило истим традицијама, истим путевима, с једнога краја сва три народа на

други, међу Србима, Бугарима и Русима. Сан панслависта нашега времена онда је био потпунце остварен. Само Словени католици нису се у том стању ствари налазили, али су они, као што је познато, чинили бројно далеко незнатнији део

„Пред крај прошлога века струја сувремених идеја допре и до Словена. Њеним утицајем показа се у исти мах и на оба места самостално и сам од себе особит један покрет међу Србима и Русима. Неку десетину година касније ни Бугари нису изостали да подлегну истоме утицају и да му следују. Поче се мислити о потреби да се поуче и просвете народне масе, да се језик народни подигне на достојање књижевнога језика, и да се литература, која је дотле била искључиво религиозна, преобрази у литературу сувремену. Покушаше да литературу доведу у ближу и јачу везу с народом што почеше да се служе народним језиком, што почеше да одбијају језик словенски који је већ мртав, што почеше да на литературу пуштају топлоту и животворност језика живога Прионуше да сиђу са трансценденталних висина, на које се клерикализам тако радо журио, међу живе људе и у садашњост. Овај покрет врло разложан и врло користан имао је уплив доиста спасоносан, уплив који је у нов живот будио живу снагу народних језика, која је дотле без престанка чамала у полумртвом стању. Али је овај нови покрет носио у себи опште опадање и савршен лом горе наведеног књижевног јединства код три народа словенска Тај је правац снажно ишао на супрот правцу јединства у књижевним идејама. Шта више, не само што није чувао ни сачувао истоветност или наличност потоњем развићу трију литература православних Словена, него их је потискао путем са свим одвојеним и различитим, Јединство бејаше прсло и на један пут се почеше показивати три различите литературне личности начином по све јасним и одређеним. И кад су један пут те три литературе заошијале се тим путем, није више било могућно заустави покрет на који су се отисле, нити је ко могао спречити развитак онакав каквог га ми данас посматрамо. Он се врши и развија начином колико природним толико неодољивим.

„Неће бити на одмет да се напомене овде како је један калуђер, по имену Доситије Обрадовић (1741 1811) био онај који је први смелим и свечаним начином прогласио права српскога народнога језика, који се тим језиком почео служити, да покаже како он може бити основица новој народној литератури, који је први отворено и с намером прекинуо не само са црквено-словенским језиком који је дотле у употреби био, него и са литерарним правцем, искључно религиозним. Одричући се калуђерског живота и прешавши

из манастира на университет, он је одсудно напао на сувише емпиричну и сувише искључну ралигиозну наставу, он је потпунце и са свим прешао на страну нових идеја и онога реформног и напредног духа којему XVIII век истом бејаше дао силан полет. Отргнути се из средине калуђера који живљаху усред празноверица и погрешних традиција средњевековних, па без зазирања ступити у универзитет у Хали и Лајпцигу било је у оно време дело заиста дивне смелости. Поцрпавши у Немачкој нов живот, проникавши се скроз идејама XVIII века које су тек узеле биле полет у Европи, пустивши се смело њиховом моћном и неодољивом току, дивећи се из све душе новој философији, критичком духу и укусу за науке и интелектуална занимања на западу, презирући ограничене и уске погледе којима се онда водио народ српски, горећи жарком жељом да и Србе види да заузму што је пре могуће своје место међу осталим напреднијим европским народима — овај човек је изашао први да отвори борбу против црквено-словенског језика, да прогласи јасно и смело књижевна права свога народног језика, да потражи своме народном језику његово место међу књижевним језицима Европе. Он је са знањем прекинуо везе толиких векова, он је Србе као Србе одвојио из оне књижевне заједнице српско-руско-бугарске, он их је показао као засебну и потпуно обележену целину, која је кадра да својом властитом снагом намирује све потребе у општој утакмици према напретку путем науке и књижевности. Он је својим земљацима показао да има и других књига осим црквених, да покрај религије има још и наука.

„Дела овога знаменитога човека образовала су прве темеље, на којима се касније подигла зграда српске књижевности.

„Формацију филологичку и прве граматичке законе српскога језика израдио је Вук Ст. Караџић (умр'о 1864), који је у свој Европи познат својим збиркама народних песама. Књижевни језик српски израђиван је управо по тим народним песмама, које су се од старих времена из нараштаја у нараштај преносиле, и које су у неку руку чиниле усмену књижевност. Караџић је српскоме језику израдио и правопис чисто фонетичан, учинивши тога ради потребне измене и додатке у словима којим се данас српска слова разликују од руских и бугарских, исто тако као и од старо-словенских, која су пређе у употреби била.

„Послови Ђ. Даничића, од праве научне вредности, носећи на себи белег ванредногa филолошког талента и сведочећи дубоко познавање самога духа језика народног, однели су потпуну и савршену победу у борби за српски књижевни језик. Мисао Доситијева и ство-

рови Вука Караџића добили су радом Даничићевим потпуну победу. Поезија, историја, науке, политика нове државе српске, једном речју литература у свима облицима и у свима потребама кренула се широким и отвореним путем, на који је крепко потиснута и упућена ауторитетом Доситија, Караџића и Даничића. Послови ове тројице испуњају цео један век (1783—1882.)

„Странци радо бркају народности словенске, и обично мало пажње обраћају на разлике међу народносним и литературним личностима у словенству. Макар да је погрешан овај начин сматрања он се може до неке мере и оправдати, по што још и данас има Словена, а нарочито Руса, који би из политичких или других каквих разлога хтели и натраг враћати се, те васпостављати књижевно јединство и који би на место пређашњега једног црквеног језика (којим се црквена литература Руса, Срба и Бугара и данас још служи) хтели да ставе језик руски, ако не за све, а оно барем за извесне научне публикације. Али је то јединство један пут било, разбило се, и њега је сад из дана у дан све теже остварити ради сукоба особених интереса који су постали у толико живљи и у толико суревњивији, што су се интереси литерарни чудновато испреплетали с интересима политичким. И за то драже врло живу сумњу жеље које су сличне разлагању оних мислилаца руских који такво мњење подржавају. Они сматрају језике словенске као дијалекте сличне онима којима се говори у Италији и у Немачкој, па се питају: за што се не би народи словенски служили једним истим језиком као што то чине Италијанци и Немци. У горе описаном покрету Руси су под истим упливом учинили оно исто што Срби и Бугари; они су напустили црквено-словенски језик и почели су обделавати свој народни језик, па се ипак међу њима налази мислилаца који се задовољавају да то питање у опште постављају, и не улазећи дубље у њ. Лако је себи представити да језик руски, кад би се употребио као орган словенске заједнице која би се имала створити, не би олакшао остварење панславистичког сна, него би га заплео и замрсио још више, будећи осетљивости без броја и свуколику народну и политичку суревњивост. Може бити да би се то још некако могло подесити кад би као орган заједничке литературе служио изумрли стари словенски језик; али кад се тражи да се сви живи словенски језици жртвују једноме између њих, који није ни старији, ни богатији нити племенитији од осталих, за то се не може наћи оправдања пред логиком ствари, а још мање пред осетљивошћу политичких интереса.

„У осталом треба напоменути, да словенски народи пису међу собом у међусобним одношајима у којима су италијанска или не-

мачка племена. То је погрешно схватање. Разлика је међу словенским народима природом својом слична разлици народа расе романске и латинске као што су Французи и Италијани или Шпањолци итд.

„Кад се ове идеје и ови факти на ум узму, види се јасно да е престанак књижевнога јединства у три словенска народа дошао утицајем узрока врло моћних и значајних. Ако би ко данас мислио да би то јединство требало васпоставити, и то на основу рускога језика, он треба да се сети да се оно не би могло јуче срушити, кад би данас разлога било да се васпоставља. И не сме се ни часа превиђати, да они исти разлози који су пре једног века произвели да се остави стари словенски језик као заједнички орган за књижевне потребе Руса, Срба и Бугара, вреде и данас, и да су данас још много живљи него што су били онда у почетку или заметку своме. У данашњем стању ствари не да се ни помислити на могућност таквога једног заједничког језика. Веровање да се може тако што остварити може се сматрати само као смешан сан, као сведочанство потпунога и савршенога незнања оних узрока који су изазвали и потпомагали једну еволуцију тако логичну и тако увидљиву као што је она која је учинила да се створи дата основа савременим литературама трију православних народа словенских.

„Да сведемо све у једно, ми ћемо, дакле, казати да је литература српска наших дана створена духом народне независности и народнога индивидуализма, које су постале из идеја и тежњи XVIII века. Дух тај народне независности и народнога индивидуализма појавио се:

1. У народној литератури и у народноме књижевном језику;

2. У тековини државе српске.

„Те су идеје, и те су тежње створиле литературу и државу српску; те ће идеје и тежње и у напредак руководити потоњи даљи развитак државе и литературе српске. Досадашњи развитак литературе српске показује само борбу са атентатима управљеним против њеног индивидуализма; сав политички живот Србије само је борба с атентатима, наперенім против државне независности српске. Стара црквена књижевност и стара заједница језика и литерарних тежења још носе дубоке и сувише видљиве трагове средњега века, нити ко може мислити повратак у то стање, нити се оно да замислити. Из дана у дан књижевност српска завлађује све више сама собом, утврђује све више своју независност, и по што се у њој утврдило уверење да је она литература једног независног народа, она је озбиљно узела у руке интересе свога народа, нити јој и на ум пада да их упусти или коме другом уступи.“

ПРЕТПЛАТНИЦИМА И ЧИТАОЦИМА „ОТАЏБИНЕ“

У ванредној свесци овога часописа, у којој смо донели уређену садржину њених првих педесет свезака, ми смо штампали и јаван рачун свију прихода и расхода овог књижевног предузећа од почетка па до 50 свеске закључно. Из тога рачуна види се да је „Отаџбина“ морала отпочети своју пету годину са дефицитом. При свем том ми смо обећали да ћемо издржати до краја пете године, до 60 свеске. Рачунали смо, ако се не увећа број претплатника, да ће бар остати онолики колики је онда био, и да ћемо у марту 1884 са једно 2—3 хиљаде динара из свога џепа, моћи подмирити штампарске трошкове, а већ сурадници одавно раде забадава.

На жалост наше се очекивање није испунило. Не само да се број претплатника није умножио, него је спао на цифру од — 150! Још су у том броју и оних 50 егземплара што је Њено Величанство Краљица претплатила за целу годину. Већ у Децембру ов. г. морали смо од своје приватне зараде дати *две хиљаде* динара штампарији, па и то није могло исплатити цео дуг, јер има да се плати још две хиљаде динара, па да се исплати све до ове свеске закључно.

Под таквим околностима неће нам ваљда нико замерити што нисмо у стању наставити бар још три свеске да одржимо обећање, те да довршимо и пету годину „Отаџбине.“ Међу тим онај мали број претплатника који је платио и за последњу четврт ове године (јануар, фебруар и март) неће бити ни мало оштећен. Ми им стављамо на расположење свакоме: или по шест динара, колико су платили за ове три свеске, које не могу изаћи, *или* да изберу накнаду у књигама, било у појединим свескама „Отаџбине“ (које ћемо им рачунати по динар комад) било у другим књигама потписанога уредника.[1] Молимо дакле оно неколико пријатеља, који су веровали да

[1] Историја српског војног санитета, књига I, цена 6 динара — Књига трећа — цена 6 динара.

Ратна хируршка техника, — цена један динар.

Здравље у Србији, — цена пола динара

Хигијенски конгреси — цена један динар.

Санитетски послови у Србији — цена — 25 пара динарских.

Јавна предавања, књ. I, цена један динар.

Путничке црте, књига друга, — цена један динар.

Путничке црте, књига трећа, — цена један динар.

Војна хигијена — цена два динара.

Брут и Колатин — цена пола динара.

ће „Отаџбина“ моћи излазити до краја своје пете године, да нам јаве којим начином желе да им накнадимо штету, што часопис мора да престане три месеца раније.

А сад неколико речи на растанку са *читаоцима* „Отаџбине“ којих позитивно има бар *пет хиљада*.[2]

Када смо 1875 године у друштву са неколико одличних књижевника српских, а потпомогнути штедром руком Његовог Величанства Краља Милана I основали „Отаџбину“, нас је руководила мисао: да Србија треба да постане не само политички већ и културни и *књижевни центар* српскога народа, и да је за ту циљ најудеснији један велики научно-књижевни часопис, који би не само прикупио око себе све најбоље књижевне раднике српске, него би још и васпитавао и спремао књижевнички подмладак.

Одзив публике беше такав, да је прве године „Отаџбина“ могла дојиста да покаже у колу својих сурадника готово *све* најбоље књижевнике српске.

Међу тим, у нас одушевљење ни за какву ствар не траје дуго. Друге године већ морала је „Отаџбина“ да смањи хонорар од 120 и 100 динара на табак, на 50—40 динара.

Макар да је при свем том садржина „Отаџбине“ била још прилична, макар да је број њених *читалаца* непрестано расто, претплата стално опадаше. Треће године морадосмо обуставити са свим плаћање хонорара.

То још није могло да убије вољу ни нама, ни многим нашим сурадницима. Ми бесмо срећни што се часопис одржава у животу.

Четврте године беше број претплатника тако спао, да смо морали извршити једну ампутацију на „Отаџбини“, само да јој одржимо живот. Смањисмо штампање на циглих 500 комада. Тиме се од трошкова уштедило 1200 динара годишње, а та сума већ беше постала животно питање за наш часопис. Осем тога јака политичка грозница обухвати све духове, већи део наших сурадника баци се на политику, књижевна радња без политичке тенденције постаде „беспослица.“

У највећем разгару политичке борбе, ми смо се трудили да сачувамо наш часопис од партизанства, а оставши скоро сами, и држећи да малаксала белетристика у оригиналима одбија претплат-

[2] Ми би могли навести приличан низ *варошиа*, које су плаћале само по *један* егземплар „Отаџбине,“ а читала га је цела интелегенција њена. Ми имамо много писама која доказују да је по један егземплар „Отаџбине“ пшао не само од куће до куће у једној улици, него су га позајмљивале и суседне махале.

нике, те нам је за то „Отаџбина“ постала анемична, ми се решисмо да јој улијемо позајмљене свеже крви, не би ли боље живакнула. да јој направимо трансфузију.... И стадосмо под старост преводити најславније и најбоље романе из страних литература. Ни то не поможе.

„Отаџбина“ мора да умре.

Тај факт сведочи: Да српскоме народу не треба овакав часопис, као што је била „Отаџбина.“

Према томе треба да престане, и ми га за то обустављамо.

Ако би пријатељи „Отаџбино“ нашли да наша горња претпоставка није основана, ако би нашли да је штета да Србија остане без икаквог књижевног органа, ми не зазиремо од посла, нека нас осигурају само од материјалне штете, па ћемо продужити „Отаџбину“; али ако можемо обећати наш рад бадава, не можемо то учинити и за наше сураднике. Часопис ће само тако ваљати, ако могне бар њима плаћати по 50 динара на штампан табак, а то значи „Отаџбина“ ће само тако моћи наставити своје излажење, ако јој се осигура *бар пет стотина сигурних претплатника.*

Ако сваки од оне стотине пријатеља, који нису остављали „Отаџбину“ од њенога почетка до сада, мисле да сваки може наћи нашем часопису још по четири таква пријатеља као што је он — ми смо готови да на ново засучемо рукаве.

Иначе: збогом и хвала им на трајној љубави и поверењу!

30 децембра 1883
у Београду.

Др. Владан Ђорђевић

СРПСКА И БУГАРСКА ВОЈСКА

ЈЕДАН РАЗГОВОР У ШТАБУ МОРАВСКЕ ДИВИЗИЈЕ.

—

ИЗ ДНЕВНИКА ЈЕДНОГ РЕЗЕРВНОГ ОФИЦИРА

—•—

Ниш, 10. Септембра 1885.

Синоћ сам врло доцкан заспао, најпре због овог дневника, а за тим због мучних мисли, које су ме салетале услед новости из Пловдива.

Пола ноћи беше давно превалило; музика, која је у башти «Европе» тутњила, беше давно престала, чак и ларма у ходнику хотела, која скоро никад не престаје, беше се мало утишала, и ја би дакле, после тако бурног дана, могао најзад заспати, али пред мојим склопљеним очима стајаху крупна питања, исписана још крупнијим словима, која су горела као да су сама ватра:

— Куда, на коју страну? Скрштених руку остати не можемо, то је јасно; али шта, куда, с киме и с чиме? —

Ја сам силом хтео да се отмем од тих мисли, али заман . . .

Најзад, ваљда пред зору, заспао сам.

Јако лупање на вратима моје собе тргло ме је из тога сна.

— Ко је? Шта је? — питао сам онако бунован, скочивши из кревета.

— Молим, отворите, — чуо се мени са свим непознат глас — имам једно писмо за вас.

Писмо, за мене, у Нишу? — размишљао сам палећи свећу — биће неко неспоразумљење.

Отворих врата и видех једног момка у сељачком оделу.

— Поздравио мој господин, и послао вам ово писмо. Вели нема одговора. Збогом! —

Погледам на адресу писамцета. Беше дојиста мени адресовано.

Кад сам отворио куверту, у њој нађох само једну визиткарту, на којој беше с једне стране наштампано име једног мог школског друга, а с друге стране беше напиеано ово:

«Драги В.....,

Мало час примљена је депеша од г. министра војног којом јавља: да се Његово Величанство вратило у Београд, и да је потписан *указ о мобилизацији војске.*

Ово ти јављам као резервном официру да знаш. С поздравом твој Н.»

Кад сам ово прочитао мени нешто одлакну. Као да ми неко руком скиде некакав сињи терет с прсију.

— Дакле мобилизација... хм, хм... Само кад је Краљ у Београду... Нисмо се ни ми камењем на Бога бацали... —

Бејах врло захвалан моме старом школском другу што није пожалио труда да ми, и ако ноћу, одмах јави тако важну новост.

Једва сам дочекао да сване.

Далеко пре канцеларијског времена упутио сам се у град, у штаб моравске дивизије, да видим има ли каква заповест, или бар што год детаљније, из Књажевца?

Штаб нађох смештен у оној кући у граду, где нам је другог рата била телеграфска станица кад отесмо Ниш, само што сад беше пред кућом мало баштице.

И ако беше још врло рано, нашао сам у штабу не само све официре тога штаба, него и пуно других официра; не само из гарнизона нишког, него и из других команада, који се беху десили на одсуству или на путу. Све њих беше скупио глас о мобилизацији војске. Сви они беху раздрагани том новошћу.

— Ево и кмета београдског! — гракнуше сви у глас кад и ја уђох у собу, где се беху сви искупили — смирно, очи на десно! Не гледајте ви што је он сад у цивилу. За 2—3 дана, ако га сретнете с батаљоном, морате командовати «к рамену», јер за 2—3 дана садашњи раскмет биће активни пуковник! —

У томе тону ишло је с грацијом у бесконачност. Једва су ми дали времена да се поздравим са друговима.

— Море децо ласно ћемо ми за то, него кажите ви мени, има ли што даље из Књажевца?

— Ништа још — рече заступник дивизијара — али није ни чудо, јер пуковник Ђукнић, путујући с трупом, једва ако је сада на Тресибаби.

— Знам — наставих ја — али кад је окружни начелник још јуче чуо пуцњаву чак у Књажевцу, мора да су емигранти већ пред самом вароши, јер оно неколико пограничних стражара за цело није им могло дати бог зна каквог озбиљног отпора! —

— Каква пуцњава, какав Књажевац? — рече један несташко — о мај, зар ви ни један не знате Панту Книћанина? Он је таква шаљивчина, а ви овде узели његову депешу за готов новац, па одмах дај по ноћи шиљи толику војску! —

— Та већ неће бити ни тако — рече заступник Команданта — не креће се трупа тако на памет, као што ти мислиш!

— Било како му драго са том депешом начелника књажевачког — прихватих ја — баш да узмемо да су сви српски емигранти и све црногорске војводе, којима смо ми дали по 20 хектара земље, готове куће, и по 20 дуката месечне пензије — баш да су сви ти јунаци упали из Бугарске у Србију, да јој благодаре на материнској љубави и гостопримству, опет сам ја уверен, да мобилизација војске није због њих наређена, већ због крупних политичких догађаја у Пловдиву.

— Тако је, о томе нема сумње — повикаше сви у глас — и каква срећа што је овај указ готово све резервисте затекао на окупу, на вежбањима! —

— Та није да ћемо брзо извршити мобилизацију, него, него к'и сами Прајзи! — рече опет онај несташко.

— Но, рече други — то ћемо већ видети. На жалост од како имамо ново устројство војске нисмо ни један пут пробе ради мобилисали да видимо како иде... —

— Па када ћемо пре? Нема још ни пуне две године како је нова организација ступила у живот. На сваки начин ми ћемо довољно брзо извршити не само мобилизацију него и концентрацију, док догађаји сазру за решавање! —

— Ах, да ми је само знати план за концентрацију, одмах би најтачније могао казати на коју ћемо страну! —

— Као да и о томе може бити сумње. Мени не треба ни то, па да знам против кога мобилишемо. Та то је јасно као дан. У Румелији буна, проглашује се уједињење са кнежевином бугарском, Маћедонија ће да плане као сува слама, Грци за цело неће седети скрштених руку, то значи: да су дани турске царевине у Европи избројани, нашу маршруту прописују сами догађаји: право у стару Србију!

— Поздравила те Аустрија да се ти са српском војском чешеш око «њене» жељезничке линије Солун-Митровица! —

— Шта Аустрија? Ми смо с њоме сада у тако дебелом пријатељству, да ће нам она дати не само све до Солуна, него ће нам после на послужавнику поднети и Босну и Херцеговину, и онда ћемо ми, на предлог кнеза Црногорскога, крунисати нашега Краља у Призрену, или у нашем Версању, у Скопљу, ако хоћете за цара, јер ће се Бугарима досадити онај њихов Шваба, па ће тражити бар персоналну унију са Србијом, и — Душанова Србија ће васкрснути већа и лепша него што је била у XIV-ом веку! —

— Ти имаш тако силну уобразиљу, да је штета што си отишао у солдате, у место да пишеш романе. Поред свега дебелог пријатељства с Аустријом, она ће нас увек гурати на Бугарску, прво, да се што даље одмакнемо од њене «сфере», а друго да што више окрњимо од руске сфере у Бугарској, да за њу вадимо кестење из ватре...

— Па нисмо ми ваљда тако луди да се покрвимо Аустрији за љубав са нашом рођеном браћом, са Бугарима?

— Да си ти синоћ био с нама на пиву пред официрском касином, имао би прилике да чујеш опширније колико та пословењена татарска раса има братских осећања за нас. За мој рачун, нама и нашој будућности прети већа опасност од Бугарске но од Турске, и пре него што се отвори стециште над масом отоманског царства у Европи, ми треба да смо већ пречистили рачуне с Бугарима. Ако дакле Аустрија само хтедне да нам гарантује видински, софијски и ћустендилски округ, ја би се направио да хоћу да вадим кестење из ватре за њу, ја бих најпре осигурао источну границу, научивши Бугаре памети да им «Морава-та» никад не дође на уста. А за Босну и Херцеговину ласно ћемо. Сетите се Ломбардије и Венеције. Аустрија је на она четири града и на целу горњу Италију утрошила стотинама хиљада људских живота, и много више милијуна форината него што је утрошила на Босну и Херцеговину, па ипак их једног лепог дана, баш на послужавнику, поднесе Италији, оној истој Италији, коју је свагда побеђивала.

— Јест, ама је тај послужавник направио Наполеон III? —

— За нас ће ту улогу примити независна Угарска, јер она нема ама баш ни мало рачуна да своју садашњу превласт у аустро-угарској монархији жртвује за љубав тога, да постане обична провинција у великом словенском аустријском царству. Ви треба да знате да се Мађари више боје умножавања словенског елемента у монархији

него што ми страхујемо да од окупације Босне не постане анексија. Онога дана, када руски козаци стану појити коње на Дунаву код Беча, а тај ће дан неминовно доћи због оно мало Севастопоља — тога дана биће и наш послужавник за Босну и Херцеговину готов.

— Све је то — умеша се у разговор један од виших старијих официра — лепо и красно, али и кад неби било оног лепог начела да l'armée ne délibère pas, мени се чини да никаква, а камо ли висока конјектурална политика, није за нас официре.

— Што — рече један од најмлађих — ми смо овде међу нама девојкама, нема ни једног без лампаса или реснатих еполета, а од намесништва на овамо, сваки виши официр, не само да има право мешати се у политику у опште, него ако је паметан, он припада извесној политичкој партији, па кад она дође на владу, онда се аванзује да ранглиста оде на паран-парче.

— На жалост — умешах се и ја опет у разговор — у томе има нешто истине, и ко зна да ли је то била срећа за нашу војску, што су јој многи виши официри ударили у политизирање. Али оставимо то на страну. Мени се чини да од нашег данашњег разговора нико неће имати вајде, јер у њему нема никаквога реда ни система, говоримо шта коме падне у памет.

— Живео систем! — стадоше се смејати — бадава, види се човек који је научио да говори у скупштини! Врло добро. Поштовани лорд-мер београдски има реч. —

— Ја примам. У колико сам ја разумео све поштоване предговорнике (општи смеј), имају два изгледа за нашу војску, која се мобилише: или да потпомогне бугарску покрет и да, нападајући једновремено на Турску, отме стару Србију, или да упадне у Бугарску, и да осигура Србији одговарајући еквиваленат за случај, да се оствари унија северне и јужне Бугарске.

— Тако је, врло добро! —

— Кад је тако, онда мислим да би за наш данашњи разговор било далеко корисније да, у место још далеких великих политичких евентуалности, претресамо ово питање: како стоји наша војна организација, бројно стање војске, коју можемо кренути, њено наоружање и остала опрема, према свима тим одношајима у садашњој турској, односно бугарској и румелијској војсци, те да, упоредивши војну снагу и нашу и наших могућних противника видимо, бар од прилике, у коме правцу имамо више *војничких* услова за успех? —

Сада се већ нису више смејали. Многи само климнуше главом у знак одобравања.

— Вама су — наставих ја — за цело свима познати ти одношаји и цифре, ако не за турску и бугарску снагу, а оно бар за нашу. Али за ме, који сам још пре шест година оставио активну војну службу, за ме је неодољива потреба, да се оријентујем у радикалним променама које су наступиле у нашој војсци од 1883-ће године на овамо, јер, на моју срамоту, морам признати да немам ни појма о нашој новој организацији војној. Како смо тако срећни, да у нашој средини имамо једног од највреднијих чланова онога комитета, који је израдио нашу нову организацију војске, који ће и иначе најбоље знати војно устројство и убојну спрему наших комшија, ја мислим да ћу погодити жељу свију нас, ако предложим: да нам г. Х.....вић у кратко нацрта војну снагу нашу, бугарску и турску! —

— Прима се! Усваја се! — повикаше са свију страна, и сад сви стадоше салетати тога ђенералштабног официра да говори. Ја сам нарочито њега апострофирао јер сам поодавно знао да је он један од најспособнијих чланова наше ђенералштабне струке.

Он се мало устезао, али најзад узе реч:

— И да нисам учествовао у изради ове наше садашње организације, ја бих морао признати да је, према

нашим околностима, према ономе што наш државни буџет може да одвоји годишње на војску, наше војно устројство *релативно* добро. Ја имам само једну зебњу, а то је, да је оно још сувише *младо* за какву већу акцију наше војске, јер, као што је г. пуковник приметио, оно је тек две године старо, ми се налазимо са нашом војском у сред реорганизације. Али да почнемо из почетка. Као што вам је познато, главно је начело наше организације, да је сваки способан Србин војник од 20-те до 50-те године живота. Војска се дели на три позива: први, који се састоји из сталнога кадра и његове резерве до 30-те године живота; други позив од 30-те до 37-ме године живота, и трећи позив од 37-ме до 50-те године живота. Служба је у сталноме кадру две године. Првенци, јединци, ђаци и сваки други задругар, имају права да служе у сталноме кадру само пет месеци, а једини ранитељи породица само један месец дана. То су наши «петомесечари» и «једномесечари»! —

— Pardon — упадох ја у реч — само једно питање. Налазите ли ви, као ђенералштабни официр, да је служба од две године у стајаћој војсци довољна, да од сељака направи доброг војника, а нарочито да спреми довољно добрих подофицира за целу војску? —

— Хм, то је тугаљиво питање. Ја, лично, налазим да је рок и сувише кратак, нарочито што наши војници само лети могу да раде, и што се страшно много времена изгуби у невојничким занимањима, потребнима дотичном гарнизону. Подофицира једва имамо колико треба за стални кадар. Али ви знате да у нас има врло учених и врло високопостављених официра, који су читавим књигама доказивали, да се и са далеко краћим роком службе у сталноме кадру може израдити добра војска. Те су теорије, у свези с оном «да је сваки Србин јунак» — учиниле, да се данас не може ни замислити таква влада

у Србији, која би могла у нашој народној скупштини протурити закон о дужем року службе у стајаћој војсци! —

— Молим, наставите! —

— Одело, целокупио наоружање и кола за комору првог позива *даје држава*, а коње и волове за подвоз даје народ. За други и трећи позив даје држава само наоружање, а све остало иарод, и то, одело имају да себи набаве сами војници, а возове имућнији и старији људи. За неспособие постоји војница.... —

— Опростите што морам опет да вас прекиием, али то што сад рекосте о комори првог позива, врло ме је пријатно изненадило. Дакле држава даје кола! Наравно нарочито удешена за интендатуру, муниционе и друге колоне! То је дивота. Истина, можда коњи и волови које ће народ дати, неће баш свуда бити добро спарени, можда ће се и с амовима, тако напабирченим, кубурити, али опет хвала Богу кад наша војска неће више вући за собом онај валеиштајнски трен, који је јео више него цела војска, а који јој је сметао у свима њеним кретањима и првог и другог рата! —

— Жао ми је — настави ђенералштабни — али вам ту радост морам покварити. Држава даје кола за први позив, али за сада само на артији, на којој је штампано ново устројство. Набавила није држава до сада ни једна од тих кола. С тога се ја бојим, ако овога пута дође до какве акције, да ће нам комора бити гора но што је била првог и другог рата. —

Ама, као да ме је хладном водом полио. Ја сам ћутао. Један од млађих официра узе реч:

— То ћемо тек да видимо. А најзад, то није главно. Наоружање нам је позитивно боље. Кокина је пушка боља и од турске и од бугарске пушке, она тако далеко тера, да ће косити на одстојању на коме непријатељска пушка не може ни добацити. Само морално дејство од пушке која на таквој даљини бије, тако је огромно, да нам је победа сигурна! —

— Што се нашег наоружања тиче — настави ђенералштабни официр — пушка нам је одиста једна од најбољих прециозионских модерних пушака, али само под два услова: прво да је свагда у рукама сигурног нишанције, а друго да има много муниције. Што се првога тиче, ми смо и у самоме сталноме кадру до сада страшно мало гађали у нишан, тако мало, да ја не верујем да се и стални кадар добро познао са новом пушком, а што се тиче резервиста они, због вечног немања новаца, нису позивани ни на већа војна вежбања у опште, а камо ли на гађање са новом пушком. Па и стални кадар, у колико је гађао у нишан, радио је то само на равницама као тепсија. Што се другога тиче, ако се добро сећам, ми данас можемо имати 6 до 7 милиона фишека за модел од 80. године.

— Па то је доста к'и воде! — рече онај најватренији, јер најмлађи.

— Како за коју цељ — рече један артиљеријски официр.— Како наши војници расипљу муницију, а они за ово неколико година од другога рата на овамо за цело нису променили нарав, нити смо ми официри у два рата успели да иоле овладамо ватром наших војника, па да они пуцају само на команду — ја се не бих смео упустити у нови рат без 15 милиона фишека, јер би то за наших пет дивизија таман стигло за три праве битке! —

— Знам — брањаше се онај млади — али Србија ваљда не троши толике године за бадава на крагујевачку фабрику. Она је набавила све машине за израду ове нове муниције, ја сам од самог управника војно-техничких завода чуо да наша војна фабрика може, само ако јој се даде довољно кредита, избацити сваки у Бога дан по 100.000 фишека за Кокину пушку. То су три милиона месечно!

— Да упитамо стручна човека — рече ђенералштабни и окрете се потпуковнику Н..... — Ти си Љ.....

био толике године у Крагујевцу, ти нашу фабрику знаш као свој џеп. Шта мислиш ти, колико наша чаурница може избацити дневно? —

Ђ..... узе писаљку, прорачуна нешто, па рече:

— Ако се свима силама буде радило може давати 35.000 дневно! —*)

Ми се само погледасмо.

Онај «млади» не хтеде још да положи оружје, већ рече:

— Ђ.... је давно из фабрике. Он не зна најновије машине које су набављене, као што их познаје пуковник Велимир Стефановић. Најзад најбоље ће знати колико имамо муниције, и колико можемо имати дневно, само министарство војно. Па кад је оно *одбило понуде једне велике стране фабрике*, која је учињена преко г. Срете Величковића трговца у Београду, *понуде, да нам 10—20 милиона фишека за Кокињачу лиферује, и то на вересију*, на отплату за толико година, онда за цело нико не може ни претпоставити да имамо оскудицу у муницији пешачкој.

Овај последњи разлог прилично ме умири, јер најзад, ко је надлежнији да зна колико имамо и колико нам треба муниције, од самог министарства војног? С тога ја свернух разговор на топове.

— Што се артиљерије тиче — настави наш ђенералштабни — наши спредњаци Лахитовог система сада су много гори, него што беху другог или првог рата. Сваки је од њих избацио преко хиљаду метака, и сваки нам је топ толико искварен, да од њега нема друге вајде, него да их све бацимо на ново у ливницу и да их претопимо. Ово је тако опште убеђење, да се чак ни скупштина

*) Фактично стање муниције било је, као што сам после рата сазнао, овако:

30-ог Октобра, дакле 50 дана после овог разговора у штабу моравске дивизије, имали смо свега 8,700.000 фишека, за 15 дана ратовања једва ако је придошло 300,000 метака. Ово ми је казао сам начелник артиљерије у врховној команди, пуковник г. Анта Богићевић.

није устезала да вотира потребне милионе за са свим нову пољску и брдску артиљерију. И тако смо поручили Де Банжове острагане. Ако стигну пре рата, à la bonne heure, имаћемо одличне топове, и ако само са 500 метака на батерију. Али ако мораднемо угазити у рат с овим топовима, ја бих оваку заповест издао свима батеријским командирима: да нигде не пуцају на велика одстојања, јер им ни један метак неће добацити, те ће се тако само у лудо харчити гранате, него да се сматрају као прости помоћници пешадије, нарочито као њена главна заштита при одступању. Ја бих оваквим топовима дао само картече, па би заповедио командирима, да ћуте док се год наша пешадија држи, а кад ова одступи, да избаце колко год имају картеча на непријатеља, па да му после оставе тај материјал за ливницу, ако га картеч не заустави.

— Ах — узданух ја и нехотице — у колико се сећам нашег првог и другог рата, ми смо пре у стању ризиковати успех највеће битке, него једну једину крнтију тих лоших топова *). Имамо ли бар доста топовске муниције ?

— Граната има доста, али се бојим да се не распрскавају као турске у почетку нашег првог рата... —

— Што ? ! —

— Па за то што у нас, кад човек сврши пољску привреду, он постане телеграфиста, а ако некога у сто година пошљу да се спреми за специјалисту у модерној фабрикацији барута, он, чим дође, постаје ордонанс-офи-

*) Кад се свршио и трећи рат, уверио сам се, да наши батеријски командири много личе на Бурбонце. И они нису ништа заборавили нити научили. Ми смо изгубили не само Сливницу него и Пирот и цео рат, али нисмо изгубили до једну једину топовску крнтију. Бугари већ нису тако заљубљени у мртви метал. Они су оставили пуковнику Хаџићу читаву батерију Крупових острагана, и то само за то, што им је сметала у брзом кретању, када им се ваљало са свију страна концентрисати у Сливници.

цир или аћутант, а за барутане у Страгарима добар је и чича Арса! —

— Молим, молим, немојте да ударамо у личности. Држимо се г. кметовог «система» у разговору. Да би довршили разговор о војној опреми, како стојимо с оделом, са шаторима и т. д.?

— Одела ће бити за први позив, ако раздамо и парадно и обично одело и — летње хаљине од сеглтуха. Истина изгледаћемо врло шарено за једну «праву» војску, али кад смо могли другог рата, по зими од 11 степени Реомирових, војевати у сеглтуху, за што не би могли и сада по овој врућини? Arme Leute kochen mit Wasser. Односно шатора, ја сумњам да их има више, него што је преко нужно за сам стални кадар. Срећом је лепо време, па се може и на ледини спавати. Што се хране тиче ја не знам да л' у општинским кошевима има штогод, али од како Америка са својим житом конкурише чак Одеси, наш извоз хране није Бог зна какав, и народ ће дати хране за војску доста. Сена за стоку бојим се неће бити доста. У енжењерији чини ми се да још траје распра о Линемановом ашовчићу, иначе знам да врло мало спреме имамо за мостове екипаже, за мине, и за пољске телеграфе; а о телефону и оптичком телеграфу, у нашој војсци се још и не мисли. А и што ће нам? Наши су стари без свега тога боље ратовали. Е, а како нам је санитет опремљен, то ће нам М... боље казати! —

Санит. референт дивизије, који такође беше међу нама, само се намршти па рече.

— Вала за ово последњих девет година, ја не верујем да је за санитет набављена и једна чиода више него што треба за гарнизонску службу, па и то, знате како је сјајно! —

— Е, то ми је већ сувише — наљути се онај «млади» — шта сте ми ту узели кукати као да ћемо да се бијемо са Прајском или с Инглеском! Ма каква да је наша спрема

биће боља од баштованцијске. Да су тако наши стари нагваждали, не би било ни првог ни другог устанка у почетку овог века, и ми би још и данас били турска раја. Али су наши стари знали да «бој не бије свијетло оружје, већ бој бије срце од јунака». Него деде да се пребројимо да видимо колику војску ми можемо да кренемо, а колику наши противници, па ћете видети да можемо певајући загазити у рат! —

— Добро. Хајдемо даље! — рекоше сви, и ђенералштабни официр настави:

— По устројству наша је војска, као што знате подељена на пет дивизија, Свака дивизија има: три пешадијска пука од по 4 батаљона, то је 12 батаљона на дивизију, или 60 батаљона првог позива. Даље има дивизија један коњички пук од 4 ескадрона, један артиљеријски пук од 8 батерија, једну пионирску чету, један мостовни полутрен, једну болничарску чету, четири пољске болиице, једну марвену болницу, једну муницијску колону са радионицом, једну профијантску колону са радионицом пекарском и месарима, и једну занатлијску чету. Сем овога у активну војску рачунају се: гардијски коњички ескадрон, брдски артиљеријски пук, мостовни трен, резервна болничарска чета, резервна муницијска и профијантска колона, једна жељезничка и једна минерска чета, које последње као што сам поменуо, још нису формиране. Еле то је састав «активне војске». Другог позива има такође пет дивизија. Оне имају број батаљона као и први позив но са половином комплекта, а од осталих родова војске само половину и то у коњици по два ескадрона, а у артиљерији по 4 батерије на дивизију. Трећи позив има само пешадију, дакле 60 батаљона.

— Молим, само један тренутак — упаде у реч млади ентузијаста — да направимо мало сумице:

I позив	60	батаљона,	40	батерија,	20	ескадрона
II позив	60	«	20	«	10	«
III позив	60	«	—	«	—	«

То чини 180 батаљона пешака, 60 батерија и 30 ескадрона коњице, или другим речима 150.000 пешака, 360 топова, осем брдске артиљерије, и 4.000 катана. Да не држите, случајно, да је то мало да се победе јучерашње баштованџије, које нису хтеле да се туку ни за своју слободу, него су морали Руси да им је извојују? — Та баш и да се с Турском побијемо, ако она морадне поделити своју снагу на три дела, против Бугарске, против нас, и против Грчке, видеће да је ово мало друкчија војска него што беше 1876 год.

— Пре свега — рече ђенералштабни — ја говорим о томе како је по устројству, а у колико ће се оно моћи *данас* извршити, то ћемо видети, јер је у опште питање да ли ћемо ми мобилисати сва три позива или само активну војску. За тим о вероватноћи: ко ће кога победити можемо, ако хоћете, говорити кад разгледамо данашњу бугарску и турску војну снагу и опрему, па је сравнимо са фактичким бројним стањем војске коју ми можемо извести у поље. Али пре тога требало би да загледамо мало и у наш *официрски кор*. Ми сада једва да имамо толико официра колико треба за добро снабдевен оволики стални кадар. Када од сваке садашње пешачке чете постане активни батаљон, доћи ће на сваки батаљон активне војске у најсрећнијем случају 4—5 официра. За други позив једва ако најамимо по једног до два официра на читав пук, за трећи позив нећемо имати ни једнога. Колико имамо нижих чинова? И сувише мало за први позив. За други и за трећи никаквих. И то су сами *квантитативни*, бројни одношаји нашег официрског кора и подофицира. А о *квалитету* наших официра, о заповедништву у опште, о духу и образовању наше војске, о томе не смем ни да говорим.... —

— Што, што? — повикасмо сви.

— На из врло простог узрока — насмеја се ђенералштабни — овај наш млади пријатељ позваће ме одмах

на дујел, а како сам се ја толико исто вежбао у гађању колико и остала војска, то ће ме убити на место, а ја волим да погинем у рату него у дујелу.

— Господине — рече онај ватрени направивши увређено лице — ви мислите да сам ја из прека? —

На ову се алузију насмејаше сви, јер историја Капнеровог дујела беше још у свежој успомени свију официра нишкога гарнизона.

Сви навалише да ђенералштабни официр говори и о тим тугаљивим стварима, јер — као што један рече — ако ми сами међу собом немамо куражи да признамо своје махне, онда се никада не можемо надати бољитку, и он пристаде да говори, али под условом: да се нико не нађе увређен, и да га нико не прекида, и да му не упада у реч. Кад сврши, рече, све што о горњој теми има да каже, он је готов одговарати на свачију критику и на свачију примедбу.

Ево, од прилике, шта је рекао:

— Наша војска има тројаких официра: из фронта, из војне академије, и из аустријске војске. Фронтовии официри, то су већином људи који су свршили основне школе, или још и по који разред гимназије, па су ступили у војску, било драговољно или по позиву, и после продужили службу, да се дослуже официрскога чина. Они дакле имају мало општега образовања, а о војсци знају онолико, колико прописи налажу, и колико има на српском језику написанога. У последње време почели су у војску да долазе и да служе за официрски чин већином они младићи, којима није мило трудити се и напрезати се умно, а који ни иначе не стоје у моралу врло високо. Школски официри имају неко више образовање, ал *војничко* је ипак врло оскудно, јер се доктринарски предаје, а међутим предаје се много из природних наука и математике, што питомци, по себи, нерадо уче. Тако дакле питомци ове школе, при свршетку курса добијају врло

мало појма о ономе што им, као официрима, највише треба. У осталом строго узевши, то и није баш велика незгода, јер тек сад настаје стројна служба, која, у свези са разумном штудијом, најбоље спрема официра за његов позив. Но то баш беше у нашој војсци тешко, да не рекнем немогућно. У раније време и први питомци шиљани су у стране земље, већином ради изучавања техничких наука, а мален број и ради познавања стројне службе у страним војскама. Но ових је било врло мало, нарочито за коњицу и пешадију, па с тога су ова два рода војске и били веома јако заостали иза артиљерије. Управо стројна служба није имала скоро никакве вајде од школованих официра. Сем тога је и војске врло мало било да би се официри могли практички спремити. Тек доцније, око 1870 године, почели су да улазе бољи официри из школе у пешадију и коњицу, али нису имали вајде, јер њихови командири, сем нешто егзерцира, нису били темељни у другим знањима, нарочито нису знали много у тактици, познавању дејства оружја, познавању земљишта и у изради разних видова опкопа. С тога је врло добро учињено, што је известан број официра послат у Прајску да тамо позна стројну службу, која је од 1871 године узела велики полет. Кад су се ови официри вратили у Србију, настава војске оживела је у свима родовима оружја. Поглавити импулс за овај полет долазио је од ондашњег војног министра. Тако је трајало до првог рата са Турском 1876 год., то значи свега две године. За те две године војници и нижи официри познали су: пољску службу, оружје, гађање, и стрељачке ровове. Старији официри нису се могли користити стројном службом, јер је било само четири батаљона, и вежбање је могло да се изведе само до батаљона закључно. После првог рата уведено је 10 батаљона пешадије, но одмах је дошао други рат. После другог рата предузело се опет вежбање и настава и завршавано је опет у пешадији са бата-

љоном, у коњици са пуком, а у артиљерији са дивизионом. Већих упражњења за више официре било је, али врло ретко.

Године 1883-ће повећан је сталан кадар, али већа вежбања ипак нису чињена. Као што видите, у нашој војсци имали су прилике за стројно образовање само нижи официри, а виши официри нису га добивали баш никако. Официри из Аустрије дошли су у српску војску поглавито 1862 и 1876 године. Њих је мало било вичних стројној служби, јер они од 1862 године беху већином из границе, а они од 1876 беху млађи официри. Њихов уплив на стројно образовање наше војске, и то само њих двојице-тројице, био је врло кратак. Иначе је и Аустрија узела полет у стројном образовању тек од 1872 године. Према свему овоме, ја се бојим да наши виши официри, који ће добити и морају добити велике и највеће команде, нису до сада никако имали прилике да се вежбају у командовању већих тактичких јединица, а штудијом из књига мало се њих бавило. У осталом сама штудија, без практичког рада, може да пређе у фразеологију и софизме, јер је радња у рату практичке природе. Лако је прочитати па причати како се нешто прави, н. пр. ципела, хаљина, мост, кућа и т. д. али то ипак може направити, који је дуже практички радио те ствари. Тако је и у руковању војском. Још је Клаузевиц казао: «у мирно доба треба војску вежбати свему ономе, што јој у рату треба да ради». А пошто ми у мирно доба нисмо правили вежбања са већим војничким телима, то је за мене изван сваке сумње, да ће наши виши команданти, и по трећи пут, ако сада дође до рата, ући у рат неспремни за своје положаје. Ово нарочито вреди за оне, који ће из техничких струка и из канцеларија изненадно примити команде. Оволико о спреми официрскога кора. А сад још неколико речи о духу и образовању саме војске. Три су особине које показују да ли један

народ у опште може да даде добру војску: физичка, умна и морална снага његова. Физичка је снага добра у нашега народа, а тако исто и разборитост и увиђавност. Што се тиче моралне особине, она је на ниском ступњу. Ово долази отуда што наше домаће васпитање не даје јемства за послушност, а при краткој служби у сталном кадру, нарочито код петомесечара, није могућно извести безусловну послушност, каква се у војсци тражи. Народно одушевљење за уједињење свију Срба и за увећање садашње српске државе, клонуло је, и сваки више мање гледа само своју тековину. Интелигенција је огрезла у унутрашњој партијској борби око масних залогаја, а напустила је са свим борбу противу спољних непријатеља. Имућнији људи траже сваку могућну прилику да се из војске извуку. Ако буде рата, запамтите што ћу вам рећи: интелигенција и богаташи препуниће станице и магацине, лиферовање ратне потребе и шпекулирање, а у рат ће ући сам официр и сиромашни сељак, који о држави и државној мисли има мало појма, који нема никаквог одушевљења, а који, због кратке службе у сталном кадру, није добро образован и васпитан. Што се образовања тиче, оно је нарочито оскудно код петомесечара, који су у самој ствари служили по три месеца, а велики део, због слабости и по један и два месеца. Стрељање у нишан је било лабаво, јер ретко који наш гарнизон има своје стрелиште. Стубова за унутрашњи ред и дисциплину сваке војске, подофицира, казао сам колико имамо. Према свему дакле, ако сад уђемо у рат већина наших војника у пешадији, главном роду оружја, ући ће у рат необразована и недисциплинована. —

Он ућута, а богме сада ни ономе младом и ватреном не беше до шале, јер је ђенералштабни погодио на неколико места где баш боли. Па ипак он је први савладао мучно осећање, које нама свима беше овладало, он први прекиде ћутање.

— Ја нисам у стању — рече «ватрени» — да побијем скоро ни једно тврђење нашег ученог професора, и ако ме је његово предавање на неколико места за срце ујело, нисам за то, што је на жалост све истина што је казао. Es ist vieles faul in Staate Daenemark! Али — кад ми, који се као држава развијамо ево преко 50 година, који имамо за собом, ако ништа друго, а оно бар искуство од два рата, које смо водили не са каквим баштованцијама, већ са најбољом пешадијом на свету, са турском, која је доцније целој снази руске царевине задала онолико посла, кад, велим, ми стојимо овако трајаво, ја колико ли тек мора стајати бугарска и румелијска војска, то дете од 7 година? —

— Да видимо — рече ђенералштабни — ево да упитамо г. пуковника М..., он је био на бугарским великим маневрама, које они држе сваке године, а које ми никако не држимо, јер ми за такво што никада немамо пара, и ако пола државног буџета иде на војску. Г. пуковниче, хоћете да нам кажете колика је бугарска и румелијска војска? —

— Драге воље — рече пуковник М. — ја сам лане у Бугарској побележио неколико података, и само ако ми је овде бележеник... а, ево га. Дакле кнежевина Бугарска има у мирно доба:

24	дружине пешака,	по 700	људи	16.800
9	ескадрона коњице,	по 150	«	1.400
12	батерија (Крупових),	по 180	«	1.500
1	енжењерски батаљон	880	«	880

То чини свега људи 20.580 стајаће војске у мирно доба. У оволики стални кадар....

— Молим г. пуковниче — упаде ђенералштабни у реч — само да једно питање управим на нашег великог презирача «јучерашњих баштованција». Господине, колико данас има Србија у свима касарнама и логорима војника сталног кадра? —

— То сви знате — рече овај тихо — има их десет хиљада! —

— Тако је — прихвати „професор" — или, ако хоћемо баш да поредимо подједнако тачне податке, онда на 20,580 војника ст. кадра кнежевске бугарске, долази 9600 војника краљевско српске стајаће војске, дакле за 690 војника *мање од половине*. Молим, г. пуковниче наставите! —

— У онолики стални кадар од 20.580 војника — настави пуковник М..... — улази, кад се нареди мобилизација, само толико староизложених резервиста, да бугарска војска на ратној нози нема више него 30,620 војника.

— Аха — тријумфираше „млади" — кажем ја вама?... —

— Само полако — рече неумитни ђенералштабни — да констатујемо за сад један факт: бугарска активна војска је *бројно* мања за једно десетак хиљада од српске активне војске, али, док у бугарској војсци, која је на ратној нози, долази на *три стајаћа војника само један резервиста*, дотле у српској активној војсци *на сваког војника из сталнога кадра долази по три резервиста* (међу којима има пуно и петомесечара и једномесечара), јер само тако нова наша организација гради од сваке чете сталнога кадра активни батаљон, а од сваког батаљона активни пук. Шта то значи? Да се послужимо једном фигуром. Имамо пред нама две чаше винске, једну мало већу, другу мању. У већој имате једну четвртину доста доброг неготинског вина (дакле опет не балуце) а три четвртине је напуњено земунским рампашом. У оној мањој чаши наливено је три четвртине јаког кримског вина, а само за један прст доливено је слабијег вина. Коју би ви чашу волели г. мајоре?

— Извините — рече овај срдито — али то ми је сувише тривијална фигура.

— Лепо, да је преведем на ђенералштапски језик: бугарски стални кадар само се попуњава једним маленим делом својих резервиста, да би постао активна војска, а српски стални кадар улази, растапа се, губи се у маси резервиста, петомесечара, једномесечара, обвезника првог позива, који нису ни служили у касарни, кад се нареди мобилизација. Је ли тако?

Онај ћути.

Пуковник М. настави: — Због тога што кнежевина бугарска има више него два пута толики стални кадар, колики имамо ми, а рок службе је у стајаћој војсци код њих такође само две године, као и у нас, то они имају данас *преко* 30.000 староислужених војника, и према томе кад узму 10 000 за комплетовање сваке дружине пешачке на хиљаду људи, остаје им још толико резервиста, да могу одмах формирати *још двадесет батаљона сваки по хиљаду староислужених војника*. Ако још додамо *ополченце*, онда кнежевина Бугарска може кренути војску од *70.000 људи*, који су *сви* прошли кроз касарну, међу којима су се резервисти *сваке године* позивали на вежбања. Та су вежбања грађена увек у већим масама, које су увек мобилисаване *као за рат*, тако, да су Бугари до сада неколико пута пробали мобилизацију своје војске! Односно наоружања и опреме бугарске војске. . .

— Молим г. пуковниче — прекиде га наш «професор» — само још једно поређење. Да срачунимо ако могнемо колико *ми* имамо резервиста и староизслужених. У годинама 1875, 1876 и 1877 одлужио је свој рок у нашој стајаћој војсци 1998 људи. Од 1878 до 1882 заклучно

изслужило је	16.000
то чини свега.	17.998 или у
округлој цифри	18,000 људи

имамо, који су одслужили рок у стајаћој војсци. Ја нећу ни да улазим у рачун, колико је до сада од тих људи

помрло код својих кућа. Да узмемо да ћемо сада приликом ове мобилизације моћи да добијемо потпуно тих 18.000 људи који су прошли кроз касарну. Они ће са оних 9600 војника, које данас имамо у мундиру, изнети 27.600 војника то је таман *половина људи колико нам треба да извршимо формацију активне војске*, т. ј. да свака чета сталнога кадра направи батаљон. Одакле ћемо узети другу половину? Из обвезника првога позива, који нису могли служити ни једнога дана у касарни, јер имамо сваке године много више двадесетогодишњака, него што можемо да држимо сталнога кадра. Шта ће бити резултат? Наших 60 чета сталнога кадра направиће доиста 60 активних батаљона, али како ће они бити састављени? У свакој активној чети биће 60 резервиста свију категорија и врста, 100 људи првога позива, који нису никад служили у војсци и — last not least — *један* официр и четири нижа чина! —

— Односно бугарског наоружања — настави пуковник — забележио сам да Бугари имају на сваки пук пешадије по једну батерију крупових топова, пешадија је наоружана берданкама, муниције . . .

— . . . имају као плеве — допуни онај «ватрени» срдито — то знамо, да се бачушка постарао обилато за наоружање своје авангарде на Балкану. Да су Бугари морали све то куповати од *своје сиротиње*, као ми, видео бих како би онда стајали са својом убојном спремом. Али, молим вас господо, шта то све значи? Резултат је целог поређења овај: Бугари могу да крену 70,000 војника, рецимо боље спремљених и боље наоружаних од наше активне војске. Али ми можемо да кренемо 150 — 160,000 људи, ако мобилишемо сва три позива, а на крај краја опет решава *бројна* надмоћност . . .

— Не знам — упаде опет ђенералштабни официр у реч — да ли је то начело баш усвојено у науци о ратовању. Али ви сте и осем тога, мало похитали да све-

дете суму нашег поређења, које, чини ми се још нисмо свршили. Ви заборављате да Србија неће ратовати са Бугарском осем у случају, ако се ма на какав начин од надлежних буде прогутао свршен чин уједињења северне и јужне Бугарске, и према томе, ако у опште дође до рата између нас, према нама ће бити не само тих 70.000 кнежевске војске, него и цела *румелијска* војска...

— Па ваљда Турска није тако луда — брањаше се «млади», — да кнезу Александру још позајми *своју* војску? Разумем да порта неће смети због Русије да прегази саму *Бугарску*, али у томе, да она поврати ред у својој рођеној провинцији, у источној Румелији, у томе је нико, па ни Русија не може спречити, и према томе, ми немамо никакве потребе да рачунамо са румелијском војском. У осталом чудна ми чуда! У Румелији нема ни три хиљаде војника са 4 топа! —

— Молим за опроштење — настави грозни «професор» — пре свега, у политици нема ништа лудо. Ту заповеда само *интерес*. Ко зна да ли неће Калифа наћи рачуна да од данашњег свог бунтовника, кнеза Александра, начини себи савезника против Русије, коју обадвојца подједнако љубе? Или, можда неће ни то бити, али данашњи је султан млого опрезан човек, од како је својим очима видео руску војску под зидовима Стамбула. Од тога доба ушао је у њега такав страх, да он тврдо верује да ће Турска насигурно свршити у Европи, ако се усуди ући у ма какав рат и ма с киме. У след тога страха, а и због турског «јаваш-јаваш» у свему, врло је вероватно да ће се Његово Отоманско Величанство врло, врло дуго премишљати, да ли ће ући са царском војском у ту провинцију, коју је и онако шејтан однео још у Берлину. То размишљање може трајати дуже него што ми можемо издржати са целом активном војском «у месту вољно» и са пушком «к нози». Сад, ако се ми наљутимо, или нас добри пријатељи царну, па најзад јурнемо по нашки,

«шта ту ваздан; или-или» — зар кнез бугарски не може, не велим украсти, него само узети на послугу румелијску војску? —

— Па добро. Имаће 3.000 људи више. Опет ми са наша три позива имамо два пута толико колико он! —

— Не знам. У овом мом «нотесу» другаче пише. По њему као да у Румелији има:

	ОФИЦИРА,	ПОДОФИЦ.,	ЛЕКАРА,	МАР. ЛЕКАРА,	БОЛНИЧАРА,	БОРАЦА
активних	130	499	5	1	31	2.892
I-ог позива	40	953	—	—	—	17.271
II-ог позива	—	1539	—	—	—	17.684
резерве	—	319	—	—	—	22.878

то ће рећи, ако алгебра у опште нешто вреди, да Румелија има, или може да крене:

170 официра
3.310 подофицира
5 лекара
1 марв. лекара
31 болничара
60.889 бораца, т. ј. да има војску од *64.406 људи.* Та војска, са оном кнежевине бугарске, по најпростијем сабирању на свету, чини 134.406 војника. Додајте томе бар неколико хиљада добровољаца, који ће се наћи ако не у Бугарској, а оно у Мађедонији, која је сва подривена бугарским апостолима, па ћете видети да би у том случају бугарска војска била *бројно* подједнака са нашом, ако кренемо сва три позива, и онда би остала само разлика у *квалитету*, о којој смо већ довољно говорили. —

Ентузијаста само слегну раменима.

— Румелија да има преко 60.000 војске? Може, али онакве као што беше наша народна војска првог рата наоружана спредњачама! —

— Pardon, и о томе има нешто података у моме «нотесу». По њему румелијска «*милиција*» има на расположењу 80.000 крнкиних пушака, 7.000 мартињача,

5.000 берданака, 800 карабина и муниције «као плеве» да се послужим вашим изразом! —*)

Мајор опет ућута. Ђенералштабни официр настави:

— Тако стојимо према Бугарској. Сад, ако хоћемо да будемо немачки «gründlich» и да задовољимо «систему» г. кмета и пуковника, да загледамо мало из ближе у «трулу» Турску, јер је могућно, као што неко у почетку овог нашега разговора рече, да ћемо као бугарски савезници ратовати с Турском. Од како су немачки виши официри добили одсуство од неколико година да ступе у Турску војску те да је из основа преустроје. . . . —

У томе тренутку уђе Ађутант дивизије и донесе некакву «дебелу» депешу, од врло много «бланкета»; заступник дивизијара прочита депешу, устаде и рече

— Господо, време за разговор је прошло. Ми бар, официри овога штаба, морамо *одмах* на посао! —

Сви поустајасмо. Моравци одоше сваки на своје место, а ми се опростисмо и одосмо у чаршију.

Самном је ишао и онај ђенераштабни официр, који нам је својим цифрама и својим предавањем о квалитету наше војске онако «даску померио».

— Е ие као што видим — рекох му успут — ви више нагињате претпоставци да ми ово сада мобилишемо против Бугарске, него против Турске? —

*) Цифре које су изнесене у овом разговору, нису се много разликоване од фактичног бројног стања сједињене бугарско-румелијске војске. По *Гоичевићу* (Bulgarien und Ostrumelien, стр. 340) кнез бугарски располагао је *у почетку* рата са 93.000 људи. Од тога беше *56.400 људи бугарске војске* (и то: 48.000 пешака, 1.600 коњаника, 2.340 топчија, 800 пионира, 1.600 жандара 2.000 возара) а *36.600 људи румелијске војске* (т. ј. 36.000 пешака 400 коњаника и 200 топчија) свега *93.000 људи и 104 топа*. Осем тога придошло је 32.000 опол̑ченаца и 10.000 добровољаца, што чини да је кнез Александар имао према нама *135.000 војске*. Ми смо ушли у рат са 43.366 људи активне војске, а други је позив почео долазити кад је рат био свршен, после битке на Пироту. Али о томе на своме месту више.

— Мени се чини да је према целој политичкој ситуацији то највероватније. —

— Смем ли вас замолити за неколико података о евентуалном ратишту и војишту, ако би се ваша претпоставка обистинила? —

— Па ратиште је цела Србија и цела Бугарска. Вероватна су четири војишта, и то два у Бугарској и два у Србији. У Бугарској је једно војиште подунавље, између Дунава и главног балканског ланца. Друго је војиште на јужној страни Балкана између Пирота и Софије. У Србији је главно војиште Бинча-Морава са нишавским сливом, а друго је Тимок и његов слив. Главни је операциони правац из Србије за Бугарску друм са околним путовима, што воде из Пирота у Софију. Софија је главно стратегијско место, јер је престоница, а друго и за то, што се преко ње најбрже долази до Пловдива. Даље је важан споредни операциони правац Врања-дешчани кладенац — Трн — Брезник — Перник — Софија, а тако исто и комуникациони путови: Суков мост — Врапча; Пирот — Тепош — Берковица — Гинци; и Пирот — Берковица. Операциони правци са Тимока у бугарско подунавље везују Видин са Неготином и Зајечаром и овај са Белградчиком, а потом преко Берковице и Гинаца опет са Софијом. — Главна су стратегијска места у Бугарској: Софија, као престоница, и Сливница као јак стратегијски положај. Даље су на овом војишту важна места: Трн, где је граница планина Руј, и Влакча, који затварају теснац пута за Перник, и Брезник, који затвара излаз из теснаца. На послетку као одбранбени правци постоје: Царибродски висови, Драгомански теснац, и Витошки теснац. На подунавском војишту важни су стратегијски: Видин и Белоградчик, као градови, но који не могу да задрже војску од даљег оперирања; Берковица и Врача као слагалиштно место и Гинци као теснац на операционском правцу Берковица - Софија. — У Србији,

на нишавско-моравском војишту главно је стратегијско место Ниш, као велико слагалиште и што је већа варош. Даље су важни: Пирот, јер лежи на главноме путу; Врања за споредне операције, и Лесковац за држање теснаца моравског. У долини тимочкој најважнији је Зајечар, јер држи пут за Видин и Белградчик. За тим долазе Неготин и Књажевац као слагалишта, а Бабина глава и Честобродица као стратегијски одбранбени положаји. Земљиште је у подунавском војишту таласасто и угодно за све родове војске, сем код Белоградчика, који је у каменњару. На главном војишту може се маршовати само главним путовима у долини, јер њих прате ланци висова, који имају на површини шиљасто стење са стрмим падовима! —.

Док је он говорио, мени се и нехотице наметала ова примедба: Поред свију наших махна у војсци, она је ипак знатно коракнула унапред од наших ратова са Турском. Каква разлика између овог ђенералштабног официра и покојног шефа врховног штаба пуковника Љубе Ивановића, који није знао колико има од Вукање до Прокупља, кад је градио диспозицију за Мраморску битку.

Кад је свршио, ја га упитах

— Према оваквим војиштима у Бугарској, према нашој и њиховој убојној снази, шта ви мислите да би био најрационалнији план за наш напад на Бугарску, јер о томе мислим да не може бити спора да ће се она само бранити, и да јој, док има турску војску пред собом, неће пасти на памет да нас изазива пуштањем наших емигрантских чета, а камо ли да нас директно напада? —

— Пре него што би се наша влада решила — рече он — да угази у рат са Бугарском, требало би да се она пре свега запита: 1) да ли је такав рат правно основан; 2) да ли ће оно, што се може тим ратом постићи одговарати уложеном људском и новчаном капиталу, и 3) да ли има изгледа на успех. Што се првог питања

тиче, ја не знам како би судио какав правник од заната, али мени као лајику у тим питањима изгледа, да би наш напад на Бугарску био основан, ево за што. Она самовласно и само у своју корист руши један међународни уговор, који истина нису уговарале Србија и Бугарска, али који је Србији натоварио тако тешке жртве, који јој је отео Босну и Херцеговину, који јој је натоварио преко 200 милиона динара дуга — тако, да Србија мора захтевати да и њени суседи изврше обвезе, које им је тај уговор наметнуо, или ако они хоће да га оборе, онда Србија мора тражити накнаду за толике своје жртве. Бугарска не само што неће да прави жељезницу, на коју је истим уговором обвезана, и без које жељезница, на коју смо ми утрошили сто милиона, остаје један жељезнички ћорсокак, него узима себи још Румелију, те тиме из темеља руши одношаје на балканском тропољу, који нас толико грдно коштају. Дакле, или ћемо сви да извршимо поштено одредбе тога, од Европе нама свима на Балкану наметнутога уговора, или ако је дошло време да се тај уговор мења, онда Србија по живу главу не сме допустити да се он мења без обзира на *њене* интересе. Али при свем том, што ја држим, да би напад Србије на Бугарску, ако велике силе не могу парализати пловдивску револуцију, био правно основан, опет се бојим да би сва европска штампа била против нас ако би се ми усудили да ремстимо европски мир, а словенска штампа скочиће на нас као на белу врану, што хоћемо да осујетимо ослобођење и уједињење једног «словенског» племена. То се зове логика у политици и ја бих се смео опкладити да ће н. пр. Чеси, који су најпокорније слуге аустријске, гракнути на нас што се држимо аустрофилске а не панславенске т. ј. руске политике, за коју они не би ризиковали ни аков плзенског пива, а камо ли што друго. Међу тим ја, што се тиче другог питања, сумњам да можемо и најуспешнијим ратом

постићи нешто, што би одговарало средствима која би морали заложити. Јасно је да Русија, која се онолико у Берлину борила само да ми не добијемо Пирот, не би ни у ком случају дозволила да ми откинемо и најмањи делић бугарског земљишта. За морални успех утрошили би сувише много и људи и новаца, а најзад питање је да ли би наш успех био сигуран? То је оно треће питање које би наша влада требала себи да зада пре него што би се решила да загази у рат с Бугарском. Ви сте отоич чули у граду како стојимо у војном смислу према Бугарима. Ми имамо само *један* изглед на успех: ако што скорије концентришемо целу нашу војску, *сва три позива*, ако трећи оставимо да чува границу, у *утврђеним* положајима, и ако са *прва два* позива похитамо да заузмемо Софију, док је још главна бугарска војска у Румелији тако, да ову дочекујемо и тучемо пук по пук при дебушовању из ихтиманског теснаца. Иначе, ако се ми, по нашем старом обичају, раширимо као лепеза, ако хтеднемо да узмемо у један пут и Видин, и Софију и Ћустендил, дакле све оне округе у којима живе силом пошопљени Срби, ако хтеднемо једном војском да држимо сву ту земљу и градове а само са другом да се бијемо, ми ћемо пропасти! —

— Не дао Бог — рекох ја — та то се замислити не сме, да нас Бугари победе. Према томе би Бунис био дика. Али до тога не може доћи ако такви озбиљни људи дођу у врховну команду, као што сте ви, а ја ни мало не сумњам да ће се вама поверити оперативно одељење врховне команде, ако дође до рата! —

Он се на то грохотом насмеја.

— Види се да сте одавно из војске — рече он — кад не знате да сам ја код г. министра војног у највећој немилости . . . —

— Ви?! За што? То први пут чујем! —

— За то што је он «напредњак» па мисли да сам ја «либерал», и ако ја нисам ништа друго до солдат. Осем тога имам још једну крупну махну: да свуда и на сваком месту не само кажем, него и да пишем голу истину, а то је, веле, врло рђава особина за ђенералштабног официра. Но ево нас пред вашим хотелом. Збогом! У здравље да се видимо! —

— Збогом. Хвала вам на драгоценим податцима које нам јутрос дадосте! —

Тако се растадосмо пред «Европом.» Он оде ка Ђеле-Кули а ја у собу, где сам ваљда сахат непомично за столом седео и некуда бескрајно далеко гледао...

Да није отишао јутрос једини путнички влак за Београд, с места би отишао кући. Нишка ми калдрма гори под ногама. Тамо се сад решава ужасна ствар. Нека Бог умудри Јоцу Петровића...

Како морам чекати до сутра на влак, то сам барем сео те записао чудновати и за ме веома поучни разговор, који сам данас чуо у штабу моравске дивизије.

Владан Ђорђевић.

ПЛОВДИВСКА БУНА

Пре него што приступимо причању догађаја у српско-бугарском рату, да видимо како се догодила Пловдивска буна, која је била непосредни узрок томе рату.

То ћемо учинити овим кратким изводом из дотичних партија у великом делу г. Спире Гопчевића о Бугарској.*)

«Губернатор источне Румелије, *Гаврил-паша Кретевић* врло је слаб човек и с тога је био попустљив и

*) Spiridion Gopčević, Bulgarien und Ostrumelien mit besonderer Berücksichtigung des serbo-bulgarischen Krieges, Leipzig 1886, страна 616.

спрам Турске и спрам Русије, тако, да је по наваљивању рускога конзула Сорокина позбацивао све «народне људе» који беху у државној служби. То је правило рђаву крв. Незадовољство је расло све више што је се јасније видело да автономна управа провинције много више кошта, него кад би источна Румелија имала једну администрацију са Бугарском, и што јасније постојаше да срђаве румелијске финансије воде провинцију у пропаст.

У таквим околностима бугарском Министару председнику Петку *Каравелову* није тешко било спремити пловдивску буну.»

Пре него што испричамо како је то извршио, да се познамо мало изближе са његовом личношћу. Ево како га црта г. Спиро Гопчевић у својој најновијој књизи:*)

«П. Каравелов родио се 1840. у Калоферу, васпитао се у Русији, где је ударио поглавито философским правцем; бар сам у његовој библиотеци нашао готово искључиво философска дела на немачком, француском, инглеском, талијанском и руском језику, које он језике чита, али не говори (осем руског).

Најпре је био у Русији учитељ, па онда у Пловдиву професор гимназије, док није створена кнежевина Бугарска, где је изабрат у Трновску Народну скупштину, и од тада почиње његова политичка каријера.

Нема сумње да је Каравелов најдаровитији државник бугарски, препреден лисац, дипломата са невероватном способношћу за претварање. За тешке одношаје који су настали после државног удара од 1883 он је једини човек који је био у стању да тако срећно извуче Бугарску из неких заплета са Русијом, Србијом и Турском. Али то је све добро што се о њему може рећи, јер с друге стране не може се прећутати да је карактер Каравелов врло низак, да он као *човек* заслужује крајње презрење.

*) 1. с. стр. 283—290.

У политици је ултра-радикал, готово комунац. Енергија му се не може одрећи.

Под маском скромности скрива Каравелов невероватну дозу сујете, и нарочито воли новинарски тамњан. Најмања опозиција, најмања реч противу њеґа, доводи га до беснила, и при нискости његовога карактера, није чудо, што он свакога који му се један пут замерио, гони док је жив.

Политичару Каравелову мора се сваки дивити, човека у њему мора сваки презирати.

И сам кнез и остали министри лично га мрзе и презиру, али га се уједно тако боје, да се безусловно покоравају његовој вољи, или управо вољи његове жене, јер то је јавна тајна, да Катарина Каравеловљевица управља и влада данас у Бугарској.

Госпођа Катарина је бугарка, васпитана у Русији, где је на универзитетима постала ревносна *нихилисткиња*, која нихилистичка начела свуда шири и брани. Најпре је била учитељка. За време руске окупације имала је прилику да се врло интимно позна са великим бројем руских официра и дипломата, и у том поверљивом опхођењу, развила се до праве дипломатке, до великог познавања мушкараца.

Кад ју је Каравелов познао, био је очаран од њеног духа и бистрине, зажмурео је и — узео је за жену. Како је она умно далеко јача, није чудо што га је и сувише брзо ставила под папучу. О владавини те папуче, ја сам у стању као очевидац да испричам неколико драгоцених података.

Тако н. пр. госпођа Катарина води строги надзор над свима људима који долазе њеном мужу. Чим зазвони, г-ђа председниковица својеручно отвара врата и подвргава госта формалном усменом испиту, као што је некад испитивала своје ученице у школи.

Ако је гост одговорио свима очекивањима, т. ј. ако се не само његова спољашност допала, него је и циљ његове походе оправдана, она га пушта да у једној соби чека, док она у другој даде упуства своме мужу, шта треба посетиоцу да одговори.

Мој положај доносио је са собом да сам сваки дан морао ићи код Каравелова, за то је г-ђа Катарина доцније допустила своме мужу да ми сам отвара. Кад год дође нею који не говори руски, бугарски или српски, госпођа остаје у соби да тумачи, јер она течно говори француски.

У Бугарској цео свет зна да *госпођа Катарина управља политиком своје отаџбине*. Њен муж даје само своје име. Тешко њему кад би се усудио да без њеног пристанка донесе некакву одлуку. Срећом по њега, он се то никад не усуђује. Један једини пут покушао је са свим малко да се еманципује, али је зло прошао. Госпођа Катарина није ни речи рекла, само се затворила са својим мужем у једну собу. Шта је тамо у четири ока било, то не зна ни један смртни; али толико је сигурно, да од тога доба Петко Каравелов није се никад више усудио да има какву своју идеју, а неколико дана после тога разговора, имао је надувене образе, модре очи, и зелене маснице.

Госпођа Каравеловљевица није лепа, али можда је морална. Ово сам извео отуда што је натерала свога мужа, кад је овај био кмет у Пловдиву, да све проститутке групира у једном крају вароши, како неби странци морали дуго тражити. Тај су крај вароши Пловдивски обешењаци назвали «*Каравеловска паланка*.»

Истина с овом моралном мером не слаже се опет та околност, што је Каравелов своју кућу у Софији дао под кирију једноме што «обавља проститутску радњу» и што се сам уселио у једну кућу, у којој поред њега становаху још две — девојке. Једна по имену *Роза* мо-

рала је наравно уклонити се испред суревњивости госпође Катарине, али друга, по имену *Елиза*, остала је у истој кући све до мог одласка из Софије, јер ова Елиза је пријатељица г. Думалијева, а спрам овога г-ђа Катарина мора да има обзира. Елиза је тврдила да јој је Думалијев казао, да ће сада грдне новце заслужити, јер је са пола милиона задобио Каравелова, па му је сад жељезничка концесија осигурана; али некако ја не могу у ово Бог зна колико да верујем, прво што Елиза није баш класичан сведок, а друго што сам на све стране слушао, да је Каравелов чистих руку, што се тиче пара.

Карактеристичан је за овај пар људи факт, да је Каравелов између свог првог и другог министровања (када је био пловдивски кмет) врло често, у присуству толиких људи, својој жени говорио, кад год је ова била рђаве воље.

— Умири се, Катарина, *ти ћеш опет Бугарском владати!* —

И пророштво се испунило: *Катарина опет влада у Бугарској.*

Пошто би сувише падало у очи када би госпођа Катарина ишла у министарство, да тамо заседава и решава с министрима, она је измислила и протурила, да се седнице министарског савета држе код ње, у њеном стану. Ја сам често био присутан у тим седницама, и према томе видео сам својим очима, како г-ђа Катарина влада Бугарском. Штета што нисам живописац па да кичицом овековечим ту сцену, јер перо није за то довољно.

Замислите прилично пространу собу, у којој су један писаћи сто, два ормана с књигама, и две отомане са неколико столица цео намештај. Каравелов седи за писаћим столом, остали министри на отоманама и столицама срчући каву сумњиве каквоће (нихилисткиња не мора бити добра куварица). Каравелов је баш нешто одлучио, а остали министри који нису ништа друго до лутке, не усу-

ђују се никад да противуречe силноме, од чије намрштености и сам кнез дрхти, и наравно пристали су на његову одлуку. У томе тренутку отварају се врата од будоара госпође председниковице министарства, и она се појављује са дететом у наручју.

Одмах настаје ћутање са страхопоштовањем.

— Шта си одлучио, Петко? — пита владарка мирним тоном, али уз један поглед, који министар председник и сувише добро зна.

Каравелов збуњено промуца неколико речи.

— То ништа не ваља, — вели његова жена равнодушно. — Ту ствар треба тако и тако решити!

— Па наравно, да богме, тако је! — похита министар председник, а остале лутке са пуним уверењем усвајају мишљење госпође председниковице. Ова онда предаје дете своме мужу, да га носа, сама седа за писаћи сто, и пише концепт за одлуку министарског савета.

По кад што се деси да се Каравелов усуди своје скромно мишљење бар у неколико бранити.

У таквом случају његова жена мирно слуша, дајући детету сисе, да се не дере у министарској седници — па онда тако основно побија сваки разлог свога мужа, да овоме ништа друго не остаје, него да мишљењу госпође Катарине даде форму закона за Бугарску. До душе правичност захтева да признам, да госпођа Каравеловљевица има увек добре политичке идеје. Она би се прекрасно умела наћи у улози какве бугарске Катарине II.»

Пошто смо тако познали оне који су Spiritus rector нове бугарске државе, да пређемо на припремање и извршење пловдивске револуције.

И у томе се можемо потпунце ослонити на објективну монографију Бугарске од Сп. Гопчевића.*)

«Каравелов беше стекао опасног конкурента у *Стамбулову*, који је претио да га истисне из седла, радећи за

*) l. c. стр. 302—320.

уједињење Бугарске с Источном Румелијом, и старајући се да за ту идеју придобије бугарскога кнеза. Кад је Каравелов ово видео, беше му јасно да нема избора, да мора сам загњурити у ту авантиру, ако не жели своје место другоме уступити. Он узе на се да придобије кнеза за пловдивску револуцију, представљајући му како ће тиме постати најпопуларнији човек у Бугарској, како ће тиме свој престо утврдити, и у сјајној улози, коју ће стећи унутра и с поља, наћи накнаду за сва понижења која је дотле претрпео. Таквом искушењу није могао кнез да противстане, и он је *одрешио Каравелову руке* да ради како хоће.

Много је Каравелову помогло што није био изгубио време које је провео као кмет у Пловдиву. Он је се користио сваком приликом да спрема потоње уједињење. То му није било тешко, јер махне румелијског органског статута (устава) беху свакоме толико јасне, као и користи које би се имале од сједињења са кнежевином, те је тако врло ласно било придобити већину Румелијаца за идеју сједињења.

Руси су брзо знали шта је крајња мета Каравеловљева. Русија немађаше против тога ништа, али је хтела да из тог уједињења извуче и своју корист, за то је руски ђенерални конзул *Сорокин* предложио Каравелову, да кнеза Александра одлуком сабранија (скупштине) збаци, а принца *Валдемара* данског (рођеног брата руске царице), да прогласи за бугарског кнеза, и ако то учини, онда ће Русија издејствовати и заштићавати уједињење Бугарске и Румелије. —

Предлог беше примамљив, и да је кнез Александар још био немоћно оруђе у рукама његове конзервативне камариле, Каравелов би без икакве сумње на'њ пристао. Али кнез Александар беше — бар привидно — за навек раскрстио са својом камарилом, и беше се безусловно предао радикалима т.ј. Каравелову. Куд би овај могао же-

лети себи бољега кнеза од ове слаботиње Александра, коме је једина котва спасења била у савезу са радикалима, и који према томе беше постао слепо оруђе у рукама Каравеловљевим.

Осим тога Каравелов је — ако ни за што друго, а оно због своје жене нихилисткиње — мрзио Русију односно руску владу, и руско туторство у Бугарској беше му трн у оку.

Сад, ако би пристао на Сорокинов предлог, руски уплив у Бугарској морао би само постати већи и јачи. За што дакле да пристане на ту помоћ, кад се цељ може и без ње постићи. С тога је Каравелов одбио предлог Сорокина, али је сад на врат на нос убрзавао спрему за пловдивску буну, која је имала по првом плану букнути тек у пролеће 1886, а коју је сада ваљало извршити шест месеци раније.

Ова спрема за пловдивску буну вршена је, *као што ми је сам Каравелов признао, у споразуму са кнезом.* Обојица су се јавно претварали да нису ништа о томе знали, да су их догађаји са свим изненадили, да после нису имали куд и т. д. Што је кнез Александар после извршеног преврата у Пловдиву писао цару аустријском да он о томе није ништа знао, то је *лаж* нуждом диктирана, али тек *лаж.* Ја сам (Гопчевић) и сам распростирао ту лаж по новинама, у интересу бугарског уједињења. Али данас нема више потребе да се та лаж брани, и ја могу овде без устезања да напишем: да ми је *Каравелов* признао: да су он и кнез читаве месеце радили да спреме пловдивски преврат; дворски маршал барон *Ридезел* потврдио је, после извесног затезања, да је дојиста тако било. Па строго узевши и било би врло неполитички од кнеза Александра да је приликом пилзенских маневара поверио цару аустријском или чак грофу Калнокију, да он спрема у Румелији преврат.

Пошто је Каравелов добио кнежев пристанак на велико-бугарску политику, он је одмах ступио у свезу са са људима, за које је још од свога кметовања у Пловдиву знао да су иајспособнији за извршење преврата, то беху Др. *Ђорђе Странски* и *Захарије Стојанов*.

Први се родио у Калоферу, учио је школе најпре у Бугарској, за тим у Цариграду, најзад у Букурешту, где је свршио медицински факултет, где је од 1869 до 1876 био један од најревноснијих чланова народног одбора бугарског, под председништвом Љубена Каравелова.

Пошто је свршио медицину, Др. Странски је био лекар у једној болници у Букурешту, 2 године доцније, кад је отпочео српско-турски рат, отишао је у српски главни стан, не само као лекар, већ и као изасланик бугарског одбора из Букурешта. При амбуланцијама учествовао је у свима биткама.*)

Годину дана доцније учествовао је, придат румунском црвеном крсту у руско-турском рату, управљао је болницом у Рахову, а кад се рат свршио, евакуацијом свију румунских болница од Рахове до Турне Северина.

Године 1878 настанио се Др. Странски као окружни лекар у Пловдиву, а доцније у Плевни, где је болиицом управљао.

Због његовог патриотског држања и његових одличних способности изабран је Др. Странски у Трновску народну конституанту.

Пошто је ова свршила свој задатак, и пошто Источна Румелнја беше конституисана, вратио се Др. Странски у Пловдив где га одмах изабраше у провинцијалну скупштину. На скоро постаде директор (министар) финансија, а кад га је Алеко паша због његових велико-

*) Ово је у толико нетачно што Др. Странски није био у српском главном стану већ је, као члан румунске амбуланције, радио најпре на завојишту у Нерићевом хану, а доцније у болници у Ражњу. У штабу или у свити Черњајевљевој нисам га никада видео.

бугарских тенденција збацио, изабрала га је скупштина за свога председника, што је остао до 1884 год. Узгред је основао по целој Румелији читаву мрежу гимнастичких дружина («соколиста») које су га за свог председника изабрале.

Др. Странски је, поред Калчова, најобразованији Бугарин, кога сам до сад познао. Он течно говори руски, румунски и француски. Што говори, то је дубоко промишљено, оштро и прегнантно, и ако му је говор нешто монотон и полугласан. Његове умне способности прибавиле су му доцније мржњу Каравелова, који не може да трпи ни сенку каквога ривала. —

Захарије Стојанов је чобанско дете. Пошто је до своје 13-те године чувао овце, побегао је из очине куће у Варну, где је постао кројачки шегрт. Одатле је отишао у Рушчук где је научио читати и писати. Својим неуморним самоучким радом дотерао је најпре до места «мировог» судије у Лом-Паланци, а доцније постаде учитељ гимназије у Пловдиву.

Још у Рушчуку познао се с агитатором Анђелом Канцовом и заволео је политичку радњу. Приставши уз патриоте, постаде «апостол» т. ј. путнички агитатор. Као такав на скоро постаде позната и омиљена личност у целој Бугарској, а нарочито у родопским планинама. Он је изазвао онај бугарски устанак 1876 који је на жалост букнуо два месеца пре времена, те тако није имао других последица до покоља. («Bulgarian atrocities.») Стојанов и његови пријатељи *Ризов* и *Калчов* беху од Турака ухапшени и провели су 8 месеци у тамници.

После берлинског мира вратио се Стојанов у Пловдив где је опет постао професор гимназије, не напуштајући свој револуционарски занат те је тако, због сукоба између Грка и Бугара на Ђурђев-дан 1885, изгубио службу.

Стојанов имаће око 40 година, врло је скроман човек. Као историк стекао је извесног имена у Бугарској. Он

је скроз поштен човек, али такта и углађености не треба од њега тражити, јер тога нема ни један други Бугарин, изузимајући Калчова и Др. Странског. —

Међутим владавина Гаврил пашина, и његових директора Хаканова, Бопчева, Мацарова, као и жарење и паљење рускога конзула Сорокина, беху изазвали дубок покрет у Румелији који је *Стојанов* све више подстицао у своме листу «Борби» у коме је нападао на владу ћефова и показивао потребу да се провинција уједини са кнежевином бугарском. *Странски* га је потпомагао подвргавајући, као бивши директор финансија, страшној критици финансије Гаврил-пашине администрације, и доказујући да автономна управа провинције много више кошта него кад би обе бугарске земље биле уједињене, да овака финансијска политика води провинцију у сигурну пропаст.

Каравелов, који је са Странским и Стојановом непресано стајао у свези, постицао их је на све жешћу агитацију, и Стојанов је отишао тако далеко да је свој лист «Борбу» обуставио с овим прогласом: «Лист Борба престаје излазити с овим бројем, јер је већ све спремљено да се од сада борба не води више речима, већ делима.»

Каравелов беше се решио, услед горепоменутог предлога Сорокиновог, да ускори пловдивску револуцију за по године. У тој цељи формиран је 26. Јула 1885. год. у селу Дермендере (близу Пловдива) *«тајни одбор за уједињење обеју бугарских земаља»* под председништвом Стојанова. Главни чланови тог одбора беху: Др. Странски, Д. Ризов (шеф мађедонског одбора за агитацију у Мађедонији ради уједињења ове провинције с Бугарском,) капетан Паница, командир жандармерије капетан Соколов, Костантин Калчов, мајори: Николајев, Рајчо Николов, Филов и Муткуров, потпоручик Стефов, и т. д.

Као што се види од официра беху у одбору 4 мајора, 2 капетана и 1 потпоручик. Али изгледа да су и

други официри били посвећени у предузеће, јер је још раније отпуштен из службе мајор Лузовски, због политичке агитације, а 20-ог Септембра ухапшен је капетан Љубонистров и протеран је преко границе, што је бунио солдате.

Испрва се хтело, да буна букне у другој половини Септембра. За то 7—8 недеља од формације револуционог одбора до саме буне, имали су агенти у малим групама од 3—5 да пропутују кроз целу провинцију и да свуда спреме буну. Официри који беху у одбору имали су да спреме војску. Једна случајност учинила је те је буна букнула скоро две недеље раније него што се хтело.

Стојанов и Зографски беху 2-ог Септембра отишли из Пловдива у Сестримо, где су имали састанак са завереницима. Кад су хтели у Татарпазарџику да преноће изненадио их је телеграфиста са новошћу, «да је у Панађуришту буна.»

Оба завереника беху запрепаштени, јер у Панађуришту не само да не беше никаквог пододбора, него не беше ни једног завереника.

Доцније се видело да су тамошњи немири били са свим случајни.

Тројици ђака беше пало на памет да на пијаци избаце неколико револверских метака и да викну «Доле с источном Румелијом!» Наравно да је власт одмах ђаке ухапсила, али неко удари у звона, народ се искупи и оте ђаке из конака.

Услед ове новости Стојанов са друштвом закључи да се револуција отпочне још 5-ог Септембра, да се не би ствар прокљувила. Ова је зебња била основана, јер је влада била већ намирисала да се нешто против ње спрема.

4-ог Септембра позван је Стојанов код префекта у Татарпазарџику, где му је овај саопштио да има заповест, да га са жандарима пребаци у Софију и то да се

не сме у Ихтиману задржати. Али се Стојанов надао томе колачу, па није дошао сам, већ са својим завереницима, који су префекта тако застрашили, да је овај одмах опозвао своју заповест.

5-ог Септембра разјурили су се «апостоли» на све стране да огласе превремени почетак буне. Енергични капетан Паница, отишао је у Чирпан где је прокламовао сједињење обеју Бугарски. У Конушу то су извршили поп Анђел и учитељ Крстев. Спиро Костов са 30 завереника отишао је у Староновосело да отера тамошњу власт. Тако исто Чардафон Велики, отишао је у Големо Конаре· Он већ беше ухватио пловдивскога префекта и његове жандаре.

План завереника био је да се наоружани људи из свију побуњених села и вароши искупе око Пловдива ноћу између 5-ог и 6-ог Септембра.

Око по ноћи то је извршено. Педесет завереника из Мараша који су први стигли, почеше без икаква узрока да пале из пушака и пођоше на конак. Црногорски официр Стефановић са 10 својих земљака прескочио је зид око баште ђенералгубернаторове да за сваки случај буде готов. Војници у логору, на питање својих официра завереника изјавише, да су готови ићи против конака. По улицама су заустављани људи и питани јесу ли уз пашу или уз Бугарску, и према одговору или су ухваћени или поведени.

Међу тим стигао је у Пловдив и Чардафон са 700 устаника, који почеше без икакве нужде пуцати у ветар. У исти мах стиже и војска из логора пред конак и поче пуцати. Дригалски-паша, командант милиције (немачки официр у турској служби) појури да прими команду над трупама, али потпоручик Стефов опали револвер на његовог коња и ухапси га. У истом тренутку гракнуше устаници «Ура! Доле с источном Румелијом!»

Тај усклик стадоше сада у страху понављати и они који су дотле најревносније служили оборену владу.

Мајори Николајев, Филов и Муткуров харангуираху онај део трупа који се још колебао, викнувши «Доле са шарлатанима! Живело уједињење и бугарски кнез Александар!»

Сада се јурило у конак, који већ беше аламиран и у највећем страху. Стојанов и Андонов продреше у пашину собу, где застадоше Крстевића како завлачи руке у место у рукаве — у ногавице. Тако се старац беше забунио. Фамилија његова мољаше да га поштеде. Стојанов обећа да му неће фалити ни длака на глави. Пашу посадише на једна кола, а пред њега седе једна учитељка са голом сабљом, да га чува. Чардафон одведе Гаврил-пашу најпре у Големо-Конаре, доцније у Софију.

Победоносни устаници саставише привремену владу из ових лица: Странски, Славејков, Чомаков, Стојанов, Ризов, Паница, Стоков и мајори.

Ова влада прогласила је уједињење источне Румелије са кнежевином Бугарском, а кнеза Александра за кнеза сједињене Бугарске.

Др. Странски, који беше шеф привремене владе, удесио је своје мере за време преврата тако мудро, да је већ све у реду било, пре него што је Европа добила први глас о томе што се у Пловдиву догодило. Пре свега он је притиснуо телеграф, спречио је полазак дотичног Лојдовог пароброда из Варне у Цариград, бацио је у ваздух жељезнички мост на граници код Мустафа-паше. Ето од куда су прве новости о државном удару у Пловдиву продрле у Европу тек 8-ог Септембра у вече. У Цариграду су слутили да има некакав метеж у Румелији, али колико се мало знало на високој Порти о правом стању ствари, то доказује ова депеша великог везира Гаврил паши Крстевићу, која је др. Странског увеселавала:

«За што читава два дана не јављате Порти ништа о стању поверене вам провинције. Ако је прекид у директној вези телеграфској, отворена вам је линија преко Одесе.»

Пошто привемена влада ни мало није сумњала да ће Порта можда одмах ући са својим трупама у Румелију, то се пре свега постарала за одбрану. Не само да је цела војска мобилисана, не о је дигнуто све што може понети оружје од 18-те до 40-те године живота. Осим тога је Ризов наредио својим земљацима, завереницима у Македонији, да одмах пројуре у Пловдив и да се ту формирају у добровољачке корове.

Док се извршила револуција у Пловдиву, кнез Александар је дивно умео да се претвара. Под изговором маневара беше цела бугарска војска концентрисана, па је распуштена два дана пре него што ће буна у Пловдиву букнути. Тиме је двоје постигао: прво бацио је Европи прашину у очи, градећи се да није ништа знао док није стављен пред fait accompli, јер да је знао, ваљда не би био луд да распушта војску; а друго контрордр могаше још благовремено стићи тако, да му је војска за неколико дана у Источној Румелији.

Међутим ваљало је «комендију» до краја изиграти. Кнез је пустио да га вест о извршеном преврату у Пловдиву «изненади» 6-ог Септембра у Варни; али се брзо повратио од чуда, и одмах је примио избор Румелиота. 6-ог увече кренуо се из Варне, 7-ог у 6 сах. изјутра стигао је у Рушчук, одатле се одмах кренуо у Трново, одакле је издао овај манифест:

«Ми, *Александар I*, по вољи свемогућега Бога и Народа, *Кнез од Северне и Јужне Бугарске*, јављамо нашем народу, да је становништво Источне Румелије 6-ог ов. м. пошто је своју владу оборило, поставило привремену владу и Нас једногласно за кнеза ове провинције прокламовао. Следујући жељи народној да се *обе бугарске*

земље уједине, те да се тако народни идеал оствари, *ми признајемо уједињење као свршени чин*, и примамо на се титулу кнеза Северне и Јужне Бугарске. Примајући владу и ове провинције изјављујемо: да ће живот, слобода, и имање свију мирних грађана, без разлике вере и народности, бити заштићено. Ја се надам да ће Мој драги народ, у обе балканске земље, који овај велики догађај с одушевљењем поздрављa, бити готов све жртве и сва напрезања да поднесе за консолидовање данашњега чина, за уједињења обеју Бугарски, за одбрану јединства и независности наше драге отаџбине. Бог нека нам буде у помоћи у овом тешком предузећу!

Дано у старој престоници Големом Трнову, 8 Септембра 1885.

АЛЕКСАНДАР"

Сутра дан, 9-ог био је кнез Александар већ у Пловдиву где је ова два указа издао:

«Указ I. Ми, Александар I, по Божијој милости и по вољи народној Кнез од Северне и Јужне Бугарске.

Примајући владу над јужном Бугарском објављујемо нашем драгом народу, који у овом делу државе живи, да се има управљати до даље наредбе по законима који су постојали за време источно-румелијске владе и по наредбама привремене владе.

Управу владе поверавамо Нашем Комесару.

За Нашега комесара постављамо: Доктора Ђ. Странског, а за његове помоћнике П. Р. Славејкова и Аћима Грујева.

Опуномоћавамо Нашега Комесара Др. Ђ. Странског, да за време нашег одсуства из Пловдива, престонице јужне Бугарске, све Наше високе наредбе потписује.

Дано у Пловдиву 9-ог Септ. 1885.

АЛЕКСАНДАР с. р.

Др. Ђ. СТРАНСКИ с. р.

Указ II. Утврдио је све окружне среске и општинске власти и чиновнике у звањима, у којима су се затекли до даље наредбе.

Одмах је послата једна депудатија, састављена од митрополита Климентија, Герцикова, Папазоглу, Гешова и Тучева у Копенхаген, да моли рускога цара за његову помоћ.

Цар је депутацију прилично хладно примио. Митрополит Климентије молио га је у име бугарскога народа да пловдивску буну милостивјеј̂ше опрости и да народу сачува оно благовољење, које му је његов покојни отац царослободилац указивао, те да и он остане његов милостив заштитник. Цар је одговорио од речи до речи ово:

«Ја сажаљевам јако догађаје од 6-ог Септембра. Ја ћу поступати споразумно са силама потписницима берлинскога мира, међутим ја се надам да ће оне наћи какав год начин да се призна fait accompli у Бугарској. Надам се да се неће ни једна од тих сила противити. Али вам озбиљно светујем да се чувате сваке агитације, нарочито у Мађедонији.»

Даље је цар депутацији казао да ће он и руски народ, очувати своје симпатије за бугарски народ али да је са Кнезом и његовом владом толико незадовољан, да с тога не моше ништа учинити.

Кнез Александар је терао комендију тако далеко да је телеграфисао цару како је готов жртвовати своју «круну» ако би Русија хтела да призна и гарантује уједињење. Кад је доцније цар показао да је вољан узети га за реч, морао је се потегнути «народ» који га никако не пушта. . .

11-ог Септембра одлучила је бугарска народна скупштина да преклиње рускога Цара, који баш беше одазвао све своје официре из бугарске војске, и који беше забранио шиљање добровољаца у Бугарску — да се сми-

лује, да опозове те две наредбе, да своју силну руку не диже са Бугарске.

Царев одговор се у Бугарској крио. Мени га је у Берковици показао кнез Трубецкој. У томе одговору цар најпре рођа сва доброчинства што их је Русија учинила Бугарској па вели, да је на основу таких услуга имао право да очекујв да га бар известе о смераном уједињењу. Кад они нису учинили ни тај акт учтивости, он из тога види да им његова помоћ није више потребна. С тога је своје официре одазвао.

У осталом ово оије једини случај у коме су се Бугари показали незахвални. Ја их знам толико да потпуно разумем и одобравам тадашње речи кнеза Трубецкога:

— Незахвални канаљ! —»

Сп. Гопчевић.

ЧИНИ

СЛИКА ИЗ СЕОСКОГ ЖИВОТА

I

Умре «бата» (отац). Нас петоро оста после њега. Све једно другом до увета! Мића је био, онако, понајјаковнији, тако 14 година; али, опет, кò за пакост, њега бата био дао у чколу, знаш, да изучи књигу. Пре ти се није чколовало к'о ово јако: оде ђак у чколу јутром, а врати се вечером; него, пре, кад га дâш — ти га пожелиш. Лепо му однесеш и поњаве и ра́ну, па ти он тамо и даљује и ноћује. Онда ти је ђак мог'о доћи кући само о великим годовима, о распусту и кад му је, код куће, које зорли болесно. Тако је био дош'о и Мића, али кад бату саранисмо — он оде опет.

Осврће се наја по кући: — не зна куд ће пре! Ил' ће у шуму по дрва, ил' у воденицу да самеље, ил' да причува оно стоке, да не улази у штету, ил' да зготови оно мало злеудног ручка. У дугу дану трчи: — Тйњи оно опалог плота, враћа марву; па кад јој досади, она седне и окрене плакати. Ми се искупимо око ње, па — плачемо и ми.... Она тако плаче, плаче — па онда устане, убрйше сузе, дâ нама по комад леба, па опет, изађе те види свиње, или гледа који други пос'о... Тако данас — тако сутра, док јој не досади.

Једног јутра, баш први дан по «Сретењу», запреже волове, метну један àрâр (врећу) брашна и једно нâзиме, па оде некуд. Мени рече да припазим на свиње, да не би, знаш, каку штету учиниле, а Смиљани да прибави иверја... Не бй је за дуго. Сунце већ изгрејало на ручаницу, а ње још нема... «О, где ли је то она за толико?» — Мислим се ја. Изађем на шор, погледам, ослушнем.... âјä! нема никако! Вратим се у кућу. Ђоша уватио мачка за уши, па га вуче преко прага; Смиља постиче угарке, а мали Перица турио прст у носнћ па се дере из петиних жила. Једнако виче: «нана! нана!»... Ја га узех па му, знаш онако, тепам. Велим му: немој роде плакати; сад ће доћи наја, па ће дати детету цике... Он се, сирота, обрадова, пружи прстић у честу — што је пред кућом — па вели: ено! ено! Пођох са њим да обиђем свиње. А ја пред кућу — а чујем кола. Потрчим онако с Перицом те отворим капију, кад — Мића води волове, а наја иде поред кола. Мића диг'о главу па му се сјаји око к'о жижак. И наји мило: све се смеши.... Перица, кад смотри нају, пружи обе руке њој и загица се толико, да га у мал' не упустих. Наја га узе; Мића óкну волове, попушта их из јармова, па онда узе празан арар с кола па у кућу, а ми за њим.

— Једва! — рече наја седајући.

— Зар Мића неће више у чколу? — питах ја.

— Неће рâно! — вели наја весело.

Поседасмо сви око наје и Миће. Ја, тако гледам у Мићу па ми мило! Све ми се, некако, отима глас из прсију па бих вик'о да се до неба чује! Смиљана загрлила и нају и Мићу; Ђоша пустио мачка, па дошо Мићи у крило; само мали Перица плакаше викајући: «дај! дај!» Наја му даде сису.

— О најо! — викну Смиља.

— Ој рâно!

— Баћа ће остати код куће!

— Jä, рâно!

— Па ће ићи у дрва?

— Оће дико!

— И у воденицу?

— И у воденицу.

— А ти нећеш више плакати?

— Нећу, кућо, ако Бог дâ!

— А оће ли баћа моћи све сам?

— И ја ћу с њим! — викнух ја што игда могу. Ја и Мића ћемо све!

Наја нас гледаше некако умиљато, тако, да у мени срце заигра. Лепо чујем како бије под пршњаком.

— О Мићо! — викнух.

— Чујем Милане.

— Видиш овај плот? — треба га преровити!

— Преровићемо! — вели Мића поуздано.

— П'онда неће свиње улазити у чича Петрову шеницу.

— Неће вала!

— Па и на «Рáвни» ћемо притврдити ограду.

— Свуда; нећемо да смо с комшијама у завади!

— Све ћемо ја и ти!

— Све! — вели Мића.

Наја спусти Перицу с крила, узе тигањ, нареза сланине, рашчвари, па разби неколико јаја — те ручасмо

боговски. За ручком наја исприча како је једва измолила Мићу од учитеља.

— Уђох — вели наја — у собу. Он седи и пије каву са учитељком. Назовем бога и поздравим се. «Седи снајо!» — вели ми он. Ја седох. Пита ме онда за што сам дошла. Ја му велим, тако и тако, «умро ми човек, па сам остала са ситном децом, те за то дођох, да те замолим, да ми испишеш ђака». «То не може бити!» — вели ми он. «Ал' ја сам сирота, господине учитељу. Бог па ти: помози ми!» «Ајâ! не може никако!» — вели он. Молих ја, молих, па му, онако, уз реч, кажем, да сам му донела један àрâр брашна и једно нáзиме. Он бôме попусти. «Само, вели, немој да то ко чује!» «Немај ти бриге, господине учитељу!» — велим му ја. Он онда изазва Мићу, те ми поможе да изручим брашно. Скинем и назиме с кола — па с Мићом кући!..

После ручка ја и Мића сикирице у руке па у честу: да сечемо прућа за поплет. Прича он мени о свему, како је у чколи, како се учи, како бије Маринко Радојкић шуваком — он је, знаш, био најстарији ђак — пуно, пуно наприча. Онда ме упита:

— Би л' ти волео да идеш у чколу?

— Јок ја.

— А ако узмораш?

— Не морам!

— А ако силом натерају?

— Ја ћу замолити нају нека дâ и за ме àрâр брашна и једно нáзиме учитељу — рекох ја.

Он се само насмеја. После ми је прич'о: како се они играју робовâ, жмуре, лончићâ и других игарâ....

У вече смо донели неколико дењака прућа (све по 100 у једном дењку). Сели смо па вечерали. Пошто наја диже синију, а Смиља зачисти мрве уз огњиште, седосмо око ватре. Наја и Смиља преду. Почесмо се разговарати.

О чему ти се нисмо разговарали бого мој! Наја поче и да загонета.

— Зашто ми ти зашто: Једно име и у гори и у води?.. Дед' Мићо погоди!

Мића саже главу, пôћ̑ûâ, пôћ̑ûâ па рече:

— Не знам.

— А знаш ли ти Милане?

— Не знам ни ја.

— А ја знам! — викну Смиља.

— Дѐ кажи!

— Клен.

— Е добро — вели наја. А зашто ми ти зашто: Отац колац, мати врљика, деца ђаволи?.. Ко зна?

Мића опет рече да не зна.

— А ти? — питаше ме наја.

— Не знам вала ни ја!

— Пушка. (Кундак, цев и куршум) — рече Смиља.

— Е добро. Ти Смиљо осрамоти ђака — рече наја.

— Нисам ја то учио у чколи! — вели Мића.

— Па, шта си учио?

— Учио сам књиге.

— Дѐ да чујемо! — вели наја.

Мића узе његову торбицу, извади једну књигу и поче читати: како је неки Јаков им'о дван'ест синова, па како је једног волео боље од других, и како они скоче на овога, те га баце у једну рупу и шта ти ја још знам. Чита Мића к'о воду. Зорли је био писмен! Наја му рече: да не заборавља никад књигу «а чим, вели, одем у Шабац, купићу ти добру песмарицу!..»

Мића метну књигу у торбицу, па торбицу опет обеси.

Смиља се нешто зађутала.

— Што си се ти Смиљо ућутала? пита је наја.

— Мислим нешто најо.

— А шта рано?

— Што ли је бата умр'о?

Наја уздану.

— Зар он није мог'о живети? — питаше опет Смиља.

— Тако му је бог одредио — вели наја. — Од смрти се не може побећи. Има једна приповетка како су једном човеку мрла деца, а он онда окуми св. Аранђела, јер он, знате, узима душе. Св. Аранђео крсти му дете. После крштења он упита св. Аранђела: «Ама, куме, људи причају да ти узимаш душе!» «Узимам куме» — вели му св. Аранђео. «А би л' ја, куме, мог'о познати који ће човек умрети?» «Би. Кад дођеш болеснику па видиш мене да му стојим чело главе — он ће сигурно умрети; а ако ме видиш с ниже ногу — оздравиће». Растану се. Овај се човек дâ на лекарије, и стече велико имање.

— Кад је човек у добру њему омилй живот. Тако и њему, томе човеку. Док ти не би мало, па поче морити куга. Бо'ме дође ти и њему у по'оде. Он се, тако, окуњио па лежи у кревету. Погледа нешто над-а-се а то стоји св. Аранђео.... «Шта то куме?» «Е куме: време је!» вели св. Аранђео. «Кумови смо, болан!» — вели овај. «Дош'о ти је ред!» — вели св. Аранђео. Овај се ућута. Мислио је по дуго па онда рече: «Кад се мора мора! Ал', бар, остави ми живота још двадесет дана, да наредим што треба». «Добро, вели св. Аранђео — остављам ти!» И оде. Овај ти одмах устане, опреми коња, натрпа дуката у бисаге па-беж! Иш'о је, тако, преко света, па дође у једну пустињу. У тој пустињи беше једна пећина, и он се ту сакрије. Прође двадесет дана. Двадесет првог дана он се пробуди, погледа опет над-а-се — стоји св. Аранђео.... «Зар ме, баш, нађе куме?» «Нађох — вели св. Аранђео — а зар си мислио да можеш од смрти побећи?» Он окуњи главу, св. Аранђео ножем по врату, узе му душу и однесе, а он оста мртав у пећини.

— Не утече од смрти! — вели Миља.

— Ајâ! — вели наја.

— А шта је то најо куга? — пита Смиља.

— Куга, рâно моја, то је мо̀ра. Она зарећа тако по свету те мори народ. Највише мори по кућама које се не држе чисто, и где се укућани инате. Причала ми је покојна нана како су у једној кући укућани мрзили једно на друго: само су волели сви једно дете. Они тако сели па вечерају и шале се са дететом — а куга на врата. Кад виде како дете сви воле она рече: «Најпре ћу да уморим ово дете, нека је свима жао, па ћу онда — једно по једно — све остало». Тако и уради — и затре сву кућу... Само онде нема посла где се кућа чисто држи, и где се укућани слажу и пазе...

Још је наја којешта причала, па онда рече Смиљи да упали жижак. Смиља упали, па онда одосмо у собу и полегасмо.

Слатко̀ сам спав'о к'о после купања....

* * *

Сутра дан уранили Мића и ја па чупамо прошће. Мића зовн'о Смиљу те купи онај суви поплет па носи у кућу. Мића мене све лепо учи:

— Видиш Милане: овако ћемо. Дај ми најпре ту сикиру.

Ја му додадох сикиру. Он обележи лепо ровић, па онда узе будак и поче копати. Кад се он умори, копам ја, а он онда чисти ровић. Кад бесмо готови он лепо по̀рêђа прошће: све проштац до прошца. Ја придржавам а он засипа земљом. После држаљицом од сикире набија ону земљу и с једне и друге стране; и ја му помажем. Дигосмо прошће па узесмо да поплећемо. Ја преш'о у чича Петрову страну.... Ударисмо један ред поплета, па онда други... Гледам ја — ама к'о да су га маторци преровили!... Кад поплетосмо Мића узе будак, накопа трња па потињи све по веће рупе, ама да ни млекушче проћи не може!

— Е сад смо готови! — вели Мића.

— Ово ваља! — рекох ја уватившн за проштац, а он стоји к'о стена.

— Неће се, вала, извалити док не отрули! — вели Мића.

— Ни чича Петар не би мог'о боље преровити!

— Не би!... Дед' узми тај будак а ја ћу сикиру па ајдемо!...

Уђосмо у кућу. Наја већ поставила синију. Трчи, спрема: види се — мило јој! А и ја сам ти, некако, весео, па ми се чини да сам већи, да много вредим... Кад о раду говорим, а ја не говорим овако к'о јако — него, некако, непцима... како ли?.. не умем сад ни да ти кажем!.. А наја нас једнако 'вали:

— А чему сам се ја радовала него да се ви снаге дочепате?

— Вала најо, не бери бригу! — рекосмо и ја и Мића.

Опет је Мића то вече чит'о из његове књиге. Наја је прела и причала. Али ја нисам ништа чуо. Све сам мислио о томе како ћемо ја и Мића све порадити, како ће се у селу говорити о нашој слози и вредноћи, и како ћемо онда сретни бити...

До кукурузне ѐрбê ми смо притврдили ограде на целом нашем имању. Кад је ѐрба наступила ми смо спрегли са чича Петром. Ја сам једнако био код плуга са Ђуром чича Петровим. Мића је био код куће. Он је се брин'о да буде брашна самлевена, да нас не би рâд без ране уватио. Глед'о је марву и прибављ'о што нема а потребује...

Од премалећа настаје рад. Тек си свршио ѐрбу, долази копање кукуруза, па онда косидба, па жетва, па вршаји, па берба па тако до — зиме. Ми смо се трудили да ни са чим не одоцнимо...

Баш на Спасов-дан те године — ја идем из «Равни»; па у путу сретнем чича Николу Перића и чича Јешу Мићановића. Скинем капу и приђем руци.

— Жив био! — вели чича Никола — А чији си ти?

— Покојног Рајка.

— Ког Рајка? Је л' Ковића?

— Ја.

— Е да си жив и здрав!

Ја прођох мимо њих. Чух врло добро како чича Никола рече:

— Добра су ова деца покојног Рајка; видиш ти како они раде к'о кртице... Биће ваљани момци!..

— Вала добра му и она жена.... Кад је себе он умро — а она ни да је жива! — рече чича Јоша....

А ја све у скок. Како сам кући стиг'о прич'о сам наји и Мићи... И они се радоваху...

II.

Прођоше тако три године. Што'но веле: деца расту. Перица беше колики је био Ђоша, Ђоша колик' Смиља, Смиља колик' ја, ја колик' Мића, а Мића читава момчина, к'о тресак. Висок, крупан; образи: да по једном удариш — други би прско! Очи граорасте па светле испод дуги трепавица; обрве широке, црне па се састале готово; мишице — ев' оваке! Све му наја мора да кроји широке рукаве, знаш, ако су ужи — прсну!.... А наја га је, вала, и одевала. Танкаче (кошуље) па на «ождреље» (сабране). Јерма везена па све висе, по везу око пуцета, неки синцирићи. Вермен не може бољи бити; тозлуке — да и не причам!... Кад изађе у коло на «прекрст», најбољи момак!

Људи су га волели — што је био добар радин; момци — што је био добар свирач и играч, а девојке — што је био леп. Све се ватају до њега. Кад којој прозбори реч, а она се смеје к'о да јој даје медене колаче... Море, па и мени мило, и све се валим да ми је брат. Гледам га по неки пут како игра па све шапућем у себи: Алал' му матери!...

У нас је, знаш, у селу ред: да сваки момак има своју девојку. С њоме ти он стоји и ашикује: нико му неће замерити. Тако је и Мића им'о своју девојку. Било јој је име Ђурђија, а била је ћерка неке бабе Дудије наше комшинице.

Лепа је била Ђурђија што је реткост. У далеко је није било онаке. Једра к'о лубеница, омалена, црномањаста; али што је најлепше, то беху очи... Људи веле: к'о трњине, к'о зивт, âја! Не може се то казати.... Вала прош'о сам и ја света — ал' онаких очију не видех..... Не дају у се гледати па — то ти је! Толико су сјајне да ти засену очи и засузе к'о да си глед'о у сунце! Јес бога ми!....

Па опет се није допала ни наји ни мени. Нешто, не умем ти казати шта је, беше у ње, што нас је одбијало. И лепа је и све је — али је не волим! И наја је није волела. Један пут нешто разговарасмо о њој. Беше ту и Мића. Наја рече:

— Ако ме Мића буде слуш'о — он је неће узети.

— А што најо? — питаше Мића.

— За то што ће она ову кућу раскућити!

— Како?! — питаше Мића зинувши од чуда.

— Каю?... Завадиће те са мном, са браћом, па ћеш се оделити — ето како!

— Неће зар?

— Оће бога ми!

Мића ућута. Мало после рече:

— Ама не би то она учинила!

— Ама зар ја не познајем Дудију — рече наја, а од шта-пало-поштапало! Мој синко! Видим ја да си ти прогут'о нешто.

— Шта ћу прогутати? — запита Мића сетно осменувши се.

— Тешко мени! — рече наја узданувши.

Уђуташе. Мића тога дана — да би једне! Обилази по зградама, око свиња, ода по воћу, пуши и ћути. Чело му се намрштило к'о да нешто крупно мисли... Дође и вече, а он једнако на пољу. Једва једанпут уђе у кућу. Наја постави да вечерамо. Он вечера ћутећи, онда се нрекрсти, узе ножић и метну га у цагрије, па опет изађе.

— Види-де куд оде! — рече ми наја.

Ја изађох и погледах. Само беласну кошуља на плоту, па после нађнуше пси... Оде у Дудину авлију. Ја казах наји а она уздану.

— Казала сам ја да то није без нешта!... Сутра ћу отићи код стрина Цвете врачаре па ћу видети шта је... Ај мој јадни Мићо! ај моје јадно дете!...

— Шта ти је, најо, бога ти? — рекох ја.

— Е моја лепа кућо!... Ти још не знаш Дудију. Она је... далеко јој лепа кућа! камен јој у срце! она је вештица.... Ако оћеш да ти тури угарак у кућу, да те избезумй и залуди, да те очини па да не мариш ни за кога свог — ето Дудије.... Јадни мој Мићо!...

То вече није наја ништа радила. Села је крај ватре, турила главу у руке па ћутала. Једва у неке рече нам да лежемо....

Полегасмо. Деца поспаше. И Смиља заспа. Мени се нешто разбио сан — па тренути! Окрећем се к'о на ражњу. Чујем нају где уздише. У једно време учини ми се да плаче па је викнух, али она ћуташе.... «Шта ли то би Мићи?» — мислим се ја. «Откуд да се он загледа баш у Ђурђију? Па најпосле и ако је се заглед'о: шта ми је то! Ја је, вала, не бих ни погледо кад наја за њу не мари!... Оно, истина, јесте лепа; али зар је мало лепих девојака? Ја, вала, ја бих јој окрен'о леђа, па да је не знам чија!»

«Али, опет, шта му знам? Прич'о ми је Ђура чича Петров, да се то може да заволи женско па к'о да је рођено; и боље него рођено. И он тако воли Велиману

Радојичину. Па каже да не мари ни за оца, ни за матер, ни за браћу, колико за њу. Вели да је мора видети сваког дана; а ако је, вели, не види, оће да свисне...

«Како то може да се занемари своја мати? Ја, вала, не бих мого!»... Онда сам мислио, опет, о мени, како ћу се ја оженити, како моја жена мора слушати нају, јер ћу јој сва ребра испребијати; како ће ме онда наја волети и како ће говорити: «Ово је мој син! Он ми никад није на жао учинио!»... А Мића ће, онда, Ђурђију дотерати па ће и она волети нају... Трепавице ми почеше отежавати... Опет чух нају да уздану.

— О најо!

— Ој рано!

— Зар ти још ниси заспала?

— Нисам.

— А што?

— Не спава ми се. А што ти ниси засп'о?

— Ни мени се не спава.

Наја опет уздану.

— Чини ми се, најо, ти си плакала?

— Нисам.

— Јеси, најо, јеси!

Она ћуташе.

— А што, најо, болан?

— Ај! мој синко!... па опет ућута.

— Је л' то због Миће?

— Ја.

— Ама, најо, шта је то њему?

— Е, шта је?...

— Ја не знам, најо, како он то може тако.

— Није он крив.

— Ја ко је?

— «Оманђијан» је он! — рече наја узданувши. Видиш ону Дудију! Она завади и издели онаку браћу; растури онаки дом. Мал' не изгибоше док се не изделише!

— Па није Ђурђија, ваљда, така?

— Рâно моја! Бундева је бундева; она не може никад бити лубеница! Дудија само може родити Дудију! Што је Дудија чинила у младости, то ће Ђурђија сад! Ево па...

У тај мах клепнуше кућна врата. Ми се притајасмо. Мића уђе у собу. Не запали жижак, не викну ни Смиљу да га изује. Седе на столичицу код вуруне, изу се сам, остави обућу, напуни и запали лулу, па ћуташе поднимљен на једну руку. Кад и кад, кад га дуван загрцне, накашље се... Онда узе по мало — тек у пола ћукорити, а то је увек радио кад је нерасположен.... Ћутимо и ми — шта ћемо!... Запеваше и петли а ми ока на око. Мића исто онако поднимљен ћукори. Наја диже главу.

— Ко је то?

— Ја сам — вели Мића.

— Што не спаваш Мићо? — пита га наја.

— Не могу! — вели он.

— Где си био? — питаше га наја а глас јој по мало дркће.

— Тамо... вели Мића.

— Код Ђурђије?

Он ћуташе.

— А?..

— Jä.

— Шта си радио тамо до ово доба?

— Ништа.

— Како: ништа?

— Ништа!.. Седео сам.

— А што рâно: зар ти није жао мајке?

Мића ћуташе.

— Шта сам ја теби учинила? —

— Молим те, најо! викну Мића, а глас му, брате, некако жалостив. — Немој само ти!...

Онда устаде, приђе пенцеру, наслони руке на дувар а главу на руке, па поче јецати. Наја скочи; скочих и ја.

— Шта ти је, дијете, бог с тобом?

— Мићо! — викнух ја.

Он диже главу.

— Није ми ништа! Жао ми је само, што ми је наја више веровала док сам био дете, него јако. Онда сам и мог'о и умео кућу кућити — а јако не умем; јако ћу је упропастити.

— Него моја! Не вели теби наја ништа. Ко је се више радов'о твојој женидби? Ал' ја, к'о велим има и других девојака...

— И ти то мени јако велиш! Читава је година како ја са Ђурђијом стојим, и ти то гледа не рекавши ми ни једне.... Послушаћу те најо; нећу се оженити Ђурђијом — али нећу ни другом!...

И ако не видех, због помрчине, опет сам, по његовом гласу, позн'о, да сав дркће; али те речи беху истините. Ја сам био сигуран, да ће Мића пре умрети него попустити.

Ућута наја к'о заливена. Оно, ако оћемо по правди, Мића је рек'о истину. Никад му није наја једне прословила. Она је се, готово, поносила што девојке тако гину за Мићом... ко мајка!..

Мића изађе на поље; изађох и ја.... Зора већ забелила; зорњача високо; неки ладан ветрић пируши па шушти већ пожутело лишће; петли певају... Ја се вратих у кућу.

— Је л' свануће? — пита ме наја.

— Скоро ће.

Врати се и Мића. Уђе у собу да узме обућу. Наја пониривaше ватру... Обувамо се а ћутимо. Нико да би једне! Мени досади те изађох на поље. Дан освајаше; звезде се гасише; кокошке слетаху са седала; вране и чавке у читавим јатима летијаху преко мене; врапци цврркутаху око коша; свиње цикаху у воћу.... Свану....

Вратих се опет у кућу. Деца поустајала, па се умивају; Мића се беше умио и већ узео један комад погаче па жваће; Ђоша и Перица ишту од наје леба; Смиља чисти собу, а наја нешто по кући послује. И ја се умих па седох крај ватре, да се осушим.

Кад Мића поједе оно парче леба, он обриса нож о колено и спусти га у цагрије па пође.

— Куд ћеш Мићо? — упитах га.

— У дрва.

— А ја?

— Ти иди у «Рâван» па види ограду; чуо сам синоћ да је неко ишчуп'о два прошца: — отићи те потињи трњем стругу.

Онда изађе; оде у ливаду те повата волове, па их онда упреже и оде.

И наја се некуд спремаше.

— Куд ћеш ти најо?

— Цвети врачари.

— А!.. због Миће!

— Јâ.... да видим...

И оде. Одох и ја. Потињим стругу па пóитам кући само да видим шта је. Наја већ беше дошла; Миће још нема.

— Шта бѝ најо?

— Иди-де Смиљо, моје дете, донеси мало иверја, а ви децо ајд!.... играјте се...

Кад сви изађоше рече наја.

— Оно је што сам ти казала!

— А шта?

— Прогут'о је...

— А шта је прогуто?

— Мишијак.

— Мишијак?

— Јâ.

— Па... сад?..

— Полуди за њом!...

— Па шта ћемо радити?

— Ништа... Учинићемо му по вољи.

— А што?

— Јер ће се убити... Тако каже Цвета — рече наја узданувши.

— А... заустих ја, а Смиља на врата. Наја помрче на ме оком.

— Је л' улазила чија марва? — питаше ме наја.

— У «Раван» је л'?

— Јâ у «Раван».

— Није.

— Е то је добро, само кад није било каке штете...

* * *

Око подне дође чича Петар. Он нам је, кó што рекох, био комшија, а у једно и тутор. Живио је с покојним батом не може лепше бити. Беше то човек средовечан, сувоњав и повисок. Ја му приђох руци.

— Жив био кићане! А где ти је Мића? питаше ме он.

— У шуми.

— А где је Марија? (тако је наји било име).

— Ето је у кући.

Он оде у кућу. Мало после дође и Мића. Кад му ја рекох да је чича Петар у кући, он ми рече да пустим волове и истоварим, па оде и он тамо.

Дуго су седели. Шта су разговарали — ја не знам, само знам да Мића, кад из куће изађе, беше врло весео: докопа ме па поче поигравати.

— Шта ти је Мићо?

— Ај боже' вала ти! Ај боже вала ти!...

— Шта ти је море?

— Ај боже поживи моју нају.

— Ама шта је то?! — викнух ја, јер Мића изгледаше да није при себи.

— Како шта је; зар не знаш?...

— Од куд ћу знати?

— Па ето женим се! Узећу Ђурђију! Вечерас ћу је са Ђуром чича Петровим довести!...

Па опет поче поигравати. На један пут се окрете па оде преко плота у Дудину авлију.

Ја уђох у кућу. Наја сеђаше крај огњишта. Ја је погледах, и видох сузе где се котрљају низ њене образе па падају у пепео на огњишту...

То вече Мића и Ђура доведоше Ђурђију....

III.

Све се сврши како треба. И помиримо се с Дудијом, и проведосмо свадбу. Јадна наја није ни о свадби на миру била. Сватови су несретни. «Они нису људи», велимо ми, сељаци. Ајд што побише 'нолике кокоши и све што починише, него се несретни Ћоса Пурин попе на дуд и привеза оканицу с вином за гране, па после натера нају те оде на дуд те ми је скиде. И још пуно комендије...

Свадба се сврши — сватови се разиђоше, Ђурђију већ убрадили. Млада од тог света! О трчи, о ради, о умиљава се ко мачка! Наја већ поче да жали што је на њу викала. Свима нам је тепала. Нају је звала: *мајком*, мене *голубом*, Смиљу *шећерком*, 'Бошу *лабудом*, а Перицу *златаном*.

Свакад је пре свију на ногама. Дочека те ладна вода, ометена кућа, чиста обућа, наложена ватра — ама све! Полије нам, децу мије и чешља — не дâ се наји ни зашто приватити.

Мића весео, дигô главу па све у небо гледа. Једанпут га затечем где с најом разговара:

— Је ли најо, да није онако кó што ти рече?

— Није рâно.

— Је си ли, најо, задовољна?

— Никад боље не тражим! — рече наја а очи јој заводниле од радости.

Једног дана дође нам и Цвета врачара. Пита нају:

— Како ти је снâ?

— Не може боље бити! — вели наја.

— Е! — рече Цвета — ново сито о клину виси!

— Није, није! — вели нана.

— Она је Дудйна кћи. Немој ти мени ништа говорити! Видећеш!..

Одједаред омрзох на Цвету.

Кад она оде рекох наји.

— Ама, славе ти, шта тâ дроби?!

— Е дијете; шта му знаш?

— Немој најо молим те!

Наја само ману главом па — ућута.

Мића је опет пост'о — стари Мића. Заједно смо опет ишли на рад, заједно смо уживали, — само сам ја сад још једнако слушо́ како Мића хвали Ђурђију. Неки пута и мене самога стид кад јој окупи тепати. У кући стара срећа: нико никóме ни: потамо се. Опет су причања у вече, па, боме, и песма. Ђурђија и Смиља запевају па се ори!

Дудија нам је пре ређе долазила и ако је у комшилуку, а сад — ето је сваки дан. Седи с најом па се разговара; и наја њојзи често одлази...

Једног дана рече ми Мића.

— О Милане!

— Шта је?

— Ја бих ти нешто рек'о?

— Ајд реци!

— Да ми подигнемо једну зграду; а?

— Каку зграду?

— Вајат за тебе.

— Оћемо ли моћи?

— Ето ґрађе у шуми; ево мàла, хвала богу, доста: продаћемо што год па да платимо мајсторе.

— Јес' говорио наји што о томе?

— Нисам; ајд да је питамо!

Наја не рече ништа против тога.

Очекасмо божићни месец па да сечемо грађу, јер знаш, онда је дрво најболе: нема црвоточине. Елем, осекосмо јапију. Трговци се јавише те продасмо свиње добро па би и новаца; још и претече преко рачуна. Онда ја рекох Мићи:

— А како би било, да ми, за те новце, узмемо црепа па да покријемо и ову кућу.

— Врло добро — рече наја.

Ето тако ми лепо све: миц-по миц, па подигосмо и вајат и покрисмо кућу црепом, и претресосмо остале зграде. —

У селу су лепо о нама говорили... Нећу да говорим да би газда Матија... али други имућни људи који су год имали женско у кући, дали би ми кад бих поиск'о.

А и време је да се и ја женим, јер, ево, сустиже ме Смиља. А боме и ја сам пост'о кевиљ; умео сам да намигнем па да се не стидим. Па још кад засвирам у двојнице — е домамио бих је чак из доње мале...

И ја сам имо своју цуру, Соку чича Петрову, баш њу главом... Јако није онака, али онда беше девојче к'о моловано!... Кад је погледам иду мравци уза ме...

Лепо ти ја кажем Мићи да ми се Сока допала. Мића то каза наји, а наја Јелици чича Петровој. Док длан о длан — ствар готова. Чича Петар поручује да дођемо да је испросимо.

Састасмо се у вече крај ватре. Наја поведе о томе разговор.

— Што да је просимо? — питаше Мића.

— Ја како ти оћеш? — рече наја.

— Нека је доведе к'о и ја.

— То не може бити! — рече наја.

— Зашто не може? Ваљ'да што је чича Петрова?

— Јес, за то.

— А како сам ја?

— Ти си друго.

— Што сам друго?

— Ти си тако хтео!

Мића ућута.

— А што, најо, тако? — питаше Ђурђија и ја видех како на њој дркће кошуља. Сад први пут назва нају: најом.

— Како? — питаше наја.

— То није право! — рече она.

— Па шта ћу ја! Друкчије се не може!

— Па не мора је узети! — рече Ђурђија.

— Е да! — рекох ја.

— Па јес, голубе, не мораш је узети!

Мени јурну крв у главу.

— Шта велиш? — питах гушећи се.

— Нисте ни мене просили — рече она.

— Ко ти је крив што си сама дошла? — питаше је наја.

— Ја оћу да и она сама дође! Нећу ја да је она боља од мене!

— Језик за зубе! — рекох ја.

— Не може бити! — рече она.

Ја цикнух. Мића скочи и стаде између мене и ње па рече:

— Милане! Ово је моја жена!

— Онда је поучи како ће да се са старијим разговара. Немој да је ја учим!

— А шта би ти? — питаше она.

— Ђурђија! — рекох ја — не навлачи ме на зло!

— Ђурђија, ћути! — рече јој Мића.

— И ти си ми човек! И ти гледаш кад он на мене руку подиже!...

— Умукни! онемила да бог да!.. викну наја.

Мића је узе за руку и изведе.

Наја плакаше:

— Ај Дудијо! Дудијо!... Зар ти мало беше што си свој дом замесила, него оћеш и ово моје сиротиње да изделиш?... Бог ти судио!..

IV.

Насташе опет црни дани за нашу кућу. Наја само плакаше; проклињаше Дудију на сваком кораку. Ђурђија праскаше и викаше: Мића не зна ни сам шта да ради. Наји га је вукла крв и млеко које га је одхранило, а Ђурђији — очи... Он је сиромах хтео, што но кажу, и мачке да нарани и лоја да остави... Иђаше као луд; незнађаше где главом ћудара.

Међутим ја сам хтео да се женим. Ја оћу Соку. Наја ми одобраваше. Једанпут уватих и Мићу и ишчитах му добро. Али Мића не смећаше од Ђурђије.

Пољути се наја па оде у амбар, накупи неколико арара жита. Таман она из амбара, а Ђурђија пред њу. Ја стојим пред кућом.

— Шта ћеш ти у амбару?

— Што се тебе тиче?

— Тиче ме се — рече Ђурђија — не дам да се краде моја мука! Оћеш да жениш сина, па мојом муком: да бог да вам пресело!

Ја незнам шта ми би. Само кад погледах, а пред-амном лежаше она онесвешћена.

— Што је уби? — питаше ме наја.

— Нисам зар?

У тај мах дође Мића. Погледасмо се крвнички па — за ножеве...

Диже се зàпевка — дуга у небо! Допадоше комшије, слеже се готово по села. Наја стајаше међу нама; Дудија стајаше крај онесвешћене ћери па довикиваше Мићи:

— Шта их гледаш; што их не покољеш?!

— Зар ти, Дудија, и овде завађаш? — питаше кмет, улазећи у авлију.

— А моје дете, моја Ђурђија! — викаше она.

— Неће јој бити ништа! Ево је отвори очи! — повикаше неки.

Мића се окрете и оде Ђурђији. Диже је полако и одведе у вајат. Свет се само згрцаваше у нашу авлију. Питаху и мене и нају и Смиљу и једни друге, шта је то било. Душе ми моје ја нисам ништа знао! Наја престрављена, пружаше руке па дрхћући и кроз сузе причаше ово, што ја сад испричах, па онда како сам се залетео, како сам је с леђа дочепó и бребнó о ледину.

Кмет позва и мене и Мићу у судницу. Идем, море, а ноге ми клецају, кó да ће да ме обесе! Никад ти ја са судом нисам посла имó!.. Како ми је било не могу ти исказати: узмутила се сва утроба у мени; тумарам кó да сам пијан.

Дођосмо. Кмет уђе у судницу. Зазвони неко звонце, а нама Јеремија кнешчић рече да идемо унутра. Уђосмо. Кмет сеђаше са још два човека. Толико сам се узбунио да нисам познавó својих сељакâ...

Он нас питаше о свему: шта је и како је; како је то било? Мића му исприча па онда испричах и ја. Онда нам он рече да изађемо напоље. После нас опет позва па нам рече да смо осуђени да лежимо у апсу, оба, по четири дана....

Одлежасмо. Кад изађосмо из апса Мића рече кмету да оће да се одели од мене.

— Да ти ниси још под туторством? — питаше га кмет.

— Ја имам 21. годину — одговори Мића.

— Ко вам је тутор?

— Чича Петар.

— Јеремија! — викну кмет.

— Чујем!

— Иди дозови овамо Петра Вуковића.

Јеремија оде.

— А ви очекајте — рече кмет.

Остасмо сами. Нас су, знаш, били раздвојили у апсу.

— О Мићо!

— Шта је? — рече он осорљиво.

— Ти ћеш да се делиш?

— Ћу!

— А што?

— Тако!

— Није то лепо!

— Морам кад сам међ самим душманима.

— Кога ти називаш душманима? Зар нају и мене?

— Јес!

— А шта ћеш ти кад се оделиш? Знаш ли ти да има нас четири на талу?

— Знам.

— Знаш ли ти колико ће ти припасти?

— Знам.

— И ти опет ћеш да се делиш?

— Ћу!

— Е добро Мићо! Немој се кајати!

— Никад.

— Добро, добро!

— Никад! Никад! Никад!

Ућутасмо. Седели смо по дуго док једва ево чича Петра. Назва нам бога и оде у суд. Позваше и нас.

— Ви ћете да се делите? — Питаше кмет.

— Ја ћу — рече Мића.

— А ти? питаше мене кмет.

— Ја нећу. Ал' кад Мића ће, шта могу ја?

— Није то лепо од вас! — рече кмет.

— Ја нећу с њим више из једног чанка срката, па да бих у Босну отишо! — рече Мића.

— Петре! — викну кмет. — Да ли је овај пунолетан?

— Јесте. Лане је вук'о коцку.

— Е добро... Ал' најбоље ће бити да се ви намирите.

— Намирићемо се кад се изделимо, — рече Мића.

— Е добро. Ајд сад!

И ми изађосмо.

Чича Петар, други добри људи, све је скочило да се намиримо. Али Мића не хтеде. Узалуд су му говорили да ће он пропасти, да ће од глади скапати по његовом талу — Мића не слуша....

Дођосмо кући. Мића оде у свој вајат. Ђурђија већ беше устала. Није јој ни ђавола!.. Само се мене прибојава... Дудија беше ту, у вајату. Она је подговорила Ђурђију те је, док смо ми у апсу лежали, ишла у Шабац доктору.

Наја, Смиља, деца, — све беше у највећем страху, Наја једнако плакаше и проклињаше Дудију. Кад смо у авлију ушли истрчала је, сирота, пред нас, али јој Мића окрете главу и не хте је ни погледати.

— О видим ја: то су чйни! — викну наја.

— Остави га, најо, па ајдемо у кућу.

Она се заплака и пође замном.

— Шта је? питаше ме плашљиво.

— Ништа — одговорих ја — оће Мића да се дели.

Она посрну. Смиља је прихвати....

Тога вечера умре јадница проклињући Дудију. Мића јој не дође на сарану.

Кроз недељу дана и ми се поделисмо....

V

Није наја цаба казала да су оно чйни. Мића, не само да се са мном подели, него оде са свим из авлије

— он оде у Дудйну кућу. Ја, истина, да сам се с њим поделио, ал' сам га опет жалио. Жао ми је, браћа смо! Неки пут, ноћу, падне ми на памет како смо лепо живели, како смо слошки радили — па се сит исплачем. Жалио сам га и за то: што је пост'о лупача оних двеју жентурина. Он је, сиромах, мор'о играти како му оне свирају. Нек му н. пр. рекну, да изађе бос на поље, па да дрежди пред вратима — он је се с места покорио! Он не имађаше више своје воље; он не имађаше више, што ми сељаци кажемо, «лика свога» — он беше метла којом је се свуда чистило... Па ако то нису чйни — ја не знам шта је!...

Свему злу крива је Дудија. Ја сам, тек сад, дозн'о да је она на нају страшно мрзила; да је она наместила да се Мйћа и Ђурђија заволе; да је грдила Ђурђију што она у кући послује; да је спремила и потпалила угарак у нашој кући. Кад сам то чуо — хтео сам је убити!.. «Ал', опет», помислим се, «ко да због једне бабускере иде на робију!»...

Мића беше све несретнији. Док је у задрузи био била је, бар, Ђурђија поштена жена, а како се одели, она се проскита... Сиромах Мића мор'о је више пута бруку и покор очима да гледа. Кад би тако шта смотрио, потрг'о би нож и полетео тамо — ал' један поглед Ђурђйн беше кадар да га обустави... Он би оборио главу, спустио нож у цагрије, уздан'о тешко, па би отиш'о.

Сигурно му је тешко било, кад се пропио... Хтео је ваљда, јадан, да у пићу своју муку заборави. Где би год на свадби, слави, дући или крштењу био — вратио би се пијан. Онда је певао и поскакив'о с ноге на ногу...

* * *

Пошто је наји истекла година, ја се оженим. Узео сам Соку чича Петрову. С њом живим не може лепше бити. Имам већ и четворо деце све ко: златне јабуке!...

Смиљу сам уд'о у добар дом; Ђоша и Перица сад су са мном; ено их раде ко соколови. . .

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Лане се вратим с границе на Туцин-дан. Био сам у II. позиву. Нисам ни био у борби. . . Дођох кући па сео те се веселим са мојима. Никако ми умор и не пада на ум! . . Ал' сам одспав'о слатко ону ноћ! Из јутра устанем и изађем на поље. Мраз како је богу воља! Погледам нешто на капију, па ми се учини, да се нешто бели. Приђем да видим — човек. . . Дигнем га и једва увучем у собу. Завирим у лице да видим ко је. . . кад — а оно Мића. . . Сав се укочио! Принесем га вуруни да га разгрејем. . . Он отвори очи, погледа ме, промумла нешто па их опет затвори. . . . У расвитак је отиш'о богу на истину.

Баба Дудија умрла је пре пô године у највећим мукама, а Ђурђија је још жива. Можда је и ти познајеш?...

Ето шта су у стању да учине чйни. . .

То ти је, брате мој, — да ти онако, по књишки кажем — Мићино «житије».

Можеш га, вала, ако оћеш и у књиге исписати. . .

Свилеува.

Јанко М. Веселиновић

КАРАЂОРЂЕ И АУСТРИЈА

један прилог за историју спољне политике нове српске државе

Тек што је почела буна на дахије, месеца Маја 1804 године, неколико дана пре састанка, који су 10 Маја 1804 имали изасланици београдског паше и српских уста-

ника у стану аустријског команданта у Земуну — *изјавио је Карађорђе* једном аустријском официру, за кога је знао да ће његову изјаву доставити куд треба; изјавио је капетану *Шаитинском* ово: Српски народ не може и неће више да остане под самовољном и неправедном владом Портином. *Жеља је целога српског народа да дође под владу аустријскога дома. Све је готово да се Београд, Шабац и Смедерево понуди Цару и да се замоли да пошље једног царског принца као свог намесника.* Ако Аустрија не буде хтела заузети земљу, то ће Срби, *и ако врло нерадо,* бити *принуђени* да се обрате другој једној сили само да се хришћански народ избави из турског ропства.*)

Ова је изјава одмах достављена цару Аустријскоме Францу, који ју је предао на оцену својој влади. Колоредо и гроф Кобенцл поднели су о тој изјави Карађорђевој овакав реферат (од 25 Маја 1804) Цару.

«Примити једну провинцију, која се сама предаје, па ма како да је та предаја свечана и по слободној општој вољи, и ма како да би било корисно примити је, било би јавно повредити државну верност и религију, а то се не може ни помислити код Цареве вере, а већ и да не говоримо о непрегледним последицама, које би код свију великих сила неизоставно изазвала тако произвољна и опасна одлука. Са овог двојаког гледишта ваља ову понуду одбити. Али на сваки начин ваља се овом понудом користити, те да се уверавањем поменутог доста

*) Adolf Beer, Die orientalische Politik Oesterreichs seit 1774. Prag und Leipzig 1883, страна 184,

Осем тога, и славни историк српске револуције, *Леополд Ранке* потврђује овај факт.

«Карађорђе понудио је цару Францу српске градове па чак и Београд да му уступи ако их освоји, и да целу земљу доведе у подаништво аустријско. Цар Франц одбио је понуду, али се њоме користио да обрати Порти пажњу какве прохтеве Србија добија да се отцепи, како би она угушењем переда то преухитрила» види: L. von Ranke, Serbien und die Türkei im XIX Jarhundert. Leipzig Berlin 1879. Страна 125.

знатног србијанског народа о најмилостивијем благовољењу и саучешћу Вашега Величанства, поуком, како је за сада немогућно да он припадне икоме другом осим Порти, и како је баш сама Порта добро расположена према њему, најзад обећањем, да ће се Ваше Величанство заузети за Србијанце код њиховог Суверена — да се свим побројаним: осигура на сваки случај наклоност Србијанаца за узвишени дом Вашега Величанства, што би, ако ни за што друго, било корисно за што већу сигурност трговине и промета када се поврати мир.

«Што се тиче Порте, држимо да би ваљало одмах преко Интернунцијуса Вашега Величанства, јавити јој, како је без успеха остао састанак у Земуну, протумачити јој како њена крајња запуштеност изазива рђаво расположење у оном знатном хришћанском народу, које се све више шири тако, да је дошло до тога, да Срби изјављују како ће градове, кад их отму, предати Вашем Величанству са додатком да ће се, ако их В. В. не прими, морати обратити другој сили. Том приликом требало би да интернунцијус дода: како је Ваше Величанство понуду одбило, јер се она не слаже са непоколебљивим начелима религиозног поштовања В. В. наспрам међународних уговора, и са интересом који В. В. има у одржању Турскога царства. Он би имао даље додати, како је Ваше највише пријатељско-суседско старање већ благоволело цељисходном поуком одвојити оправдану мрзост Србијанаца на Дахије, од њихових заслужних осећања наспрам њиховог законитог Господара, те тиме порадити да се Срби поверењем поврате својој оданости Порти. Али у исто време требало би да Интернунцијус пријатељски протумачи разним члановима турскога министарства, колико је нужно да се они несрећни Хришћани престану гонити строгошћу, или напуштати њиховој судбини, већ да се напротив свима могућним срествима придобију, да се нађу путеви измирења, како би што ско-

рије престале сцене које само шкоде унутрашњем и спољњем угледу Порте. Требало би овластити интернунцијуса да уђе у поверљиву расправу и самих срестава и путева којима би се могли уклонити дахије, који су не само веома шкодљиви за интересе Портине, него и досадни за ц. кр. граничаре, а опет да се не повреде осећања јаничарскога кора; он би најзад имао да изјави готовост Највишега двора суделовати пријатељски да се поврати мир у оној провинцији. Држимо уједно да би добро било поверљивим путем саопштити целу ствар и Рускоме двору казавши му, какво је држање усвојено на Највишем месту. Ово би требало једно с' тога да се претекну евентуални покушаји оних хришћанских и то православних подајника, те тиме да се не само примером В. В. смете можда готовост Русије угазити у тако што, него и да се још боље несумњивим доказом утврди вера рускога двора у непоколебљиви систем Вашега Величанства за одржање турскога царства.

Ако би међутим ма с које стране дошле молбе ц. кр. граничарским властима за посредовање, ми смо тога немеродавног мишљења, да би их требало примати пријатељски и с учешћем, и да би требало радити све што се може да се бар до одговора из Цариграда обуставе непријатељства.

Али све зависи од најмудрије оцене Вашега Величанства.

У Бечу.
25. Маја 1804.

КОЛОРЕДО
ЛУДВИГ ГРОФ КОБЕНЦЛ

На овоме реферату написао је Цар ове врсте:

«Одобравам ваше мишљење, само желим да се Србијанцима Хришћанима не казује о добрим расположењима Порте насцрам њих више, него што их Порта до-

[1]) Види Вас. I. с. страна 787—789.

јеста покаже, даље желим да се учини све што треба како они хришћански подајници из Србије, који су се Мени обратили за заштиту, као и они који су понудили потчињеност, не би били остављени освети Порте, како их она за то не би гонила, казнила или злостављала; најзад имаће државна канцеларија пазити на то да поука Србијанцима-Хришћанима, да понашање Наших војних надлештава и појединих лица у догађајима који се могу десити, потпуно одговара овим предлозима, које ја, са горњим изменама, одобравам

ФРАНЦ[1])

При свем том што *Аустрија*, због свог «религиозног поштовања» међународних уговора, и да би дала Русији непобитни доказ у своју непоколебљиву систему за одржање турскога царства, — *није хтела примити понуду Карађорђеву*, опет он, годину дана доцније, дакле пошто је српска устаничка војска отела Смедерево, победила новога београдског пашу, који беше пошао у помоћ Београду, пошто Турци беху сатерани у три града: Београд, Шабац и Ужице — дакле кад Србија беше у релативно добром изгледу на будућност, опет велимо Карађорђе обраћа се писмом од 6 Јуна 1805 «an den Landescommandirenden Baron Geneczyne» у коме се вели ово:

«Јављамо најпокорније да је хвала Богу све добро. До данас имамо 97,000 људи под оружјем. Непрестано добијамо извешћа из Босне, Софије и Скадра, како се Турци спремају да нас са свију страна нападну. Помоћу Божијом надамо се одолети. У *овом положају*, молимо и препоручујемо се Царској и Вашега Превасходства милости, јер се мудрој оцени не може сакрити *коме смо ми управо одани, за кога ве ми мучимо и крв проливамо, и ми се уздамо да ће ово најзад бити од користи Царскоме Двору*. Најзад молимо да нам се што скорије пошље муниције преко српских трговаца Милоша Пер-

[1]) Ваег. I. с. стр. 790.

чевића, Димитрија Марковића и Драгутина Милутиновића. Даље молимо за једнога топцију, и ако може бити за један стари топ. *Ми ћемо све готовим новцем платити. После Бога, надамо се једино у Царски двор*».

пајпонизнији слуга[1])
ЂОРЂЕ ПЕТРОВИЋ ЧЕРНИ
српски командант
СИМА МАРКОВИЋ оборкнез
ЈАНКО КАТИЋ, оборкнез.[2])

Историк аустријске источне политике, пошто је цитирао горње писмо, додаје лаконски:

«Дворски ратни савет одбио је ову молбу».

У пркос овако «sproede» држања аустријског, Карађорђе посла у Фебруару 1806 једну депутацију у Беч аустријском и руском цару, у којој је био: прота Матија Ненадовић, Грујевић и Урошевић. Али тадашњи министар спољних послова, гроф Стадион, био је односно држања Аустрије наспрам српског устанка истога мишљења као и његови предходници. И ако је увиђао да је трајање «немира» на аустријској граници опасно за њену сигурност и за њену трговину и промет, као и то, да се тиме отвара широко поље «туђим» плановима, опет није држао да је цељисходно умешати се, па макар да их је порта на то позвала. По Стадионовом мишљењу беше се тај Портин позив одоцнио, а друго, према ономе што је Реис-ефендија казао интернунцијусу, није било никаквог успеха за посредовање.

«Јер — пише Стадион у своме реферату од 6 фебруара 1806 цару — како може голи позив да се Срби разиђу и да положе оружје, без икакве друге утехе осем да ће од Порте добити амнистију, имати икаквог успеха код људи, који су с оружјем у руци извојевали

[1]) У немачком преводу стоји Knecht....

[2]) Baer, l. c. стр. 188.

себи право да се једноправно погађају са својим досадашњим господарима? Посредовање Аустрије било би таман згодно да компромитује достојанство највишега двора и саме порте, и да код Срба у место поверења изазове подозревање, у место уздања, очајање.» Његово мишљење беше да се преко надлежне ђенерал-команде објави и Србима и Турцима да им се ни једнима неће пропуштати храна, ако се лепим начином не изравнају.

Царево решење на овом реферату гласи:

«За изравнање свађе између Турака и Срба ваља се заузети код турскога цара. За то ће министар имати одмах да одправи потребне инструкције интернунцијусу. Цару Александру да пошље писмо које су Срби зањ донели, а петрбуршком кабинету да јави шта је Аустрија предузела по тој ствари. Српске изасланике, који су у Бечу, да прими и тачно саслуша дворски секретар Валенбург, да их у смислу царевих намера поучи, и да им каже да иду кући. Министар има најзад у договору с ерцхерцегом Карлом наредити што треба, да се граница очува од сваке повреде или насиља како са турске тако и са српске стране».

У след ове цареве заповести, позвани су српски изасланици да дођу 28 фебруара у 7 сах. у државну канцеларију и да упитају за секретара Валенбурга. Они дођоше па изјавише своју молбу да им се дозволи не само појединцима него и већим гомилама, ако би дошли без оружја, или би га на граници положили, да пређу у Аустрију. На питање шта мисле радити како руски цар није у Бечу, одговорише, да у толико више морају молити Аустријског Господара; како је Русија далеко, а њима треба брзо помоћи, то они моле да се писмо руском цару пошље приликом (gelegentlich). Па онда стадоше цртати своје стање као врло критично. Истина имају 40.000 људи под оружјем, могли би тај број и до 100.000 увећати, али немајући муниције не могу одолети

турским војскама које се приближују са свију страна. Они ће за цело пропасти, ако се цар аустријски не смилује на њихову патњу и оданост једног суседног народа те им пошље снажну помоћ. Њима треба, *вештих вођа, поглавито регуларних трупа*, ратне опреме и муниције. Они су управо за то и дошли овамо, и донели су за ту цељ *нарочито овлашћење*.

Њима одговорише: како је цар увек имао саучешћа у њиховим страдањима, како је вољан да им помогне, те ће се баш заузети код султана за њих, али како је Аустрија сада у пријатељству с Турском, баш се никако не може ни помислити на то да Аустрија пошље војске и муниције. Дакле нека се окану тога посла, не треба да се варају и да губе време празним надама, него да ставе таке услове, на какве Турска може пристати, па ће их цар код Султана потпомоћи. Депутирци рекоше да су врло захвални за то уверавање, али они се тиме не могу задовољити. Њихова је једина жеља да добију аустријске војске у помоћ, јер ће без ње пропасти, и свака би друга помоћ доцкан стигла. Неколико пута су понављали тај свој захтев, да им се даде војске у помоћ, и ако им је толико исто пута казано да то никако не може бити, а и кад би могло, да би то више наудило него користило њиховој ствари. Јер, ако би им Аустрија дала трупа и муниције, то би значило отворено непријатељство противу Турске, и за то би требало да цар погази своју заклетву, а он то неће никад учинити. Природна последица био би рат Аустрије с Портом, а онда би се и обострани савезници умешали.

Ово као да учини некакав утисак на српске изасланике. Поћуташе мало замишљено, па онда се вратише опет на своје, уверавајући да су сад за цело пропали. Секретар се трудио да их охрабри, престављајући им како људи који су ето издржали трогодишњу борбу, за цело ће се моћи држати још неколико месеци док Аус-

трија за њих у Цариграду изради удесне услове. Пре него што се борба на ново отпочне, нека они моле Султана да опрости што је било и нека за будућност траже такве наредбе за своју сигурност, какве год Мухамедански владар може дати Хришћанима.

Изгледаше као да је ово тумачење унеколико умирило изасланике и они изјавише да се са свим ослањају на заузимање аустријског двора код Султана.

7-ог Марта 1806 позвао је ерцхерцог Карл и Карађорђа и Турске команданте да привремено обуставе непријатељства. Цар је писао султану. Барон Ширмер добио је налог да се са Портом саветује о условима под којима би се могао мир закључити, и да понуди пријатељско посредовање Аустрије. Командантима на граници наређено је да и веће гомиле Срба ако дођу без оружја или драговољно положе оружје, пуштају у Аустрију.

Порта је одбила аустријски предлог. Она је — вели — имала доста призрења спрам тих бунтовника и т. д.

Она партија међу вођама првог српског устанка, која је од почетка више вукла Русији, беше победила. Срби се обратише у Петрбург, и Родофиникин беше у Србији. Шта је он у Србији радио, то ћемо мало даље видети.

Али при свем том што је у неку руку био склоњен савез са Русијом, Карађорђе изјави жељу да се лично састане са фелдмаршалом *Симбшеном*, и састаше се у почетку Априла 1808 у пограничној караули «Мртва стража» на Сави. Том приликом говорио је Карађорђе врло опширно о одношајима Србије. По њему, Срби имају за срећу, што су се ослободили турскога ропства, да благодаре једино помоћи Немаца(?) и Његовом Царском Височанству ерцхерцогу Карлу(?) У толико им је више морало бити жао, што је цар лане, по савету мађарског сабора, српски народ, који је свагда био веран и одан Аустријскоме Дому, не само напустио турском свирепству

него још и наредио да се обустави на граници храна и цебана, коју су Срби већ платили били. Пошто се аустријски двор није хтео обазрети на српске молбе и понуде, онда су се Срби, лане, обратили у Петербург и добили су новаца, муниције и руских помоћних трупа за борбу око Видина и у тимочкој долини. Осем тога Русија је послала и статског саветника Родофиникина као свог ђенералног конзула у Београд; али Русија поред свију својих обећања, није у стању ове године помоћи Србима са храном, а у томе су најоскуднији. У почетку прошле зиме дошла су у Србију два француска официра, који су понудили два милиона гроша, ако Срби хоће да се ставе под Француску заштиту. Он, Карађорђе, одговорио је и њима и руском ђенералном конзулу, да српском народу нема помоћи од новца, па макар га било и више милиона, јер ће он сав помрети од глади, ако се не отвори граница на Сави и на Дунаву, ако им се не допусти да увозе храну, оружје и муницију. И руски конзул и француски официри обећаше, да ће се њихови дворови заузети, да им се тај увоз из Аустрије допусти, али до сада нема од тога ни трага; у овој невољи, која је сваки дан већа, совјет и народне старешине уверени су, да, узевши у обзир запето стање између Русије и Француске, не остаје никакав други спас, него опет да се моли Цар Аустријски за заштиту, не би ли он, који је положио темељ њиховој срећи(?) исту и довршио. Он је чуо да Симбшен зна српски, и да је још из малена пријатељ српскога народа, за то је дошао да га моли да испуни његову, совјета и целога народа жељу, која не жуди само за *заштитом* Аустријском, *него да Србија постане саставни део аустријске монархије. Пола је Срба већ и онако у аустријској војној граници.* Али он (Карађорђе) ставља следеће услове: никако не сме Србија ући у састав угарскога краљевства, него се има управљати као војна граница по немачким законима, неза-

висно и од саме мађарске царине, слободна од сваког верозаконског упливисања, под владом самога Цара, који би над њима владао преко својих војних старешина. Он ће бити први који ће учити аустријски зекцир. Аустријски цар нека не приморава Србе да граде са Турцима мир, док не освоје Ниш и остале делове Србије, а он то може брзо постићи, само ако му се даде топова, муниције и неколико артиљериста, који би се могли обући у српско одело. Срби нарочито моле за знатну количину хране, која би се сиротињи раздала на отплату, на заједничко јемство. Карађорђе је завршио своју беседу овим речима «*Изради нам то од нашега законитога* (von unserem rechtmaessigen) *Цара и Оца, па онда ради с нама и са Србијом што хоћеш*, што хоћеш и што мислиш да можеш учинити са добрим солдатима, који су сви готови да с тобом иду до Цариграда».*)

Симбшен је у след овог рапорта добио наредбу да помоћ у житу и брашну сигурно обећа, али под условом: да «*Срби даду једну стварну залогу своје привржености и постојанства*» а то је — да београдски град повере аустријској војсци. Преговоре има он тако водити, да Срби сами дођу на ту идеју. Симбшен је даље овлашћен најпрецизније обећати, да се Србија неће никада с Угарском спојити, да се у њој неће никада по угарским законима владати. Ако наступи опасност да Русија узме Београд, онда се овлашћује Симбшен да поседне Београд и не питајући у Бечу.[2])

Симбшен позва Карађорђа на нов састанак, но овај одговори да мора на Дрину куда наваљују Турци, али он шаље своје секретаре *Јевтића* и *Младена*, у које он

*) Рапорт Симбшена ђенералисиму Ерцхерцогу Карлу, писан у Земуну 5 Априла 1808. види Ваег, 1. с. 204—207.

[2]) Писмо ерцхерцога Карла Симбшену од 14 Априла 1808 Ваег 1. с. страна 208,

има највеће поверење.[1]) Симбшен одговори да и он не може доћи на састанак, јер баш сад мора да прати ерцхерцога Лудвика, који обилази његову команду, али он је одредио четири заступника, којима је дао «упуство овлашћење и силу» да са изасланицима Карађорђевим дођу до закључка.[2]) Та четворица беху: Пуковник *Перс*, потпуковник *Станисављевић*, Bürgermeister *Хаџић* и трговац Милош *Урошевић*. Инструкција од 20 Маја, коју им је издао Симбшен гласила је овако: «Ако се Београд преда Аустрији, била би комуникација са аустријским државама непрекидна, и Срби би могли добијати све што им треба за издржавање и одбрану; баш и у најгорем случају, био би им Београд и пограничне земље аустријске прибежиште куда би могли склонити своје породице и покретно имање. Аустрија би поседајући Београд узела на се обвезу да брани Србе против сваког непријатеља, да их снабдева оружјем и муницијом, да очува град у доброме стању; народне воће и совјет били би самостални у својој власти, Србија би задржала своје садашње уређење, док се дефинитивно не реши њена судбина. Приватна имања била би неповредива. Град се не би никада предао непријатељима Срба, а после уговореног мира у Србији не би се никада заводио угарски устав, већ устројство војне границе.»[3])

Пуковник Перс водио је одиста преговоре са Јевтићем, који је о њима рапортирао Карађорђу и од њега очекивао заповест «под којим условима да цео српски народ ступи под височајшу аустријску заштиту.»

Дотле је била дошла ствар, када је руски конзул у Београду, Родофиникин успео да сазна за ове тајне преговоре између аустријског фелдмаршала Симбшена и

[1]) Писмо Карађорђа Симбшену од 5 Маја 1808.

[2]) Писмо Симбшена Карађорђу од 20 Маја 1808.

[3]) Baer l. c. стр. 208.

Карађорђа, и онда наравно *Карађорђева жеља «да Србија постане саставни део аустријске монархије»* морала је остати неиспуњена, јер кад је руски посланик у Бечу, кнез Куракин, показао грофу Стадиону француски превод Карађорђевих и Симбшенових писама, Аустрија је ударила у инћар. Запрепаштени гроф Стадион уверавао је да за то ништа не зна, да сумња у аутентичност писама, да је Милош Урошевић један интриган и ништа више, и т. д.

Тако пропаде и аустријска намера да се Карађорђевом помоћу дочепа Београда.

Српски устаници наставише сами борбу с Турцима, Сима продре у Босну, Карађорђе дође до новог Пазара, али се морао одмах вратити, јер главна турска сила под Хуршид-пашом беше приморала јуначког војводу Синђелића да са својим соколовима одлети у облаке, и беше дошла до Мораве. Срећом по Србе у Августу 1809 пређоше Руси Дунав те примораше великог везира да тамо привуче турску војску.

«Несрећни течај ове борбе распламтио је неслогу међу српским кнезовима, који сву кривицу, што им је Русија онако незнатно помагала, приписиваху Карађорђу, *јер се он непрестано носио с планом да потчини Србију Аустрији.*»[1])

И дојиста 2 (14) Априла 1809 пише Карађорђе Симбшену како ће Срби на ново отпочети борбу противу Турске и моли за његово благовољење; у Србији се чуло да ће Аустрија да обнови своју борбу с Наполеоном, с тога он хита да пријатељски изјави, како Аустрија може слободно оставити своју границу на спрам Србије без трупа.[2])

[1]) Baer l. c. стр. 213.

[2]) Beer l. c. стр. 214. Међутим ово потврђује и *Ранке*, који вели: «Kara-Georg hat damals, 1809, wirklich auf Unterwerfung unter Osterreich Bedacht genommen und foermliche Anträge bei dieser Macht desshal gethan» (L. v, Ranke, l. c. стр. 141.)

Писмом од 16 (28) Августа 1809 моли Карађорђе најискреније за аустријску заштиту, *изјављује готовост да преда аустријским трупама* Београд, *Смедерево и Шабац.* У томе писму има и овако место «Родофиникин је ноћас из Београда побегао, он нас је издао и неверно оставио, а'не можемо разумети за што. Бог нека му суди» Карађорђе потсећа Симбшена на лањске преговоре, он би зацело *одржао своју реч*, али је Родофиникин уплашио све доказујући да би Аустрија Србе, кад би јој се потчиниили, просто предала Турцима.

Што су више Турци продирали, то се више, нарочито у моравским нахијама, изјављивала жеља за миром. *Карађорђе се обрати поново Симбшену с молбом да Аустрија поседне Србију војском.*[1])

Изгледа да је сада било у околини царевој људи који су желели да се ступи у преговоре са Карађорђем; али Метерних, који беше већ примио управу спољних послова, одлучио је да «ваља избегавати сваку компликацију.» Само је пристао на посредовање између Турака и Срба да се «немири» смире.[2])

Услед тога писао је Цар Франц Симбшену да изјави српским вођама, како му пријатељски односаји који постоје између Аустрије и Порте не дозвољавају да се активно заузме за српски народ, али је са задовољством готов да помогне обема странама да дођу до споразума на условима, које обе стране могу примити, и да је Интернунције већ добио упуства у томе смислу.

Писмом од 17 (29) Децембра 1809 формулисао је Карађорђе услове мира између Порте и Србије.

«Истина — вели се у томе писму — *жеља је српског народа непрекидна да своју срећу и благостање*

[1]) Ibidem стр. 215.

[2]) Реферат Метернихов од 10 октобра 1809 (Baer, стр. 800) у коме има и ово место «Србија *мора* припадати или Порти или Аустрији» али сад му није време итд.

нађе с осталим народима *под благотворним скиптром Аустрије.*» али ако би околности и политички одношаји били са свим противни овој жељи српскога народа, онда ће се он, до бољих и згоднијих времена, задовољити и с тиме да отоманској порти плаћа данак; али да би мир био сигуран и трајан, моли српски народ најпокорније и у синовљој оданости, да Аустрија посредује код отоманске порте да се дође до поравнања на овим условима: *Цар аустријски да буде покровитељ Србије*; општа амнистија за све што се догодило за време рата; изјава да се Срби неће нагонити ни на какав кулук, већ само да плаћају уговорени данак. Границе Србије да се одреде овако: од Саве дуж Дрине до састава те реке са Лимом, одатле преко Шаргана и Јавора дуж Голије до реке Студенице, дуж ове реке до Копаоника тако, да Копаоник и Самоков припадну Србији. Од реке Топлице преко Бугар-Мораве до извора Топлице и великог Тимока, и најзад дуж Тимока до Дунава. Једаи цар. кр. аустр. консул имао би своју резиденцију у Београду. Сваки важни предмет који који би светла влада хтела да пошље народу, имао би се послати преко Њ. ц. кр. Величанства врховном вожду и правитељствујуштем совјету. Стални заступник српског народа имао би се поставити у Бечу. Преговори мира имали би се водити на конгресу, за који би Цар место одредио, и на коме би били не само турски и српски изасланици, него и заступници других држава.»[1])

Како је Турска са своје стране тражила мир на основу цигле амнистије а под условима: да се Карађорђе и остале вође уклоне из земље, да о каквом страном протекторату не буде ни речи, да се «Срби одреку идеје о својој независности» итд., то је појамно, да од аустријског посредовања није било ни речи. Аустрија се стаде тако «неутрално» држати, да је на предлог Симбшенов, да се Србима пропусти извесна количина олова, барута

[1]) Baer l. c. стр. 217—218.

и кремења, Метерних изјавио, како се чуди таквом предлогу, који се никако не слаже са неутралношћу.

У Марту 1810 дође у Беч секретар совјета Југовић са оваковим писмом Карађорђевим цару аустријском:

«Највиша промисао, да би утешила очинско срце Вашега Ц. кр. Величанства, које се брине за благостање Својих верних поданика, и да би основала срећу многобројних народа, покренула је јуначки дух Његовог Величанства Наполеона Великог, да ступи у брак са Њеним ц. кр. Височанством великом кнегињом Маријом Лудовиком, многољубљеном ћерком Вашега ц. кр. Величанства, и највећи део од Европе, коме ова искрена веза двојих најважнијих дворова наговешћује златна времена, благосиља овај свети брак миропомазаних, као залогу опште среће. Да би у овој општој радости и весељу засведочили наше најтоплије саучешће, усуђујемо се и ми, српски народ, к ногама престола Вашег царско кр. Величанства, нашу срдачну радост побожно изјавити, молећи Благодетеља Творца, да благослови Младенце на утеху и трајну срећу обојих височајших дворова и многих, многих народа, у које се и ми рачунамо, јер ми признајемо, да је срећа нашега народа свагда зависила од височајшег Монарха Аустријског, јер се ми и данас надамо да ћемо његовом милошћу доћи до нашег ослобођења. Као што смо у нашем писму од 17|29 Децембра прошле 1809 године, за које смо најпокорније замолили командујућега фелдцајгмајстера барона Симбшена да га поднесе Вашему Величанству — свечано изјавили, да смо увек желели и сада желимо: да под славним скиптром Аустрије нађемо наше блаженство, тако и сада поверавамо ми и предајемо нашу судбину и судбину наше отаџбине, коју смо најскупљим пожртвовањем наше крви откупили, у руке Вашега Величанства и у руке Његовог ц. кр. Величанства Наполеона Великог».

«Монарше! Преко овог нашег изасланика, Ивана Савића-Југовића, који је секретар у народном совјету, падамо ми к ногама Вашега Величанства; не одбијајте ц. кр. Величанство, него благоволите утешити нас Вашим височајшим одговором. Препоручујући се височајшој милости, умиремо у најдубљем страхопоштовању и оданости за Ваше ц. кр. Величанство.

У народном сенату у Београду 4|16 Марта 1810 год.

КАРА-ЂОРЂЕ ПЕТРОВИЋ

ВРХОВНИ ВОЂ СРПСКОГ НАРОДА» [1])

Осем овога писма Југовић показа и *пуномоћије* потписано од Карађорђа и правитељствујуштаго совјета, које га овлашћује *да с аустријским кабинетом ступи у преговоре о поседању Београда.*

И ако је у исти мах стигао у Беч и глас да се једно одељење руске војске упутило у Србију, опет се Аустрија није решила да прими овако свечану и прецизну понуду Карађорђеву. Српском изасланику изјавише царско благовољење на поновљеним осећањима оданости и верности српскога народа, у које се никада није сумњало, дато му је хиљаду форината на трошак, али у главној ствари није постигао ништа. Само су му обратили пажњу да је «српски народ у инструкцијама, које је добио Симбшен, добио један нов доказ благовољења и очинске бриге Цареве за повратак мира на основу услова који осигуравају трајно благо Србије, и да према томе још остаје да Срби драговољно припомогну и са своје стране те да се дође до жељене циља»[2])

Међутим Русија беше себи Фридрихсхамским миром осигурала Финландију, а бечким миром ослободила и ону војску, која јој је требала противу Аустрије, те тако је у почетку 1810 могла много енергичније наставити свој

[1]) Baer, l. c. стр. 809—810.

[2]) Baer, l. c. — стр. 222.

рат противу Турске. Каменски доби 80.000 војске на расположење. Преговори које је Русија одавно водила са Србима, сада успеше. *Српска народна скупштина решила је већином гласова савез са Русијом, противу Карађорђа, који је бранио савез с Аустријом*[1]).

У иркос свега заузимања Карађорђевог за Аустрију, њено понашање за време целог првог српског устанка против Турске, учинило је да је Аустрија изгубила све своје присталице у Србији. «Ко зна — вели историк аустријске источне политике. — да ли је осталим српским вођима било икада збиља стало до савеза с Аустријом; *само о Карађорђу може се тврдити, да је више нагињао Бечу него Петрбургу.* Али руска партија, услед никаквог изгледа на аустријску помоћ, беше све више добила терена, и победила је».

Та је победа била тако радикална да ни сам Карађорђе није више смео да изађе на јавност са својим нагињањем Аустрији[2]).

ВЕРЕНИЦИ

ПРИПОВЕТКА АЛЕКСАНДРА МАНЦОНА

(НАСТАВАК ИЗ СВ. 57.)

Кад свршише обед, њих два наново се повукоше заједно на страну. После разговора, који је много дужи био од првога, неименовани оде у свој замак на истој мазги од јутрос; а кардинал даде дозвати парока и рече му, да жели да га одведе у кућу, у којој је била Лучија.

«О, високопречасни господине,» одговори парок; «немој да се трудите; ја ћу одмах послати, да овамо

[1]) Рапорт аустр. дворског ратног савета Метерниху од 4 јуна 1810 (Baer, l. c. стр. 225).

[2]) Baer, на основу једног рапорта Симбшеновог, l. c. стр. 238.

дође девојка, мати, ако је дошла, па и домаћини, и ако пресветли господин хоће, сви који желите да дођу.»

«Ја желим, да је сам походим», на то ће Федериго.

«Не треба ваше преосвештенство да се труди; ја ћу одмах послати по њу; то ће бити у часку,» наваљиваше на-зло-брзи парок — иначе добар човек — који није појимао, да је кардинал том походом хтео да укаже част несрећи, невиности, гостопримству и у исти мах и своме звању.

Али кад старешина изрази наново исту жељу, подчињени се поклони и кренуше се.

Кад се њих двоје указаше на улици, сви људи поврвеше према њима, те у часку пуно их се накупи и идоше поред њих ко је могао, а остали иза њих у гомили. Парок би им привикнуо:

«На страну, натраг, одлазите! ајде, ајде!»

А Федериго би му рекао:

«Пусти их само!»

Па би ишао даље, час дижући руку, да благосиља народ, час пуштајући је да милује дечурлију, која су му међу ноге долазила. Тако стигоше до куће и уђоше; светина остаде на пољу начетана. Али се у гомили нашао и кројач, који је ишао натраг с осталима, укочена погледа и зинуо, јер није знао, куда се иде. А кад виде ово ненадано куда, стаде се гурати, можете мислити, с каквом виком, кричући и опет кричући:

«Пуштајте да прође ко треба да прође!»

И уђе у кућу.

Ањеза и Лузија чуле су од улице, како граја све већа бива, и док оне премишљаше, шта ће то да буде, угледаше врата како се отворише широм и указа се порфироносни са пароком.

«Је ли ова?« запита први другога.

И кад овај даде знак да јесте, пође к Лучији, која је стала с матером, обе укочене и неме од чуда и од

стида. Али звук овога гласа, поглед, држање; а највише речи Федеригове брзо их повратише.

«Јадно дете,» рече; «бог је допустио, да будеш у велику искушењу; али ти је и то показао, да са тебе није скидао ока, да те није заборавио. Он те је здраву избавио, а тобом се послужио у велику послу, да једноме учини велику милост, а уједно многе да утеши.»

Ту се указа у соби домаћица, која је чувши жагор такође стала на прозор, а кад је видела, ко јој је у кућу ушао, стрчала је низ степенице, пошто се како је могла наместила; а скоро у исти мах уђе кројач на друга врата. Видећи да се разговарају, повукоше се обоје у кут један, где и остадоше са великим поштовањем. Кардинал их поздрави учтиво и настави разговор са женскима, уплећући у тешење по које питање, желећи да дозна, неће ли према одговорима наћи какву прилику да ономе учини добра, који је толико препатио.

«Требало би да су сви попови као и ви, па да малко стану на страну сиротиње, а није да помажу гурати их у незгоду, само да би себе из платке извукли,» рече Ањеза, која се осмелила својским и љубазним начином Федериговим, а једила се при помисли на господина дон Абондија, који је увек знао само другога да жртвује, па би још да им не да да олакшају срцу, да се ономе потуже, који је над њиме, кад се тако ретка прилика за то дала.

«Кажи само све што мислиш,» рече кардинал; «говори слободно.»

«Хоћу да кажем, да је наш господин парок чинио своју дужност, не би ствар дотле била дошла.»

Али кад кардинал наново наваљиваше, да се боље изјасни, нађе се она у неприлици да казује приповест, у којој је и она имала свога посла, за који није марила да прича, нарочито не таквом господину. Али нађе начина, како ће лепим да се извуче, те исприча, како је

венчање било одређено, како је одрекао дон Абондијо, не изостави излик са *претпостављенима*, који је он навео (о, Аньезо!), онда пређе на навалу дон Родрига, те како су били опоменути за времена и утекли.

«Али дабогме,» настави и доврши, «утекли, да наново доспемо у клопку. А да је господин парок био искрено казао, у чему је ствар, па да је одмах био венчао моју јадну дечицу, ми бисмо били одмах отишли, сви заједно, крадом, далеко, у какво место, где нас не би ни сунце знало. Овако смо издангубили, те је било, што је било.»

«Господин парок хоће за ово давати одвета,» рече кардинал.

«Немојте, господине, немојте!» рече одмах Аньеза; «нисам ја то због тога говорила; немојте да га карате, јер што је било — било; а онда ништа не би помогло; тако га је бог створио: кад би се овако што опет десило, он би исто тако поступио.»

Али Лучија није била задовољна тим начином, како су ствар приповедали, па додаде:

«И ми смо грешили; види се, да није била божја воља, да од ствари буде што.»

«А шта сте ви могли грешити, дете моје»? запита Федериго.

Ма да јој је мати гледала крадом да даде миг, Лучија приповеди, како је било са покушајем у кући дон Абондија, па заврши речима:

«Грешили смо и бог нас је казнио.»

«Примите из његове руке патње, које сте поднели, и не бринте се за остало», рече Федериго; «јер ко би имао разлога да се радује и да се нада, ако неће онај, који се напатио, а овамо хоће сам себе да окривљује?»

Затим запита, где је вереник, и чувши од Аньезе (Лузија ћуташе и оборила главу и очи), да је утекао из свога села, показа своје дивљење и негодовање и хтеде знати зашто је утекао.

Аљеза приповеди како је знала оно мало што је знала за Ренца.

«Чуо сам за тога момка,» рече кардинал; «али како је могао бити вереник оваквој девојци такав момак, који се уплео у такве послове»?

«Био је он поштен момак,» рече Лучија поруменивши али сталним гласом.

«Био је то и сувише миран момак,» додаде Аљеза; «то можете питати кога хоћете, па и самога господина парока. Ко ће знати, какве су тамо доле сплетке биле? Сиромаху не треба много, па да изгледа да је лупеж.»

«То је и сувише истина», рече кардинал; «свакако ћу за њега да распитам.»

Па запита за момково име и презиме и прибележи га у књижицу бележницу. Затим рече, да до који дан мисли отићи у њихово село, да Лучија може онда тамо слободно доћи, а он ће међу тим постарати се, да јој нађе уточиште, где ће моћи бити ван опасности, докле се год све не удеси како треба.

Затим се окрену домаћинима, који одмах ступише напред. Он понови благодариваље, које је већ по пароку дао изразити, и запита, би ли они за који дан хтели да приме себи госте, које им је бог послао.

«О, хоћемо, господине!» одговори жена гласом и с изразом лица, који је много више изражавао од овог сухопарног одговора, који је стид угушио.

Али муж, ван себе због присутности оваква питача, а желећи да се одликује у тако важној прилици, љуто се мучаше око каква лепа одговора. Набрао чело, преврће очима, стиснуо усне, напрегнуо сву умну снагу, тражи, чепрка, осећа у себи љуту борбу крњих мисли и половних речи; али часак наваљиваше, кардинал већ показиваше, да је протумачио ћутање; сиромах отвори уста и изусти:

«То се зна!»

Друго шта не хтеде му пасти на ум. Тиме се није осрамотио само за онај пар, него касније му је спомињање на ову неприлику увек кварило удовољство са велике примљене части. И кад би год то поменуо и у мислима се вратио на ту околност, увек би му, као у пркос, пале на ум речи, које би све биле боље од оног шмоњастога: *то се зна!* Али стара пословица каже: протрчи, зече!

Кардинал оде с речима:

«Благослов господњи нека је на овом дому!»

Оно вече запита парока, на који прилични начин могла би се дати накнада том човеку, који неће бити богат, за скупо гостопримство, нарочито у данашње време. Парок одговори, да заиста ни зарада од заната, ни добитак од некојих њива, које је добри кројач имао, не би довољан био, да у ову годину може бити штедар, спрам других; али да је ранијих година нешто оставио на страну, те је спадао у понајимућније у околини и могао је без неприлике за себе коју више трошити, као што зацело и чини од добре воље; иначе он заиста не зна, на који би се начин кројач приволио, да прими какву накнаду.

«Зацело ће имати дужника, који не могу да му плате,» рече кардинал.

«Ја мислим, пресветли господине; ова сиротиња враћа дуг оним, што јој претече од бербе; прошле године није ништа претекло; ове године није дотекло ни за најпречу потребу.»

«Е добро,» рече Федериго; «ја узимам на себе све те дугове; а ви ћете ми учинити љубав и изискаћете од њега списак од дужника и исплатићете га.»

«То ће бити позамашна сума.»

«Тим боље; а зацело ћете имати и веће сиротиње, која нема дуга, јер нема вере.»

«Богме и сувише! Чини се што се може; али како се у овакво време може свима помоћи?»

«Наручите на мој рачун код њега хаљине за њих и платите га добро. Заиста, ове године све ми изгледа да је отимачина, што није издато за хлеб; али ово је овде нарочит случај.»

Али нећемо да довршимо приповест од овога дана, што нећемо казати, како га је закључио неименовани.

Овај пар глас о његовом обраћењу отишао је пре њега у долину, одмах се тамо раширио и свуда је причинио пренераженост, страх, гњев и гунђање. Првим бра́вима или слугама (то је једно било), које је сусрео, даде знак да иду за њим; па тако даље и даље. Сви идоше за њим са новим недоумевањем а с уобичајеном покорношћу, док најпосле са све већом и већом пратњом не дође у замак. Онима, који су на вратима били, даде знак да с осталима пођу за њим; уђе на први двор, стаде на средину и не силазећи са мазге громовито викну; то је био уобичајени знак, на који су прихитали сви његови који су га чули. У часку сви који су ту и тамо били растркани по замку, дођоше по гласу и пристадоше уз већ искупљене, гледајући сви у свога господара.

«Идите у велики трем и чекајте ме тамо,» рече им.

Па са мазге своје гледаше их како одоше. Онда одјаше, одведе мазгу сам собом у шталу и оде тамо, где су га чекали. Чим се он указа, престадоше они са великим жагором; сви се повукоше на једну страну и за њега оставише празан велики простор у трему. Могла их је бити једна тријестина.

Неименовани подиже руку, као да би да одржи ову наступелу тишину, подиже главу, која је надвишавала све у целом збору, и рече:

«Сваки слушај и нико не говори, ако не буде питан. Децо! Пут, којим смо досада ишли, води паклу на дно. Не мислим вам сада што пребацивати ја, који сам

пред свима вама, најгори међу свима; него послушајте што ћу вам рећи. Милорсдни бог позвао ме је, да променим живот, и ја ћу га променити — ја сам га већ променио; нека би тако учинио са свима вама. Знајте дакле и држите као стално, да сам наумио пре погинути, него ишта више учинити противно његовом светом закону. Решавам свакога од вас оних грешних налога, које сте од мене примили; ви ме разумете; сувише, заповедам вам, да оно не чините, што сам вам заповедио. И држите исто тако као стално, да нико одсада не може какво зло учинити под мојим окриљем и у мојој служби. Ко хоће ове погодбе да се држи, биће ми као син мој; и ја бих био задовољан на крају овога дана, у који нисам ништа окусио, да се са последњим међу вама наситим последњим комадом хлеба, који је остао у кући. Ко неће, даће му се, што има да добије од плате и још нешто на дар; моћи ће одавде отићи; али овамо више нека не крочи, ако неће променити начин свога живота; иначе ће увек бити дочекан с отвореним наручјем. Размислите се ноћас; сутра ујутру дозваћу вас, једнога по једнога, да ми даде одговора; а онда ћу вам дати нове налоге. За сада одлазите сваки на своје место. А бог, који је био тако милосрдан спрам мене, нека вам улије спасоносну мисао.»

Ту умукну и сви осташе ћутећи. Колико су мисли биле различне и бурне, што су вриле у овим главама, од тога не показа се ни један знак. Били су вични да примају глас свога господара као изјаву воље, с којом се није могло још погађати; а тај глас, јављајући им, да се воља променила, не даваше никаква знака, да је она и попустила. Никоме од њих ни на крај памети не паде, кад се он обратио, да му може сада пркосити и одговорити му, као двугоме човеку. Они су њега сматрали као светитеља, али као једнога од оних светитеља, које пишу са подигнутом главом и са мачем у руци.

Осим страха осећали су спрам њега — нарочито они, који су се родили на његовом имању, а тих је било много — наклоност, као људи поданици; сви су му били наклоњени са дивљењем, те у његовом присуству осећали су, да тако речем, као неки стид, који и најнеотесанији и најнесташнији људи осећају наспрам надмоћнога духа, који су већ познали. Па и речи, што су их чули из тих уста, биле су, истина, мрске њиховом слуху, али не лажне, нити стране њиховом рачуну; ако су с њима и хиљаду пута збијали шалу, није то зато било, што у њих нису веровали, него што су потпрдом хтели да предупреде страх, који би их спопао, да су о томе озбиљно мислили. А сад, кад видеше последицу тога страха код духа, као што га је имао њихов господар, не нађе се ни један, неко више, неко мање, који не би уз њих пристао, бар за неко време. Уз то дође, да они међу њима, који су се оно јутро нашли изван дола, први су дознали за велику новост и уједно су видели, те су и другима казивали ону радост и весеље народно, љубав и поштовање према неименованоме, што је наступило на место некадање мржње и старога страха. Тако да онога човека, кога су увек гледали, тако рећи, из низине на висине, па и онда, кад су они сами били већим делом његова сила, гледаше сада као предмет дивљења и обожавања народнога; они га видеше да је изнад других, ако и инако него пре, ипак над другима, вазда ван обичнога реда, вазда као поглавицу.

Били су дакле пренеражени, један у другога, а сваки сам у се сумњајући. Један се једи у себи; други премишља, куда ће да се окрене, да би нашао крова и окриља; трећи сам себе испитује, да ли би се могао опоштенити; четвртога опет дирнуле оне речи, те осећаше према њима као неку наклоност; пети се не решаваше ни на што, него намераваше да све за сад обећа, како ће међутим моћи јести хлеба, који му се нудио драговољно у ово

скупо време, те тако да добије времена; нико ни у нос. А кад неименовани доврши своју реч и наново подиже ону заповедну руку, да би им дао знак да одлазе, они се погнуше и сви заједно извукоше се као стадо оваца. И он изађе за њима и поставивши се најпре насред авлије, гледаше у сумраку, како се разилазе и сваки на своје место одлази. Затим се попе горе, узе своју лампаду, наново обиђе дворишта, ходнике, тремове, прегледа све уласке и кад виде, да је све на миру, оде најпосле да спава, јер је био санан.

Колико је он сам тражио заплетене и уједно неодложне послове, али још никад их ни у једној прилици није имао толико, као сад, па ипак је имао сна. Она грижа савести, која га је прошле ноћи дигла из постеље, не да се утишала, него је пуштала још јаче, строжије и одлучније крике; ипак имао је сна. Онај ред и начин управе, што га је он ту за толике године а с толиким старањем, уз тако необичну смесу смелости и истрајности утврдио био, сад га је он сам са неколико речи изложио неизвесности; она неограничена зависност његових људи, она њихова готовост на све, она војничка верност, на коју је за толико време вичан био да се ослања, све је он то сам уздрмао; у кућу је унео забуну и неизвесност; па ипак је имао сна.

Оде дакле у ложницу, стаде поред постеље, у којој је ону ноћ као на трњу лежао, и спусти се крај ње на колена с намером да се богу помоли. Заиста нађе у скривену и дубоку кутку своје памети оне молитве, које су га дететом учили да их на изуст говори; поче их говорити, и те речи, које су тако дуго тамо као у клупчету биле, долазише једна по једна, као да се одавијају. У томе је он осећао смесу неопредељених чустава, неку слабост у том стварном повратку ка навикама безазлености, горчину болова при помисли на амбис, који је ставио међу оним и овим временом; чуствоваше живу

жељу, да испаштањем наново задобије авест и стање понајближе невиности, којој се више не могаше вратити; благодарност и уздање у оно милосрђе, које га је могло довести у то стање и које му је већ дало толике знаке, да то и хоће да учини. Затим се подиже, леже у постељу и одмах заспа.

Тако се доврши овај дан, тако славан у оно време, кад је још писао наш безимени писац, кога да није, не би се ништа ни знало, бар не за појединости, јер Рипамонти и Риволи, које смо горе споменули, само то кажу, да је поменути тиранин, пошто је имао разговора са Федеригом, чудесно променио живот, и то за увек. А колико их је, који су читали књиге ове двојице? Још их је мање, него што ће их читати нашу. А ко зна, би ли се у самом оном долу, кад би ко добио вољу да тражи и имао способа да нађе, нашло какво крње и нејасно предање о томе? Толико се штошта догодило од тога времена!

ДВАДЕСЕТ ПЕТА ГЛАВА

Сутра дан у Лучијину селу и у свом крају Леканском није се друго говорило, него о њој, о неименованоме о арцибискупу и о још некоме, који ако и јесте миловао, да га људи помињу, милије би му било, да то бар у овој прилици не чине — мислим ту господина дон Родрига.

Није да се и пре тога није говорило о његовим пословима; али то је бивало у одломцима, кришом; морали су се двојица врло познавати, па да говоре о томе. На и онда нису казивали све што чуствују; јер људи уопште говорећи, кад своје негодовање не могу да изразе без велике опасности, не само што га мање и показују, или задржавају у себи оно што чуствују, него га заиста мање и осећају. Али ко би се сад устручавао да распитује и да не мудрује о тако шумну догађају, у коме

је очевидна била божија рука и где су све такве личности онако сјајно излазиле на среду? једна, у које је тако срчано правдољубље ишло напоредо са толиком важношћу; друга, у којој као да се главом насиље понизиле као да је горопадност била дошла, тако рећи, да положи оружје и да моли за мир. Спрам таквих људи долазише господин дон Родриго маецак. Сад су сви појимали шта ће то рећи мучити невиност, да би је могао обесчастити, гонити је са тако безобразном упорношћу, тако свереним насиљем, са тако гнусним сплеткама. Том приликом преметнуще и многа друга јуначка дела овога господина, и о свакојем су говорили како су осећали, сви осмеливши се, видећи се да су сви сложни. Беше општи жагор и врева, али вазда на опрезу, јер су ту били око њега његови бра̀ви.

Добар део ове јавне мржње паде и на његове пријатеље и ласкавце. Добро прорешеташе сињора подестата. који је увек био глув и нем спрам свију посала овога тиранина; али и њега решеташе онако издалека, јер ако није имао бра́ве, имао је пандуре. Али се нису толико устручавали код доктора Заметникавге, који је имао на расположењу само брбљање и сплетке, сито тако ни код других њему равних улизица; њих су прстом показивали и попреко погле́дали, тако да они неко време нађоше за добро не показивати се на улици.

Поражен овим тако ненаданим гласом, који је посве противан био извештају, који је изгледао из дана у дан, из часа на час, дон Родриго остаде пуна два дана скривен у своме дворцу са својим бра́вима, те сам себе гризаше; трећи дан оде у Мила̂н. Да ту није било него само што је народ говорио, можда би он, кад су већ ствари дотле дошле, баш и зато био остао, да им стане на браник, као и да уварда прилику, те да свима покаже пример на којем од најсмелијих; али што га је оданде терало, беше јер је чуо, да ће кардинал зацело и тамо

доћи. Конте ујак знао је од све ове приповести само оно, што му је казао Атилијо, а он би зацело искао, да у оваквој прилици дон Родриго игра одличну улогу, те да га кардинал јавно што лепше прими; сада сваки зна, како би он ту био прошао. Он би то био искао и тражио би о свему подробан извештај, јер ово је била важна прилика, да се покаже, колико је поштована породица једнога од главних властитеља. Да би избегнуо тако непријатну неприлику, дон Родриго устаде једно јутро пре сунца, седе у каруце, Гризо и остали бра́ви споља, спреда и остраг, па оставивши налог, да остали служитељи дођу за њим, оде као какав бегунац, као — нека нам се мало дозволи, да наше личности уздигнемо сравњујући их са каквим чувеним човеком — као Катилина из Рима, запенушен од муке и кунући се, да ће се скорим вратити у другом виду, те да се освети.

Међутим је кардинал походио парокије у области Леканској, на дан по једну. Онај дан, кад ће да дође у ону, где је Лучија била, већ су многи становници изашли на друм њему у сретање. При улазу у село, таман уз кућицу наше обе женске, беше славолук, који су начинили од забодених дирека и попречних гредица, које су увили сламом и маховином, а накитили зеленим грањем од коштрике и тетивике са црвеним бобицама; прочеље од цркве украсили су саговима; са сваког прозора висили су сагови и плахте раширене; повоји детињи удешени су били као неки каланћови — све што се могло од сиротиње узети, да како тако изгледа као неко изобиље. Око двадесет и другога сата (пред заход сунца), кад су очекивали кардинала, дигоше се у сретање и они, који су код куће били остали, старци, жене и нарочито деца, нешто у реду, нешто у гомили, а пред њима дон Абондијо, зловољан у по толике свечаности, како због граје, која га забуњиваше, тако и због вреве народа, који иђаше напред и натраг, те како она не престајаше, чисто му

се глава вртијаше, а најпосле и због тајне бриге, да су женске могле што брбљати, па ће морати још давати одвета за венчање.

Сад се указа кардинал, или боље рећи гомила људи, усред које био је он у свом тетривану, а пратња му око њега; јер од свега тога ништа се није друго видело, него једно знамење у ваздуху изнад свију глава, комад крста, који је носио капелан јашући на мазги. Народ, што је ишао са дон Абондијом, похита онако смешан, да се с оним другима споји; а он рече два и три пута: «Полако! у реду! ма шта радите?» разљућен се окрене, па непрестано гунђајући: «Та то је вавилонска забуна!» и уђе у цркву, која је међутим празна стојала, и ту чекаше на првосвећеника.

Напред иђаше кардинал, делећи руком благослов и примајући га из уста народа, који су они из његове пратње с тешком муком могли да задржавају мало даље. Ови људи, као сељани Лучијини, хтели су да арцибискупу укажу какве ванредне почасти; али то није лако било, јер свуда, куда је долазио, сви су чинили више него што су могли. У самом почетку његовога бискуповања, кад је први пут свечано био ушао у саборну цркву, била је навала од народа за њим толика, да су се побојали за његов живот, те гдекоји племићи, који су му били понајближи, морадоше мачеве исунути, те да би светину поплашили и сузбили. Тако су тада нарави биле покварене и силовите, да су се људи скоро хтели да побију и онда, кад су у цркви једном бискупу указивали своје благовољење, или у томе хтели неку меру да учине. Али можда ова одбрана не би довољна била, да мајстор и подмајстор церимонија, неки Клеричи и Пикоци, млади свештеници, снажни а присебити, нису бискупа дигли на своја рамена и однели га од врата до великог олтара. Од то доба, код толиких бискупских похода, што их је он чинио, први улазак у цркву могао

се сасвим озбиљно рачунати у његове арципастирске подвиге, а каткад и у опасности, које је он поднео.

И у ову цркву ушао је како је могао; приступи олтару и пошто је остао неко време у молитви, даде по свом обичају кратко слово народу, о својој љубави према њима, о својој жељи да их види спасене, те како треба да се расположе на сутрашње богослужење. Кад је затим отишао у парокову кућу, између осталог разговора запита га за Ренца. Дон Абондијо рече, да је момак нешто живљи, у неколико тврдоглав, малко пакостан. Али на подробнија и јаснија питања мораде одговорити, да је био поштен момак, па да ни сам не може да појима, како је могао у Милану да почини такве ђаволије, као што веле да их је чинио.

«А што се тиче девојке,» на то ће кардинал, «шта велите, да ли би могла сад безопасно седети у својој кући?»

«Засада,» одговори дон Абондијо, «могла би доћи и остати, како јој је воља; то јест засада; али,» додаде уздишући, «требало би да је ваша преосвештеност увек овде, или бар где у близини.»

«Господ је увек близу,» рече кардинал; «у осталом ја ћу се постарати за њену сигурност.»

И одмах заповеди, да сутра рано пошљу по обе женске један тетриван са пратњом.

Дон Абондијо изађе од кардинала сасвим задовољан, што је овај говорио о обојим младенцима, а није га питао, зашто није хтео да их венча.

«Дакле ништа не зна,» рече у себи; «Аљеза је ћутала — чудо! Душа ваља, оне ће се вратити и опет с њиме састати; али ћемо их већ научити, хоћемо их научити.»

А сиромах није знао, да Федериго није зато ту ствар помињао, јер је намеравао о томе да се разговори с њим опширно и доколније, и пре него што ће му дати што је заслужио, хтео је да чује и његове разлоге.

Али старање доброга прелата на безбедност Лучијину постало је сувишно; од како је он оставио, збиле су се неке ствари, које морамо причати.

Обе женске за оно неколико дана што су их проводиле у гостољубној кројачевој кућици, почеле су, у колико је било можно, да свака ради свој обични посао. Лучија је одмах искала да ради, па као што је чинила у клоштру, непрестано је ишла, повукавши се у једну собицу, далеко од свачија погледа.Ањеза иђаше помало у поље, или би радила заједно с кћером. Разговор им је био тим тужнији, што су оне разнеженије биле; обе су се биле спремиле за растанак; јер овца није могла натраг доћи да живи тако близу јазбине вучије, а кад и како ће бити крај овом растанку? Будућност је била мрачна, замршена, нарочито за једну од њих.Ањеза би каткад разлагала своје веселије домишљање: да ће Ренцо најпосле, ако му се буде каква несрећа десила, свакако дати од себе гласа, а ако је добио посла и станио се, ако је — и како би се у то сумњало — био тврд на речи, зашто не би могла отићи њему? О таквим изгледима она би говорила и опет говорила са својом кћери, за коју не може се рећи, да ли јој је већи бол био слушати је, или већа мука одговарати јој. Своју велику тајну увек је у себи хранила, па ако је и била узнемирена пребацивањем, што тако доброј матери неказује истину, али с друге стране држао је неодољиви стид и разно страховање, као што смо горе казали, те тако од данас до сутра, па ништа не говораше; њене намере биле су посве различне од материних, или, боље рећи, она их није ни имала: предала се промислу божијем. Она гледаше дакле, да прекине разговор, или да га окрене на што друго, или би општим изразима казала, да она у овом свету нема друге наде, нити жеље, него да буде само са својом матером; много пута плач би таман дошао да прекине разговор.

«А знаш ли ти, зашто се то теби тако чини?» рекла би Ањеза; «јер си толико поднела, па ти се чини, да се више не може окренути на боље. Али ослони се ти на бога, па ако.... Пусти да сијне само један зрак, бар један зрачак тамне наде, па ћеш ми онда рећи, да ли више ни на што не мислиш.»

Лучија би љубила матер и плакала.

Иначе се међу њима и њиховим домаћинима одмах изродило велико пријатељство; а и где би то могло бити, ако неће код добротвора и оних којима се чини добро, кад су и једни и други добри људи? Нарочито би Ањеза имала многа разговора са домаћицом. Кројач би их мало разонодио каквим причицама и поучним разговором, а нарочито за ручком увек би имао по што лепо да казује о *Бови д'Антони*, или о оцима пустињацима.

Мало даље од овога села живили су на пољском добру пар господских људи: дон Феранте и дона Праседа; презиме им, као и обично, остало у перу нашега писца. Дона Праседа била је стара племићка, која је радо чинила добра, а то је зацело занимање најдостојније за човека; али које претерано може и да квари, као и свако друго.

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

КАКАВ УСТАВ ТРЕБА КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ?

Сви политички људи у Србији, све политичке партије, које се иначе по својим начелима и програмима знатно разликују, сложне су само у најкрупнијем и најважнијим данашњем политичком питању, у томе да наш садашњи државни устав ваља променити.

Чак и либерална странка, која је створила садашњи устав, пошто је неколико година *ван владе* искусила његове благодети, чак и она данас тражи да се тај њен устав мења. Њени прваци, упитани после Сливнице, шта треба урадити за спас отаџбине, ставили су на чело свију

мера које су предложили, промену устава, исто као и напредњачки прваци. Истина, када су после кратког времена, ти исти прваци либералне странке позвани да саставе владу, прича се, да им промена устава није била тако хитна. Зли језици иду чак тако далеко да тврде, да је том приликом либералима изгледала важнија Restitutio ad integrum у *црквеном* питању, него промена устава, али ми у то не верујемо. Било како му драго, према ономе што је сама либерална странка пустила на јавност до сада, она не само да пристаје да се мења устав, који је она дала земљи, него и тражи ту промену.

Али ту се већ и свршава слога између разних партија.

У питању како, на који начин, т. ј. у коме правцу да се мења садашњи устав, тешко да ће тако ласно доћи до слоге. Безброј је питања у којима ће се наше политичке странке размимоилазити. Међутим прека је потреба, да се сва та питања јавно претресу и расветле пре, него што се изнесу на решавање велике народне скупштине. Јавно мњење у Србији треба да буде с њима начисто још при бирању посланика за велику народну скупштину, јер она, бар по досадашњој практици, неће имати прилике за дуге дебате, него ће имати да решава о уставу en bloc.

С тога ми и хоћемо да овим чланком отворимо дискусију о свима детаљима те, тако давно и тако једногласно тражене, промене устава.

Ово је у толико нужније, што још ни једна политичка странка у Србији није прецизно казала јавно шта треба, по њеном мишљењу, да дође на место сваког параграфа у садашњем уставу који јој се не допада.

Истина, индискрецијом политичких противника, изашао је на јавност радикални пројект устава. Али прво, сам орган те странке огласио је тај пројект као прву скицу, која се имала тек прокритиковати у пододборима странке, како би главни одбор, на основу њихових при-

медаба тек могао израдити пројект устава радикалне странке — а друго, право да кажемо, та скица тако мало личи на устав једне уставне *монархије*, да је ми не би могли узети у озбиљан претрес, баш и да је се није сама странка одрицала. Јер, то морамо одмах рећи, ма како да смо се уверили, да у монархијама кадшто има таквих неправди, које су кадре и са свим зреле људе, па не само монархисте, него чак и династичаре, да доведу у искушење, да зажале за својим републиканизмом младићских година — опет смо уверени, да и такви људи, само ако апстрахирају од власничких ћефова, који су њих *лично* задесили, само ако узму у оцену целокупно стање Србије, морају, ма којој странци припадали, сложити се у томе да Србија треба још за много и много деценија да буде монархија, али разуме се, права уставна монархија.

Осем радикала још су и напредњаци казали јавно, бар у главним потезима, шта би требало измењати у садашњем уставу Србије. Наравно они су то казали још пре шест година, кад је «Видело» било одиста орган напредних мисли, док још чланови његове редакције не беху засели на министарске столице, тај чудни мебл, који упропашћују политичка убеђења и начела као ћезап. Тада, 1880 год., «Видело» је донело тако бриљантан низ чланака о уставним питањима, да би ми о њима овде морали говорити, баш и кад не би у њима поред критике садашњег устава, био уједно и цео политички програм напредне странке, јер су тада прваци напредне странке казали и како би желели да се мења садаш. устав.

— — — — — — — — — — — — —

Са каквим су одушевљењем, са каквим полетом, а опет са колико државничке мудрости написани они чланци у којима се, као приступу за студију о уставности, доказивало да је систем представничке државне управе у опште за данас најподеснији и за усавршавање човеково

и за напредак друштвени, јер је у томе систему остављено најпространије поље личној радњи; у којима се показало, да је представнички систем најкориснији за развитак свију народа, који су прешли ступањ номадскога живота, и да он, што се нас тиче, највише одговара чисто демократском духу српскога народа, његовим народним особинама. Али, да би систем представничке управе био потпуно изведен, треба, између осталога, да су избори у најпотпунијем смислу слободни, треба да је лична и имовна слобода ујемчена, треба да је слобода штампе *неприкосновена*, да је независност судска утврђена, да се општинама остави да решавају о свему што се тиче општинских, а окрузима што се тиче окружних интереса, а све што се ради, да буде искреном јавношћу осветљено; треба да је осигурано грађанима право да се скупљају и договарају; треба да је ујемчена најшира контрола над радом јавних органа, и најстрожија одговорност за исти.

За тим је «Видело» од 1880-те упоредило наш садашњи државни устав са горњим захтевима праве уставности и потпуно изведеног система представничке управе, и приликом тога поређења је нашло:

да, односно државне области Србије, није добро што члан 2-ги намесничког устава одређује да је у случајима, кад се границе српске области смањују или размењују нуждан пристанак велике народне скупштине, али да је, за случаје од мање важности, довољан пристанак и обичне народне скупштине. Та подела изгледала је тада «Виделу» у толико погрешнија што може давати повода распри о томе: у коју би категорију који случај могао бити уврштен, а у уставу треба избегавати све што може бити спорно. С' тога критичар налази да би ову уставну одредбу ваљало саставити тако «да је област Србије нераздвојна и неотуђива, да се границе српске области нити могу смањити нити *разменити*, нити испра-

вљати *без пристанка законодавне власти.*» Даље «Видело» замера чл. 2-ом садаш. устава што ништа не помиње *о административној подели* српске области, нити ујемчава *уставну* гарантију за случај, кад би се опазила потреба да се та подела другом замени.

— — — — — — — — — — — — —

Члан 25. намесничког устава вели «да се слобода лична и право сопствености ујемчавају и да не подлеже никаквом другом ограничењу *осим ономе, које закон прописује.*»

Наравно да «Видело» од 1880-те год. налази да тиме није ујемчена ни лична слобода ни право сопствености, јер они ни у чл. 26 и 27 садашњег устава немају уставних јемстава, која се налазе у свима уставима дојиста уставних држава и која се састоје у овоме:

да нико не може бити узимат на одговор ван случаја, који је закон предвидео, и на начин, који је закон прописао;

да нико без *судског* налога, који мора бити снабдевен побудама, не може бити притворен или стављен у затвор ван случаја кад се ухвати на самом делу; а овај се налог мора саопштити притвореноме у самоме часу притвора или најдаље за 24 часа, рачунећи од изреченог притвора;

да сваки, који би био ухваћен на делу, или стављен у притвор, услед судског налога, мора *с места* бити спроведен надлежном судији, који је дужан, у извесном кратком року, од дана престанка, издати решење о стављању у притвор, или притворенога пустити у слободу. На случај пак да судија не би издао решење за притвор, у одређеном року, наређује се да сваки апсанџија или сваки други било грађански било војни чиновник или званичник који врши надзор над притвореним лицем — има дужност да притворенога пусти у слободу;

да ће лица, која би скривила против ове уставне одредбе бити кажњена за незаконито лишавање слободе;

да у делима политичким, ни у каквом случају, без судског решења притвор не може дуже трајати од рока који се одређује;

да нико против своје воље не може бити осуђен од ненадлежног суда (у садашњем је уставу ово право дошло у члан 111 где му није место).

да се само законом може каква казна установити и применити на случајеве, које закон предвидео.

Тек када би све ове одредбе ушле у земаљски устáв, тек онда би лична слобода била ујемчена, вели «Видело» од 1880-те год., које том приликом усклицава:

«Слобода је лична одвећ драгоцено право, не само с' тога што је то *природно* право, и што се слободом разликује умни створ и образован човек од несвесног створа и роба, него и за то, што је *лична слобода* први услов за усавршавање човеково и друштвено. —

«Овде не треба смести с ума да лична безбедност грађана нити се даје нити се тражи као каква *повластица*. То је с једне стране урођено право, а с друге стране то је основа, на којој друштвени живот може опстати и напредовати — — — — — — — — — — — — — — — — — — —. Лична сигурност у уставу нема за циљ да се кривац не окриви, него јој је та узвишена задаћа да спасе друштво од те *несреће*: да се *невин* може као крив да потрже и *осуђује*.»

Треба ли после овога да ређамо имена свију оних *невиних* грађана, који су за време напредњачке владавине читаве месеце лежали у полицијском притвору па су најзад пуштени због «недостатка дела»? Поред свију мêна кроз које је штампа прошла за ово шест година, од оног закона о безграничној слободи штампе, по коме се никаква кривица штампом није могла казнити, па до превентивне цензуре, коју сопственици штампарија врше

за свој рачун, и мимо садашњег закона о штампи, ипак је толико тих случајева о лежању у хапсу са свим невиних људи продрло на јавност, да није нужно да ређамо случајеве.

Ни са чланом 30-им садашњег устава није задовољно «Видело» од 1880 године, јер «И право својине је један саставни део слободе. Где оно није подпуно ујемчено, ту је друштвени напредак у велике отежан» и оно тражи:

да је својина неповредива, па ма какве природе она била, као што су неповредива и сва права новчана према држави;

да нико не може бити лишен права својине, нити у истоме ограничен, ван случаја јавне потребе, а услед претходне накнаде;

да се случајеви јавне потребе законом проглашују; и

да под случајеве јавне потребе треба разумети путове, улице, реке, земаљску одбрану и јавно здравље.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

«Видело» од 1880-те у својој критици намесничког устава не заборавља ни «вођење протокола о грађанском стању» и тражи да се то одузме од црквених и пренесе на грађанске власти «јер од тога зависе небројени односи у друштву» па за то је крајње време да се оно «окружи свима јемствима тачности и сигурности.»

Појамно је што се даље «Видело» од 1880 године љути на садашњи устав што ништа не помиње о настави, и тражи: да се у новом уставу ујемчи слобода наставе у колико се не би вређао јавни ред и морал, да се каже како је основна настава обавезна за српску децу, и да је бесплатна у државним школама.

За члан 32 садашњег устава «Видело» од 1880 год. вели да је оце-убица, јер је убио устав «у мњењу народа српског». Он се, као што знамо, тиче слободе исказивања мисли, и почиње са свим величанствено «Сваки Србин има право да каже своју мисао речима, писмено,

средством печатње или у виду ликова саображавајући се у томе прописима закона» а завршује се овако:

«О печатњи издаће се нарочити закон». Ти «нарочити» закони учинили су са свим илузорним право које је бајаги ујемчено почетком овога члана садаш. устава, јер као што знамо они су заводили и цензуру и све сметње «које су бојажљиве владе ма где до сад измислиле.» Слобода мисли није ујемчена садашњим уставом. А без ње је представнички систем владавине проста обмана.

За то у нов устав треба да уђу ове одредбе:

да је штампа слободна;

да ни цензура ни друга која спречавајућа мера противу излажења, продаје и растуривања списа или новина, не може бити установљена;

да издавање новина не може подлежати никаквом претходном одобрењу власти;

да се не може тражити никаква кауција од издаваоца новина, нити од писца, штампара и литографа;

да штампа не може бити потчињена административним опоменама;

да запта над новинама и списима не може бити никад ни пре ни после, пошто се новине и списи јавности предаду, сем случаја, кад би у њима била увреда владаоца и његовог дома, но и у том случају мора се одредити време за које се о запту мора пресудити;

да је писац одговоран за спис, но кад је писац непознат или не станује у Србији, да су одговорни издавалац и штампар;

да сваке новине морају имати одговорног уредника који ужива грађанска и политична права.

И дојиста, само кад би сва ова наређења ушла у државни устав, само онда могло би се рећи да је слобода исказивања мисли ујемчена.

— — — — — — — — — — — — —

Односно неповредивости тајне писама, о којој нема никакве одредбе у садашњем уставу, што је такође «Ви-

дело» замерило, чикајући да ли би ико смео јавно заступати, да може бити државног интереса да се врећа тајна приватних писама — боље и да не говоримо. Такве «нелепости» ваљда није било ни под либералном ни под напредњачком владавином?...

Важнија је замерка што право јавних зборова, које спада у уставна права грађана, није ни споменуто у намесничком уставу, и са свим је било умесно што је његов критичар тражио да се у новом уставу нареди:

да Срби имају право, мирно и без оружја, скупљати се на зборове;

да за држање збора није нужно никакво предходно овлашћење полиције, која се просто може извештавати кад ће се и на коме месту и ради чега збор држати;

да зборови на отвореном пољу подлеже полицијским наредбама, и да могу бити закраћени, ако би отуда било опасности за јавну сигурност.

Ни са чл. 33. садашњег устава који сваком Србину даје право да се жали вишој власти на противзаконе поступке власти — није задовољно «Видело» од 1880, јер са свим умесно налази, да корист од тога права зависи од «исправности» којом су задахнуте више власти а у последњем ступњу од стварне контроле коју врши народно представништво над радом самих министара. »Где је политичка борба овако живахна, као што је данас у нас, ту није изгледа да ће министри врло радо дозвољавати парницу против својих политичких пријатеља. — — — У неким се земљама дозвољава приватнима да се с места суду обраћају против чиновника за накнаду штете, коју би овај, неправилним вршењем своје званичне дужности, могао коме учинити; у некима је опет то право ограничено извесним гарантијама, у интересу вршења државне службе, али нигде није, као у нашем уставу, остављено министрима да решавају да ли има места да се тужба против чиновника дозволи или не дозволи.»

Али при свем том напредњачки критичар намесничког устава, који иначе у уставним питањима не налази потребу «поступности» у ономе што је добро, који иначе осуђује декламације о прилагођавању устава некаквим специјалним особинама нашега народа, овде, на један пут налази: да је у нашег народа јако развијена «парничарска особина» па се боји да се неоснованим тужбама не отежа радња државних органа, ако би се дозволило да судови, без икакве даље предохране, непосредно примају тужбе против чиновника за њихов службен рад. Овде први пут доктринар постаје опортуниста, и тражећи некакав средњи пут, којим би се и приватно право осигурало и државна радња од неоснованог «узнемиравања» заштитила, налази да би се то обоје постигло, ако би се, у место министрима, каквом колегијалном државном телу, дало право да решава о умесности тужаба које се против чиновника подижу, за дела учињена приликом вршења њихове званичне радње.

Много категоричније осуђен је чл. 38 садашњег устава који даје влади право да може, у извесним прилика *за неко време* обуставити и личну безбедност, и слободе штампе и неповредивост дома, и дићи надлежност судску — јер доиста тачкво овлашћење влади, поништава сваку уставност у опште, с њиме се дешава да се скупштински избори врше и скупштина ради у ванредном стању кад су сви грађани лишени и личне безбедности и слободе штампе и судских гарантија!

— — — — — — — — — — — — —

Али да наставимо резиме «Виделових» чланака о уставности.

Прелазећи на састав народног представништва, критичар садаш. устава, при свем том што вели да систем, који би требало усвојити за састав народног представништва «не зависи толико од каквих утврђених начела, колико од самих прилика(?) које су за који народ меро-

давне» ипак налази да «постоје неке утврђене тачке, које обележавају пут, којим у том погледу ударити треба». Те су тачке: прво, да народно представништво мора бити *потпун израз народне воље*, и да у њему треба да је сакупљена најјача умна моћ народна, да су стварно заступљени сви интереси. Против тих «тачака» огрешио се садашњи устав јер је владиним посланицима у скупштини «ометен» израз чисто народне воље, а са уставном одредбом, да се не могу бирати за народно представништво правозаступници, пензионари и чиновници, лишено је народно представништво народне умне снаге. «Од свију погрешака, које су се увукле у наш устав, ова је била најосетнија и највидљивија. Она је допринела понајвише *да се данас* (1880-те год.) *тражи промена устава* широм *у целој земљи*». Даље критичар замера бирању посланика по срезовима, које саме бираче оставља равнодушне, «а равнодушност за јавне послове гроб је за сваки представнички систем политичне управе» — и тражи непосредно бирање посланика; замера што се за председника и подпредседника обичне народне скупштине мора да бира шест кандидата и тражи, да и обична скупштина има право сама изабрати своје председнике као што то право има и велика народна скупштина. —

— — — — — — — — — — — — —

И то је све што је «Видело» имало да каже о саставу народног представништва. О томе, да ли треба оставити једнодомни систем у коме се доносе закони које ваља одмах сутра дан исправљати изменама и допунама, у коме су сукоби између круне и народног представништва неизбежни, у коме један даровит беседник може да занесе једину скупштину на врло кобне одлуке — или треба да су народна воља и сума народне интелигенције и државног искуства подељени у два дома народног представништва, који један други допуњују, који одржавају равнотежу политичку и континуитет државних

послова, који своде сукобе између круне и народног представништва на такав минимум да их готово и нема — о свему томе нема ни речи.... «Виделов» критичар оставља да то суштаствено питање реши — сама велика народна скупштина..... Јер ево како се завршује овај чланак:

«Сад, што се тиче начина, како би требало да се удеси састав народног представништва, то је истина *потежа* ствар; али ми се надамо да би велика народна скупштина, *ако би дошло до промене устава*, умела пронаћи најудеснији пут, којим би се правилно кретање нашег уставног организма потпуно осигурало, и којим би се заштитили сви интереси и захтеви за поуздан и здрав народни развитак.»

Писац, који је напред ствари, од много мање важности, онако опширно третирао, ово најтеже питање неће да расправља, не казује ни једном речцом како он држи да би га требало решити, он га оставља скупштини од 500 сељака да они то најтеже питање расправе и реше.

Како да се протумачи ова загонетка?

— — — — — — — — — — — — —

То се, у осталом, опажа на свима осталим чланцима «Видела» о уставности. Тако је сада критичар врло благ у оцењивању одредбе садашњег устава односно одобравања државног буџета у народној скупштини. Њему се сада само «чини» да су наши уставотворци погрешили што су у овом предмету показали сувише зебње наспрам народне скупштине. Довољно је било наредити да у случају кад скупштина није могла на време гласати, или кад скупштина не гласа за онакав буџет, какав је влада предложила, и када се не дође до споразума, онда да стари буџет вреди и за идућу годину; али ни у ком случају није било *правилно* наредити да један исти буџет вреди и за све идуће године, догод се влада и скупштина не би сагласиле.

Критичар врло добро зна да је буџет питање на коме народно представништво *најјаче* показује своју уставну власт, па ипак он сада не замера садашњем уставу што том одредбом у опште *уништава* законодавну власт скупштине, него само што је наређено да то може да буде *више* година, као да је *то* од важности за само *начело* законодавне власти скупштинске. Он протестује само против «пространог обима» који су уставотворци дали том наређењу, јер он сада налази да је «довољно да се влади остави могућност да се за једну годину послужи буџетом прошле године.»

Штета што нам критичар садашњег устава не износи оне «доста моћне» разлоге који га наводе да ово уништавање законодавне власти скупштинске, *само за једну годину*, и у новом уставу задржи, и ако признаје да је то «неко одступање» од праве уставности....

Он сада релативно опширно говори о погрешкама чисто формалне природе, што је нека одредба дошла у овај а не у онај члан устава, па врло кратко прелази преко крупног питања: да ли у новом уставу треба задржати установу велике народне скупштине или не. То ће, вели, зависити од начина, који се буде *пронашао* и изабрао за састав народног представништва, јер, знате, и ово је једно од оних питања која не зависе толико од положних *начела*, колико од *прилика*, по којима се установе које земље имају удешавати.

У почетку своје критике он тим «приликама» није приписивао толику важност. Онда се чак није освртао на особине народне, којима су се уставотворци извињавали за очевидне противуставности у своме уставу.

Односно државног савета, наш критичар налази да савет, и ако је, услед политичког развитка у народу остао просто административно тело, и ако таквога тела у свима државама нема, има ипак много моћних разлога да се одржи. Државни савет требало би да постане, стална

радионица за састав законских пројеката владиних и оних, који би потекли из скупштинске иницијативе, јер би се само тако могло наћи праве гарантије за тачност у сређивању, правилност у изразу и нужну везу у правилном развијању законодавства у земљи. Честе промене министара, које су природне последице представничког система управе, мање би постале осетне за развитак законодавства, ако би било каквог спремног тела, коме би тај важан рад у део припао. Таквом државном савету могла би се распростирти надлежност и на питања да ли треба дозволити приватнима у даном случају да могу подићи код суда тужбе против административних чиновника за дела њиховог званичног рада. Њему би се могло ставити у надлежност да прегледа наредбе од општег управног значаја, које административне власти издају. Њему би се могло оставити да решава административне спорове као суд, и да расправља сукобе између разних административних власти. Оно истина, неки од ових послова и по садашњем уставу припадају државном савету али — питање је: да ли је *данашњи* (1880) савет тако *састављено* тело, да би овоме великом позиву могао да одговори? Ми ни данас немамо уређеног грађанског закона, са чега је изрицање правде изложено чудноватом тумарању, а парничари често узалудном трошку и грдном губитку времена, и ако државни савет постоји већ од 1869. Да је државни савет свршио тај један посао, оправдао би потпуно своје постојање — — — — — —. Овакав савет државни, какав ми по уставу имамо, не би имао разлога да остане, њега би требало са свим на другим основама установити. «Србија је мала земља, са финансијама које се не преливају од изобиља, те да не би корисно било постарати се, да ничега излишног не остане у њеном политичном и административном организму.» —

Прелазећи на уставна наређења о државној служби, критичар се зауставља само код министарске одговорности и замера садашњем уставу на «новачењу» по коме се прецизирају четири случаја те одговорности (издајство према владаоцу и отаџбини; повреда устава; примање мита; оштећавање државе из користољубља) и на одредби о застарелости, а ево зашто му то замера: Министри који стоје на врху државне службе, по природи власти коју врше у држави, одговарају не само за кривице обичне кажњиве природе, као прости кривци за злочине; они одговарају и за своју *политичку радњу*, која се никаквим законом не да формулисати, никаквим чланом не да определити. Министарска одговорност може почињати од «највиших» кривица, које закон предвиђа а своди се чак и до одговорности политичке, која се примењује кад скупштина изјави влади неповерење. — Као што је неодговорност чланова скупштине за њихов рад у скупштини подпуно ујемчена, тако исто треба да је призната одговорност министара у *најпространијем* обиму, јер то је права уставна основа. Даље замера и нашем јавном мњењу што је неправилно схватило министарску одговорност. «Наоружана законом о одговорности министара и наређењима чл. 101 устава, наша скупштина није била трома, она је радила и где треба и где не треба са тужбама кривичним против министара. Она се није задовољила да министре учини *политички* одговорнима, остављајући их у мањини; она је ишла даље; ишла је управо на то да путем оптужаба против министара води страначку политичку борбу у земљи. То је велика погрешка — — — — — —.»

«Устав дакле у односу на министарску одговорност требало би променити; требало би пристати на наређења, која су у уставима других напредних народа усвојена, али и јавно мњење треба да доспе до тога да правилно разуме та наређења и да неоправданим испадима не ставља на пут сметње уставном народном раду.»

(НАСТАВИЋЕ СЕ.)

НАРОДНИ ДУХ И ОСЕЋАЊЕ У СРБИЈИ[1])

Овим чланком, као што му се по наслову види, писац улази у психологију народну, у намери да изнесе на видик Србина у Србији и по духовној му и по осећаној страни, наравно, само у главним, општим потезима. Највећа опасност при овом послу, писац зна, лежи у томе, што је кроз низ разних месних особина, које народ на видик износи по разним крајевима своје отаџбине, веома тешко запазити црвени конац оних особина, које га карактеришу као велику заједницу. Опасност лежи још и у томе, што се човек, довољно необавештен, и поред најбоље пажње може занети те какву месну особину народну само једнога краја, изнети као особину целине. Напослетку долази још и та незгода, што ће се увек наћи крајева, у којима ће бити готово немогућно наћи и трага од неке извесне особине, признате у осталом као опште народне.

«Психологија народна или управо проучавање душевних особина народних посао је изванредно тежак и тугаљив, јер ма до каквих се закључака у њему дошло, они су често још у напред оспорени». Ова реч једнога од најзнатнијих психолога народних и дубокога познаваоца народних особина, и ако нас не храбри, да ћемо, предузимајући овај посао у погледу на наш народ у Србији, бити особито сретни, није била у стању ни одвратити нас од тога.

Ако под народним духом и карактером разумемо оне психолошке белеге, које се, при упоређењу једнога народа са другима, истичу као његове нарочите особине, и за које можемо узети да се физичким расплођавањем и друштвеним додиром одржавају у снази, непрекидно, кроз већину појединаца, онда морамо, хтели не хтели, узети, да дух народни стоји у свези за земљописним, народописним и историским елементима, и да је према првима и другим у зависности а према последњима у односају наизменичког утицаја.

Говорећи раније о историскоетнографским приликама прошлих векова, ми смо били толико слободни, те смо разноликост умних способности нашега народа приписали поглавито укрштању његовомо са другим народима. Ми се овде не можемо у то даље упуштати, само ћемо толико још казати, да ако би се велике и разнолике умне способности нашега народа и оспоравати хтеле, опет не би тешко било бар то показати, како је се карактер његов развио под утицајем саме историје. Ми ћемо се овде дотаћи само најшире земљописних прилика које су утицале на дух народа нашег; ово чинимо и с тога, што је њихов утицај најочигледнији.

*) Једна глава из књиге проф. В. Карића, која ће скоро угледати света под именом: *Србија*.

По висинском облику свом Србија је бреговита земља; она истина нема високих планина, јер и оне, које би у неколико то име могле с правом носити, находе се сасвим на њеној граници; али она нема ни једноставних, пространих височина, а и оно мало пространих равница што је у њој, прибило се све уз северну границу, поред великих река: Саве и Дунава. Но висина појединих највиших тачака, колика била да била, она је од малога или никаквог утицаја како на биљни тако и на животињски свет, па и на човека. Оно пак што код планина може од истине бити од утицаја, то је извесан начин њихова гранања, којим се и планине у Србији одликују. Код планина у нашој земљи већ на први поглед пада у очи њихово веома јако гранање; отуда је њена планинска мрежа веома густа и заплетена, отуда она, на сразмерно маленоме простору, приказује готово безгранично богатство у разноликости облика: дужих и краћих, виших и нижих планинских кóса и повијараца, долина, корутина и узвишица.

Овако разнолики облик површине у Србији неминовно је и сам морао утицати не само на телесну, већ и на душевну страну становника њених. И доиста, трагови тога утицаја тако су јаки, да су приметни и обичноме оку; и сам је народ свестан разлика њиме произведених. Шумадинац, пун озбиљности, одваге и мушкога прегнућа, разликује се од мекога и угодном живљењу наклоњеногa Посавца, а нарочито Мачванина; и једни пак и други разликују се од Старовлашанина који је очврснуо борећи се са суровом климом и отимајући од неродне земље злохудни залогај хлеба, али који је ипак познат са своје ванредне бистрине и као домишљан за причу. Веома вредни, штедљиви и у се прикупљени Браничеван, у источној Србији, разликује се од трпљивога Торлака, у кога нема ни сенке прегнућа, који зна само за своју „држáву" и који је онако безазлено до скора Шумадинцу говорио: „кад сте нас од Турака отели". Отресни Власотинчани и Лесковчани разликују се у свачему од мирних печалбара, у које су упали као неке оазе. Но и поред свих ових разлика, опет има особина, које су становницима свих ових крајева Србије заједничке, и које на тај начин, на све њих, ударају печат једнога једноставнога народа. Од тих заједничких особина, ми ћемо овде поменути само главније.

Једна веома јака страна духа у целоме народу изјављује се у томе, *што се цело његово биће буни против облика, који иду на њено уједначавање, и што веома снажно нагиње ка слободноме, предвеном и личном развићу.* Отуда се у целоме народном животу показује тако богата и шарена разноликост у мишљењу, осећању и склоностима, за тим у ношњи, у говору, мелодијама, играма, па и начину живљења. Та особина народнога духа веома се јасно исказала и у политичкој историји наше краљевине и у оним средобежним тежњама, које се јавише већ првих дана Карађорђеве буне, које је пратише кроза све њене фазе и које је, на

послетку, и угасише. Ове особине нашега народа за дуго су и доцније кочиле точак напретка народног и државног и више пута угрожавале и сам опстанак државе.

Страној власти и ауторитету Срби су се потчињавали, нагнани само неодољивом силом, не могав ни тада, ни за тренутак, уздржати се а да не покажу, како им је то страхота тешко. Но и према домаћим властима тражили су за се велику *личну слободу* и свако им је ограничење падало веома досадно: унутрашњи развитак Србије пун је доказа за то. Та тежња за што слободнијим личним кретањем осећа се у свима правцима и у свима редовима друштвеним: недостатак љубави ка извесном реду и дисциплини, тако је исто јак и у просветљенијим па и књижевничким круговима, као и код сељака. И тамо сваки хоће све на своју руку, Ни о коме се не држи много, и ни где може бити у свету није тако често у обичају реч: нема онога, без кога земља не може бити.

Из истога извора потиче и оно, што се туђим искуствима и радовима не признаје вредност. О свему новоме и са стране донесеноме хоће се да се резонује и да се претреса чак и онда, кад се зна да је то у свету већ примљено; све се хоће из нова да се посматра са других неких гледишта, да се чине нова испитивања, ма се за то и немало спреме, и да се тако теку искуства сумњиве вредности, обично на штету саме ствари и напретка.

Ова овака страна народнога духа, која нарочито јасно на видик излази код наше полутански школоване интелигенције у Србији, биће основни узрок, са кога наша држава у низу од седам десетина година, у развићу своме није учинила ни близу такав напредак, какав би се могао с правом очекивати, гледајући на положај и природно богатство њезино и на бистрину ума, коју је народ у њој у свакој прилици показао.

У политичкоме животу, народ у Србији показује неоспорно осећање за грађанске слободе и за равноправност. Тако му је исто јака воља и за расправљање јавних питања. За време наших великих буна, народне су скупштине често сазиване, по некад и у најбурнијим војничким данима; па и доцније, радећи на развијању и утврђивању политичких, спољних и унутрашњих односаја Србије, кнез Милош их је често сазивао, и ако на то не беше приморан никаквим уставом. Морало се дакле вазда водити рачуна о оној његовој тежњи. Но политична способност народна врти се више око интереса тренутне, дневне природе: око тога, да се извесна ограничења укину, и да се лична права заштите а нова задобију, а много је се слабија откривала у потчињавању личних назора назорима већине, у корисноме и заједничком суделовању око интереса општих, а нарочито интереса такве природе, који би се тек у даљној будућности уживати могли.

С тога се са више страна и чује тешка оптужба, да је народ у Србији неприступан вишим идеалима политичким, државним и културним.

Но ма како да је у народу јака политична жица, за политични морал то се не може казати. Нећемо се овде позивати на застарели већ мачвански ибрик, нити на ономадашње изјаве Пирочана и још неке друге, али свакојако, то, што за време шеснајесто-годишње уставне владавине, од 14 министарства само једно једино није себи могло створити већину; што је министарство, које је за овим дошло, и ако се са пропалим није ни из далека мерити могло слободом политичких начела, од тога истог народа добило ипак огромну већину; напослетку, чињеница, да свака влада у Србији, и међу самим тако званим ученим људима може наћи неколико пута по «четрдесет» на број, који ће за њен рад гласати, не дајући и не тражећи разлога, све то велимо, а да се и не упуштамо у ситније свако-дневне појаве, не баца ни у колко завидну светлост на политички морал у нашем народу. Тражећи узроке страхотно јако укорењеноме политичноме претворству, и до ужасних размера развијеној политичној кварежи у Србији, ми се и нехотице вратисмо у времена, у којима се о српски народ отимао Рим са Цариградом, за тим у времена столетне турске владавине, која је и сама наследила политички морал од Византије. Византинизам, у чијем се духу води политичка борба у Србији од њена постања, рекли би, није нова ствар за нас.

После помена политичких способности са свим је у реду, да кажемо, коју реч о *војничким способностима* и врлинама нашег народа, но у томе ћемо бити веома кратки. Многи славни мегдани, које је народ наш, у оним великим бунама, почетком овога века, однео над Турцима. и још са онако недовољним убојним средствима, казују, да су војничке врлине његове веома велике и да са њима може напоредо стати са светлим образом уз Херцеговце и Црногорце и Крајишњике, најјуначнију браћу нашу. Нема се никаквог разлога мислити, да је народу нашем у Србији тих врлина данас нестало, а по потоњим ратовима нашим судећи, има се и сувише вероватности, да под добрим и јуначким војводама, који би свој посао и разумевали и озбиљно схватали, не би постидео ни делиградске, ни мишарске, ни дубљанске јунаке.

По нарави својој, Србин је у Србији, у опште, веома *озбиљан*; у држању своме он се не подаје лако ни осећању радости, ни осећању жалости, и ако му се велика јачина тих осећања не да оспорити; саслушаће другога кад говори, сам ће говорити тада одмерено и доста хладно, што ни мало не смета да му говор, често, пређе и у праву речитост, која је и на нашим скупштинама више пута изазивала дивљење. Сама је спољашност у Србијанца пуна самопоуздања; ваља само видети гомилу домаћина, која се куд било упутила ради неког народног посла, како се озбиљно држи

и важно кретање, како високо чело носи, и то све тако природно, тако неусиљено, да и нехотице изазива поштовање. Озбиљност, која провејава кроз сву нарав Србина, огледа се јасно и у породичном животу његовом; поред необично јако развијенога породичног и сродственог осећања, у приликама, у којима је немогућно срцу одолети, а да се ово и не изјави, он га исказује страшљиво или боље рећи стидљиво. Она велика отворепост и предусретљивост, коју у томе погледу и у истим приликама показују Срби у Аустро-Угарској, нашима овамо изгледа као мажење и пренемагање. Па озбиљност та не оставља Србијанца ни при самоме весељу, па чак ни у игри. A. Evans, добар познавалац наших крајева у своме делу «Through Bosnia and Herzegovina» вели: у Србији људи нису весели. Играчима у колу истина се очи засветле живље и образи им се зажаре; падне и по која весела па често неслана поскочица; али у игри нема трчања ни увијања; она се игра мушки, већином у месту, и у свему покрету при њој нема ничега, што би и налик било на оно беснило од раздраганости, које опопада Мађара кад игра чардаш уз урнебесну свирку циганских ћеманета, нити на заносну плаховитост, у коју пада Арнаутин при фантастичкој писци зурала, праћеној потмулом бубњавом гоча. Па и мелодије свих наших игара пуне су неке крутости; ту им особину нису могли загладити ни наши нови свирачи, ни компоните, поред свеколика њихова труда.

Са те озбиљности, која Србијанца ни у којој прилици са свим не оставља, он изгледа страницу крут и неповерљив, више ћутљив и сух но предусретљив.

Ако је читаве народе доиста могућно ређати по темпераментима, онда би за наш народ у Србији могли са основом казати да је темперамента *холеричног*, што потпуно одговара оној основној црти у нарави његовој, о којој мало час говорисмо, а на име, озбиљности. Неразумевање овога темперамента код народа, у коме још и данас живи који борац из великих буна на Турке, а често и хотимично необазирање на'њ од стране представника власти, отерало је у гору многога Србина, раздраганога при том можда и јеком гусала, и јунаштвом каквога осветника песмом опеванога. Последице било неразумевања било необазирања, на ту нарав још су и теже; оне се виде и у многим крвавим листовима историје наше краљевине. Ти су листови веома чести, и свакојако има их много више, но што би се могло оправдати неопходним потребама њеногa развића.

Прелазећи сада на осећање, ми ћемо се у овоме кругу душевних појава зауставити само при једној, најзначајнијој црти. У осећању Србина у Србији значајно је и веома красно то, што он *на све своје сународнике гледа као на неки род*. Тај свој поглед он исказује у свакој прилици и са свим очевидно; сретнувши кога, ма и са свим незнанога, он га ословљава речју, која означава сродство и зове га: рођаче, брате, стриче, или ако је

женско чељаде, сестро, стрина, снахо и т. д. Осећање једнакости и осе ћање сродства, оба још од искони дубоко укорењена у души свакога Србина, постала су правом природом његовом по свој прилици услед дугога и јаког притиска турског, под тежином којега не само да ојача породица, него се изгладише и све разлике и неједнакости, и људи један другом приближише истоветношћу судбине. Србија је и данас једина земља у свету у којој просјак виче и сељаку и капуташу, који поред њега пролази: *дарој ме брате*, и у којој владалац, кад сиђе у народ, међу сељаке, изустиава реч: *брате* и *браћо*. Томе осећању народноме, није се до данас усудио противити ни један државник па ни најукрућенији, да не би свој глас и положај ставио на коцку. У Србији нема племства, и странцу, који први пут к нама долази, пада веома јако у очи појава савршене једнакости — демократије — у монархији. Србија је једина земља, у којој је са свим у реду, да се и министар и државни саветник на сред улице за здравље пита и љуби се са каквим својим сељаком, који је дошао у варош у опанцима, сукненим чакширама и гуњцу; и да се са њиме разговара са «ти.»

Овако снажно осећање сродства извор је не само неким обичајима, које смо напред поменули, и за које смо казали да имају јаке економне вредности, него се оно приказује и у дивној сагласности са познатом, великом гостољубивошћу, која се у Србији без мало свуда среће. и коју су са поштовањем и хвалом помињали сви путници, који су и за време Турака њоме путовали.

Са извесне стране, код нас, тврди се, да је народ у Србији лењ и нерадан, старовера у ономе како ради, и да је расипач, хотећи тиме објаснити непријатне економне појаве, које, овда онда, код нас избијају на површину. Кад се пак народ наш људски проучи у свима одношајима, мора се доћи до убеђења да је оно тврђење неосновано, и да долази из површнога и недовољног посматрања. Ако и за који народ то се баш за наш може казати, да једе, готово сав хлеб у зноју лица свога. Ваља само упоредити несавршенство алата којима ради, са количином онога што изради и произведе, па да се човек увери какву грдну снагу мора да уложи наш сељак у онај рад свој. Па он не ради само земљу, него држи и стоку, израђује себи и већину алата и потреба кућевних па и одело. Што има много празника у години, то није од лењости, него од његове простоте, а што је он прост и непросвећен, није кривица његова већ оних, који су позвани да га просвећавају али су га напустили и занемарили. Па и ту, у томе веома тугаљивом питању, сељак се отима, али сам, својом сопственом снагом, јер се он усуђује радити, рекав «бога молећи» и на неке повеће празнике, после подне, кад му се само сустигну радови. Тако исто, реч «и моји су стари тако радили» меће се веома често народу у уста, али опет без разлога. До душе, староверства

има у њему доста, али је сељак старовера и свуда у свету; он свуда и свагда гледа с неповерењем на нове ствари и теориске истине, али не о тога што су оне нове, него што их не разуме и што није осведочен о њиховој користи; уверен пак једном о њиховој вредности, он их прима без зазора и без предомишљања. За сељака је свуда у свету очигледна настава једино од вредности, па тако мора бити и код нас. Тежњом нашега сељака за усавршавањем и бољим, паметнијим радом, једино се и може протумачити и ово мало напретка што је доиста учинио у начину рада, а што га није учинио и више, опет није крив он сам ни његово староверство, већ што није имао никакога угледа и што га није нико до сад ни озбиљно учио чему бољем. Да пак наш народ хоће напредка, и да је пријамљив за њ' сведочи то, што је у Србији земљорадња најнапреднија у оним крајевима у којима је народ у близини имао прилике да се савршенијем раду научи а поименце у Мачви и Посавини, где је учио од Срема, и у Подунављу, где је учио од Баната.

Тако је исто народ наш и штедљив. Штедљивост се находи чак и онде, где јој често нема нужде. Богаташи се пре крију и туже на немање но што се чују да се благом хвале. Расипача и хвалиша веома је мало, и народ на њих не гледа добро. Већа је опасност од упуштања у трговање, у које сељаци улазе и без најосновније трговачке спреме, много пута и неписмени.

Да пређемо сада најтајнијој страни душевној у нашега народа: Мишљењу његовом о богу и у опште верскоме му осећању. Ми смо напред на једном месту поменули, како Срби, примивши хришћанство, нису од једанпут раскрстили са својом старом вером. И доиста, од хришћанства они су у први мах прихватили само неке спољне обреде, а у ствари су задржали стару своју веру и старе верске обичаје, од којих се многи и данас распознати могу: тако су одлично своје порекло одржали. Нови неки појмови верски, који су доцније са хришћанством почели хватати корена у народу, ни сами нису могли одржати у свој својој чистоти и њих је народ протумачио и унео у живот онако како му се свидело или их је, како је било у највише прилика, опет испунио садржином своје старе вере. То смо имали прилике видети, говорећи о крсном имену. Но при свем том, хришћанска је вера за Србина највећа светиња; он држи веома много на то што се зове хришћанин, и то баш православни, и иде у том тако далеко, да не одваја веру од народности своје, да је назива српском вером, и да, на послетку, човека ма које народности хоће да назове Србином, ако је само православни; док Србина католика зове шокцем или Латинином, а мухамеданца Турчином. Наш је народ у самој ствари, у души, побожан, али у очигледноме казивању побожности он не иде никад тако далеко, као што раде католици и протестанти других на-

рода па и сами православни Руси. Он врши савесно све дужности, које вера прописује: пости, причешћује се и т. д. То раде, на прилику и сами хајдуци; и они се богу моле, посте и цркви прилажу. Но у цркву се иде веома редко, баш и онда кад је близу; богомоље су пуне само о великим празницима а нарочито о црквеним славама, па и тада су сабори главна привлачна сила. а не богомоље. Слаба посета цркве у Србији изненађује све странце. —

По схватању нашега народа бог има све врлине и слабости човечије. То је схватање остатак најјаче старине из времена многобоштва; оно се находи и код свих других народа у првим почецима њихове образованости, а у науци зове се *антропоморфизам*. Народ наш и данас мисли да бог чини људима и зло и добро из са свим човечанских побуда: зло дакле из освете; разлика је пак у томе само, што човековој сили има краја, те не може да учини све како би му се хтело, а бог је свемогућан. Бог је стари крвник, каже се у једној народној песми. Но свеци се у нарави и по свему још и више приближују људима; они су тек прави осветници; за то се народ најпажљивије чува свега што би их вређало и у стању било изазвати њихову срџбу, за то и гледа свакојако да им умости. Осим недеље и велики празника, црквом одређених за светковине, сељаци светкују још најмање 60—65 светаца у години. Многи од тих светаца вреде за извесну, често и врло малену околину, али сви су, више мање, изашли на глас са своје осветољубивости, и у дане њихове, многи сељак не сме се прихватити никаквог пољског посла, па да би му ова летина пропала. Оваких свечаника има највише месеца Јула, а то с тога, извесно, што у томе месецу има највише града и холујина, а као што смо раније видели, и свакојаких болештина. И бог и свеци умилостивљавају се постом, молитвом и разним заветима.

Народ наш верује и у други посмртни свет, а судећи по обичајима и врацбинама, које се чине око умрлога, он држи, да душа и у «ономе» свету има исте потребе, које и на овоме. Недостатак пак просветљенијега верског осећања и виших верских појмова подмирује празноверица, која је дубоко укорењена. Веровање у бајање, амајлије, врачање, чини, зле очи, вештице, виле, вампире и т. д. игра свуд а нарочито код сељака много већу улогу но и сама вера. Па и у самим варошима у многим кућама, врата су врачарама широм отворена.

В. Карић.

ПОЛИТИЧКИ ПРЕГЛЕД

Прошло је неколико година од како смо ми у овом часопису имали прилике да говоримо о важним питањима српске унутрашње политике, која су, на жалост, остала још нерешена.

Ми смо тада, критикујући једну расправу проф. Гершића у «Раду», у којој је тај одлични зналац уставних питања доказивао умесност парламентаризма са једним домом — усудили се доказивати врло непопуларну ствар, на име, да ми нећемо никада доћи до праве уставности, ако не урадимо оно што су урадиле не само уставне монархије (осем Грчке) него чак и све републике без изузетка, т. ј. док и ми не заведемо дводомну систему уставности. Ако се добро сећамо наш је часопис први отворено и јавно тражио такву промену устава, и ако је тада већ била на влади политична странка која је то исто желела.

Сви крупни а од чести и судбоносни догађаји који су се догодили у Србији од тога времена на овамо, као да потврђују оно што смо ми тада казали, полемишући са нашим поштованим професором права. Како нам он, осем тога, до сада није учинио част да обори наша тврђења, то ми и данас остајемо при њима, док нас било г. Гершић или који други стручњак не убеди противним разлозима.

Настављајући тада прекинуто претресање политичких питања у овоме часопиту, ми ћемо засебном студијом говорити о најважнијем од њих, о томе какав устав треба Краљевини Србији — а овде у политичком прегледу, покушаћемо да редовно пратимо нашу унутрашњу и спољну политику, покушаћемо, да ли се о горућим питањима њеним може говорити без личних и партизанских рачуна, без пужења пред власницима, али и без удварања необавештеној маси, покушаћемо да повратимо изгубљено достојанство јавне речи у третирању питања, од којих зависи опстанак и будућност наше отаџбине.

Али да би могли у следећим свескама нашег часописа, а у овој рубици, говорити о питањима која су на дневном реду — потребно је да данас макар летимично: прегледамо како смо дошли до стања у коме је Србија данас.

Ако је то стање у многом погледу врло неповољно, као што сви мислећи људи у Србији тврде, и као што и сама маса народа осећа, онда се по нашем мишљењу то стање не може протумачити *само* политичким погрешкама наших *појединих* државника, па чак ни погрешкама *читавих партија*, које су до сада биле на влади, него и врло многим узроцима, који су били изван домашаја наше воље и наших способности, који леже у географским, етнографским, а поглавито економним одношајима нове српске државе.

Један од првих узрока нашем данашњем стању налази се у грозној топчидерској катастрофи, која је Србију насилно скренула с пута природног и правилног развитка, којим се, истина полако, али сигурно упутила била.

Друга несрећа беше, што је после те катастрофе, за време владаочевог малолетства, дата земљи полутанска уставност. Намесништво је по себи врло неудесна форма владавине за тако крупну реформу, а осем тога, са свим је природно, да владалац не може никада опростити онима, који су се његовим малолетством користили да његовој држави даду устав, да га вежу за онакав основни закон државе, какав су они хтели, а који може бити користан по земљу само тако, ако је резултат слободне погодбе између владаоца и народа. Државници који су то учинили, могли би навести у своју одбрану: да ни један монарх не пристаје без велике нужде на уставна ограничења своје власти, да се у свима државама вековима водила борба док се у монархијама парче по парче отело, оно што данас саставља уставна права народна, да је у тој борби и у самој Србији, од васкрснућа нове српске државе па до топчидерске катастрофе, проливено и сувише крви и суза, да је због ње утрошено несразмерно много народне снаге, која би се корисније могла употребити за уједињење целога народа — да је најзад ма каква уставност боља од апсолутизма једнога човека, па макар тај човек био тако велики патриота као што беше Кнез Михаило, да су они с тога морали за време намесништва ризиковати да навуку на се немилост будућег владаоца, само да у земљи престане та вечна и крвава трзавица, која је цео државни живот кочила династичким бунама, протеривањима, па чак и убијањем владаоца.

Ово оправдање могли би имати поменути државници да су они тада одиста дали *праву* уставност, која би одиста сачувала Србију од побројаних зла. Али они дадоше земљи такав устав по коме нико не може владати *уставно*, а по коме свако може владати како му је ћеф. Да ли су они то урадили за љубав тако зване «поступности» у развићу државних установа, или са партијским рачуном да и доцније задрже власт у својим рукама, нећемо решавати. Одавно је доказано да нема смисла тражити *поступност* у питањима као што је лична сигурност, слобода штампе и независност судова — а ако је онај други рачун био меродаван, искуство последњих десетак година показало им је: да су се и њихови политички противници умели још боље користити капицима за самовољу, који су остављени у њиховом уставу.

Прва и природна последица намесничког устава беше силна жудња пунолетног владаоца да творцима његовим покаже како му не треба ни чије туторство, и у Србији се поче окретати политички калеидоскоп тако брзо, да се нису могла запамтити ни имена свију министара, који се изређаше, тако су министарства била краткога века — а камо ли да је који од њих

могао озбиљно запети да ради. Што год беше у Србији људи са ма каквим претензијама на министровање, све се то за баснословно кратко време изрђало, истрошило, исцедило, скоро без икакве користи за земљу.

Појамно је да је под таквим околностима народ одушевљено поздравио оно коло млађих државника, који се групираше око «Видела» да траже *праву* уставност за Србију. Чак и најрадикалнији елементи српске интелигенције, оставише за даља времена своје политичке идеале, и удружише се са напредњацима само да сруше намеснички устав, и да на његово место поставе *праву* уставност. Популарност тога напредњачко-радикалног савеза била је на скоро тако велика, да су људи од «Видела», позвани на владу чим је последњи либерални кабинет, уплашен од замашности своје рођене конвенције с Аустроугарском, поднео оставку. И ако први напредњачки кабинет није дошао уставним путем на владу, што му се не може замерити, јер од како имамо садашњи устав није још ни једна влада поникла из већине народног преставништва — опет је народ на првим општим изборима готово једногласно исказао своје поверење томе кабинету. Ти општи избори од 1880-те године, који су фактички извршени тако слободно, како никада лотле, јер је полицијским чиновницима чак забрањено било мешати се у изборе — показали су с једне стране колико народу беше дојадила привидна уставност, и колико се беше обрадовао новоме колу политичара, које беше јавно изнело као главну тачку свог политичког програма: промену устава у напредном правцу.

Први напредњачки кабинот беше у једно и прво министарство у Србији које је дошло па владу са тачно одређоним и објављеним политичким програмом, који је осем главног питања, промене устава, садржавао и обећања нове политичке странке по свима гранама државне администрације. Ту се обећавала реформа целокупне унутрашње администрације, обећавала се самостална спољна политика, без религиозних вељеитета и сентименталности, политика лојалног вршења међународних обвеза Србије, али са суревњивим чувањем свију специјално српских интереса, обећавала се реформа пореске системе итд.

Шта је било од свију тих лепих обећања?

Одмах при конституисању нове народне скупштине, људи од «Видела» беху већ заборавили на услуге које им радикалци беху учинили у борби против заједничког противника и успеше да их одмах тако фроасирају, да се савез одмах распао, и поред напредне странке, организовала се готово толико исто јака радикална странка у скупштини, тако, да је сада влада могла имати већину једино помоћу наименованих владиних посланика, те узор-творевине намесничког устава, на коју је «Видело» највише нападало у својим чланцима о уставности.

Још крупнију политичку погрешку учинио је први напредњачки кабинет што је, у место да отпочне своју политичку радњу са најважнијом тачком свога програма, са променом устава, отпочео са специјалним законима, и са злосретним наваљивањем да се питање о томе, како да се набави новац за жељезницу и коме да се повери грађење и експлоатација прве државне жељезнице одмах, на врат на нос, још у првој сесији народне скупштине рѐши. Ма како да су закони о слободи штампе, о независности судској, о удружењима и зборовима, били одиста напредни, опет они су без чврстог темеља, илузорни, докле год се на основу намесничког устава могу простим указом суспендовати, као што им се то и сувише брзо догодило. Да нам Аустро-угарска не би објавила рат, да је решавање о жељезници одложено само за шест недеља, као што је скупштина и јавно мњење тражило, то смо се уверили и на нама и на Бугарској. Да смо жељезницу преплатили, то нам је доказао сам контоар десконт Париски који је пристао да прми Бонтуово наслеђе за толико милиона јевтиније. Према томе само неколико година било је довољно да докаже, како је и јавно мњење и импозантна опозиција у скупштини имала право у тим питањима. а да је први напредњачки кабинет љуто погрешио што је навалио, и помоћу наименованих посланика и продр'о да то важно питање преломи преко колена, у толико више погрешио, што је са њиме испустио из руку силан капитал за компромисе приликом решавања *уставног* питања.

Начин како је решено жељезничко питање толико је раздражио и јавно мишљење и опозицију, да су слободе које су дате, злоупотребљене на начин који се опростити не може. Ту се опозиција првом напредњачком кабинету огрешила о слободу. Јавна реч понижена је до скандала, удружења и зборови постадоше бунтовничке институције. У место политичке партијске борбе која је у правом уставном животу од најблаготворнијег утицаја, пастаде партизанско дивљаштво. — — — — — — — — — — — — — — — —

Све ово и много друго, што се не може згурати у мали оквир једног летимичног прегледа, учинило је, да је први напредњачки кабинет за ужасно кратко време изгубио сву ону огромну љубав и поверење народно, које се манифестовало на изборима од 1880, и први нарећени избори, испадоше са свим противу владе.

У место да падне на главном питању свога програма, на промени устава, у место да падне у свој програм, са којим би се опет дигао, први напредњачки кабинет отступа што је «*народ* својим изборима показао да *неће* промену устава.»

По нашем немеродавном мишљењу, то је био самртни удар за напредну странку.

Истина један нов проналазак уставни, «двогласци», учини да је иза првог дошао други напредњачки кабинет, али он још мање беше у стању

да стиша узрујаност духова. Партизанска борба беше поделила све што мисли у Србији у три крвнички завађена логора, који су се борили на живот и смрт, свима дозвољеним и недозвољеним срествима тако, да је најзад дошло до отворене буне.

На место другог напредњачког кабинета дође министарство гвоздене руке. Програм кратак и јасан: да се угуши буна, да се поврати законитост у земљи. Тај је програм тачно и брзо извршен. Први општи избори после буне, послаше у скупштину домаћине, „људе од реда и законитости" без обзира на партизанство, које је толику несрећу у земљи починило.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Значи: тај програм извршује се ово већ шест пуних година са малим прекидом у след Зајечарске буне.

Шта је извршено од тога програма?

— — — — — — — — — — — — — — — —

На ово питање, за сада нема одговора.

Али хајде да признамо што није. Рецимо да то питање још „није сазрело за решавање" и ако се о њему размишља и зањ гине у овој земљи од кад је она васкрсла у почетку овог века, па до данас.

Али за што се за шест година не изврши реформа наше унутрашње администрације, да буде простија, боља и јефтинија, кад је и то једна од главних тачака у програму напредне странке? Да ли за то што је bon plaisir целе опозиције нашао за добро да ту реформу назове турским именом „кајмакамијама", или за то што таква реформа захтева претходно врло много озбиљне студије, за коју ми немамо воље или способности, или због обојега? Тој реформи су противни сви они који не би ради били ди се *утврди* законити ред у земљи, али то ваљда није могао бити никакав разлог за владу да не изнесе пред скупштину једну тако важву реформу свога програма? Или да није узрок у тој околности, што, кад би се завело ополико грађанских области на колико је земља подељена и у војној организацији, што би се тада укинуло некаквих петнајест окружних начелстава, па би већина посланика из места у којима би се укинула та надлештва, прешла због локалних интереса својих бирача, из владине странке у опозицију, — Тај би разлог био и сувише себичан да би се по њему управљала једна влада од начела, која зна, да би вредило жртвовати не једно, него неколико министарстава, само да се изведе реформа која би нашу унутрашњу администрацију поставила на рационалну основу, која би од ње одузел све послове што нису њени, већ других грана државне управе, која би је тиме поставила у стање да *своје*, чисто административне послове, врши брзо, савесно и тачно. Главна корист коју би земља имала од те реформе била би што би се државна администрација извукла из политичке борбе,

каква се ово шест година води, јер по њој, само би пет обласних старешина имало да се бави политиком, само би се они мењали са променом кабинета, а сви остали административни чиновници, сигурни за свој насушни хлеб, ма шта се горе измењало, могли би сву своју снагу заложити у савесно вршење својих дужности, те би се тако најзад могла земља надати да добије једном савесну администрацију.

Шта је урађено у финансијској грани државне управе за ово шест година? —

И овде је напредњачка влада у место да почне са реформом целокупне пореске системе, са завођењем непосредне прогресивне порезе по имућности — почела са посредним порезама, и наишла је, разуме се, на исте тешкоће, на које подобне пореске реформе наилазе и у свима другим земљама. Тек трећи напредњачки кабинет извршио је и реформу непосредне порезе.

Како је извршена?

Време које је протекло од како је та реформа вотирана и од како се она извршује, још је сувише кратко, искуства која су до сада стечена још су сувише оскудна да би се већ сада могао изрећи *дефинитиван* суд о тој реформи. Али дефицити у државном буџету који се јављају из године у годину, већ су рђава белешка за оцену те реформе. Поправке које су се већ морале градити у закону о порези, Бог зна да ли ће што поправити, а зајам од 25 милиона који је направљен да покрије старе дефиците, није повратио равнотежу државног буџета.

Наше финансијско питање постало је већ права опасност по земљу. Томе нису узроци само у финансијским законима, него још више у неудесној организацији саме финансијске струке. Док се државна пореза наплаћивала с главе на главу дотле су општине могле којекако отаљавати тај посао. Али сада кад треба наплаћивати са свим нову и доста компликовану непосредну и толике посредне порезе, сада је нужна и са свим друга финансијска администрација.

За време владавине трећег напредњачког кабинета није у унутрашњој администрацији скоро ништа промењено. На последњој скупштини укинута су нека места у интересу штедње, али на такав начин да се бојимо, да неће нити какву штедњу показати, нити послове унапредити. — — —

Реорганизација војске, вотирана је 1883 год. Колико се успело да се она изведе, види се у неколико из чланка «Српска и Бугарска војска» који доносимо у овој свесци, а видеће се још боље кад наштампамо све што смо у последњем рату својим очима гледали.

О просветној струци и њеном развићу за ово последњих шест година наш ће часопис донети више специјалних студија; овде ћемо се само мало зауставити на сукобу између државе и цркве, који је глава цркве без

икакве нужде изазвала. Народна скупштина вотирала је некакав законски предлог, који се тиче свештенства. То решење народног представништва потписао је Краљ, значи, оно је постало закон, коме се свако и сви грађани Србије морају покоравати. Тек сада глава цркве налази, да се та законска одлука не слаже с извесним канонима православне цркве. У место да тражи да се тај закон, у колико долази у колизију са канонима, на првој сесији народне скупштине промени — Митрополит Србије одриче *послушност једном државном закону*, и тиме ставља државну владу пред ужасну дилему или да жртвује највиши државни ауторитет, закон, или да загази у прави «Kulturkampf» — Појамно је да ни једна влада не би допустити могла да у Србији буду два неодговорна владаоца: световни и црквени. Митрополит је морао пасти, да се очува појам уставне монархије, да се очува светиња закона. Али кад је збачен, да ли је тај чиновник, први после Краља, у пркос толикогодишње службе, морао бити остављен без хлеба, и натеран да у туђини живи од милости, на срамоту свога високог чина, то је друго питање. које нема свезе са начелним питањем у овом сукобу између државе и цркве, и ми би у интересу достојанства наше отаџбине волели, да се није тако догодило, и ако врло добро знамо колико је дотадашњи Митрополит грешио као политички партизан, мешајући се у посла, која се главе црквене баш ни мало не тичу.

У грађевинској струци, поред свију њених махна, имамо да забележимо један епохални догађај из напредњачке владавине, највећу инвестицију њену. Прва српска државна жељезница, око 400 километара, саграђена је, скупо, али солидно. Корист коју ће Србија имати од те жељезнице тако је велика, да не вреди ни помињати замерке које би се с правом могле учинити, као на пр. увлачење врло скупих странаца у државну контролу за време грађења. Наше ће жељезнице кроз релативно мали број година представљати тако велики капитал, да ће нас оне, ако буде и трунке патриотизма и елементарног (хришћанског) поштења у надлежних, спасти из овог финансијског амбиса, у који смо се захуктали за ово шест година. Жељезницу ваља да чувамо као очи у глави, да она одиста *остане* српска државна својина, кад истече рок садашње експлоатације. Уса дашњој финансијској невољи треба да се добро чувамо сиренске песме, *ако би се ма од куда запевала,* песме о продаји жељезнице. Боље је да се мучимо још толико, колико смо се мучили до сада, само да очувамо Србији оно, што ће јој бити *једини* финансијски спас, њене жељезнице.

Ради потпуности ваља нам у кратко поменути и спољну политику трећег напредњачког кабинета. У колико је о њој продрло на јавност, она је обележена афером са талијанском владом због некаквог енжењера, сукобом са бугарском владом због емиграната, насилним заузимањем Брегова

од бугарске стране, и српском интервенцијом у бугарске послове, српско-бугарским ратом. — — — — — — — — — — — — —

За што су ова два покушаја остала без резултата?

О томе ћемо имати још прилике да опширније говоримо у овом часопису.

Најзад покушана је фузија између либералне и радикалне странке, и она је постигнута. и ако по скупу цену. Радикалци су изгубили два своја првака, који су политички умрли, и то тако, да је политички морал у Србији јако страдао. Коме да верује од сада радикална странка кад је издају такви њени *опробани мученици* за начела?

Колико је искрен савез између либералне и радикалне странке и до чега ће довести — то ће нам будућност показати.

О унутрашњој дезорганизацији која је настала и у владајућој и у опозиционим странкама; о последицама тога распадања, и о томе да ли и како може да се излечи наш политички живот, говорићемо другом приликом.

ПРОСВЕТНИ ПРЕГЛЕД

Наши најновији закони у просвети.

Последња народна скупштина била је обилна законима и законским предлозима по просветној струци. Она је издала:

„Закон о оснивању академије“;

„Измене и допуне закона о црквеним властима“;

„Измене и допуне закона о устројству богословије“;

„Измене и допуне закона о устројству гимназија“;

„Измене и допуне закона о уређењу више женске школе“;

„Измене и допуне закона о уређењу глав. просв. савета“, и

„Измене закона о изменама и допунама у закону о уређењу учит. школа“.

I

Место досадањега „Ученога Друштва“, које се некада звало „Друштво Српске Словесности“, оснива се *Краљевско-Српска* ***Академија***. Задатак је њен да обрађује и унапређује науку, и да потпомаже одомаћивање и развитак виших уметности. Дели се у четири реда: Академија природних, Академија философских, Академија друштвених наука, и Академија уметности. Друге науке улазе у ма који од ова четири реда, по сроству своме. Четири ова главна реда пак могу се, сваки за себе, делити у нове редове. У непосредан посао Академије долазе истраживања етнографска, језикословна и историјска, нарочито на српском земљишту. Посебно разрађивање пољске привреде, лекарства, законодавства и богословије, као и ширење наука и уметности, оставља се посебним удруженьима. Академија ће их штитити и потпомагати. Њу ће, у овим случајевима, државна власт увек питати: треба ли које друго друштво или установу овога рода

потпомоћи или не, И на друга питања државне власти, у колико она иду у област академиског рада, Академија ће давати одговора. За научна истраживања Академија одређује нарочите изасланике и ступа у свезу с другим друштвима ове врсте, но обоје то пријављује државној власти. Оснивају се два друштвена листа: »*Глас Краљевско-Српске Академије*« и »*Споменик Краљевско-Српске Академије*«, први за књижевне и научне радове академиске, а други за грађу и документа. Академија има државну помоћ у новцу, која се одређује буџетом, бесплатан стан и штампу.

Народна Библиотека и Музеј, библиотека и збирке досадањега »Ученога Друштва« прелазе у својину Академије.

Чланова Академије може бити само 25. Осморица од ових могу бити ван Србије. Почасних чланова Академије не може бити, но дописних може, и њих не може бити више, но два пут онолико колико има сталних. И сталне академике и дописнике бира цела Академија. Бира их »по осведоченој исправности, самосталности и савесности у раду њиховом«, и то само за извесни и одређени ред Академије. Академици имају годишњу помоћ на научна средства, која се одређује указом на предлог министра просвете. Сва издања Академије академици добијају бесплатно. Исто тако академицима стоје на расположењу све државне радионице, архиве и друге установе за њихове научне радове.

Академија има свога председника, који се из сталних чланова Академије указом Краљевим поставља на три године; сталнога секретара, с рангом професора Велике школе, који замењује председника; благајника и писара, чија је дужност да воде рачуне академиске и врше преписку и администрацију. Благајнику се положај одређује буџетом, а ако је био чиновник, може задржати сва права чиновничка.

Сем сталнога секретара Академије и сваки ред Академије има свога секретара, који је у исто време и председник дотичнога реда. Но они се бирају на годину дана. Ови секретари са сталним секретаром Академије и председником чине *председништво* Академије.

Састанака има три врсте: а) састанци председништва, које сазива председник или његов заменик; б) састанци појединих редова Академије, које сазивају секретари дотичних редова; в) главни годишњи скуп, свакад о Новој години, на коме се бирају секретари свих редова Академије, предлажу се три лица за сталнога секретара, ако је то место упражњено, бирају се са две трећине гласова нови академици и дописници, и прегледа се цело стање Академије. На послетку, г) сазива се сваке године 22. Фебруара свечани скуп, на коме

се износи цео годишњи рад Академије, објављују се све промене у председништву академиском и уводе у дужност нови чланови.

Прве чланове Академије поставља Краљ, који је и заштитник Академије.

II

У закону о црквеним властима учињене су ове измене: Архијерејски сабор одређиваће колике парохије да буду по разним местима у Србији. Број епархија, границе њине, и место седења главе нине, одређује се законом, на предлог министра просвете, а у договору с архијерејским сабором. Укинуте су две епархије: шабачка и неготинска, и, по томе, Србија је подељена на *три епархије*: београдску, жичку и нишку. У област епархије *београдске* потпали су ови окрузи: београдски, ваљевски, шабачки, подрински, смедеревски, пожаревачки, крајински и ћуприски; у област *жичке:* чачански, ужички, руднички, крагујевачки, јагодински и крушевачки; а у област *нишке:* нишки, топлички, врањски, пиротски, књажевачки, црноречки и алексиначки. Столица жичкога епископа премешта се из Краљева у Чачак.

III

У закону о устројству богословије учињене су ове измене:

Министар просвете и црквених послова одређује који ће се предмети предавати у богословији. Богословија се учи, место четири, *три* године. У њу се примају младићи, који сврше целу *гимназију*, но не морају полагати испит зрелости у њој. Начин, како ће се ово све извршити с ђацима, који се затеку у богословији, и онима, који се за то време приме, одређиваће министар просвете. Плата професорима и ректору може се одређивати по потреби и изузетно Краљевим указом.

IV

У закону о устројству гимназија:

Место седам, гимназије ће се од сад учити *осам* година. Програм наставе одређује министар просвете. Распоред наставе одређује министар просвете. Распоред наставних предмета у четири виша разреда гимназије, одређује министар просвете, по саслушању главног просветног савета, а према захтеву особитих праваца ових гимназија (по својој прилици класичкога и реалистичкога). И овај ће се закон извршити поступно према наредбама министра просвете, који ће увек саслушати мишљење професорских савета великих гимназија.

V

У закону о уређењу више женске школе:

И у њој су повећане године учења. Место пет, виша женска школа учиће се од сада *шест* година. И овде наставне предмете од-

ређује министар просвете и црквених послова, а по саслушању главног просветног савета. За прелажење у старији разред вреди одредба чл. 20 закона о гимназијама. Годишњи испит полажу ученице у времену које министар одреди и по програмима које подносе наставници у почетку школске године. Ученице најстаријега разреда неће полагати годишњи испит, него ће право на испит учитељски добијати по резултату годишњих бележака (као што је и у гимназијама). Испит се полаже пред комисијом, коју бира управница с наставницама, а одобрава је министар. У њој председава изасланик министарства просвете. Ближе одредбе о овим испитима прописује министар просвете.

Министар просвете и црквених послова овлашћује се да може према потреби и могућности завести интернат, нарочито за ученице више женске школе из унутрашњости Србије, и да може чинити све потребне издатке на њу. Сва правила о унутарњем животу у њему прописиваће министар просвете. Отварање шестог разреда извршиће се по што се одреди нов програм предавања.

VI

У закону о уређењу главног просветног савета:

Изостављена је у другом члану, где се ређа посао Главног Просветног Савета, тачка под *а:* »О потреби свију законских предлога за уређење виших и нижих школа, као и других просветних и научних завода (музеја, библиотека, просветним задужбинама и т. д.)«, и тач. под *б:* »О потреби, да се у ком месту или округу отвори нова средња школа, која ће бити под старањем министра просвете и црквених послова.«

Укинут је трећи члан: главни просветни савет даје своје мишљење још о овим управним и спољним пословима просветне струке: а) Кад се тиче већине иступа код наставника средњих школа, у колико би ствар била школског и наставног реда и дисциплине; б) Кад се тиче кривице, осведочене неспособности, продужене немарности и неуредности, или хрђавог понашања код учитеља и учитељица основних школа, па би дело повлачило за собом казну губитка службе; в) Ако би се по одлуци школског савета велике или које више и средње школе имао који ученик одлучити из свију земаљских школа на свагда.

Даље, у члану четвртом где се говори о пословном реду, правило: »Главни просветни савет држи редовно по један пут сваке недеље састанак у дане кад председник означи; но по потреби и више пута. Осим редовних састанака савет ће имати главне зборове два пута у години, у време кад министар позове; но по потреби може министар сазвати збор и више пута«, измењено је овако: *Према по-*

треби главни просветни савет држи редовне своје састанке у дане које председник означи. Осим ових редовних зборова савет ће имати и главне зборове у време у које их позове министар просвете и црквених послова.

Члан шести, о деловођи: »Деловођа је савету статистичар министарства«, измењен је овако: *Деловођу савету поставља министар просвете и црквених послова и одређује му права и дужности.*

У члану седмом одређено је колико може бити редовних чланова главног просветног савета (најмање 8, а највише 12) и из којих ће звања да се састоји. Нова редакција одређује само одакле се могу бирати. По староме закону само начелник министарства просвете био је свагда по закону редовни члан савета; по новоме је и референат за основну наставу то исто.

Исто тако и члан 8 одређује колико може бити ванредних чланова и ко може бити ванредан члан просветног савета. Он одређује и колико се личности из кога реда узима. Нова редакција гласи: Из оних истих разреда из којих и редовни чланови. А осим њих од професора гимназија ван престонице. од окружних лекара и одличних учитеља основних школа, који су свршили средњу школу и који су служили у учитељству пет година.«

VII

У закону о уређењу учитељских школа:

Измењене су измене и допуне закона од 24 Јула 1877 године у томе, што се место из трећег примају из *четвртог* разреда гимназија и реалака ученици у ове школе, као што је и било у основном закону о уређењу учитељске школе. Исто тако учење у тој школи неће трајати четири већ *три* године.

Члан осми, који је одређивао који се предмети уче у учитељској школи, замењује се овим: »Који ће се наставни предмети предавати у учитељској школи, одређује министар просвете и црквених послова по саслушању главног просветног савета, Осим тога министар просвете овлашћен је да изда наставни план, који ће ближе одредити шта ће се и колико из кога предмета и у којим разредима учити.«

Даље наређено је да се »према потреби, на предлог министра просвете и црквених послова, а по саслушању министарског савета, може краљевским указом и спојити ова учитељска школа с оном која је установљена у Нишу законом од 31 Марта 1881 године. Таквим истим начином одређиваће се овој школи и место у коме ће она бити.«

»Прве две измене примениће се тек на оне питомце, који се упишу почетком 1887 и 1888 школске године.«

Ето, то су закони и законске измене и допуне што их је последња народна скупштина донела. Да ли су добри или не — то ће живот сâм показати најбоље. Да споменемо само, да и најбољи закони у рукама рђавих вршилаца не постану ни половину онога што је законодавац мислио и желео. Закон је само најопштија одредба нечега која помаже или одмаже да се нешто уради. То ваља да се оживи. То чине вршиоци закôна.

Нека законодавци доследно и смотрено изводе поједине законске уредбе, а нека вршиоци њини пазе да им даду онај смисао и ону садржину, која им је у стварању њиноме постављена, па ће нам сви закони и све законске одредбе бити добре, док се у даљем животу и напредовању друштвеном не јави потреба за боље! —

Ј. Миодраговић

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

Слике из сеоског живота. Пише *Јанко Веселиновић*, учитељ. Издање А. А. Славуја у Шапцу.

Ова нам је година родила лепом оригиналном новелистиком. Тек што смо пустили из руке красан низ прича, што су потекле из пера нашег даровитог новелисте Л. К. Лазаревића (да му перо нигда не сасуши, а име буде чувено!) — ево нам знаног причала нашег М. Ђ. Милићевића с «Омером», а одмах за њиме једнога новајлије са «Сликама.» Мало је до душе, кад погледамо на гомилу свакојаких романа, узајмљених са стране, али — шта ћемо? Наши умотвори на књижевној пијаци стоје у истој пропорцији према страначкима, као и наши рукотвори на индустријској пијаци: сада је некако настало доба «импортације», и нама остаје утеха, да је са нашим умотворима, као и са нашим ткивом: има га мало, али је бољег квалитета од импортираног.

Међутим, ако ћу право да речем, зебао сам, да ће овај приступ изостати, кад сам прочитао поносит наслов «Слике» на књижици, која нам се јавља из Шапца. Наша ефемерна новелистика, што је узајмљујемо са стране редовно, више обриче у наслову но што држи у књизи, те нас навађа да гледамо сумњичавим погледом на крупне наслове, — па се побојах, да не буде и наш млади писац, надахнут њоме, пошао истим путем.

«Слика» је толико голем наслов, колики је голем посао сликати пером душевне покрете људске; па још кад ти људи стоје испод равна онога кола,

у ком се калупе писци; кад ваља новелисти да се преруши у сељаково рухо, да би за своје цртеже могао заузети згодно место у његовој кући, (све и да уступимо да уме цртати); кад треба да премеће боре сељачкога срца, да би нашао колорита тим цртежима својим (све и да уступимо, да му је техника боја на руци) јер без колорита нема слике..... Хоће ли то бити одиста «Слике», што нам их пружа млади писац?

У писању, да како, владају исти закони, што и у живопису; има ту правилности и облине црта, ту иха светлости и сенке, блештеће јасноће, што истиче предмете, и тамне сенке, што их потискује у позадину; има ту још нечега, што гледалац треба да пазре: ту има замисли, што нам свака прилика, свака група ћутећки казује, и што даје правац нашим осећајима, кад гледамо слику..... Тога свега има у слици, (разуме се у доброј) и нештаку се хоће, да уме наћи тачку, са које ће сваки предмет да му се појави у згодном осветљењу, а сви скупа у складној па и лепој целини.

Тако је и у причи. Пред нас излази слика за сликом, то сама, то удружена с другом. Цртати слике са стране, с које се најлепше истичу; поређати их, како ће свака према замисли целине, да буде јасна, а уједно складна допуна те целине; разлити на сваку онолико боје и светлости, колико је потребно, да се домакне или одмакне нашем оку — није одиста лака ствар. Хоће се за тај рад естетичког чула, хоће се углађенија укуса, хоће се нешто и техничке спреме, па се хоће и идеализма у души пишчевој.

Не симпатишем с модарним новелистама западним, што нам износе нагу реалност њиховога друштва.*) То нису слике, то су фотографије, грозно верне.... али без идеална колорита. Та реалштина није ни мало укусна, јер појединац има својих момената, где се у њему бори о превагу животињска сфера његове природе. Не мислим, да веран нацрт *таквих* момената може бити од какве користи за читаоца, све да уступи верност слици, правилност ситуацији и вештину нацрту — он ће свакад равнодушно да дочита књигу и да је остави на страну, а та равнодушност долази отуд, што у њојзи није нашао ни чега другога, до онога с чиме се посведновно среће на улици, и ако је у мањем сразмеру и тамнијем облику, — нашао је насликан го̀ порок, или — што је исто — коло *оболелих* људи.

Ваља ли те људе лечити? О томе не може бити речи. Ваља ли ту сузбијати порок пороком, као оно «клин клином»? Не мислим да је то

*) Примера ради да наведем једно такво дело. Господин *Сулије* описује нам приватну болницу (La maison de santé) каквих има тма у Паризу. У њојзи је скоро свако лице мање-више преступник, који тамо тражи заклона, — дакле симулант. Разуме се да је главни мајстор међу њима сам управитељ. Шта хоће новелиста с тох верном фотографијом — нико неће погодити. Да одврати свет од отих кућа? Та у друштву има свугде преступника и злочинаца, а ови су упућени на њу, ако неће да седе у затвору. Да жигоше улицкан злочин, или закон, који му оставља вратаоца да се склони? То би већ било нешто, кад би у слици било трага од такве замисли, али како га нема, то је циљ причи, да забавља безазлене, а оне, који се већ колебају између морала и корупције, да навраћа, ваљда и нехотице, на тај удобан азил....

прави пут: место да се застраши онај (она) који се већ колеба између добра и зла, могло би се десити да се боље спријатељи с тим „верним" реалом..... па тако узастопце, док у њему најзад не сазре уверење, да у свету и нема чега бољега, те да није пробитачно „пливати уз реку." Неверство у браку често се претреса у француским романима Бива ли то с тога, што га у друштву има много, или га има много, што му је тај порок веома често пред очима, те му најзад постаје обична појава.?

Наша је новелистика чиста од оваке шкакљиве тенденције,*) — ако се цртежима реална живота може приденути каква здрава тенденција — а да остане на своме здравоме путу, зависи много од будне критике. Ова није само продукт умотвора, који су пред њоме, него бива често и основа опима, који ће доћи за њоме. Свако друштво има својих особених слабости, да не речем порока, с којима писац ваља да рачуна пре но што забоде перо да их искорењава. Али он не треба да смете с ума, да у друштву вазда болује *мањина*, и да он, нападајући на зло, вазда има већину уза се. С тога мора и дело према томе удесити. хоће рећи: изнети порок у њему, али ставити му на супрот већину противника, која га сузбија и најзад сузбије. Од таквога плана у раду биће користи за читаоца: он ће да позна порок, али ће у читању верно да стоји уза већину, која *ради против њега*. Он ће у неку руку сам да суделује у томе раду, а то је суделовање његово основа интересу с којим прати дело, другим речма *мерило вредности* тога дела. По моме мнењу, то је пут, којим ваља цртач друштвенога живота да корача, па било да су црте драмског или романтичног облика; задаћа је његова и остаје та иста: да у друштву подржава оно што је добро и лепо, и да за то ствара све јачу већину, с којом се он удружује противу зла мањине. То је, да како тенденција; или ако јој је име профанисано, можемо је назвати како хоћемо. Она се од искона провлачи кроза све знатније умотворе људске, већином у активном облику, хоће рећи, где писац отворено завојшти на зло; премда се где што јавља и у пасивном, где идеалисаним обрасцима лепога и доброга рекламује код читаоца наклоност за њих.*) Где је друштво већином оболело, ту дабогме неће бити користи од моралисања, и моралиста у њему биће предмет исмевања па и гоњења, као што га видимо чешће у корумпираном друштву с деспотизмом на челу. Једина сатира још може нешто да успе, јер се церекајући провлачи кроза гњилу гомилу док не доспе до законодавца и приволе га да угуши зло — положеним правилом. Видимо у Риму како у

*) Ја сам хотимично поменуо ову реч, без које одиста не могу да замислим добру причу или драму. Што се она у модерним делима често појављује у спекулативном облику, тога је вазда било и биће, али то бива на штету самоме делу. где се појављује, али никако чистој тенденцији, као што ћу показати.

*) Диван пример такве тенденције видимо у Тенисоновом „Инох Ардно-у", што га је Змај Јовановић тако лепо превео.

два маха улази у борбу законодавац против женског лукса и с њиме скончаног разврата, а у то доба кипти Јувеналство по триклинијама римским.

Скренуо сам мало овуда, не за то, што сам веровао писцу, да трпи оскудицу у «наученим пријатељима», (нама су најбољи пријатељи добре књиге, а ове се могу наћи свугде), него што сам се нашао с њиме — како ми се чини — на истој тачци посматрања. И он је у трећој причи својој «све због дуката» објавио рат миту, али он није завојштио на'њ «реалном» сликом, што нам показује како се Јанко или Марко богаћ на рачун сиромаштине, како глоби немилице, и уцењује своју протекцију; како најзад додија народу и свршује на оптуженичкој клупи. Требао је само да завири у народна предања, па да пише до миле воље. . . . Али он то не чини за то, што зазире, да не изнесе каквога «мајстора» који би послужио као студија свима онима, што су већ на том путу, а који би се на крају приче ипак умели утешити, да ће — ваљда проћи без оптуженичке клупе. . . . . Он износи сиромашнога учитеља, који мимо сву малену плату одбија мамона и — спава мирно, а зарад таквог облика, којим се читалац *приволева добру зарад добра,* свако ће му опростити, што је у тој слици он сам у првоме плану. Крај њега седи Гаја Машић, пластична сељачка слика; он сече дуван на длану и кад га пуши мора да пљује, хтео не хтео. Зарад ове слике, писац је, као што се јасно види, и заборавио да седи крај њега. Он пушта Гају да прича, и из те приче снује дивно колорисану позадину. Пред нашим очима руши се богата задружна кућа *пијанством* њезиног старешине. Гаја је огранак те куће, па му цепа срце, кад синовци узимљу свој део и «вуку плот» по зеленој авлији. . . . . Он се упиње да се деоба изврши мирно, и готов је на сваку жртву, само да с братом одржи задругу и ако окрњену. Али пијанство је још друг; он је задивљао старијега брата, нашао му је злих другова и повео га с њима у — крађу. Последице њезине растуре заостало имање, јер се Гаја упиње, да митом ослободи брата, те очува својој кући добро име. . . . Писац нам не вели на глас, како се ту немилице троши (мити), он по готову стидљиво показује у слици, како се у рукама оба брата топе дукати — али све узалуд: закон најзад прегази кривца, а Гаја је остао у разореној кући сам — одсечених руку. И то се све догоди због једног дуката, што допаде у подели крађе несретном му брату! Па сад још мора и свога јединца, свога «кићана» да одвоји — за школу!

«А једини сам учо брате, па ми треба. . . ,» Као да чујемо кроза дуварове школске одјек са пустих зидина Гајине куће «треба!» И писац га чује, јер обриче да ће писати коме треба, па да буде поможено јадноме Гаји. — Најјачи мотив што га је писац извео у борбу против мита, то је *неуспех;* — њиме хоће да одврати сваког од њега. У животу жали боже, другачије бива, ту је мито ретко без успеха — али, ја рекох да се хоће

за добру слику и идеализма у души пишчевој, и ја узех да га покажем читаоцу у овој слици, па да му оставим на вољу, да је сам оцени.

Није ово најбоља слика од оних шест, што их је написао г. В. и баш за то, што није, позабавих се дуже њоме, да би послужила читаоцу за мерило осталих, с којима се рад недостатка простора и времена не могу дуго бавити.

Већу вредност имају слике: I. „На прелу" II. „Одбегла" и IV. „Кумова клетва." Свака је насликана правилним јасним потезима, лаком, поузданом по готову смелом руком. Писац је том руком захватио у сељаков живот, па је пуну просиње пред нас. У својим цртежима и ако не зазире од фактичких момената, он се опрезно клони одвратних ситуација. Сељачке прилике његове чисти су типови, онаки, као што живе, мисле и осећају — њихов је колорит веран, јер их писац узајмљује из њихове дикције, а у овој нема ни трага од улицканости — што хоће гдешто да провирује из пишчеве индивидуалности — он се задовољава са песничким живљем, што је од ископа усађен у самоме народу. С тога су му слике тако пријатне!

Ипак не могу рећи, да је г. В. прост и ако вешт кописта нашег сељачког света. Не, кроза његове слике провејава идеализам! Његово „прело" није онакво, какво се виђа по селима; већ је приказано у естетичкој светлости. Главни чинилац обичнога прела, *младеж*, стоји ту у позадини, и ми у слици не видимо јасно оне беле зубиће, што их открива тихо смејукање девојака, нити оне младићске погледе, што стрижу преко глава веселих прела, нити чујемо оне досетке, што крстаре из једнога угла у други. На овоме је прелу баба „Вида" главна особа, а младеж около ње само стафажа, која се „јавља" на бабин позив. Писац је без сумње видео много прела, док је нашао да је ово најлепше, што нам га показа, а слушао је доста сељанака, док је из њих повадио боје да насликa Виду. Ова је жена без сумње идеална творевина пишчева, али је у њојзи тако вешто сплетена реална страна српске сељанке, да не можемо да распознамо, шта је Видино, шта ли је пишчево. Ту лежи голема вредност ове приче: писац нам не казује само какво је прело, него какво је кад је лепо; не показује нам само каква је сељачка домаћица, него нам каже каква је, кад је добра. Видом је ова лепа народна слика, што се зове „прело" добила свој етичан значај, који се истиче у њезином поласку. Вида зна шта је прело; она је сама била девојка, па није рада да буде најзад на досаду младежи, а ваљда и читаоцу, те оставља позорницу, а нашем сликару слободно поље, да мало јасније осветли младеж из позадине, па најзад да нам прикаже, шта се збива и „иза куће." Тиме је писац истакао праву циљ прела. Дражесна је група Спасеније и њезина момка; пун живота је дијалог међу њима. — Ето шта је главно на прелу, то сви знамо: да се момак доближи својој девојци; али — кад

је Спасенија изашла *своме*, у њезиним су ушима још звониле речи из баба Видине приче о Маринку, што одсече курјук девојци, која га вараше — и савет из те приче: «не лажи десет, него воли једнога...» и одотог ноћног састанка Спасенијиног, јемачно неће бити штете.

Ја бар нађох само користи у њојзи; користи за свакога који хоће да се позабави овом причом. Па и сами цртежи сеоске празновере, што из живе приче Видине тако јасно пролоћу мимо нас, користе нам тиме, што нас за часак бацају у сањаличко доба нашег детињства, кад су нам «виле загоркиње» и «вештице,» биле добре познанице, те се можда с уздахом враћамо у тај чаробни свет нашег детињства...

Истим је духом задахнута и друга слика «Одбегла.» Писац је ту — слободно велим — насликао, најлепшу појаву у народу нашем — коло на сеоском раскршћу, и колорисао га најлепшим обичајем сеоскога света — верењем по слободном избору оба вереника. Коло је одиста свеж венац млађане веселости, али је и лепа слика људске удружљивости. Ту се хвата свако, коме се игра, а хвата се до онога, који му је најмилији. — Дика се ухватила крај Стевана — та она «стоји» с њиме и радо би пошла за њ, да између ње и сиромашног Стевана не стоји њезин имућан дед. У девојци је већ сазрела мисао да одбегне...

— Ти Дико мораш одбећи мени.

— *Знам* — али нећу сама — и она прима јабуку с даром. Код куће се добра девојка тек сети, да има на свету још људи што је љубе. Она је сирота, али су ту две старе душе, што су је на рукама одневовале. Метежној слици на раскршћу следује друга у вајату девојачком, где се у прсима Дикиним боре о првенство љубав и дужност. У тој борби знамо ко савлађује, кад срце буји у младости! Дика је одржала реч; отишла је на прело и *отуд* одбегла Стевану. Мајка је његова прима обручке и даје благослов.

Ко познаје живот наших сељака, он зна шта обично долази иза таквог дела. Крвна завада, нарочито ако су девојчини „старији" имућни; долазе власти, глобе, па и казне... „Чича Крста" појављује нам се у другом облику; он је као човек прекужио бол у души својој, и уздиже се из њега до *идеалне* висине. Он прима пријатељство, што је потекло из слободног избора његове унуке и готов је да дели свој иметак с вредном и поштеном, али сиромашном породицом Стевановом... Оваквој замисли нема у критици замерке. — Коло и околина му, вајат и растужена девојка, погружен старац и његова жена, — слике су чисто сељачке али је свака прожмана човечанским духом — свака је лепа. Верност њихова прелива се на силу у читаочеву душу, — нама је као да се молимо Богу са чича Крстом, као да зебемо са јадном старицом, као да тужимо са младом љубавцом — — и она одвратна група што нам се појављује у тој

слици, као да је за то уметнута, да уздигне етичку вредност осталима. — Лепа замисао, коректна мотивација рада, жив колорит особља — све то скупа ставља ову причу у ред најбољих што их има наша новелистика.

У последњој причи „кумова клетва" насликао нам је писац једну трагичну појаву. За мотив је узео необуздану окрутост људску и оличио је у кмету Станојлу. — Како је време догађаја одмакнуто од нас, писац је дао реч старини Ранку, а овај снује простим али јасним речма причу: како је Станојло кметовао од памтивека, и кметовао као што се онда кметоваше — дреновачом у руци. У кући му не требаше, јер је доста било да се закашље, па да му се за тили часак нађе у руци, шта је желео, — али у селу му ваљаше за оне што не слушају, а слушати је морало свако старије и млађе, хтело нехтело... Станојлов је миг заповест, његова је реч закон, — кога погледа оштро, тај претрне, кога искамџија, тај ћути па трпи....

И чича Срећко је трпео, али се ипак није страшио да као старији човек, кара необуздану самовољу Станојлову; то је чуо овај, и згодну прилику за освету даде му тужба, како је стока Срећкова учинила потрицу. — Биров је викао, да ће сваки да буде кажњен, ко пусти марву у штету. —

— Па кума Срећко?... Јеси л' ти чуо, да је Вељко викао?

— Чуо сам.

— Па ниси послушао.-. а?... Вељко, спреми де! И биров се преруши у — извршиоца. Залуд Срећко апелује на „светињу" кумства Јованова, залуд нуди мимо штету, да плати сваки удар златом... залуд се најсрдачнији у целоме сељачком друштву истиче у његову обрану: страст је заглушила Станојла, мржња га је прометла у станац камен, — — ми не видимо шта се збива около нас, не чујемо ни гласка, — ни шума... само кад је извршилац бацио преломљен штап и згурао избијена — старца с „мацака," осећамо са зебњом, да је и судбина преломила штап над потоњом срећом Станојловом.

Грозна је то слика пред крстом! Осрамећени старац наслонио се на њ, дигао руке небу и апелује на вечну правду. Његов је апел — клетва! Речи су старчеве потресле кривца, а окомиле цело друштво на њ.

Не скрушава Станојла, што га је село раскметило; не дира њега што је у сред народа остао сам самцит — његов је поглед упрт на ону страну, где се је мало час ветар играо са белим власима исчезлога кума осветника; његова је душа сва утонула у светињу кумства, што га је дрљом ногом згазио... Он бежи поружен, да се скрије, — од кога? Та клетва се свуда ори за њиме; од ње му нигде заклона, ни на дому ни у пољу... још га само држи молитва... али и ова слабо помаже оштећеној савести. Он бежи дома, али и овај је проклет, а укућани су сад

други људи; они дршћу од гњева божијег, и грабе да се што пре поделе. Ту нико не пита, шта ће му допасти, свако је задовољно свачим, само да се што пре опрости „проклете куће.“

Писац следујући своме естетичком чулу, не даје обесчашћеном старцу да преживи дан своје срамоте; тиме је Станојлу одузета могућност, да измоли од њега опроштај за своје недело, на што је овај већ спреман. Али је том смрћу клетва тек добила сву своју тежину, а писац мотива, да је изведе до краја. Силу благослова и клетве још нико оспорио није; оне имају своју психолошку основу, — и ако писац пушта кривчева јединца сина, да подлегне кумовој клетви, то јемачно чини, да што боље утврди светињу кумства у народу, а за то му нема преговора, бар у Срба, где је и док је кумство «сродство крви.»

Да наведем још један леп моменат из те слике. Станојло је вољан и на сину Срећкову да поправи што је учинио; он га позиваше за кума своме сину у сватове. Али овај одбија кумство, на захтевање оца му на самрти, а радо се придружује осталим сватовима. — Писац је и овде остао доследан своме јасно истакнутом правцу: «не ваља свакад причати онако како је, него како ваља да буде . . .!

То је она тачка на којој сам се срео с њиме у почетку ове критике. Ја бих жело да се чешће виђамо ту: за мене критичара било би услада; за народ би било одлучно користи!

Остале две слике: «Код самртника» и «Мали Стојан» и ако су истога жанра, заостале су иза ових првих тиме, што делање нема као тамо свога паравнога мотива, а лице своје природне верности. По свему што видимо, Милан је оболео од запаљења плућа, а у томе стању човеку се не говори, још мање му се прича, а најмање му се романтизира. Воља ту не може ништа, јер недостаје снаге, и мене би непријатно дирало муке и напрезање болесниково, кроза целу причу, да нисам убеђен, да то прича писац. Ту га је идеализам повукао за собом, а он Милана, могао овај не могао: фантазија је ништчева јача! Слика је у осталом лепа, јер се у њоји износи сталеж занатлијски, верно, какав је — али, мимо сву реалну вредност, што је налазимо у техничком извођењу слике, нас оставља неприродна ситуација хладне. Исто је тако и са малим Стојаном. Колико је год бистрине у наше деце, и дара за саопштење, не може се сумњати, да је њему позајмљена учитељева техника причања. Та дете уме причати, али сликати не уме; а мали причало слика тако лепо, као — учитељ. Међу тим овде има замисли, а та је да се пробуди у публици пажња на ону јадну сељачку децу, што иза умрлих отаца остају у рукама «туторским.» Писац је пустио Стојана, да живим бојама наслика своје патње, али је најживља у тој слици она, која нам на крају у тамној даљини показује погинуло дете...

и многи ће читаталац зарад те замисли и живости у причи заборавити, да све то прича једно изнурено, ја оболело дете.

А сад да покажем читаоцу своме на крају, какве су декорације овима групама, што сам их од чести предгледао с њиме.

„Красне су јесење вечери код нас. (Говорим о „*раној*" јесени). Нема оне летње омарине, да те гуши, нити зимске студени да те у собу гони — него је она блага ладовина која старца подмлађује а болнога крепи. Ветрић те милује, тице ти певају, ваздух мирише — ти седиш и уживаш; а онај „бледи" месец и оне милијарде сјајних звездица гледе те и — завиде ти . . . Тишина је, али ти се осећаш да си баш у тој самоћи окружен животом, па ти годи, што си сам. Све око тебе опомиње те на живот: онај звук свирале она песма „девојачка, говор људски, шкрипа кола, лупање ветрењача, лавеж паса, уктање сове — све то смешано пре те задовољава него што ти смета."

Па даље: ·

„Нема више лепих дана. Не видим сунца, не видим ни неба од силне вејавице. Лагни северац дува, да ти срце у грудима следи. Чујеш уку по тавану и тужни јаук између голих грана. Врапци беже под стреје; врана падне на глог, да се макар глогиња назоба, али јој он ни ту нода мира: навија грану, полувати је и однесе . . . куда? . . . ко зна . . . По где који сељак прође увијен, замотан, не застаје у оду, не заштиткује за здравље овог или оног: назове бога па — одмиче . . . Небо, земља, зграде, дрва — све се обукло у белу кошуљу . . ."

То су одиста лепи пејзажи! Сад да покажем жанр слику, — околину нашег сеоског кола:

„Младеж игра а старији људи поседали, па гледајући сећају се минулих дана свога живота, кад су и сами тако играли; сећајући се прела, моба, позајмљеница, уживања, ашиковања; сећајући се свега — сете се и онога што су сад: па им се не може на ино а да не уздахну за оним сретним данима младости своје... Мисао да су ближе гробу него дому, сневесели их и они гледају да је разговором отерају..... Жене почучале и поседале, држећи малу децу или просто стоје у помањим круговима, па разговарају.... Нека од њих прича својој кћери, како јој старија јетрва „крст изеде" и како је говорила *њему* да се оделе — јер ако неће, она ће „побећи у свет, куд је очи воле"... Неке воде тачан рачун о томе, која с којим „стоји" и унапред ти могу казати, која ће девојка за ког момка поћи; старије пак говоре о својим удавачама и причају, колико им ћери имају спремо и дара..... Деца надала вику да бог сачува! Или играју „жмурке" или се провлаче између играча и играчица у колу, или бацају једно другом прашину ва главу, или просто трче на галаме.... Из далека се чују бронзе — то се стока

враћа из пашњака или потеса кући, а за њом иду одрасли шипарци. Са неким достојанством заврглм ајкаче, на којима су дугачки бичеви — пролазе поред кола журећи да што пре предаду стоку станари, па да и сами коло дођу . . . . ."

Овој слици тешко да би сликар имао шта додати!

Описујући девојку писац узимље придеве из народних уста — „До њега играше девојче младо као капља, здраво као кошута, лепо као анђео, умиљато као грлица а весело као веверица . . . . ." па ако га кад што живахна фантазија у писању и скрене на учитељску школу, те му измами из пера какав „хоризонат," какву „проблему" или чак „Дарвинову моверу" — то му се прашта с тога, што иначе у свима прикама очевидно избегава олизане романтичне фразе, шта више, исмева их наводним знацима.

Стил је у овој књижици јасан, правилан, оргиналан; дикција је саобразна сликама, што раде — верна допуна сељачке „гардеробе." Нема ту другог „парфема" осим онога од воштанице, — тамјана или сеоског цвећа... *Слике су његове чисто, непомућено огледало сеоскога живота!* Зналац ће их читати са задовољством, а публика (па и сеоска) јемачно с великим интересом. Желео бих само, да нам се што чешће јављају!

Др. М. Ј.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

Гетеов «Фауст» на српској позорници. Је ли «Фауст» способан за позорницу? — «Фауст на немачкој позорници. — Лаубе о инсценовању Фауста. — Је ли «Фауст» подесан за српску позорницу? — Савићев превод. — Госпођа Ружичка-Штроци.

Habemus pontificem! Имамо Фауста!

Имамо га и у литератури и на позорници, Уврстили смо га и у библиографију и одредили му место у списку позоришних дела. Видели смо га и на позорници, а нешто је било говора о њему и по новинама, јер треба, знате, наша позоришна књижевност да се «комплетира», а и репертоар нашег позоришта не може остати непотпун, па сад:

«Lieb' Vaterland magst ruhig sein!»

Је ли превод «Фауста» добар? Је ли било основаног разлога да се са инсценовањем «Фауста» баш тако хита? Је ли било среке нужде да се празнина у нашем позоришном репертоару попуни баш њиме? И је ли у опште «Фауст» драма за представљање, а нарочито за представљање на нашој српској позорници?

Ова питања нити је когод стављао, нити је ко на њих одговарао. Радило се баш као да је тај Фауст некаква обична ствар, знате, онако á la Raimund, о којој није вредно много говорити, него је ваља пустити да уђе у позориште кроз мала вратаоца па — ником ништа!

Ко иоле озбиљније мисли о позоришту у опште, а о нашем српском позоришту на по се, коме је иоле стало до правога напретка наше књижевности и нашега позоришта, и ко иоле уме да прави разлику између каквог «класичног» и «некласичног» дела, томе ће јамачно бити криво, кад види, како се у нас све то олако узима и подједнако оцењује и како се не прави разлика између дела, која су писана за векове, и дела која имају само тренутне вредности.

Појава «Фауста» у нашој књижевности и на нашој позорници није тако обична ствар, да би се преко ње могло тако лако прећи на дневни ред. За то нам се и неће замерити, ако се на овом преважном предмету зауставимо.

Имајући ово на уму и нехотице нам се намеће питање: треба ли у опште «Фауста» представљати у нашем позоришту, и ако, је ли превод господина Савића тако изврстан, да га је требало брже боље изнети на позорницу?

Пре него што ћемо одговорити на прво питање, нека нам је дозвољено, да за неколико тренутака скренемс пажњу наших читалаца на ефект што га је произвео Гетеов «Фауст» у немачкој публици. Познато је колико су Немци претеривали и колико још и данас претерују у оцењивању овога Гетеовог дела. Некима се од њих чини да је «Фауст» ненадмашен, а некима је он опет тако «дубоко замишљен» да га обични и смртни људи не могу ни разумети. Неки су говорили како би се немачки народ огрешио о великог песника, кад би дозволио, да му се «Фауст» представља на позорници, а неки су баш тиме хтели да се одуже сени Гетеовој.

Познато је и то, како се још за живота песникова развила читава литература о «Фаусту», чему се и Гете сам чудио. После његове смрти ницали су коментари у толикој мери, да их већ сада има читава једна збирка од 160 бројева, као што се свако може уверити из Енгелове књиге «Bibliotheca Faustana.»

Ту пре неки дана изашла је у Берлину књига некога Ф. А. Лувијера под насловом: «Sphinx locuta est», а у којој се тумачи Гетеов «Фауст» на читавих 600 страна по некој новој рационалној методи. Писац ове књиге, кога је критичар «минхенских општих новина» назвао будалом и сметењаком*) вели да је пронашао кључ којим се може разрешити загонетка «Гетеова» и најозбиљније тврди да је песник најпре «сачинио» некакав план, (такозвани «Фаустов план») по коме ће израдити идеју, па је по томе

*) Види о томе „Beilage zur Allgemeinen Zeitung" Nr. 15, 1887.

плану поделио свога Фауста у појетском, филозофском и културног Фауста, а за свакога је од њих имао нарочити кључ, који је до сада био забачен, па је једва пронађен добротом г. Лувијера.

Ја све ово за то наводим да читаоци виде до кога се степена може изопачити сваки а нарочито књижевни култ, и да том приликом констатујем да нисам од оне врсте људи, који мисле да не треба «Фауста» преводити само за то што је тајанствен и загонетан. или да га не треба на позорницу износити, што би се то могло сматрати као нека бласфемија. Боже ме сачувај! Ја мислим да сви они озбиљни немачки писци имају право, који, истина признају трајну, и у неколико недостижну вредност Гетеовог «Фауста», али му не приписују бог те пита каква чудотворна својства и неки «недокучни мистицизам, чије су загонетне тајне заједно с песником у гроб легле.»

Они који тако мисле позивају се на самога песника који се често пута није могао доста да начуди виспреност својих тумача, који су проналазили у Фаусту идеје, за које сам писац није ништа знао. Гете је једном говорио Екерману, како се управо диви Немцима, који тумачењем «Фауста» и измишљањем песникових намера и идеја себи и другима стварају излишну главобољу. «Они вечито питају какве ли сам мисли хтео у «Фаусту» да оличим! Као да ја то знам, или као да би ја то могао исказати! *Са неба кроз свет у пакао!* То би могло бити нешто, али то још није никаква идеја него само ток радње. Даље лежи добра мисао и у томе, што ђаво губи опкладу и што човек, који је живео у заблуди и греху, тежећи све бољем и савршенијем налази своје спасење; али то све још није идеја, која би мојој драми могла послужити као основа.»

И ако дакле «Фауст» није она загонетка коју ваља тек разрешити познатим кључем г. Лувијера, то се ипак не може порећи да је «Фауст» како по садржини, тако и по форми ремек-дело великог немачког песника и мислиоца, које заслужује признање и поштовање не само Немаца, него и осталих културних народа.

Несумњиво је дакле да тако дело треба пресадити и у нашу књижевност, да би се ш'њиме упознали и да би у њему нашли уживања сви они, који се интересују за класике свију народа и свих векова. Разуме се, да је пресађивање класика, а нарочито таквих какав је био Гете, врло мучна, а у исто доба и врло деликатна ствар. Ту се много што пта изискује од преводиоца. Изискује се добро познавање оба језика, изискује се да је преводилац добро схватио предмет, који хоће да преведе, да је својим рођеним песничким полетом кадар да буде достојан посредник између песника и публике, једном речи, од преводиоца Гетеовог «Фауста» изискује се да је и сам песник, да је и сам мислилац.

Далеко би нас одвело кад би на овоме месту хтели да говоримо о томе какав треба да је превод «Фауста.» А ако се и дотакнемо доцније овога предмета, то ће само бити узгредно и у колико се баш њега дотаћи морамо.

Него је са свим друго питање треба ли нам «Фауст» у литератури, а друго опет: треба ли нам «Фауст» на позорници?!

Као што читаоци виде, ми смо се опет вратили на питање, које смо себи одмах у почетку поставили, и на које ћемо сада одговарати.

Је ли «Фауст» (разуме се, ми говоримо само о I. делу) у опште драма која је удешена за позорницу, или као што Немци кажу, је ли она у опште Bühnenfähig?

Јесте! одговориће нам се са извесне стране «Фауст» је Bühnenfähig јер се даје на немачкој позорници; па кад се тамо даје, онда се може давати и на српској позорници! Врло добро! Да видимо сад од кад и зашто се даје ова драма на немачкој позорници.

Хајнрих Лаубе, без сумње најбољи немачки драматург, који је чак умео да инсценује комаде, за које се дотле мислило да се не могу никако представљати, причајући у својој књизи: »Северо-немачко позориште» *) о Гете-у и вајмарском позоришту вели, да је Гете покушао да инсценује «Егмонта», али да се у скоро уверио да га ваља за позорницу прерадити. *За «Фауста» иак држао је, да се не може представљати, па га зато није никада ни инсценовао.* Лаубе додаје: Но ако је «Фауст» за то ипа доцније инсценован, то се има приписати великом поштовању и љубави, коју је публика према песнику осећала, а у неколико и бесмртној садржини његовог дела, никако пак драмској форми његовој.

«Фауст» је први пут инсценован 1829 године у Брауншвајгу. Дотле су представљали само Клингемановог «Фауста», па како се једном херцег Карло нашалио пребацујући Клингеману да се боји конкуренције Гетеовог «Фауста», то је овај, да би се оправдао пред владаоцем, инсценовао Гетеовог «Фауста.» Ето зашто је «Фауст» први пут представљен.

Сам Лаубе признаје у другом још чувенијем делу Das Burgtheater, да је «Фауст» истина ушао у репертоар, али да је комад за позорницу врло неподесан, јер је тешко наћи глумца који ће потпуно да схвати било улогу Фауста, било улогу Мефистофела. Сем тога, шира се публика вазда слабо интересовала за «Фауста», јер га није могла са свим ни разумети. —

Ја мислим, да су ово доста јаки докази за неподесност ове драме. «Фауст» дакле није Bühnenfähig, и ако се на немачкој позорници представља.

Но све да и јесте способан за позорницу у опште, је ли за то способан и за српску позорницу?

*) Das Norddeutsche Theater. Von Heinrich Laube. Leipzig. J. J. Weber 1872.

Ја врло сумњам, и мислим, да ће ми сваки онај дати за право, ко о овој ствари буде непристрасно судио. Је ли наша обична публика толико «учена», или барем толико «извежбана» да може без великог напора да прати дијалоге, које, једва да ће тако брзо схватити и интелигентнији део наше публике, ако се није већ пре тога добро упознао са драмом. Из ових истих разлога не би се могло одобрити ни инсценовање Његушевог «Горског Вијенца.» И опет би се инсценовање Његушеве драме бар у неколико могло правдати, докле се хитња и журба, којом се «Фауст» износи на српску позорницу не да ничим објаснити. «Фауст» је — о томе нема сумње — интересантна и поучна лектира, али «Фауст» није драма за позорницу, а најмање за српску. И према томе одговарамо на питање: је ли било основаног разлога да се са представљањем «Фауста» тако хита? одлучно са *не*.

Неки ће нам, може бити, приметити да је баш тога вечера било и сувише публике. То и не ћемо да споримо, али ће нам бити дозвољено да кажемо, да је изгледало баш као да је наша публика похитала, да се упозна са «Фаустом». чијој се «Кућној Капици» толико смејала, и да се за тим разочарана вратила кући, уверивши се да *стара* капица не иде на *нову Фаустову* главу.

Нама се чини, да је управа нашег позоришта, којој иначе у пуној мери признајемо вољу за рад и познавање наших прилика, хтела да учини услугу једном повијем српском писцу који је изишао на глас за своје вредноће и продуктивности. Томе се не би могло шта да замери да најновији продукт тога писца није случајно — Гетеов «Фауст.»

Нећемо да говоримо о томе да ли је Савићев превод добар или није, и, у колико би можда нужно било да га преводилац поправи и дотера, јер ће нам се без сумње скоро дати прилика да кажемо шта о томе мислимо. За сада нека је само толико речено, да Савићев превод «Фауста» сматрамо само као један покушај превода, коме ће, ако бог да, следовати и други покушаји, који ће несумњиво бивати све то бољи и савршенији и из којих ће се — као што то и на другим местима бива — кристалисати какав «Фауст», који ће се и по садржини и по форми доближити своме оригиналу.

Покојном архимандриту Павишевићу, чији су одломци из Гетеовог Фауста штампани у «Српској Зори», и ево сада г. М. Савићу морамо бити благодарни на труду и заузимању, јер их сматрамо као пијонире на пољу Фаустове преводне литературе, и јер смо уверени да ће рад, ког су они први отпочели, једном уродити добрим плодом. Али све дотле док немамо такав превод Гетеове драме, за који се може рећи да је примеран и да се приближује оригиналу, све дотле док се не лати мучног и деликатног посла око пресађивања «Фауста», какав даровитији и позванији песник,

све дотле није требало хитати са представљањем «Фауста» јер је штета за труд, што су га управа и глумци уложили у инсценовање једне драме, која и онако није подесна за нашу позорницу, а по најмање у преводу г. М. Савића.

Да пређемо сада на госпођу *Марију Ружичку Штроци,* која је неколико пута као гошћа играла на нашој позорници. Хвала управи што нам је дала прилике да се упознамо са овом пријатном и рутинисаном глумицом. Ми смо навлаш казали да је госпођа Штроцијева «пријатна и рутинисана», јер би се огрешили о истину кад би у оцени симпатичне игре г-ђе Штроцијеве претерали, као што су чинили неки којима је наша гошћа изгледала «непостижна», или кад би је само за то зло оценили, што се некима свиђало да наше домаће снаге одбране од напасти, која им, као бајаги, прети отуда из Загреба.

Појава г-ђе Штроцијеве врло је симпатична. Игра јој је смишљена и природна. Покрети су јој отмени. У афекту је изврсна. Орган јој је пријатан и умиљат. Једном речи г-ђа је Штроцијева умела да за се придобије публику без икаквих вештачких средстава, и то да је придобије одма у у првом тренутку, чим се је на позорници појавила. Разуме се да се и за њу може рећи: «никтоже без грјеха.» Нико није без мана, па ни најбоља глумица. Питање је само у томе: претежу ли врлине или мане. У госпође Штроцијеве претежу врлине. Глумачка природа гошћина оспособљава је за конверзационо игру. Она је у конверзационом жанру изврсна. То је показала представа Сардувљеве «Доре», која је испала за гошћу и за домаће глумце преко сваког очекивања.

Г-ђа Штроцијева изазвала је својом доиста примерном игром у предпоследњем чину опште допадање. Само јој морамо замерити претерано маркирање нервозности, које се често понављало, па чак и у сценама у којима је раздраженост била по све излишна. У осталом ова је мана још већма падала у очи у «Отелу.»

Са «Долором» у Сардувљевој «Отаибини» завршила је г-ђа Штроцијева низ представа, којим се позоришна управа може похвалити, јер је позориште било увек дупком пуно, и јер се на публици могло приметити необично живо интересовање и задовољство, што се, без сумње, мора приписати ексактној а при том живој и примерној игри како г-ђе Штроцијеве, тако и наших домаћих глумаца, који су сву своју снагу уложили да допринесу успеху ових заиста ретких представа. Дужност нам налаже да се сетимо и високе покровитељке наше вештине, која је и овога пута показала и делом засведочила најживљи интерес за напредак нашега позоришта. Њено Величанство Краљица била је готово у свима представама пратећи нарочито игру г-ђе Штроцијеве са најживљом пажњом.

Т. С. Виловски.

НАРЦИС

Драма у V. чинова. Написао Брахфогел. Превео Ст. Д. П. — Приказивана у Народном Позоришту 20 Децембра 1886. год.

Често је тешко повући праведну разлику између талента и ђенија, човека и духа; нарочито кад ђеније хоће и шале ради по кад кад, да баци ма и тренутно, свој божанствени одблесак на најобичније таленте. Да ли је и над Брахфогелом, писцем «Нарциса» ђеније, бар шале ради, својим крилима затрептао, није тешко одредити, нарочито кад погледамо на остала дела овога Немца, која на себи немају ничега стварног, што би могло заинтересовати једнога гледаоца. До душе славни Берне казао је: *«Не судите песника по лошим, већ по најбољим делима његовим!»* И ми се са тиме потпуно слажемо; али нам за то, ипак, недопушта наше хамлетско расположење, а да се не запитамо: шта нас то у «Нарцису» управо заноси? Да ли вешто изведена драмска техника, или, може бити она заносна философија револуционарне буктиње, философија Русовљева, коју у овој драми слушасмо кроз уста очајникова, чији ум већ лебди над мрачном провалом будила? Је ли Брахфогел створио Нарциса или «Нарцис» Брахфогела? Или можда овом делу даје највише дражи она жива конверзација, која је и отворила «Нарцису» врата на многим европским позорницама? Без сумње овде има од свачега по нешто, изузимајући драмске технике, због које ово дело у многоме пати. — По нашем мишљењу конверзациона врлина овога дела победила је унутарњу, драмску технику. Ова конверзациона лепа страна доста је допринела да нам и онај, до неке, не природан, али за цело болесни карактер Нарцисов, са многим мах нама ипак изгледа на своме месту, истинит, па у многоме и песничким дражима осветљен.

Ако је истина да је време искључиви творац карактера, онда са поуздањем можемо рећи да су ти карактери представници и носиоци свију врлина и махна тога времена. Што их садашњост назива творцима будућности, она не греши у толико, у колико је и само њихово време творац будућности; иначе је више пијетет, који одушевљени осећаји дају посредним путем самоме времену. Они могу бити творци будућности само као одблесак свога доба, а никако самостално, одвојено, Јер као што су Христос и Мухамед чисто потребан израз свога времена, тако су Русо и Бонапарте одблесак свога покољења. Можемо ли презрети и у прах бацити оне гњиле векове, над којима се ђеније човечанства ипак смиловао благословивши искварено доба са овако дивним величинама?

Ако са овакога гледишта будемо посматрали, онда, можемо рећи да тај «Нарцис,» та болесна душевно фигура, кроз чији очајнички узвик одјекује труба револуције; да тај демократски тиган, који се буди из дугога сна и није ништа друго него оличени тип XVIII века. Тип онога века

који **издишући** на својој развратној, блудничкој ложници, осећа **тежину** почињених грехова и на покајничком умору своме порађа човечанству величанственог титана, велику револуцију, пред чијим дахом грађанске једнакости крунисане главе на колена падаху.

Само као са алегоријском сликом XVIII века, ми се са «Нарцисом» можемо помирити и признати да је у многим тоновима, верно погођен; иначе, као човек, био би «Нарцис» и сувише згодан да га са свима његовим душевним препадима и иступима спроведемо у кућу за душевно оболеле.

Идеалишући у «Нарцису» ондашњу демократију, потиштену идеју човечанства, ми виђамо једну читаву револуцију, која се из несвести тек миче, која јоште само бунца. — Ето то вам је «Нарцис,» који је Брахфогелу доста сретно за руком испао, ако и не у самој драмској радњи, а оно у диалозима и препиркама, пред бледом ни у чем не погођеном силуетом *Дидера*, вође енциклопедиста. Да нам иначе није позната величина Дидера, славнога философа, ми би га по овој драми рачунали у најобичније, да не кажемо у најсиђушније, салонске удвараче. А то је већ неопростива погрешка писчева. Кад Дидоро нема никакве битне везе са овом драмом, онда није било нужно извести га само у једној појави пред гледаоце, па да одмах за тим са свим, као сенка, ишчезне. То је махна коју је писац могао лако поправити да Дидера није никако на бину ни изводио.

Ми смо, мало час, споменули да је конверзација у овој драми изврсна. Конверзациона лепота прикрила је, до неке, битне махне овој драми која оскудева у концентрисању око главних јунака. Нарцис и Помпадура, који су стожер целоме делу, јављају се са својим радњама врло штедљиво. Те услед тога, немајући начина да карактере у самим радњама њиховим оцрта, писац је принуђен да кроз читава два чина мори слух гледалаца приповедајући о неделима и сплеткама, које једна Помпадура Француској почини. Тамо пак, где се Помпадура јавља и где ради, ми је ни у чем не видимо као рђаву и злу жену. Ми не опажамо да је она у ствари демон народа француског. И да се она није сама списходила да пред Шоазелом, премијером Француске, у приповедању себе опрни, ми би је по самој појави и радњама њезиним сматрали као једну духовиту, ако и частољубиву, али ипак ваљану и добру жену.

То су оне неоцењиве махне у овој драми, које нисмо у стању ничим оправдати. *Сам појам драме условљава у себи радњу.* Приповедање само смета, и што га је мање тим је драма савршенија. Брахфогел или није умео или није хтео да обрати пажњу на ову *искључиву* потребу у драми.

Осим ових недостатака имаде их још од којих да наведемо и ове:

На двору француском боре се два уплива: Помпадуре, наложнице краљеве, и краљице Лешчинске. Оба уплива теже да сваки за се задобије превагу над краљем, који је у својој похотљивој искварености постао

слепо оруђе једне блудница. Кроз цело дело говори се о томе краљу и његовим љубазницама, али краљ нас ни једном појавом не удостоји, и ако би већ самим тиме драмска радња добила тон и обрт, куд камо савршенији него ли у оваквоме економисању. Ако је писац мислио да се у драми може о главној ствари говорити, а да се уштеди све оно што би радњама доприносило, онда је он био у великој обмани. Да није било занимљиве појаве самога «Нарциса» ми би за цело, сматрили да смо изгубили читаво вече у нашем Народном Позоришту.

Но, ако дело у карактеристици главнијих особа у многоме рамље, имаде у драми једна не баш споредна појава, Доре Киполове, глумице и читачице краљице Лешчинске, која је врло сретно писцу за руком испала. Како у свима нијансама нежних осећаја према несретно забаченој краљици, тако и у живим радњама, којих она највише, после Нарциса имаде, Дора је у свему израђен тип једне добре и нежне, а при томе енергичне младе девојке, која за љубав своје краљице свој лепи глас излаже опасности, чувајући у своме дому Нарциса, који ће доцније, по улешеноме плану, у пропаст сурвати ову страховиту неман народну, ову богињу разврата, Помпадуру. Пријатно утиче на гледаоца, кад усред дворскога разврата и кварежа, усред сплеткашких покушаја да се добра краљица из двора прогна, видимо један нежан створ, који у неизмерној љубави према несретној краљици, ставља на коцку свој глас, седајући са одрпаним и презреним Нарцисом у своја кола. Изгледа нам као нежан цвет, који је у гомили корова нашао ипак местанца да се тамо развије.

Да је у пола пажње обратио писац и према осталим личностима, као што је то према Нарцису и Киполовој учинио, дело би одговорило свима захтевима једне савршене драме.

Какав резултат дакле да начинимо на основу овога посматрања? Видели смо да у овом делу нема оних главних услова без којих постаје драма илузорна; нема драмске радње, која је једној драми нужна. Дакле ни за ово дело неможемо рећи да је драма; бар не добра драма. Али као лепу конверзацију (ако смемо да се тако изразимо) ми морамо признати да нас је довољно забављала; нарочито ако заборавимо на оно неколико тренутака досаде, коју нам је произвела оскудица у драмској радњи.

Помпадура и Нарцис; разврат и очајнички прекор! То је потпуна слика XVIII века. Век који изумире, и век који се рађа, сукобили су се. *«Кад нас нестане нека буде и потоп!»* кличе преживела разврат, која се на висини престола као зла хавет својим кужним задахом шири кроз све слојеве једнога народа; она кличе убилачким егоизмом на супрот своме рођеном чеду, узвишеном духу револуције, која се ближи, која наговешћује ону страховиту буру што ће узбунити духове од колебе погаженога ратара до самога престола.

«Да, потоп, потоп! Из неба капљу огањ, жуч и сузе! Из барутина јада и злочинства устаје подивљали род људски и јури ули-

цама и бесомучно урла: крви! крви! — Да, крви! Ура, ура! — Они се смеју, а лешине без главе падају у блато. То су лешеви мајке и детета, пријатеља и непријатеља. На празном престолу божијем седи ум овога света па се кези; ум, који је полудео, па рачуна и броји, јер му још треба 5000 лешина, да живот свој одржи. А међу тим јури потои! Поплавио је све до пакла, и тамо — ха, ха, ха! Наћићемо се»!

Јадни Нарцисе! очајничка је борба, коју си ти трубом освете огласио. Страховити «сефер», дан труба, дан страшнога суда, ближи се. Векови се боре. Добро и зло ено се дижу, као два оријаша, главом до свода небеског; они се хватају у кости, али ко ће победити? Добро или зло? Правда или тиран? Хиљаде векова прохујало је гледајући страховиту борбу ова два очајничка борца; они питају за победиоца, али победиоца нема. У мраку садашњости само назиру наше очи, а будућност је далеко. Ми чујемо ход ногу њезиних, али ипак не видимо још лаврови венац, којим ће је Нарцис садашњости увенчати.

Завршујући овим наш поглед на саму драму, сматрамо за пријатну тужност, да на овом месту дадемо израза особитог задовољства нашег дрима лумачким снагама, које су нас овог вечера потпуно задовољиле. А то су г-ђе Милка Грчурова (Алексићка), Мара Ђорђевићка и г. М. Цветић. Г. Цветић је и овога вечера представљао Нарциса као и до сада. Он је створио оригиналан тип, коме и ако би, можда когод, у појединим нијансама његовим и замерио, ипак се мора признати нешто важније и од већега замашаја, а то је самостадна штудија и самостални створени тип. Г-ђа Грчурова (Помпадура) била је овога вечера тако изванредна како је у овој роли одавно видели нисмо. Омладина је имала право кад јој је поднела лаврови венац на коме стоји назначено: «Првој уметници југословенској.» То се не може узети за пристрасно; јер до данас ми неимадосмо прилике да видимо другу коју уметницу, која би у драми тако дубоко штудирала душевну страну човека, као што је то она увек у стању.

Г-ђа Мара Ђорђевићка после дугога ћутања ево је где се и трећи пут појави на позорници. Надамо се да ће ова госпођа и сама увидети да је много погрешила што је пређе напустила бину. Њезино је место овде. О томе сведоче: «Маритана» у «Дон Цезару», и «Дора Кинолова» коју је она у Нарцису тако уметнички приказала. Сентиметанла струка у драми и трагедији није заступљана код нас, а г-ђа Мара у поменутим двема ролама доказала је да би она била достојан представник те струке. Нарочито нам пада у оча оно *складно кретање, одмерен и гибак тон у гласу њезином.* Ни у једном покрету њезином, било то у обичној конверзацији, било у одушевљеном заносу према Нарцису и т. д, није се опажао недостатак или сувишна извештаченост. «Дора Кинолова» изведена је тако лепо, тако пикантно, да смемо слободно казати, да до данас та рола беше сасвим изгубљена. Она се није ни примећавала, јер је без штудије играна. Нека нам не замере њезине претходнице у овој струци, али ми им обраћамо пажњу на ову околност, да се и најобичнија епизода да изнети на висину, кад је са дубљом штудијом скопчана, а најглавнија рола губи се кад јој недостаје штудије.

Драгутин Ј. Илић

ПРИБИСЛАВ И БОЖАНА*)

ИСТОРИСКА ДРАМА С ПЕВАЊЕМ У 5 ЧИНОВА

Мото: **Песма је утеха.**

ЛИЦА:

Прибислав, кнез Вагорски.

Драгош,
Ратибор,
Бујан,
Звездан, } }

Радослав, отац Прибислављев.

Бранибор, многобожачки свештеник.

Царица, над вилама бродарицама.

Милунка,
Вита,
Борка, } виле бродарице.

Милена, мајка Драгошева.

Божана, кћи Браниборова.

Радојка, њезина другарица.

Кум.

Чауш.

I сват.

II сват.

I судија.

II судија,

Народ, виле, судије добрих људи, сватови, хајдуци.

Догађа се у VI веку на острову Рујану међу полабским словенима.

I чин: **Шајка**, II чин: **Лов**, III чин: **Додоле**, IV чин: **Сватови**, V чин: **Суд добрих људи**.

*) *Историски податак*. У историској штулији „Крсташка војна Германа противу балтијских Словена" од Лебедева, између осталих словенских кнежева спомиње се и Прибислав кнез Вагорски. Он је владао над једним делом Вагорије, а његов брат Никлот над другим. Прибислав се у оно доба сматрао као добар јунак и љубимац народа. У једној битци са Алфонзом кнезом германским он је поразио Германе, али историја више ништа о њему незна. Дали је погинуо, умро или се утопио? је ли после ове борбе остао жив, о томе не говори историја ништа, јер му је траг сасвим изгубљен.

ЧИН ПРВИ

— Обала морска на острву Рујану. — Ноћ је тиха. — На морским таласима нија се царица, вила бродарица. —

Појава I.

Царица (пева)

Ој таласи лака лета
Куд сте мили похитали?
Дал обали шарног цвета
Жуборите тихи вали?
Сиње море,
Чарне горе;
Преко гора соко бежи,
А под морем јунак лежи.
У руци му оштра пала,
Ал је рука малаксала
Бродарице, сестре миле,
Над њим су се надносиле
Јуначко му љубе лице,
Оплетају плетенице;
Јунак ништа не говори,
Заман песма, заман збори
Јунак ћути,
Поглед мутни,
Над морем би да прелети
За соколом што одлети!

(Чује се из далека као у одзив, хор бродарица.)

Хор.

Небо плаво високо си,
Сиње море широко си!
Небом звезде тихо сјају
У мору се преливају,
Ведрим небом трепте звезде
Бродарице морем језде.

Појава II.

— Милунка, Бита, Борка и остале бродарице носе се на таласима и скупљају око царице.

Царица.

Сестрице добро дошле!

Бродарице.

Боље те нашле Сејо!

Царица.

Одакле долазите?

Милунка.

С обала оних равних, што но их магла скрива
Царице сињег мора, овај ти бисер носим;

Онамо Немци живе, оштрећи паклене стреле
И као победници, крваву добит деле.

(Кити царицу бисером.)

Царица.

А ти, шта виде Вито?

Вита.

Сред поља и долина
Згажено лежи жито, а росно цвеће вене!
И где је весели косач уз песму косио класје,
Сад покошене леже крваве људске главе;
И стреле као облак, скривају сунце јарко;
А над главама људским, ронећи сузе вреле,
Богиња љупког мира за својом дечицом тужи,
Док над њом вештица страшна са бојним бесом леће.
И са тих ужасних поља, царице наша светла,
Носим ти поклон овај: злаћена бурма то је,
Скидох је са јунака, кога су обранили.

(Надева царица на прст прстен.)

Царица.

А ти, о лепа Борка! Зашто си сетна тако?
Што кријеш поглед лепи и стидно вале бројиш?
Зашто си бујне косе низа се разасула
Те крију бела плећа? Зар немаш за сеју дара?

Борка.

Царице, сестро мила, под морем јунак лежи,
Песмама ја сам њега са гора домамила;
Већ трећа нојца прође како га иза сна будим;
Ал оне усне рујне ко мрамор ледени ћуте!
Узаман што му косе, низ плећа јуначка плетем,
Он ћути, само ћути; милост је мала моја,
Иза сна да га будим! Ах, он је срдит на ме!
Овим му венцем хтедох окитит русу главу,
Како је диван!

(Кити царицу венцем од биља и шкољака.)

Царица (милујући је)

Сестрице моја драга, ти волеш њега?

Борка.

Ја не знам шта то кажеш.

Царица.

Богови, нека су с тобом, ал заман јунака зовеш,
Витез се неће више иза сна пробудити.

Борка.

Ал ипак он ће вечно у нашем двору бити!
На мојој руци нека санком се слатким слади,
Најлепше песме моје њему ћу певати само!

Вита.

Чујете'л сестре миле, са мора песма се хори?

Милунка.

Оно је нека шајка?

Царица.

Куда се упутила?

Милунка.

На наше долази коло.

Царица.

Хитајте сестрице моје!
Са вашом песмом лепом витеза примамите!
А ја ћу дотле буру послати с ветрима бесним,
Да витезове дрске у коло баце наше!

Бродарице (певају)

Па што звезде тихо сјају?
Милија је тамна ноћ;
Таласи се љуљушкају
Песма хори по сву ноћ!
Ој таласи, ој таласи,
Посите нас шајци тој;

Љубави су кратки часи,
Ходи нама драги, хој!

(У томе певању све даље и даље измичу док их са свим нестане. А зато време тамни облаци покривају небо; вихор и холуја узбуњују море; а грмљавина, која се из почетка из даљска чује сада јако грми. Кроз ову хуку чује се из даљска мушки хор.)

Хор.

Мајко мила домовино
Где су твоје красне горе?
Ноћ је мрачна, нигде зрака,
О стишај се бурно море!
Преходници, звездо јасна,
Сијни, сијни кроза тмину,
Да видимо цветне доље,
Мајку, милу, домовину!

(Холуја једнако бесни. *Драгош* наоружан ножем и кратком сикиром и *Божана* долазе.)

Појава III.

(Драгош и Божана.)

Драгош.

Да страшне ноћи! Олуја бесни сила о
И храшће столетно нија, ко трске слабачко шибље.
Гле како страшно риче! Помамљен оркан и муња
Сурваће несретну шајку, на мору, која ноћас
Слабачка распаљује срдитих богова гњев!

Глас с мора.

Хој! Хој!

Божана.

Ха то су канда гласи? Да није каква шајка?

Драгош.

Духови ноћни то су! на страшној холуји они
Прелећу преко мора и бесном хукњавом јуре,
Рушећи врхове гора, у чељуст таласа бесних;
Чуј, како силно звижде! Са гласом смејања свога

То плаше будну стражу, што са обала ових
Погледом бодрим мотри.

Божана.

Како су страховити!

Драгош.

Оваква беше ноћ, кад храбри бодрићи лане
Пустише једну шајку да морем тражи пљена;
Бореас, северни ветар, окићен леденом круном,
Лећаше преко мора. А на валима морским,
Који се дизаху бесно, водени устаде Бог!
Под облак скакаху вали, у пени ричући страшној,
Ко вуци кад се кољу; а он мишцама снажним
Наслоњен на њихна плећа час облак хваташе руком,
Час са дна морског песак у небо бацаше силан.
А шајка Бодрића храбрих, која одплови тада
Није се вратила више.

Божана.

Можда се ипак спасла?

Драгош.

О, не! Јер у тој шајци беше Прибислав синак храбри
Седога Радослава; а сутра зором раном
Таласи с бесних хуком пред ноге седога старца
Синовљи калпак бацише. И још причају то:
Да седи старац виде, на узбуњеном мору,
Воденог Бога како добаци калпак њему
И рикнув страшно рече: ие чекај Прибислава,
Валова он је мојих на вечност посто пљен!

Божана.

О тужни Радославе, ти и сад сина чекаш!

Драгош.

Богови нека га спасу! Ал теби није ли хладно?
Зашто не идеш дома?

Божана.

На стражи ноћашњој ја ћу заменит оца старог.

Драгош.

Ово је страшна бура, хајд иди драга душо!
На место оца твога, док зора с морских вала
Не распе злаћене власи на стражи ја ћу бити!

Глас с мора:

Живо јунаци!

Божана.

Чујеш ли то је шајка?

Драгош.

Вараш се лепа дево!
Санана душа твоја одмора слатког хоће.

Глас с мора:

Хој, живо, живо.

Драгош.

Ха, то је за цело шајка! Да нису одкуда Немци?

Божана.

Буктињу! Буктињу амо! Племена наших звуци
Са хуком олује бесне кроз таму ноћну се боре.
Ја идем оца мога иза сна да пробудим,
Ти јави селу. (Оду обоје).

Хор.

Ах, у тами нема зрака,
Узмахује вијор љут,
Сијни, сијни муњо лака,
Завичаја кажи пут.
Ој таласи лакше вијте
Од валова лет,
Завичају покажи нам
Твога сунца свет.

Појава IV.

Божана, (која је у половини песме дошла са запаљеном буктињом и на једну стену устрчала, држећи над собом буктињу пева:)

Ој велики Бози
Не гњевте се више.
А ти бурно море
С таласима тише!

Не узвијај горе,
Не подижи вале,
Једри лака шајко,
Једри до обала!

Глас с мора:

Хој! Хој!
Јунаци живо! Терајте шајку крају
Откуда луч спасења с обала наших светли?

Појава V.

(Једна шајка доплоњава. Из шајке искачу неколицина и привлаче је обали. Излазе: Прибислав кнез Вагорски, Ратибор, Бујан и остали.

Прибислав ступив на обалу пева:)

Здраво да си домовино мила,
Где сам златне проводио дане!
Дуго си се испред мене крила
Посред буре и холује тамне.
О, нијај се на лаки таласи,
Поносита као горска вила!
Деце твоје разлежу се гласи:
Здраво да си домовино мила!

Хор.

О, нијај се на лаки таласи
Поносита, као горска вила!
Деце твоје разлежу се гласи:
Здраво да си домовино мила!

Прибислав.

Залуд Немци као вихар лећу
И на тебе дижу мишце своје,
Преко мора узаман прелећу,
Твоји синци око тебе стоје!

О, нијај се на морски таласи,
Поносита као горска вила!
Деце твоје разлежу се гласи:
Здраво да си домовино мила!

Хор.

О, нијај се на лаки таласи,
Поносита као горска вила!
Деце твоје разлежу се гласи:
Здраво да си домовино мила!

Божана.

Добро нам дошли борци, у ове питоме доље,
Кроз вихор и холују срећа вас води амо,
Ширећи лака крила над бездном и ужасом!

Ратибор (гледа изненађено.)

Богови, то је вила!

Прибислав.

Ох, како дивно косе низ плећа вију се бела,
Душе ми Загоркиња!

Ратибор.

Да ли је ко познаје?

Прибислав.

Говори лепа вило, како те зову овде;
Јел име тако лепо, ко што је лице мило?
Јеси ли дева или загорка може само
Лепотом лица твога красити горе ове?

Божана.

Јуначе, ко си да си! Добро нам дошо ноћас;
На обалама овим нека те радост прати!
Ја имам седог оца зову га; Бранибором;
А моје име — — — — — — — —

Прибислав.

Богови! Јел' могуће? Божана то је лепа,
Једина ћерка мила седога Бранибора,
Кога богови силни мудрошћу задахнуше!
Стој, Љељо, Богићу мали, сад среле не запињи!

Божана.

Ти знадеш оца мога и моје име каза?
Незнани странче, ко си?

Прибислав.

Погледај зар нас не знаш?

Божана.

Богови силни! Сањам ли? Или ме варају очи?
Прибислав кнез Вагорски и с њим витези храбри;
Ратибор! Бујан! Звездан!? О, сретна, ја сам сретна
Што прва видех ово! Ах седи Радославе,
Како ћеш сретан бити, када ти донесем гласе!
Пусти ме, пусти њему!

Прибислав.

Не иди лепа вило! Нек старац санком се слади;
Богови, заштитници већ, објавили су му ово!
Али ти, која светлост очију твојих дивних
Позајми буктињу овој, ти која си нас спасла
Из страшних гребенова, остани с нама овде
И буди сведок среће двогубе, коју имам.

Ратибор.

Објави кнеже селу долазак његове деце,

(Прибислав дува у рог).

Хор сељана (иза бине)

Рог се хори, братски звуци
Разлежу се са обала:
Богови нам госте шаљу
С њима срећа допливала!

Радигосте, Радигосте!
Гости су нам увек мили:
Со и хлебац делићемо
Теб у славу Боже силни!

Појава VI

(Улази Радослав са хором сељана и сељанки).

Радослав

Добро нам дошли странци! С далеких страна можда,
Бура вас овамо гони?

Прибислав

Како се порушио! (гласно) Оче!

Радослав

О Богови!

Прибислав

Зар сина не познајеш?

Радослав

Прибиславе! Сине мој! (грли га)
Не! Не! Ово је сувише среће! Богови праотаца
Зашто са седим старцем водите шалу ову?
Ах, смем ли своју радост исказати вам сада
За тугом, којом сте ме гонили тако дуго?
О, сине сине! (грли га)

(Међу тим дошљаци се рукују и здраве са мештанима).

Радојка (Божани)

Како је кршан јунак!

Божана (уздахне).

Радојка

Шта видим, Божано лепа, ти си ми сетна нешто?
Што тако стидно гледаш? Да није синак Ладе
С мирисних ружа летнув, стрелицом љубави слатке
Дотако срдашце твоје? (Прети јој, осмејкујући се)
Чувај се друго!

Божана.

Ах, Радојка!

Радојка.

Да ниси бона?

Божана.

Не знам!
Али у души својој осећам немир неки:
Радост и туга слатка. ко да се силно боре!
Ах како силно куца! Радојка шта је са мном?
Да л тугу или радост осећам у овом часу?
О, силни Бози! (Клоне на Радојкина недра).

Радојка.

Ти плачеш?

Божана.

Пусти ме сестрице мила;
Срце ми суза иште, кад сваки весеља тражи!
Ах, ал сам несретна!

Радојка.

Утишај срце друго, Прибислав иде теби.

Божана.

Плачне су очи моје и срце удара силно!
Не, несмем да га видим! Хајдемо, о, хајдемо!

Радојка.

Доцкан је, он долази!

Прибислав (који се приближио Божани)

Ово је, оче драги, загорка она лепа
Од гњевних што нас вала буктињом својом спасе.
О, кажи лепа момо, зар може бити дара
Који би сличан био лепоти лица твога?
Ја таквог дара немам; ал опет бисер овај
Са прибрежија даљних донесох теби душо
Да њиме китиш грло!

(Узима ђердан бисера и кити је око врата).

Божана (узлахне).

Придислав.

Како је та́ман дарак пред сјајем лица твога!

Божана.

Богови нека нас штите, ал по закону нашем
На жртву заштитницима први се поклон даје;
Па овај красни дарак завист ће будити њихну!

Радослав.

Са срећом носи га кћери! Добри Богови наши
Неће се срдити на те; жртва је њихова спремна.

Прибислав.

Прими га лепа дево! мален је дарак ово
Ал ти га срце даје.

Божана (Радојци)

Радојка, хајдмо, хајдмо.

Радојка (држећи је око паса)

Опрости јуначе храбри, дарак је примила она;
Ал сад је пусти дома, нешто је глава боли.
Хајдемо дома Божо! (Оду обе).

Прибислав (гледајући за Божаном, за себе)

Како је дивна!

Радослав

Сине!

Прибислав

Оче!

Радослав

Каква те сета гони, те тужно обараш главу?
Хајдемо дома сине, код жртвеника ваља,
Принети Бозима даре; они нас очекују!

Прибислав

Хајдемо оче драги! (за се). Ал прве даре своје,
О, Ђеђо лакокрили, теби сам већ принео!

(Сви одлазе. — Зато време на таласима, који се још узвијају, плове бродарице са њиховом царицом.)

Појава VII

(Царица, Милунка, Вита, Борка и остале бродарице).

Ца́рица.

Они се избавише?

Милунка.

Спасе их зрак буктиње.

Царица.

Ко беше витез онај, што са бисером красним
Окити деву једну?

Милунка.

Прибислав, кнез вагорски, племена ових дика,
Страшило Немаца грозни; обале њихне равне
Често је силни витез Немачком бојио крвљу.
Година равна прође одкад с обала ових
Подиже једну шајку и посред бура ходе
На прибрежја она да роби германско благо.
Ал буре и холује далеко бацише шајку,
И дуго луташе витез ветрили гоњен бесним,
Богови докле га силни вратима нису амо,
Те ове бурне ноћи кроз наше коло прође.

Царица.

Ко беше мома она што својом песмом лепом
Надмаши песме наше? Умилни гласи њени
Дирнуше срце моје и ја прегорех шајку,
Слушајући слатке звуке над нама што се вијше!

Милунка

То беше Божана лепа, ружица острова тога:
Пред њеном песмом ми смо немоћне вазда биле.

Царица

У наше вилско коло ваља је домамити.

Све

Да је домамимо! Да је домамимо!

Хор бродарица (Певају)

Тамна ноћи
Мрачна ноћи
Сакриј свет;
Лахорићу,
Крилатићу,
Шири лет
Преко света широкога
Преко мора дубокога:
Од облака до облака
Лети као стрела лака;
Од жбунића до жбунића
Тражи Љеља крилатића:
Нека махне све ружице
И понесе све стрелице,
Ваља њему у лов поћи
Кошута ће скоро доћи
Тамна ноћи
Мрачна ноћи
Сакриј свет;
Лахорићу
Крилатићу
Шири лет.

(Завеса пада).

ЧИН ДРУГИ

(Шумовит предео на острову Рујану. Иза грмова види се море. Чују се ловачки рогови. Царица бродарица и Милунка).

Појава I

(Царица и Милунка).

Царица

Јеси ли извршила?

Милунка

Све као што си хтела! Над домом њезиним Љељо
Оплета гњездо своје и оштри отровне стреле,
Љубавним јадом, да јој занесе срце младо.

Царица

Хвала ти мила сејо! А сад позови виле
Да песмом Прибислава овамо домамите.
Богови обала ових по нашој жељи раде:
Прибислав и Божана у наше пашће коло.

Милунка

И то ће за часак бити! Док тренеш оком само,
С мирисом пролетњих ружа, кроз ово густо цбуње.
Вилинских песама гласи разлегаће се веће (Оде).

Појава II

(Царица сама).

Царица

Како је кршан јунак и срца поносита
Богови силни само с њиме се равнати могу.

(Чује се из далека па све ближе и ближе песма бродарица)

Песма:

Нијају се лаки вали
Стоји Лејка на обали;
Изнад мора месец ходи,
А по мору шајка броди;
У шајци је мома мила
Над њом лабуд шири крила;
Девојчице,
Лепотице,
Спремај дара,
Из недара!
Хитра стрела, наоштрена,
Ружицама окићена,
За тобом се завитлала;
Хај похитај ближе, ближе
Теби Ђерђо бисер ниже.

Појава III

(Прибислав, ловачки наоружан, долази ослушкујући. — Прибислав и царица.)

Прибислав

Да л сањам само, или духови ноћи тамне
Милосном песмом мене у коло своје мамѐ?
Божански хоре се гласи, па опет никога нема.

Царица

Како је диван јунак.

Прибислав (смотри је)

Ха, ко је ово сада? Но лепом лицу њеном,
Ко Лада Богиња мила, под венцем румених ружа,
Нада мном да се носи! О збори, лепојко дивна!
Откуд у чести овој, да тебе видим саму,
Јеси ли залутала? Или у шуми овој
Где брзонога срна с поносним јеленом пасе,
Богиња пролећа љупког, весела Лада леће?

Царица.

За тобом дођох амо.

Прибислав.

За мном? А зашто? Ко си?

Царица.

Над тобом ја сам често, сенка судбине моћне,
Ширећи своја крила лебдела Прибиславе!
У невољама тешким уза те стајах кнеже
Кад Адолф Немачки, бесни, Германе мрске диже,
И на обале ове искрца војску љуту,
Палећи питома села и плодна газећи поља.
Сред бура и холује, где мачи леваху крвцу,
Над твојом главом ја сам победне венце вила,
И кад је сунце јарко скривало светлост своју,
Под облацима стрела Германа крвожедних
Божанским штитом, ја сам штитила тебе, кнеже!

Прибислав.

Ти ниси мома дакле?

Царица.

Кад теби зора свану, Богови наших гора,
Над колевчицом твојом изабраше доброг духа,
Кој ће те пратити верно у боју и невољи
И мишицом својом да те од страшних јада чува
Тај добри дух је . . . . .

Прибислав.

Ти си!
О, колко пута тебе споменух у невољи!
И увек мишице моје снажније беху тада.
У тузи и јадима ти беше, звездо јасна!
Која се руком својом дотица срца мога,
И бејах спасен тада... Ој, али данас, данас!

Царица (меће му руку на чело).

Ти си ми болан, кнеже?

Прибислав.

Јест, болан, љуто болан!

Царица.

Ти љубиш?

Прибислав.

Да ли је љубим, питаш? О камо среће лепе
Да никад нисам видо божанске очи оне,
Те љупке очи њене, из којих несташни Љељо
Хиљаду отровних стрела у срце добаци моје!
Његовим спутан ланцем; ко сужник за њиме ходим!
Узаман од ње бегам у крше и поноре;
Ко призрак светли она преда мном трепери свуда
У лову мишљах да ћу жељенога наћи мира,
Гонећи лаку срну кроз густо стољетно храшће,
И летећ преко гора, урвина и камења,
Где плахе дивокозе кад кад се виде трази.
Узаман звездо јасна! Из ćбуна ил понора
Божана лепа тад се ко вила преда мном јави
И стрела, коју хтедох за срном послати лаком,
Ко очарана да је, с десницом доле клоне.
Па кад уморан с лова извору пођем хладном,
У њему Божана лепа трепери дивним сјајем.
И свуда лице њено; на санку ил на јави
О њојзи мислим само! О, како да се спасем?

Царица.

У оца проси је њеног, и када твоја буде,
Стишаћеш срце бујно.

Прибислав.

Не, она неће хтети! другога воле она;
Њено је срце Драгош одавна присвоио
Па и Бранибор седи ко сина пази га свога.

Царица.

Божана тебе љуби!

Прибислав.

О, кад би тако било!

Царица.

Не сумњај, Прибиславе!
Што људма није знано, прорећи виле могу!
У њеном срцу љубав мирисне венце плете
И у сну слатком, кнеже, весело тебе кити;
Да, она тебе љуби!

Прибислав.

Хвала ти, лепа вило!
Боланом срцу моме божанство храброст даје.
И вољу снажи моју. Хоће ли она само:
У крило подземног царства за њом ћу весело сићи!
Из руку воденог Бога отећу скиптар страшни
И бесном Бореасу, што летећ преко мора,
Подиже страшне вале, скинућу ледну круну!
Ах, за њу све ћу дати!

Царица.

Ево је, она иде! Богови нек те штите!
Ја одох, Прибиславе, да спремим ложу среће,
У чијој сенци ти ћеш кушати пехар сласти,
Које ти синак Ладе весело сада спрема. (Оде).

Прибислав (сам.)

О зашто дршћеш срце пред лицем мôме лепе?
Пред мачем Адолфовим ти ниси задрхтало.
И досад јоште стрела не беше сакована
Којом би сурови Герман дотако ове груди,
А из очију њених хиљаду Љељових стрела
У срце згодише моје! — — — — — —

(Долазе: Божана и Радојка).

Појава IV.

(Божана, Радојка и Прибислав.)

Божана (за себе)

Ах, опет кнез Вагорски!

Радојка.

Од чега презаш тако?

Прибислав (прилази им.)

У добри часак дошле, веснице зоре рујне!
А куд хитате тако?

Радојка.

Нек ти је хвала, кнеже! Божана са мном пође,
До жртвеника светог Дид-Ладе Богиње плода.
Сутра је њезин данак; хоћеш ли и ти доћи
Да заједничку жртву са селом принесемо?

Прибислав.

Да венцем рујних ружа окитим Богињу лепу?
О ја ћу доћи тамо!

Божана.

Радојка, хајдмо!

Прибислав.

Што хиташ, душо драга? хтедох ти рећи нешто.

Божана.

Мени, кнеже?

Прибислав.

Не, оца твога хтедох питати нешто само.

(За себе)

Ма зашто дркћеш, срце? Та то је девојка само!

(Гласно)

Јел отац дома?

Божана.

Јесте.

Прибислав (за себе.)

Онда је боље њему изнети бо́ље ове.

Радојка.

Ти си узбуђен, кнеже?

Прибислав.

Умор ме савлађује. Богови нека су с вама!
Ја идем друштву своме. (Оде.)

Појава V.

(Божана и Радојка саме.)

Радојка.

Шта ти је, зашто дркћеш?

Божана.

Ах, хајдемо даље само! Нека ме страва хвата,
И немир у души бесни, када га видим само.

Радојка.

Та он је тако добар!

Божана.

Не знам ни сама зашто; ал кад му име чујем,
У души својој тако осећам тешко тада.
О моја мила Радо! он није као Драгош,
Кога ми Бози даше, ко брата да га волем.
У души ми је мирно и мило кад га видим,
Нити се страшим њега, ко кнеза Прибислава.

Радојка.

Па то је лако знати! Ти волеш твог Драгоша,
А Прибислава мрзиш.

Божана.

Ја не знам, дал га мрзим,
Ал да онако није ко што је са Драгошем,
То добро видим сама. Јер да је мио тако,
У души неби немир са стравом осећала,
Кад га угледам само!

Радојка.

Он те је преплашио.

Божана.

У очи никад несмем његове да погледам
А да кроз душу моју не прође трепет неки.

Радојка.

Можда је и видовит? А, то ће бити друго!
У очи Бога Вида, које се дете роди,
С погледом својим може човека да устрели!
А ја сам често чула за кнеза Прибислава,
У очи тога дана да на свет овај дође,
Па зато такав поглед из очију му бије.

Божана.

Па опет, кад ми данак без Прибислава прође,
На душу моју тада свије се туга нека,
Ко тешка магла, када на морске падне вале,
И тад на њега само помишљам, друго мила!

Радојка.

Он те је очарао! Још оне ноћи бурне,
Бунтињом кад си светлом његову шајку спасла,
Ти беше врло тужна. Ах клон се њега, Божо!
Немој га гледати више, нити му слушај зборе;
То ће те извидати!

Божана.

Ал како да се клоним?
У тешком страху своме скривах се испред њега
У страху трепери срце, а очи опет га траже
И чим га видим, бегам!

Радојка (замисли се.)

Како би било, да му све тако лепо кажеш,
Па нек се и сам клони.

Божана.

Узалуд хтедох и то:
Јер кад га видим само, све што бих рећи хтела,
Нестане, растури се, ко оно сухо лисје,
Кога јесењи ветри однесу преко мора,
И бура овлада мноме, холуј се у души диже,
А кроз тај холуј страшни ја само једно чујем:
«Божано, бежи, бежи!»

Радојка.

А ти допусти мени да њему све то кажем.

Божана.

Не, немој ништа рећи! то ће га расрдити.

Радојка.

Па ти га онда волеш!

Божана.

Ах, ман се таквог збора!
Кад бих волела њега, зар би се тако крила?
И зар у срцу неби спокојство овладало,
Ко што Драгоша волем и мога оца седог
И тебе Радо мила? Не, ја се плашим њега!
И све ме вуче да се далеко скријем негде
У понор, у урвине; све даље, даље само,
Где људски гласи никад достићи неби могли,

Те тако небих више његово име чула,
И тад бих можда само спокојства нашла мога.

Радојка.

О, јадна, јадна друго! ти много патиш дакле!
А јесил' оцу твоме причала јаде своје?

Божана.

Нисам.

Радојна.

А Драгошу?

Божана.

А зашто да га буним? да само већма тужи.

Радојка.

Па опет, опет мораш ма што год учинити.

Божана.

Ја не знам шта да чиним!

Радојка.

Хајдемо видарици!
Она ће из твог срца изгнати страшне чини
Које је кнез Вагорски на тебе бацио сада.
О, верујі! она може и духа да домами!
Јер често кад у поноћ над селом мир овлада,
И месец небом пође и море обасја зраком,
У таквој ноћи често виђаху наши људи,
Црнога Бога како са њоме некуд лети.
И међ звездама често видли су сенку њену,
Као облачак тамни ćако се небом вије.
Бози јој дају чини и силу да расчини;
Хоћеш ли, кажи дакле?

Божана (загрли је.)

Ах, чини, чини! Радо, спаси ме како знадеш!

(Завеса цада.)

МОБИЛИЗАЦИЈА СРПСКЕ АКТИВНЕ ВОЈСКЕ 1885.

ИЗ ДНЕВНИКА ЈЕДНОГ РЕЗЕРВНОГ ОФИЦИРА

Код једног пријатеља у Београду — у кабинету Министра војног. «Зар ти још ниси у униформи?» — Конференција са Министром — Силуета Јоце Петровића — Колико је мобилисано војске — Претпис о мобилизацији — Краљев полазак из Београда — Војнички жељезнички влакови стижу у Ниш — Отварање народне ванредне скупштине — Престона беседа — Скупштинска радња — Адреса коју је скупштина поднела Краљу као одговор на престону беседу — Le mot de la fin.

БЕОГРАД, 11 Септембра 1885

Јутрос у 5 сахата, још по мраку био, сам на нишкој жељезничкој станици, чекајући с нестрпљењем полазак влака за Београд.

Ресторације још нема, али човек може седећи на канабету од зелене кадифе, у чекаоници I-ве класе, да викне из «конка» једно швапче са кифлама, или оног одрпаног гогу са салепом, па да доручкује.

Ја сам, као представник смесе од западњачке културе и правог оријенталства, појео две «путер-кифле» и залио са два филцана салепа, који је био «врукјо» и богато зачињен исиотом, тако, да ме живо потсетио на оно срећно време, кад ми је салеп и бурек био велика посластица.

Најзад се кренусмо. Све до Сталаћа био сам у вагону сам. Ту добих друга. Мајор Креманац, командант жандармерије, уђе у мој купе. Он се беше десио на инспекцији жандармеријских одреда по «внутрености» па је наједанпут по телеграфу добио заповест, да се врати одмах у Београд.

Наш разговор пун најживљих конјектура трајао је од Сталаћа до Београда, и велико питање: на коју ли ћемо страну, на југ или на исток, тако нас је занимало, да нисмо ни осетили кад прелетесмо преко целе моравске долине, кад пројурисмо кроз она три тунела, и кад се обретосмо на привременој станици у Београду (велика још није готова).

Како уз пут бејах у Лапову нешто мало ручао (то је за сада једина станица на нашој жељезничкој линији, где има нешто налик на ресторацију), то сам код куће остао само толико, колико да се пресвучем, па одмах одох на врачар, на «интервју» са мојим пријатељем и бившим шефом г. Ст. Новаковићем, министром унутр. дела «на расположењу».

Затекао сам га у његовој библиотеци где се задубио у карту балканског полуострва од аустријског ђенералштаба. Што г. Новаковић још немађаше далеко већу и бољу карту Бугарске, коју беху већ израдили руски топографи, и која се већ могла купити, то није чудо, јер за ту карту изгледа да још не зна ни српски ђенералштаб.[1])

Кад сам видео који је лист дотичне карте пред г. Новаковићем, не могох се уздржати а да не запитам:

— Зар је то већ решено да мобилишемо против Бугарске? Зар је већ искључена акција на југ? —

— Не верујем — рече г. Новаковић — да је ишта *решено*, али је највероватније да ћемо се туђи са Бугарском. Она квари оно што се, по најновијој крилатој речи, зове «Балканска равнотежа». Како смо ми за љубав те «равнотеже» морали отрпети аустријску окупацију Босне и Херцеговине, како смо ми морали да се задужимо до преко ушију само да на врат на нос начинимо жељезнице, које више требају Европи него нама'

[1]) Ту смо карту добили тек *после* рата.

онда ми не можемо допустити да јучерашња Бугарска самовласно ради шта јој је ћеф, да не само не извршава своје свечане међународне обвезе, него да још преко ноћ постане за читав милион становника већа и јача држава од Србије, да самовласно поврати бугарске границе сан-стефанског мира, које су тако неправедне спрам Србије, да су нас бациле на милост и немилост у «сферу» аустријских интереса. Ако Европа призна fait accompli бугарског уједињења, она нас мора дедомажирати бар оним појасом Бугарске, *у коме живе Срби*, а то је појас између Искра и Тимока, софијски и ћустендилски округ. Тиме, истина, неби се повратила потпуна *материјална* равнотежа, коју је створио Берлински уговор, али ми би тиме, нарочито Ћустендилом, старим Велбуждом, осигурали за доцнија времена Стару Србију и српски део Маћедоније. Не хтедне ли Европа да нам досуди ту накнаду, ми треба да је узмемо онако како је чича Вељем узео немачку круну — «са стола Господња». — Ако Европа на против поврати Status quo ante, онда ћемо и ми демобилисати и гледати своја посла! —

— Баш тај Гарашанин има среће — рекох ја — он је толике политичке погрешке починио, да га је чак сопствена странка напустила, јер о томе нема сумње да данас ни један од главних људи напредне странке није више узањ, за свакога је јасно да он сада влада са *другим позивом* напредњака. И на један пут Бугари стварају такву политичку ситуацију, да ћемо га морати потпомагати не само ми — него чак и либерали и оно радикала што још није у казаматима!

— То се разуме. Сви опозициони листови већ доносе патриотске чланке без обзира на партијско гледиште, и то је сасвим у реду. Што се нас тиче, ти знаш да смо се ми само за то поцепали што он пристаје да се питање о промени устава и даље одлаже ad calendas graecas, а нама образ не допушта да као начелна странка

напустимо главну тачку нашега политичког програма. Али кад је оваква ситуација споља, онда престаје разговор и о најважнијем унутрашњем питању, и ја ћу без једне речи отићи куда ме пошљу, за управника магацина, или за надзорника друмова.

— И у скупштину за Краљевог посланика? —

— Са свим! —

— А г. Пирићанац? —

— Ја мислим такође. И ти треба да пристанеш ако те понуде.

— Il n'y a pas de danger. Ја ћу пре наћи посла као резервни официр.

— Врло добро. Можеш бар том приликом регулисати твој чиновнички положај и прећи у активну војну службу, кад је Гарашанин дао доказа да се и поред онако јасног општинског закона сме сумњати да ли си ти после оставке на звање кмета београдског остао државни чиновник или не! —

— То би за ме било корисно у земљи, коју кадшто администрирају такви зналци закона, као што је г. Гарашанин, али ако ми понуде положај у војсци, ја не мислим градити никаквих услова, него просто по војнички, отићи на своје место.

— То је још боље — рече г. Новаковић — иначе би они, какви су, доцније причали да смо их уцењивали кад је наша служба отаџбини затребала. . . —

Врата се отворише и слуга јави да је дошао неко из министарства војног, који жели самном говорити. Г. Новаковић рече му да га пусти унутра. То беше момак министров.

— Господин Полковник — рече он окренувши се мени — зове вас г. Министар војни! —

Ја се морадох осмехнути кад чух како у време мобилизације васкрсавају заборављени чинови.

— Добро — рекох — идите па јавите да ћу одмах доћи.

Момак оде.

— Ça y est — рекох Стојану тражећи шешир.

— Bonne chance mon vieux! — рече он испраћајући ме.

Кад сам после неколико минута ушао у предсобље министра војног, затекох пред вратима министровог кабинета двојицу гардиста, а у предсобљу хода потпуковник Бајаловић у шарфама, као дежурни ађутант Краљев.

— О — рече Бајаловић зачуђено — од куда ти? —

— Правце из Ниша. Дошао сам пре једнога сахата и јавише ми да ме зове г. Министар војни. Али како видим Његово је Величанство код министра. Идем ја у општевојно одељење да причекам.

— Јок — рече дежурни ађутант — идем ја да те јавим! —

После једног минута био сам у кабинету г. министра. За писаћим столом сеђаше сам министар, пуковник Јоца Петровић, десно поред њега Његово Величанство Краљ. У противуположеном ћошку собе, за једним округлим столом сеђаху три пуковника: Јован Драгашевић, Анта Богићевић и Мита Ђурић.

Ја се поклоних Господару.

— Шта? — рече Краљ као зачуђено — зар ти још ниси у униформи? —

— Ваше Величанство — заустих ја да одговорим, али министар ми упаде у реч:

— Он још ништа не зна. Тек сам га звао да му саопштим...

— А, тако — настави Краљ окренувши се мени — Дакле униформу, на своје место, начелник санитетског одељења врховне команде, а? —

— Разумем Ваше Величанство — рекох ја и поклоних се на ново.

— То ми се допада. Седи сад! — рече Краљ и показа ми руком пуковнички сто.

Ја послушах.

У тај мах уђе опет дежурни ађутант и предаде Господару једно писмо. Он здера куверту, прелети очима преко писма и устаде. И ми сви устадосмо.

— Ја сад морам у министарство спољних послова. А ви овде радите. Збогом! —

Краљ се рукова с министром, нама климну главом, и оде. —

Чим је Краљ изашао из кабинета, пуковници Драгашевић и Богићевић стадоше наваљивати на пуковника Ђурића «да се прими.» Изгледа да је мој долазак прекинуо разговор у коме је Мита нуђен дн прими место главног интенданта, а у коме канда се он бранио. Бар он сад помену некакву увреду — неправду ли рече — која му је учињена другог рата.

— То је ствар ондашњег министра војног — рекоше му опоненти — а за тебе куд ћеш лепшу сатисфакцију него кад ти сам Краљ....

— Знам, али....

Најзад у оваким одломцима реченица свршио се тај разговор и пуковник Ђурић, и ако није изрично пристао, ипак уђе у детаљна питања. шта и како треба радити. Министар беше такође сео за наш сто, око кога сада беше ембрио за будућу врховну воманду српске војске. Он нам рече да се за сада указ о формацији врховне команде неће публиковати, да ћемо за сада сваки у дотичном одељењу министарства војног и под његовом фирмом радити, а тако исто и доцније, кад одемо у Ниш, све док се не реши питање о акцији. То је у толико лакше што ће он, као министар војни, бити уједно и начелник штаба врховне команде.

— Ја господо — заврши министар — немам никаквих нарочитих инструкција да *вама* издајем, јер ви сте

сви и првог и другог нашег рата с Турцима вршили те исте функције, па сваки знате шта и како треба уредити!

— Смем ли упитати г. министре — рекох ја — за колику војску имам да спремим пољски санитет? —

— Шта кажеш? — рече министар па увећа ушну шкољку десног увета шаком. — Ти знаш ја не чујем баш најбоље. . . .

То нисам знао. Сад тек разумедох обичан израз његовог намрштеног лица, кад је у већем друштву.

Ја понових моје питање.

— Па — говораше министар играјући се писаљком и уздигнувши боре на десној половини чела — оно баш са свим тачно не могу ти казати цифру војске. То ће зависити од околности. За сад ћемо мобилисати . . . . . да, то ваљда знаш да су резервисти у логорима? Добро. Дакле њих ћемо задржати, па онда позваће се сви који су служили у стајаћој војсци, јер, знаш, они су по новој формацији сви уписани у први позив, о, — овде министар протрља чело као да хоће нечега да се сети, па онда настави — да, и петомесечари који су пуштени кући кад смо позвали резервисте у логоре, и они ће се вратити, ето то је од прилике што ће се мобилисати! —

— Опростите г. министре — рекох ја — али ја сам одмах после другог рата изашао из војске, међутим је заведена нова организација и нова формација војске, тако да ја не знам добро ни значење појединих назива свију тих категорија које поменусте, а камо ли да би према њима могао израчунати бар приближну цифру војске за коју ћу имати да спремим пољски санитет. Ако би бар апроксимативно. . . .

— То ти могу казати — рече министар — имаћемо од прилике . . . . тако . . . . између 40 и 50.000 људи на окупу. Чекај да видим — и он поче сумирати неке цифре — да, тако, неће дотурити до 50.000! А после то све неће се концентрисати. Гарнизони, да богме у Београду, у Кра-

гујевцу, е — јест, и у Горњем Милановцу морам оставити један батаљон. . . . Него, знаш шта, ја ћу наредити опште-војном одељењу да ти даду тачне податке о концентрацији трупа, наравно, у колико теби треба, и то разуме се у поверењу, јер немој ти знаш онако по твојски . . . — и министар ми прећаше прстом смејући се.

Не знам зашто ми се тај његов смеј учинио — болестан. Мени чисто беше хладно од тога смеја.

— Молим г. министре — рекох му ја на то — ја знам шта је војна тајна, и шта је мундир, који сам осам година носио! —

Беше ми на врх језика да му кажем: па зар ћеш ти са 40—50 хиљада људи да одеш против сједињене бугарско-румелијске војске? Али, ако ми он одговори: А ко теби каже да ја хоћу на Бугарску а не на Турску? Или ако ми каже: да ће то бити само опсервациони кор на граници, да дипломатија при решавању не заборави да је и Србија ту? Ја дакле прогутах сва та питања која су ми се врзмала по глави, док је министар говорио, па онда рекох ево:

— Према томе, ако се мобилише само 40—50.000 ја не морам мобилисаси свих двадесет, формацијом прописаних, пољских болница, него само десет? —

— Хм, — замисли се министар — оно знаш, па јесте, што ће нам више? Имаш право. Ми нећемо кренути ни пола војске, доста је пола пољског санитета! —

— Да ли је главни санитетски депо снабдевен свима приборима који су прописани за санитетске чете и за пољске болнице? —

— Бога ми ти то ја ништа не знам. Таисић ће ти већ све казати шта је и како је . . . — рече министар.

— Особито како га је Бог дао онако разговорна — помислих у себи, а гласно упитах — за случај да сва потребна опрема пољских санитетских завода и санитет-

ских трупа не буде потпуна, на колику суму могу рачунати да ће се моћи одвојити на санитет? —

— Ту је чвор — рече министар смешећи се, и почеша се иза увета — новаца немамо, али то није моја ствар, већ министра финансије..... Ви ћете сваки по својој струци казати колико чега треба, и од прилике колико ће требати новаца, а ја ћу већ знати у министарској седници... шта ту... Вукашин нека гледа одакле ће да добије пара, то је његова ствар! —

Ја ућутах. Беше ми доста, и — сувише. Пазио сам да ли ће одговори главном интенданту и начелнику артиљерије бити одређенији, сигурнији, него ови који се тицаху санитета па — иста збуњеност, иста неодређеност, исто умно и чак физичко напрезање на лицу, да се искаже макар каква мисао у целини.

Ја бејах разочаран. И ако сам знао да је мишљење о Јоци Петровићу као министру војном, и у самој војсци, врло подељено тако, да га један део официрскога кора, махом млађи, школски официри, држе да је најспособнији министар војни после ђенерала Протића, да је «мушко» — а други део, махом старији виши официри, да је само за то дошао за министра војног, што се благовремено умео удворити г. М. С. Пироћанцу и напредњачком клубу код «Српскога Краља» на Калимегдану, и ако сам та разна мишљења знао, опет сам очекивао много више, него што видех у овој конференцији с њиме. И нехотице ми се наметала мисао — за време док је с осталим шефовима будуће врховне команде разговарао, да ће тај човек бити и начелник врховнога штаба, па сам се питао: кад он овде, у своме кабинету, међу нама, који смо сви, више или мање, његови другови, по школи и по годинама и по војничком чину, овако муца у чисто административним питањима, кад он, у овом рахатлуку свога министровања, мора толико да се напреже док формира и док искаже једну мисао, ја шта ли ће бити на боји-

шту, ако дође до рата? Као начелник штаба врховне команде он ће, у име Краља Врхов. Команданта, имати често да издаје најсудбоносније заповести, и то често на самом бојишту, у сред гроктања пешадијске ватре, грмљаве топова и фијукања граната, и то често неће имати каде да се дуго размишља, јер ће можда дотични командант с највећим нестрпљењем чекати да му ађутант у каријеру донесе ту судбоносну заповест од начелника врховног штаба. . . .

Сада ми беше жао што пристадох отоич. Али као војник ја нисам имао куде, ја сам морао одговорити «разумем» и ништа више.

Кад се свршила ова конференција, нас четворица подједнако замишљени, ћутећки пружисмо један другом руку — и одосмо́ сваки на своју страну.

На теразијама сретох «београдског Шкоду» alias Др. Лазу К. Лазаревића.

— Куме — рекох му — ти лечиш министра војног? —

— Јоцу? Да, ја сам његов домаћи лекар. А што? —

— Он пати од ушију?

— Има једну врло досадну Otitis media. Морам често да употребљавам ваздушни душ. —

— Познајеш ли ти Јоцу изближе? Ви сте чини ми се још у Берлину били заједно? —

— Да, кад сам ја учио медицину, он је као наш официр био у прајској ђенералштабној школи. Ја га са свим добро познајем. Он је врло добар човек, ко год га изближе познаје, мора га волети.

— Знам, али шта држиш ти о њему quoad intelectum? —

— Он је тада био у Берлину са покојним Пајом Ђорђевићем. Ах, куме, да знаш какав је то био ђенијалан војник. . . . .

— Ah, c'est trop fort, par exemple! Збогом — и ја хтедох да пођем.

Др. Лаза ме ухвати за руку

— Молим те, куме, немој рђаво да ме разумеш. Ја сам хтео да кажем да је Јоца врло способан човек, али што јест-јест, са покојним Пајом не може се ни упоредити. Да је остао жив, тај би чуда починио. У осталом и при свем том, Јоца је ипак најспособнији човек у садашњем кабинету г. Гарашанина! —

— То ти верујем и да се не кунеш! — рекох му ја, и одох на своју страну.

Како је све релативно на овоме свету!...

БЕОГРАД, 12 Септембра 1885.

Данас сам отпочео радити у министарству војном — — — — — — — — — — — — — — —*)

Јеша Велимировић ми је, по заповести министровој, диктирао у перо следеће податке:

У Врањи биће I. пешачки пук	2.500	= 2.500	људи.
У Лесковцу II. пешачки пук	2.500	2.730	«
Један ескадрон морав. пука	150		
Једна брдска батерија	80		
У Нишу биће VI. VII. IX. и XII. пеш. пук	12.500	17.070	«
Моравски, дрински, дунавски и шумадијски артиљеријски пук	2.240		
Две брдске батерије	160		
Дунавски и шумадијски коњички пук и три ескадр. моравска	1.650		
Четири чете пионира	520		
У Пироту биће XIX. гардијски батаљон и XV. пешадијски пук	3.000	3.730	«
Гардијски ескадрон, два ескадрона тимочког пука	280		
Две батерије тимочког пука	280		

*) Како сам ја, после рата одмах, наштампао четврту књигу моје „Историје српског војног санитета" у којој је испричано све што је рађено у пољској санитетској служби од мобилизације до демобилизације, то изостављам из овог дневника све, што се тиче санитета.

У Белој Паланци биће XIV. пешад. пук	2.500	= 2.500	људи.
У Зајечару биће III. пешадијски пук	2.500	2.700	„
Једна батерија тимочка	140		
Један ескадрон тимочки	150		
У Књажевцу биће XIII. пешадијски пук	2.500	2.920	„
Једна батерија тим. пука	140		
Један ескадрон тим. пука	150		
Једна чета пионира	130		
У Београду биће XVIII. гардијски батаљон	446	2.946	„
VII. пешад. пук	2.500		
У Крагујевцу биће три батаљ. X. пеш. пука	1.650	6.100	„
Три батаљ. IV. пеш. пука	1.650		
V. пешачки пук	2.200		
Дрински коњички пук	600		
У Пожеги биће један батаљ. IV. пеш. пука	550	= 550	„
У Горњем Милановцу биће један батаљ. X. пука	550	= 550	„
Мобилише се свега		43.366	људи*

И ако сам ја данас већ био у пуковничкој униформи, и ако је осем мене и Јеше био у соби где смо радили, само још један артиљеријски капетан, ађутант ов, опет је Јеша само *шапћући* диктирао, јер ово беше „свјатаја свјатих", ово беше план за *концентрацију војске*. Сви официри из опште-војног одељења беху већ постали тако тајанствени, као и шеф тога одељења, као пуковник Младен Јанковић, кога нека Бог поживи докле год Србији устреба војска, јер ако он умре, ја мислим да ће се морати укинути опште-војно одељење. Сви беху тајанствени до апсурдума. На ипак сам сазнао и главну садржину министровог претписа за мобилизацију и ево ћу је прибележити за историју, разуме се, у колико сам је сазнао.

*) Кад се одбије само београдски гарнизон, јер крагујевачки, пожешки и горњомилановачки су доцније доведени у активну војску, онда излази да смо ушли у рат са циглих 40.000 бораца!

Наредбе које се тичу мобилизације, беху овако од прилике, распоређене:

I. Активна војска.

1. *Пешадија.* Од ње ће се позвати сви резервисти, који су служили у сталном кадру, и који су уписани у први позив, као и петомесечари, који су о доласку резервиста одпуштени, а и сви војници сталнога кадра који су на привременом отпусту.

2. *Коњица.* Позваће се такође који су уписани у први позив, а служили су у сталном кадру. Од резервиста коњаника, који су сада на скуповима, *без коња*, пустиће се кући *они*, који изјаве да *могу* набавити коње.[1])

У пешадији и коњици формираће се јединице по формацији, а у јачини у којој се позивају.

3. *Артиљерија.* а) пољска. И од ове артиљерије позваће се само њени резервисти, који су служили у сталном кадру, а у првом су позиву, но толико, да се у сваком артиљеријском пуку мобилишу само по четири батерије, у прописној јачини за активни састав, и са по 6 топова. *У колико не буде државних коња за запрегу, узеће се нуждан број коња пописаних за возове првог позива.*[2])

б.) *Брдска.* Од ње ће се мобилисати *само 3 батерије*[3]) са њиним резервистима првог позива, који су служили у сталноме кадру, а у јачини прописној за активни састав. —

[1]) Па ваљда није требало ни писати у коњанике оне, који *не могу* набавити коње, кад им већ држава не даје коње.... Шта ли су радили ти *коњаници без коња* у логорима, у које су позвани ради *вежбања?*...

[2]) Дакле ни за тако смањену артиљерију активне војске (само по четири батерије на пук, и свака батерија само по шест топова) нема довољно великих прописних државних коња, него да се ови спрежу са малим сељачким бицама?... Ја како ће се кренути *возови* првог позива, који се мобилише, кад се њихови коњчићи узму за топовску запрегу?...

[3]) Међутим куд год се макнеш на балканском тропољу, таква су брда и кршеви, да ти баш највише треба брдске артиљерије....

в.) *Градска артиљерија и пиротехничка чета.* Код њих ће се позвати сви њини резервисти првог позива, који су служили у сталном кадру.

4. *Инжињерија.* а.) *Пионири.* Пошто се из дотичних пионирских чета сталнога кадра издвоји спреман кадар за образовање команде дивизијских енжењерских депова и телеграфског одељења, чете ће се попунити позивом резервиста најмлађих категорија, који су служили у сталном кадру, до прописаног комплекта за кадровски састав.

Сви остали резервисти пионирски, који су служили у сталном кадру, поделиће се равномерно по активним батаљонима *пешадијским* у дивизији.[1])

б.) *Понтонири.* Образовање мостових тренова наредиће се засебно када ће следовати и позив за резервисте понтонирске.[2])

5. *Санитет.* Позваће се сви резервисти болничари првог позива, који су служили у сталном кадру и образоваће прописна одељења по уредби о формацији.[3])

6. *Остали делови*, који спадају у састав дивизије, као и они који нису напред поменути, а спадају у састав активне војске, сазваће се *од прилике у половини прописног комплекта*, сразмерно трупама које се мобилишу, и то у првом реду они који су служили у сталноме кадру *где их има, но минерска и жељезничка чета неће се за сад образовати.*[4])

[1]) Да се боре као пешаци? Јазук за оне две године *стручног* пионирског образовања!

[2]) Целог рата нисам видео ни један мостови трен. Један једини понтонски мост, видео сам на Нишави између Јагодан-махале и Ниша.

[3]) Од пољских болница «образована» је само половина.

[4]) За то је после господину *Зубовићу*, аустријском *коњичком* офицару, плаћена замашна сума за његов патент на некакве динамитске мине-за то је утрошено много хиљада на његове фишеке и справе, за то је на врат на нос формирана *динамитијска школа и команда*... Кажу да је *левак* једне такве опаљене Зубовићеве мине, мањи од оног у обичне барутске мине.

7. *Комора. Оно кола што има државних*, запрегнуће се коњима пописаним за ту циљ из народа, и употребиће се у првом реду за муницион колоне, а остала кола узеће се у најнужнијој количини из другог позива[1]).

Трупе ће се мобилисати (следује списак места где ће се која јединица формирати).

Одело и остала спрема. Употребиће се и парадно, и обично чојано, и бело одело, но тако, да у појединим јединицама не буде мешавине одела.

Резервисте ће понети од својих кућа при поласку: 2 пара кошуља[1]), 2 пара опанака, једну пољавицу за покривање, једну торбу, 2 пара чарапа, једну тиквицу за воду и све ситнице по пропису.

Храна. Њу ће понети до места мобилисања, а у име *резервне хране* понеће сваки: суве сланине или кобасица или сира или кајмака за 3 дана по 75 грама дневно, или папуле од пасуља по 125 грама дневно, опет за три дана, даље по 10 грама соли и 10 грама црног лука. [2])

Мобилисање да се изврши најпре са борачким јединицама, па одмах за тим и са неборачким.

У колико нису постављене старешине, нека се одмах одреде као привремене, и за оне који ће вршити официрску дужност да се јави.

[1]) Дражестан је почетак ове тачке. Дакле «Оно кола»... значи да их има много. Па и то да се запрегне коњима «из народа». Остала кола и коњи да се узму из II-ог позива. Ја, ако се буде морао мобилисати и II и III-ћи позив?...

[2]) Да л ово треба прочитати *две кошуље* или два пара т. ј. по четири кошуље?

[3]) Е није вајде, ово је са свим у «народном духу». Само ако сваки сељо, полазећи од куће буде имао *теразије на грамове* да љуцки измери резервну храну. Али не мари, ако баш и не буде имао, у окружној команди имају за цело нове мере, па како окружни команданти и онако у време мобилизације немају баш много посла, они ће све тачно измерити да се увере да не фали који «грам».

Са овим послом похитати, те да се у најкраћем року изврши у свему потпуно, а командант дивизије известиће г. министра одмах кад ће се то и у којим деловима моћи извршити.

Тако исто, кад буде готова мобилизација, да се г. министру одмах депешом јави.

Резервисти који су сад на скуповима, задржаће се наравно и даље.

II-ги позив.

Трупе овога позива мобилисаће се у местима пуковских односно дивизијских комаданата, но подробније о томе, као и *наређење за само мобилисање другог позива, следоваће доцније* нарочито, а сада ће се са I-им позивом мобилисати, као што је напред речено, само за овај (први) позив нуждан број коморе II-ог позива.

Све официре и војнике, који су на одсуству, позвати у команде одмах.

(ДОЦНИЈЕ УМЕТНУТО НА ОВОМЕ МЕСТУ ДНЕВНИКА)

Мобилизација још није била извршена, а већ је издата *наредба* министра војног од 17-ог Септембра 1885, *за концентрацију*. Према томе поједине дивизије морале су своју мобилизацију довршавати у Нишу. Тако је дунавска дивизија *тек 10-ог Октобра 1885 довршила своју мобилизацију*, кога је дана бројала:

официра	115
борацa	8905
небораца	1135
Свега .	10155 људи[1]) и

[1]) Ова се цифра не слаже са стројевом записком коју је 12-ог Октобра поднео командант дунавске дивизије министру војном, и по којој записци та дивизија имађаше тога дана: 7274 војника, 1903 коња, 24 топа, 25 муницијских кара, 441 коњска и 66 воловских кола.

Међутим оба су податка из *једног* извора. . .

коња	2123
волова	10
кола	395

Мобилизација је дакле трајала пун месец дана (од 10-ог Септембра до 10-ог Октобра) и ако су се резервисти десили на окупу. . .

НИШ, 19 септембра 1885.

Шест дана сам имао толико посла и дан и ноћ око уређивања мојих трупа и завода, њихове мобилизације, њихове опреме и т. д. да просто нисам могао ни једне речи записати у овај дневник. А и боље је. Све што би записао, то би била кукњава и псовка због стања у коме сам застао моју струку. Оно је горе него што беше пре седам година. Али о томе ћу ја морати писати нарочиту књигу. Ове белешке имају са свим другу циљ: да бар скицирају, ако не могу фотографисати, људе и догађаје важнога времена у коме живимо и које ласно може постати судбоносно за будућност Србије.

Еле, јуче у јутру добих из канцеларије дворског маршала један литографисан позив, у коме први ађутант позива ме да у подне будем на жељезничкој станици, по заповести Његовог Величанства Краља. Позив беше врло налик на оне, којима се позива на дворске ручкове, и балове, али како сам видео да је такав исти позив добио и бивши уредник социјалистичког «Враголана», а садашњи писар министарства војног, за кога сам знао да ће такође ићи с нама у Ниш, то сам се одмах сетио да то неће бити никакав дворски ручак на станици, већ да ће цео персонал будуће врховне команде имати част да се вози на сепаратном краљевском возу у Ниш, за који се већ и по вароши шушкало да ће поћи јуче у подне.

На врат на нос експедирах последње заповести које су се морале још из Београда издати, спаковасмо сва акта и сав канцеларијски прибор будућег санитетског одељења врховне команде, предадосмо те сандуке на кола која већ чекаху у авлији министарства да их носе на жељезницу, и разјурисмо се по вароши, сваки својој кући, да се опростимо од својих, и да ручамо, ако буде времена и за то. Али богме времена беше тако мало остало, да сам ја с пола ручка устао и сео на каруца, која су ме чекала, а деца трче замном да ми потрпају у кола «лаке брашненице» и две боце старог неготинског вина, што се доцније показало као са свим умесна ревност.

Јурећи преко теразија, видео сам гомилу света где хита такође жељезници али пречим путем, право низ брдо, балканском улицом.

Кад стигох пред станицу, целу грдну просторију око ње нађох већ притиснуту народом. Жандарски шпалир једва беше у стању да средином одржава толико слободна простора колико беше потребно за екипаже и фијакере, који у недогледном низу долетаху пред станицу, довозећи сву госпоштину београдску.

Кад сиђох с кола и пођох на главна врата од привремене станице, морао сам одма да примим 32 пружене руке, и да се са сваком рукујем. То беху руке београдског општинског представништва, које већ беше на окупу да дочека и испрати Краља. Како се не бесмо видели од моје оставке на кметство, беше ми врло пријатно да се опет поздравим са мојим неуморним сатрудницима последње године дана. У сред руковања и читавог хора од усклика «Срећан пут!», хвала, «У здрављу да се видимо», вредни Мијајило Крстић Петровић, који сада као најстарији чиновник општине стајаше са белом краватом на челу општинског одбора, заступајући кмета, пришану ми «Баш би ја волео да сте ви још с нама. За

што, болан, да нас оставите? Шта умем ја данас Краљу казати?» На то му ја одшанух, «Тако је, мој Мијајило, било суђено, А ти ич не брини се. Краљу ће бити милије ако му у место каквог великог слова кажеш само три речи, које су данас на уснама свију Београђана: Срећан пут Господару!»

Ја се са мојим наследником у општини руковах још један пут и похитах на своје место. Пролазио сам кроз шпалир свију «великодостојника» земаљских, који већ беху искупљени и групирани за дочек Краља. Што ближе перону све већа господа, све сјајније униформе, све већи ордени тако, да ја већ морадох непрестано салутирати. На перону, пред краљевским вагоном, све сам Grand Cordon, министри бивши и садашњи, и два седа патријара, један политички, Господар Стевчо, а други црквени, наш жовијални митрополит Мраовић, на челу високог свештенства са неизбежним духовним излогом за ордене Дучићем итд.

Ја приђох руци седога црквенога кнеза са речима «Благословите ваше Високопреосвештенство» али он не даде да му пољубим руку, већ се рукова, па рече.

— Сервус. Чекај да те видим како изгледаш у униформи. Добро ти стоји. Прави си Mordskerl! —

Рипида за ордене, која по рангу стојаше до самога Митрополита, само се намршти кад из освећених уста зачу у место тихога «Бог и сви свети нека вас благослове» оне профане, крепко изговорене речи. Не зна рипида да прави калуђери (добри старци) нису никад језуите и симуланти.

Перон станице беше истина резервисан само за највећу господу, за официрски кор и за почасну чету војске са музиком, али беше очевидно да «народ» бар данас неће да зна за ту класификацију публике, и беше на јуриш узео свако празно местанце на перону, око перона, и дуж самих жељезничких шина. Све то беше притисла

једна недогледна маса свечано окићенога, весело раздраганога света, људи, жена, деце. Све то говори на глас, ћаска, смеје се. Кроз ту шарену гомилу мува се и тамо и онамо неколико црних мува, свака са бележником и писаљком у рукама. То су неизбежни новинари, који пабирче податке за свој сутрашњи извештај, «извештај о поласку Краљевом војсци.» Једнога сам познао с леђа, јер је непрестано узвикивао «славно, славно»; то је Redacteur en chef напредњачкога «Тајмса» који има само два израза за најсилнија своја осећања, један је «славно» а други је «Брука»; овај се употребљава само кад напредњацима не иде добро. Појамно је да је данас викао само «славно», јер ако напредњацима пође за руком и ово што данас почињу — а о томе нема сумње да ће успети — онда либерали и радикали могу слободно ићи да спавају једно двајестак година.

Гурајући се уза саме вагоне, и пазећи да се не оклизнем низ ивицу перона, којом сам морао ићи, нисам имао каде ни да приметим колико лепих и еленгантно обучених дама има у тој маси народа, док ме једна од њих врло непријатно изненади — пољубивши ме у руку... О тај српски обичај, да кумице морају да љубе кума у руку, па макар он био још «млад човек, тако својих четрдесет година». Пошто ми се тај малер десио пред оноликим народом, ја брже боље хтедох да га забашурим француском галантеријом, и хтедох да кумичину руку подигнем до мојих усана, али она је права српкиња, која не трпи те «нове моде»; она трже руку па рече:

— Молим вас, куме, припазите на мога . . . — мужа хтеде рећи, али сузе јој заблисташе у очима, а глас јој задрхта тако, да је једва додала — ви знате како је он нежног здравља . . .

Ја похитах да ударим у шалу. — Ко? Ама зар мој кум? Та није да ће му што валити, него ћу вам га вратити као правог «шишка». Видећете како ће се опо-

равити и угојити. И ја сам се у ратовима овако — хм — испунио... А после што се тиче владања његовог, ослоните се само на мене... Вама за љубав, чуваћу га као најматорија гувернанта! —

Очевидно ни мени није било до шале, кад нисам умео ништа паметније да кажем. Али казна је одмах следовала. Једна дама са најмодернијом шкољком од шешира на глави, и са врло танким пакосним уснама, окрете се мојој кумици па рече.

— Но, лепо ће вам ићи, госпођо, кад вам др. В. гарантује за добро владање вашега мужа! —

Чудно ли се граде репутације на овоме свету. Најсолиднији мужеви имају репутацију донжуанску. Ја заустих нешто, да платим пакост оне париске шкољке, док тек са града београдског грунуше топови, са свију цркава престонице захорише сва звона, отуд од «Лондона» и касарне стаде се разлегати урнебес одушевљених «Ура»! и «Живео!» и тај ураган људских гласова све се више примицаше станици; народ на перону и око станице заталаса се, насипом од војне академије диже се облак прашине, који се као олуја примицаше, кроз тај облак обасјан пуном сунчаном светлошћу, блистало се оружје и сјајна униформа гардијског ескадрона; у његовој средини указаше се краљевска кола, окружена ађутантима и ордонансофицирима на коњима, све то у пуној гали; за краљевским колима дугачак низ дворских екипажа са целом свитом Њихових Величанстава; народ око станице гракну у један глас «ура! живели» тако, да се у тој експлозији народног одушевљења једва чула војна музика, која свираше народну химну и — Краљ беше на жељезничком перону.

Сви шапоклаци беху у тренутку згњечени, све ћеле државних великодостојника забелише се, све што беше у мундиру, салутираше, све даме чучнуше као на команду у најдражеснији «кникс» и исправише се ела-

стично, као да су на «федеру», деца стадоше махати својим шеширимима по врх глава својих родитеља, који их беху подигли у вис да боље виде.

Краљ је био најскромније обучен; на њему беше униформа инжињерског пуковника са малим декорацијама. Док је он најљубазније разговарао са великодостојницима, наш Тотлебен из Кусатка, будући начелник енжењерије у врховној команди, потпуковник Магдаленић пришану ми.

— Ја се поносим што је краљ данас у енжењерској униформи! —

— То је сигурно у част жељезничкој чети, коју си ти формирао, и која ће сада да вози Краља — рекох му ја тако исто.

Бог зна како би ме за ово мунуо у леђа мој Тотлебен, да није срећом морао да држи десну руку на «соноширму» а леву низ «випушку», као и ми остали.

У тај мах звизну локомотива, Краљ се опрости са великодостојницима, пође степеницама свога вагона., водећи испод руке Краљицу.

Пред својим вагоном Краљ се опрости с Краљицом, и таман да крочи на први басамак од степеница, док тек некаква гласина из гомиле викну:

— Господару! —

Краљ стаде, и окрете се онамо одакле се глас чуо. Цео свет окрете се да види ко се то усудио да квари «програм». Угледасмо једног омаленог, дежмекастог човека, са округлим и црвеним као јабука лицем., кратком пуном проседом брадом и врло живим очима, пристојно европски обучена и фризирана, где се прогура кроз гомилу, и стаде на три корака од Краља, па грмну колико га гласина доноси, тако да га је ваљда цео свет чуо:

— Господару! Видиш ли како је огромно одушевљење којим те твоји верни београђани испраћају на овај твој ако да бог срећни и славни пут?—

«Ура, Живео!» грмну «народ»

Краљ се смешни, и салутова по војнички.

— Иста ова осећања Господару — настави импровизовани народни беседник вичући, тако, да је брзо прешао у дискант — исто ово одушевљење загрева данас сва српска срца, и то не само у Твојој краљевини, него и онамо преко Саве и Дунава, и онамо преко Дрине валовите, свуда где год има Срба, јер сви Срби осећају данас, када ти полазиш својој дичној војсци, да ћеш је ти повести онамо где имамо да осветимо Косово, онамо где се наш Душан венчао за цара, и цео народ данас кличе: да бог да нам се вратио као *цар Српски*!—

У томе тону је ишло много дуже, али ја нисам више запамтио. У осталом то ће слово сигурно бити у данашњим београдским новинама, јер ја сам видео како новинари поломише плајвазе само да ухвате сваку реч. Кад је беседник свршио, новинари упиљише очима у Краља и ућулише уши — али није им се нада испунила.

Краљ се само још једном осмехну, отпоздрави војнички нов урнебес народних усклика «Да богда! Ура! Живео!»— уђе у свој вагон, а новинари нос у футролу

Влак се полако крену. Цела светина сада јурну поред шина да још једном види Краља, који је с прозора поздрављао.

И сви остали вагонски прозори на целом влаку беху начичкани главама, које су хтеле да се још нагледају тога одушевљења и раздраганости. И ја сам био скинуо прозор да гледам. Кад готово поред самих шина угледах — целу моју породицу. И ако сам био строго забранио да нико не иде на станицу, јер ће битн велике гунгуле, они опет сви дошли. Ја им, корсем срдито, припретих прстом. Они се смеју, а мушкарци машу капама... Баш то не ваља... Кауција за женидбу официра требало би да је много већа, и да се наплаћује и од војних лекара...

Кад већ замакосмо у Топчидерску долину, ја убрисах очи — сигурно дим из локомотиве — па затворих прозор, У мом купеју беше жив разговор.

— Ама који је оно беседник што неће јевтиније од царства? —

— Како, зар има Београђанина који не познаје Мијаила Стокућу! —

— Ама зар то гостионичар од «златнога крста»? —

— Он главом. —

— Онај што гради лимунације, кад год дођу либерали дођу на владу? —

— Онај, чија је кавана либерални клуб! —

— Хм, то је интересантно... —

И за ме беше та импровизација на станици интересантна, прво, што показиваше да ратоборни чланци у либералном листу не беху само израз политичке пристојности, по којој у свима уставним државама, чим настану *спољни* заплети или опасности, опозиција морално потпомаже владу — него да је то истинско пристајање уз енергичну ратоборну политику владину, а друго с тога, што из ње видех, да се у грађанству, у коме се креће газда Мијаило Стокућа, а он, као кавеција, сваки дан разговара са стотинама људи, да се у тим круговима и не мисли на Бугарску, већ на Стару Србију, на Призрен и Скопље...

У нашем купеу бесмо испрве само ја, пуковник Ђурић, мој деловођа, Др. Лаза К. Лазаревић, у својој новој униформи р. санит. мајора, која му врло кицошки стајаше, и деловођа главног интенданта, мајор Павле Бошковић. Али мало по мало наш се купе напуни гостима из разних вагона тако, да су двојица морали стајати. Од гостију да забележим најљубазнијега и најучтивијега човека кога сам у опште видео на свету од Цариграда до Лондона, и од Петрбурга до Напуља — а то је пуковник Анта Богићевић, начелник артиљерије, даље ве-

ликог обожаваоца свега што је руско, дуплог академика и потпуковника енжењерског Мијаила Магдаленића, родом из Кусатка, кога сам ја зато прозвао Тотлебеном из Кусатка, даље мајора Марка Цинцар-Марковића који беше одређен за команданта стана врховне команде, даље гардијског капетана Александра Костантиновића Краљевог ордонанс-официра и т. д.

Не знам од куда, али између нашега Шкоде и Тотлебена беше се заподела љута препирка о томе шта је важније у једној војсци, да ли *гвоздена дисциплина* или *свест и одушевљење за некакву идеју, за коју та војска треба да гине?* Ако икада, јуче за време тога разговора, зажалио сам што не умем стенографисати, тако је тај разговор био занимљив. Ја сам једва неколико мрвица његових запамтио.

— Каква идеја, какво одушевљење? — долажаше Магдаленић све више у ватру — ја хоћу да војник само слуша и да безусловно врши оно што му се заповеди. Има у војсци ко ће боље да мисли за њега, и који ће боље да схвати потребну идеју, него кад би се све солдачке памети стопиле у једно и све њихове идеје сковале у једну. У битци решава не «вруће» или «горуће» — како ли га ви зовете — одушевљење — него хладан, математички рачун, који рачуна са неуметним цифрама, који не заборавља ни једну теренску ситницу на ономе месту где треба војска да се бије, који зна сваку добру и сваку рђаву страну непријатељеву, који најпре сазнаје до у најситније детаље како где непријатељ стоји, који поједине тактичке јединице размешта по бојишту као добар шахиста своје фигуре на шаху, где такође ни мало не помаже одушевљење, него само хладан рачун. Ђенералштаб има да мисли за све у војсци, остали имају само тачно да изврше што им се заповеди па је успех осигуран. Треба ли вам примера? Има ли народа богатијег идејама и који лакше падне у одушевљење него

француски, па шта би? — овде Магдаленић мету своју десну шаку са раширеним прстима на груди, погну мало главу, па нас стаде ћутећки гледати редом, али са тако разрогаченим очима, да ме је било страх за њега.

Др. Лазаревић користи се овом укоченом паузом, која се периодично повраћа у сваком дужем говору Магдаленићевем, да узме себи реч.

— Шта је било? То већ пише у свима календарима што је било. Победила је опет *идеја* немачког ујсдињења коју је немачки Schulmeister толике године ширио међу потоње регруте немачке војске, а то ваљда...

— Pardon — упаде Магдаленић у реч, јер ја му бејах скинуо руку с груди, и тиме га бејах пробудио из његовог «Verzückung»а — Pardon. Победио је хладан рачун Молткеов, победио немачки подофицир, који истина није имао одушевљења у грудима, али је добро испекао дисциплину, али је у ранцу имао дотично парче карте од непријатељске земље.

— И то сам читао у једној песмарици — настави Др. Лазаревић — али зар ви одиста мислите да је дисциплина јача од најсилнијег нагона у човеку, нагона за самоодржање? И ви дојиста мислите да се ваше мудре ђенералштабне диспозиције *могу* ма у каквој битци извршити, онако како су написане? Зар ја, доктор медицине, треба да вас подсећам на оно што у ратној вештини зову «фрикције» које не дају ни да се стратегијски *маршеви* тачно по програму изврше, а камо ли да се сви детаљи једне битке управљају по програму. Ви сви знате каку је дивну диспозицију био израдио аустријски «хофкригсрат» за битку на Аустерлицу. Да је та диспозицнја само *могла* да се изврши, Наполеон I морао би положити оружје. али пошто се никаква диспозиција ни за коју битку до данас није извршила онако како ју је ђенералштаб смислио, то је корзикански «мали

каплар» тако потукао до ноге и аустијску и руску војску код Аустерлица, да су се оба цара само бегством спасти могли. И одушевљење које је Наполеон умео да улије у своју војску, начинило је од њега господара целој Европи, у пркос многих ученијих ђенералштаба него што беше његов. Али кад је полудео, кад је француску војску повео чак до Москве, и то због таквих тричавих питања своје династије као што је питање да ли ће један његов брат бити краљ у Шпанији а други у Италији — онда la Grande Armée није више имала идеје, није имала одушевљења да гине, и онда је народно одушевљење руско спалило своју рођену матушку Москву, онда је онај исти ћорави Кутузов, који је у очи битке на Аустерлицу у сред ратног савета спавао и хркао, док се решавала премудра «диспозиција» за сутрашњу битку, онај исти Кутузов, који у сред грдног покоља код Бородина, као главнокомандујући нигде ништа незна, шта се на коме крилу бојне линије дешава, јер и он, као и сваки други човек, може да види само оно што је пред њим, тај исти Кутузов гони Наполеона до његове срамне Березине. Ето шта чини идеја за коју једна војска има да гине, ето шта чини одушевљење. У осталом ја сам Кутузова изабрао за пример што ће вама руска ратна историја бити најмилија. Али то је у свима војскама тако. У битци, бар колико сам ја видео, читао и чуо, кад гранате почну певати њихову ружну песму, кад куршуми стану фијукати око ушију, онда богме и главнокомандујући војсками једва види ону трупу пред собом; шта је на крилима десно или лево по 10, 20 и више километара далеко, то бог свети зна, извешћа слабо долазе, или што је далеко, или што аћутанти и ордонанси залутају, или што дотични команданти имају често и својих засебних рачунића; бригадни и пуковски команданти срећни су ако могу да очувају себи преглед само своје трупе, за десно и лево немају када да се брину; ако хоћете на просто да

вам кажем, у битци, у опасности за своје слатко «ја», сваки гледа *себе*, и то је са свим природно, и онда слабо богами да ће икоји командат и ма какав ђенералштаб са хладним рачуном и по математичким формулама што учинити, ако у сваком војнику дотичне војске нема нешто што му је *драже* од живота, или ако га не гони очајање у коме му је милије умрети него живети као дотле. Па молимо, је ли Карађорђа и његове војводе држао девет година хладни математички рачун, је ли у првом устанку побеђивао турску војску српски ђенералштаб, или је та чуда градило убеђење да је боље погинути него као раја даље живети, дакле очајање, и одушевљење за слободу својега огњишта?—

— Браво! — повикасмо сви занешени младалачком ватром којом је Др. Лазаревић «избацио» свој први војнички «спич».

И ако Шкоди није више требао индат у његовом дујелу са Тотлебеном, нисам ни ја могао отрпети да не будем мирођија и у тој чорби, те се уплетох и ја.

— Ви сви знате — рекох — да је Михаил Глигорич Черњајев 1876 године, кад нас Турци добро излемаше и дотераше до линије Доњи Љубеш — Кревет — Гредетин — Велики Шиљеговац, на један пут прокламовао српско краљевство с ону страну Мораве, Кад сам га ја упрепаштено запитао, шта то значи? Знате шта ми је одговорио? Ви данашњи Срби — рече између осталог — само се браните, у вас нема иницијативе, полета, идеје, одушевљења. У вас нема данас ни онога што Французи зову Patriotisme du clocher. Религија вас такође више не одушевљава. Међутим без једне велике идеје, која би кадра била да одушеви нашу војску, ми не можемо истерати Турке из земље, а камо ли отети Ниш, Ето за што сам прокламовао Краљевство. — Кад већ овакве мисли завлађују у руској војсци, у којој је «нагајком» створена «најгвозденија» дисциплина, онда . . .

— Ви обојица говорите којешта — рече Магдаленић срдито — да одговорим најпре Лази. Наполеона није сломило никакво одушевљење рускога народа, већ ужасна зима, глад, и . . . —

Ни овом разговору није било суђено да се сврши другчије него што се свршују све дискусије учених међународних конгреса — ручком. Ево како.

Чим Магдаленић помеиу реч *глад*, капетан Константиновић, који је дотле необично мирно слушао дискусију, на један пут извади сахат па зачуђено упита.

— Áма зар ви нисте гладни ? Ја бога ми јесам. J'ai cru qu'on va nous servir à déjeuner dans le train, као што е то обично кад Краљ путује . . . —

Ми прснусмо у смеј.

— Па који вам је ђаво шта се смејете ? Шта је то смешно кад је човек гладан ? —

— Па смејемо се за то, што смо ми били паметнији од тебе, јер смо сви ручали пре него што смо пошли на станицу ! —

— C'est bête. Зар ни у кога од вас нема хлеба ?— упита он у смешном очајању.

— Не само хлеба, него и швајцарског сира — рече мајор Бошковић, и стаде скидати са рафа некакву торбицу.

— И неготинског вина, и штрудле с орасима — рекох ја дрешећи завежља који ми деца беху стрпала у каруца.

— Ја имам једно печено пиле — рече неко трећи.

— Mais alors c'est un déjeuner digne pour être présenté, au Cousin du Roi !—

У такој шали не само да је Александар почео да једе, него и ми сви, који бесмо бајаги ручали, стадосмо јести, чак и Шкода са Тотлебеном оставише свршетак дискусије за други пут.

Кад пописмо обе флаше неготинца, и кад се из оближњих купеја стадоше појављивати и друге некакве флаше,

онда већ не беше више изгледа ни за какву систему у разговору.

Краљевски влак јурио је са таком брзином, а нама је у друштву и веселом разговору тако брзо време пролазило, да нисмо ни осетили када прејурисмо преко две стотине километара пута. Али, што се више примицасмо Нишу, све нас је више занимало једно врло прозаично питање, на које дотле нико није помислио, а то је: где ћемо преноћити; питасмо команданта стана да л' је послао напред конагцију, да л је јавио окружном начелнику колики је персонал врховне команде што долази с Краљем, итд. Ништа, вели, од свега тога, јер није добио ни какву заповест.

— Којешта — рече један — што се бринете за квартире? У Нишу има три велика хотела, и пуно мањих гостионица. —

— Јест — одговори му други — само су се у те хотеле и гостионице сместили пре нас скупштинари, чиновници свију министарстава и т. д.! —

— А гле, ја сам и заборавио да је народна скупштина сазвана.

Чим се скупштина поменула, то је за Србе било довољно да одмах заборави на бригу о преноћишту и да се баце на неисцрпни извор забаве и уживања свога, на политику. Тај политички Kanngiesserei трајао је до самога Ниша.

На перону нишке станице дочекала је Краља скупштина, официрски и чиновнички кор и мноштво народа, који је одушевљено усклицавао, и ако не она френетички као у Београду. Чини ми се да је било такође некакве мале беседе, Краљ је проговорио неколико љубазни речи са скупштинарима и са нишким хонорациорима («главешинама») сео у кола, и одвезао се у двор са својом «maison militaire».

Сад тек могли смо ми да се бринемо сваки за своје уморно «ја». Пођемо да тражимо каква кола. У помрчини пред станицом беше пуно фијакера, али коме смо

год пришли нас двојца, Dr. Лаза и ја, са очевидном тенденцијом да наш ручни пртљаг убацимо у кола, сваки нам је викнуо да је «заузет». Бесмо већ у очајању, јер ко ће по ономе мраку ићи чак у варош пешке, по оној несретној калдрми од насипа до лесковачке улице, и то још са пуним рукама пртљага...

Али «где је нужда највећа, ту је помоћ најближа» и пред нама се створи избавитељ у лицу љубазног физика нишког Dr. Зајичка, који час не само узе у свој екипаж, него нам пребацивaше што му нисмо телеграфисали да ћемо и ми доћи, па би нам он резервисао две собе у својој кући, а овако их је уступио г. министру војном. За тим нас је колега возио од једног хотела до другог док најзад у «Берлину» не нађосмо последњу собу која је у опште још била празна у Нишу. Хотелије нам је уступи под условом ако хоћемо да платимо за сва четири кревета који су у соби, на што смо ми похитали одмах да пристанемо, и тако смо већ ноћас могли указати гостопримство једном другу који је због службе још доцније дошао у варош, и кога примисмо на конак. То је пуковник Прапорчетовић, који је одређен да управља војничким жељезничким треновима и смештањем трупа које ће долазити. Од њега чусмо да ће се од сутра на жељезници прекинути сваки приватан саобраћај, да ће до 1-ог Октобра између Београда и Ниша возити само војни влакови, и показа нам један табак артије на коме беше једна за ме врло јероглифска шара. То је био графички нацрт свију војних влакова, њихови поласци, доласци, укрштања итд. Врло сам радознао да видим како ће наш млади, још неизвежбани, жељезнички персонал, на новој жељезничкој линији, која се, тако рећи, још није ни слегла како треба, и са релативно врло мало машина и вагона, извршити овако колосалну задаћу, какву јој наша садашња мобилизација и концентрација задају.

Појамно је да сам данас, чим сам добио са жељезнице наше «куфере» и наше канцеларијске сандуке, и чим сам у празној згради учитељске школе, која је одређена за канцеларије врховне команде, заузео највећу собу за санитетско оделење, т. ј. за нашу општу канцеларију, у којој сам одмах наместио пет кревета за наш персонал који је имао тек доћи — да сам, велим, одмах после тога најпречега посла, похитао на жељезничку станицу да дочекам бар посљедни данашњи војни влак, јер четири беху већ «исправно» стигла, пети је имао да дође вечерас око десет сати.

Кад сам стигао на станицу мрак беше већ «густ као тесто». На перону чкиљи неколико ламапа. Између грдних камара џакова пуних брашна, које још нису успели одвући у џамију, што је одређена за магацин хране, и које чува нарочита војна стража, промичу прљаве блузе лампаџија, скретничара и осталог нижег персонала жељезничког. По кадшто промакне један господин у црном капуту а са белом капом, која над ободом има кокарду од месинга, на којој је урезан монограм српске државне жељезнице. Тај господин иде лагано, достојанствено, сваки час вади из џепа од пруслука свој процисни сат од никла и сравњује га са осветљеним сатом на перону.

Тај је господин шеф станице. Он врло често улази у једна широм отворена врата кроз која се виде две лепо осветљене собе у којима живо раде телеграфски апарати.

Пођох да шетам по дугачком перону. У свима чекаоницама апсолутна помрчина. Поред ње још и гробна тишина, јер у ово доба ни у самом Нишу нема много ларме, а камо ли на станици која је тако далеко од вароши, и која је сад чисто војна.

У тој тишини кад звецне какав тесак, то је прави догађај који обраћа пажњу на се. У след тога звецкања

тек видео сам да на једном крају перона стоји једна гомила жандара. Паде ми у очи да жандари необично тихо међу собом разговарају и да они међу њима који беху запалили цигаре, кад год повуку један дим сакрију шаком цигару да се не види ватра. Одмах сам помислио да има официра у близини, и пођох их тражити пред пероном. На скоро чух разговор, једна сабља звекну о некакву шину, у мраку предамном засветлуцаше цигаре и ја наиђох на гомилицу официра међу којима познадох одмах пророчку браду пуковника Прапорчетовића.

— Добар вече, Јоцо, како ти иде посао? — упитах га.

— А, ти си? Врло добро. Прва четири влака стигла су тачно по програму, ама на минут, без икаквог и најмањег задоцњења. На свима станицама где се укрцавају трупе иде као сахат. Ако овако устраје до краја без икаквог несретног случаја, моћићемо себи честитати.[1])

— Добар вечер господин пуковњик — зачух Кафкин глас из мрака и његове мамузе где цакћу.

— А шта ћеш ти ту Кафкичку?

— Служба, служба Herr Oberst. Његово Величанство Господар а Крал haben gnädigst geruht данас све војнички влакове, који су дошле, in Allerhöchsteigener Person дочекати! —

— Па ваљда ће и за овај влак доћи? —

— Ано, то се розуми.

У тај мах приђе нам шеф станице и рече Прапорчетовићу:

— Сад је баш Грејач јавио да је влак прошао! —

— Јелте? Благодарим! — рече пуковник, па се онда окрете Кафки — г. поручик ви ћете наредити да ваши људи, чим претпоследња жељезничка стражара огласи трубом приближавање влака, одмах упале буктиње, па

[1]) И тако је било. Жељезница је и у мобилизацији, и за време рата и после у демобилизацији *бриљантно* учинила своју дужност.

ћете их распоредити дуж оног колосека на коме се влак има зауставити. Тако исто уверите се да ли су оне степеиице ту које се имају прислонити уз вагоне да људи не морају с онолике висине скакати! —

— Разумем г. пуковњик! — рече Кафка који је дотле стајао укочен као проштац салутирајући, па кад оде, кад се растрча, кад се размаха по ономе перону, бре ужурбаше се они жандари, вратове да поломе, вуку од некуд машале, фењере, басамаке, начини се читав лом. Јоца да прсне од смеја гледајући Кафку како се кида «на резанце». Ја сам одавно знао какав је Кафка жесток «G'schaftelhuber» па сам га само гледао шта ради. Бог зна шта би од њега било, како се беше забатргао, да не дође један жандарски наредник те му нешто пришану. Кафка се одмах умири, испружи се у вис не би ли мало порасто, повуче пешеве од мундира право на ниже, опипа се око врата да види је ли «гаслук» исправан, намести своје «аксељбанде», закопча своје фине беле рукавице, приђе нам до на три корака и салутирајући рече

— Његово Величанство благоволеду долазити баш сат! —

Ми се поравнасмо на перону.

У тај мах зачу се из далека кроз ноћну тишину најпре рог жељезничког стражара па онда потмула тутњава жељезничког воза који већ беше у нишком пољу.

Споља пред станицом зазврјаше неколика каруца и после неколпко тренутака уђе на перон Краљ, са својим првим ађутантом ђенералом Катарџијем и осталом свитом.

Краљ беше у ђенералској униформи огрнут шињелом.

— Воз је близу, а?— рече краљ одговарајући војнички на салутовање официра.

— За неколико минута ући ће у станицу, Ваше Величанство! — одговори Прапорчетовић.

У тај мах, на један миг Кафкин упалише све буктиње тако да цео простор пред пероном на један пут беше лепо осветљен.

Краљ се осмехну и окренувши се нама рече.

— То је добро, а? По овим лампама на перону не би се тамо видело ништа, а? Georges!

— Sire? одазва се ђенерал салутирајући.

— Pas mal l'idée avec les torches, eh? — и Краљ му пружи своју сребрну кутију с цигаретама.

— En effet, Sire — рече Катарџија узевши једну цигару — l'illumination de la gare n'étant pas éléctrique...

Капетан Константиновић принесе краљу лунту и салутирајући другом руком рече:

— Je crois, Sire, que c'est toujours ce diable de Kafka qui a de ces idées-là! —

Краљ погледа у страну и видевши Кафку где стоји као свећа, осмехну се нањ и рече.

— Г. поручник, мило ми је што вам и овом приликом могу рећи да сам са вашом службом задовољан!—

Ја се уплаших да Кафка што не проговори, јер би то сигурно упропастило ефект, али он је фино зверче, па се само дубоко поклони и оћута.

У томе тренутку зачу се писак локомотиве и тутањ влака преко гвозденога моста на Нишави.

Краљ остави перон и пође ка колосецима, а цела свита и сви официри који се десисмо ту, за њим. Кафка у мал не загрли капетана Константиновића.

Из оне помрчине. куда не досезаше ни светлост упаљених буктиња, појавише се две крваво црвене тачке, које нам се у полукругу, који гради жељезница, савијајући у нишку станицу, врло брзо приближаваху. Сад већ изгледаше локомотива са тим црвеним лампама на свом челу као некаква грдна црна аждаја са ужасно разрогаченим крвавим очима. Влак иђаше све лакше и лакше и сада могасмо комотно видети како је ужасно дугачак.

Осем неколико вагона са првом и другом класом за официре, остало беху све они вагони са натписом «32 војника или 6. коња». На свакоме од њих беху врата скинута, сигурно да улази ваздух, да се неби људи угушили, јер они беху спаковани као сардине. Али да не би опет ко случајно испао из вагона беше на сваком од тих вагонских отвора испречена по једна даска. Над том балустрадом вирило је сад из појединих вагона по 20-30 глава са најразличнијим изразима на лицу, од апатије и умора до најживље радозналости и чилости. Чудно се разликоваху поједини вагони по својим путницима. Једни вире, други седе на клупама са пушком међу коленима па дремају, једни зацакали као да су у кафани, а други певају колико их грло доноси.

Како је трен био врло дугачак то се локомотива не заустави пред станицом него оде полако даље док не довуче средину пред перон.

Краљ пође дуж колосека разговарајући с војницима.

— Здраво, децо!— викну краљ једном вагону који баш поред њега пролажаше.

— Краљ . . . Краљ . . . — зачу се из вагона, па онда једно громко «Живео»!

— Јели боље вако, или пешке, а? — питаше Краљ војнике у вагону који наиђе. Протурене главе војничке стадоше се згледати, али у часу промакоше и само се зачу један глас.

— Шта рече онај вицир? —

Краљ понови исто питање следећем вагону и доби одмах одговор.

— Боље богме, Господару,! Ура! Живео! —

Следећи је вагон тако певао да није ништа ни чуо ни видео, али из осталих сада се осу као на команду усклицивање.

Најзад машина стаде, сва кола стукнуше и стадоше.

Из једних кола искочи командант пука са опасаним шарфама и одмах изађе Краљу на рапорт. За њим искакаше и сви остали официри тога пука из кола.

Краљ се рукова са командантом пука и са батаљонским командантима и стаде их питати како су путовали итд.

Међу тим четни командири већ беху отишли да формирају своје чете чим се извагонирају, зачуше се трубни знаци, разне команде.

За по сахата трупа беше формирана, сваки на своме месту. —

Пуковник Прапорчетовић узјаха на коња да води и ту трупу у њено логориште.

Краљ се одвезе у двор.

Добоши ударише. Трупа се крену са станице.

И ја пођох полако сам у хотел.

На насипу, спрам парнога млина, стигох двојицу правих Нитлија, и док сам пролазио поред њих чуо сам овај одломак од разговора:

— Мори, много аскер српски долази? —

— Видеа сам. Има коца.

— Што ће ово да се прави?

— Така си је земља. Свако пет шест године, мора да падне војска под Нишко кале!

НИШ, 20-ог Септембра 1885.

Данас до подне морао сам се три пут другчије облачити, најпре обично за посао, па онда пуно парадно због свечаног отварања народне скупштине, па онда «походно» јер тако је писало у позиву на «доручак» у двору у један сахат по подне.

Ја сам био са свим заборавио на оно што је најважније, на народну скупштину, и ако њено отварање беше једина прилика да са најнадлежнијега места чу-

јемо: за што се војска мобилише, на коју ћемо страну, хоће ли народно преставништво бити сложно са намерама владиним, хоће ли јој вотирати потребне кредите и т. д.

Тек кад сам ушао у кавану «Берлина» да попијем каву, и кад сам видео масу скупштинара у свечаном руху, а све моје другове у врховној команди, у пуној гали, сетио сам се да ће се данас отворити народна скупштина, и да цео официрски кор има да се построји у паради и т. д.

Ја се дакле одмах пресвукох и са осталим официрима одох на одређено нам место пред црквом.

Ту нађосмо већ постројен пионирски батаљон са његових пет чета најузраслијих и најлепших људи нашега сталног кадра, који просто славно изгледаше. Батаљон беше заузео цео простор од црквене порте до чесме Књагиње Наталије. Како је с нама ишао и чика Лаза (командант моравске дивизије, који се такође на врат на нос бете вратио са своје инспекције) то мали, али срчани командант нашег највећег у сваком смислу батаљона, громко издаде потребну команду за поздрав дивизијара, па ободе коња, зајиста големога, и у галопу изађе на рапорт, који је чика Лаза тако колегијално примио као митрополит моје тражење благослова ономад.

Пошто се изврши оно што је по пропису, нас неколицина приђосмо да се рукујемо са капетаном Станковићем и опколисмо и њега «и његовог коња големога». Пођоше лоши вицеви, како то није право да онако омалени војници имају таквога горостасног џина за команданта, да такав Краљевић Марко јаше тако малог коњића и т. д. на што је Светозар отшалио уверавањем да се са много меса и великим брковима може много учинити у свима другим «родовима оружја», али да у *женијским* трупама морају бирати команданте по другом једном органу, од кога трупа и носи име ђенија...

Чак ни календарски виц о Голијату и Давиду није нас могао мимоићи.

Али шалу на страну, капетан Светозар Станковић спада за мој рачун, међу најсимпатичније и најсолидније образоване српске официре, и наша задевања доказиваху колико га сви волимо.

— Господо — рече на један пут чика Лаза — на своја места. Сад ће Његово Величанство. Скупштинска депутација, која је позвала Краља да отвори скупштину, већ се враћа! —

Ми се поравнасмо на левом крилу батаљона.

— Шта?! — рече неко иза мене кад скупштинска депутација наиђе — зар није Пирећанац председник скупштине? —

— Та умукни један пут пакосна језичино — окретох се ја

— Ко пакостан, зар ја? «Ругала се сова буљуни, угурсузе, вели, главати» А, ево и војводе соларског Милоша Глишића, подпредседника скупштине. Он је са свим обучен народски: чехане чакшире, свилен тараболос, џамадан и ћурче, на глави европски шешир а у руци бројанице од ћилибара. Просто прототип доброга газде из народа. Штета што је врућина па није могао да огрне самур-ћурак са којим је под Ристићем водио опозицију.

— Ама ћути убио те господ! —

— Што да ћутим? Имали шта интересније него што изгледа оваква скупштинска депутација? Поред црног фрака, иде бела џока од пиротског сукна, поред чиновничке реденгот са розетом некаквог ордена у рупици од првог дугмета, иде гуњац са опанцима, поред професора филозофије или права иде механџија, уз најконзервативнијег министра на расположењу налазиш попа у прљавој мантији и масној ћити, али најчистијих радикалских — читај социјалистичких начела: Неписмен механ-

ција законодавац, полуписмен поп социјалиста, има ли то и у којој другој земљи, тако ти Бога?

— Кажу да има у Грчкој, где кадшто поднаредника поставе за министра војног, и ако имају ђенерала и адмирала толико, да би их могли извозити као суво грожђе што извозе! —

Бог зна куда би се овај разговор откотрљао низбрдицом којом беше ударио, да га срећом војна музика не прекиде свирајући «предпрси»

Одмах иза скупштинске депутације прокаса цоред нас један вод гардиског ескадрона који је отварао Краљевски кортеж.

У Краљевским колима, с леве стране Господара, сеђаше председник министарског савета г. Гарашанин држећи у руци некакву смотану белу повељу везану црвеном свиленом врпцом. То беше престона беседа, коју први министар носаше, као што су некад турске паше носиле царске фермане.

За краљевским парадним колима следоваше други вод гардијског ескадрона па онда дугачак низ дворских кола и фијакера са Краљевском свитом, министрима и осталим великодостојницима.

Краљева се кола зауставише само толико пред фронтом, док је командант батаљона поднео свој рапорт, па онда уђоше у црквену порту, и зауставише се пред школском зградом у порти, где је скупштинска импровизована дворана. На степеницама дочекала је Краља иста депутација скупштине.

По наредби сви виши официри имали су се постројити на скупштинској естради, с леве стране престола.

Чудно ме осећање обузе када сам данас стао као виши официр на оно исто место, са кога сам, пре годину дана, као известилац скупштинског одбора за адресу, грмио против зајечарске буне, и не слутећи како

ћу се брзо уверити да сам у тим беседама био plus catholique que le Pape...

Његово Величанство, у ђенералској униформи, са лентом белога орла и са звездама свију великих држава европских окићен, заузе своје место у сред естраде, под балдахином од црвене кадифе, и чекајући да сваки заузме своје место, гледаше скупштину, која беше сва на ногама.

Десно од престола беху г.г. министри en grande tenue, за њима до краја естраде цивилни великодостојници и виши чиновници.

У «ложама» десно нишки конзули страних држава који се тако радо користе сваком приликом да се поиграју «дипломатског тела», и неколико елегантних дама; у ложама с леве стране шеф преског бирова, главни уредник «Видела» (славно) и остали кнезови српске штампе (коју нека Бог умудри). Доле између естраде и скупштинских клупа стенографи. Свуд око скупштинарских клупа — остала публика.

Кад се све утишало, г. Гарашанин се поклони Господару и предаде му развијену престону беседу.

Краљ је положи на једно кадифом застрто налоње, које беше пред њим, и громким звучним гласом прочита беседу, која гласи од речи до речи овако:

«Поштовани посланици,

Берлински уговор, који су Европске силе створиле као залогу мира и реда на Балканском полуострву, претрпео је јак удар — пун недогледних последица.

Потресена је равнотежа, у коју је тај уговор поставио интересе појединих народа на Балканском полуострову. Покушај, који је изненадно учињен да се Берлински уговор поништи, и који покушај, у часу кад вам говорим, чека за решењем, грози да одузме сва задобивена јемства за политички положај Србије, стечен многобројним и скупим народним жртвама, а санкционисан симпатијама Европе према народу Краљевине.

Поштовани посланици!

Обавезе које су по Берлинском уговору пале на Србију, биле су и многе и тешке. Ми смо их озбиљно примили, и, у колико су се Србије искључно тицале, савесно и испунили. Веровали смо да је стварност воље сила потписница Берлинског уговора, подједнако обавезна за све народе на Балканском полуострву, и да је обезбеђена од сваког једностраног и изненадног мењања.

У овако необичним и мучним приликама. Ја нисам ни хтео ни могао да не учиним одмах све оно што захтева безбедност интереса Краљевине, којих сам ја чувар, и што захтевају узвишени интереси Српске државне мисли, које сам Ја носилац, и којој са поносном преданошћу служим. То да учиним била је моја дужност и као Србина и као Краља Србије. Тој дужности — будите уверени господо посланици, а преко вас нека се увери и цео народ Краљевине, да је Краљ Србије вазда веран био, и да ће јој остати веран са свом смотреношћу, коју налажу правилно схваћени интереси њени.

И у сред ових озбиљних тренутака, Ја сам зажелео и осетио живу потребу да се састанем и видим са представницима драгога ми и вернога народа; са представницима онога народа, који је увек разумевао важност прилика које су наилазиле, који је увек био решен и готов да брани интерес и значај своје отаџбине међу државама. Сматрао сам да је за Мене ствар дужности да вас око себе сакупим и да вама, а преко вас целоме народу моме јасно пред очи изнесем: да треба на опрези бити.

Поштовани посланици,

Србија је до сада довољно засведочила колико је жељна мирнога и правилнога рада. Она и данас гласно признаје, да јој је трајни мир неопходно потребан за унапређење њених сваковрсних интереса, и за непрекидно развијање њенога културног живота. Али баш за то што

је Србија с једне стране руковођена том потребом мира, и што с друге стране опажа да је угрожена у најживотнијим интересима своје будућности, Ја и Моја влада што год смо до сад предузели управљено је на то да се одржи стање, које је пре ових догађаја постојало, или да се васпостави нужна равнотежа која би стварно ујемчила да интереси разних Балканских народа упоредо теку, а да се не сукобе.

Влада моја, руковођена хитним захтевима отаџбине, поднеће вам законске предлоге нужне да се тима захтевима брзо и стварно одговори. И Ја, Краљ Србије, пун поверења у чисто родољубље представника Народа Српског, с правом и поуздањем очекујем од вас, да јој са готовошћу пружите средства, те да буде постављена у могућност да с успехом одговори тешким дужностима које данас на њој леже. И кад, у данашњим мутним приликама, сваки од нас буде своју дужност свесно и решено испунио, можемо с вером на успех изићи пред догађаје, и с' удруженим силама и једнодушном вољом, а с помоћу Божијом, сачувати неповређене интересе земље у садашњости, и осигурати им полет у даљој будућности њеној.

Нека вам је срећан и светао рад, поштовани посланици, рад који отаџбина од вас у данашњим тренутцима с правом ишчекује.

Седнице су ове ванредне народне скупштине отворене.» —

На свима местима престоне беседе, у којима се осуђиваху догађаји у Бугарској, и ако нигде нису изрично поменути, даље на онима где се говорило о равнотежи на Балканском полуострву, као и при помену Краљевог уздања да ће скупштина са своје стране учинити све што треба да се заштите садашњи и будући интереси Србије — сви скупштинари одазваше се громким, војнички сложним трократним «Живео»!

Краљ се покри, марцијалним корацима сиђе низа степене од естраде, и праћен скупштинским председништвом, својом свитом, министрима, вишим официрима и чиновницима прође кроз средину скупштинара, који направише шпалир непрекидно кличући «Живео»!

Народ пред скупштинском двораном, у црквеној порти, и на улици прихватио је одушевљено исти усклик докле год Краљ није прошао...

Враћајући се у хотел кроз главну чаршију, која беше закрчена народом, чуо сам на све стране живу дебату о престоној беседи.

Ево појединих одломака.

— Ама ја опет незнам хоћемо ли ми на Бугарску или на Турску? —

— Па можда нећемо морати ни на једну ни на другу!

— Како то? —

— Па чуо си хвала Богу: ако се поврати Status quo ante', или ако то не може бити, и Европа морадне оставити Бутарима колико су заграбили пловидском буном, онда нека нама одсече одакле хоће толико исто парче, те да се поврати равнотежа, па ћемо ми бити мирни.

— О мај' да сам јуче умро неби знао да се и то може десити, да Србија с оружјем у руци брани Берлински уговор!... —

Мало даље чух ово:

— Ама онај равнотежа, онај је направио цео калабалук!

НИШ, 22 септембра 1885.

Народна је скупштина овога пута одступила од својег обичног пословног рада, те је најпре вотирала све предложене законе, па онда је поднела своју адресу Краљу.

Чим је Краљ отишао из скупштине, ова је наставила свој рад. На предлог председника да се саставу адресе

приступи тек по свршеним пословима, рад којих је скупштина сазвана, скупштина одмах изабра један одбор од 21 члана са задатком: да прегледа све законске предлоге, које је влада још исте седнице поднела, и да о њима поднесе свој извештај. На челу тога великог одбора беху Милан С. Пирићанац и Ст. Новаковић.

Овај је одбор радио и дан и ноћ, и у седници народне скупштине од 22 Септембра поднео је свој извештај, на основу кога скупштина је *акламацијом* вотирала следеће законе: о пуштању бакарног новца (који беше замењен никлом, и који се већ имао као бакар продати на лицитацији) понова у течај, о новом државном зајму од 25 милиона динара, о монополу на дуван, о набавци војних потреба новцем за време рата и ратног спремања, о настањивању војске, о сребрној десетици народне банке.

Пошто су примљени сви ови закони, извештач за адресу, Стојан Новаковић прочитао је нацрт адресе, којом скупштина одговара на престону беседу Његовога Величанства.

Адреса је такође примљена акламацијом, и истога дана после подне цела скупштина отишла је у двор и предала Краљу ту своју адресу. Ево како она гласи од речи до речи:

«Господару!

Српски народ није никад жалио ни крви ни имања за своју слободу и за своју државну мисао. Народ разуме да је отаџбина само празна реч, ако је без мисли државне, ако без изгледа на пун, снажан, развијањем обилат живот државни. И као у часовима најтежега искушења, народ је, Господару, при последњим догађајима у сусеству, осетио се један човек. Народ је појмио да је судбина његове будућности у питању, да је наступио час у коме се одлучује: хоће ли моћи опстати или ће се у мучној борби без изласка морати временом губити. И с одушевљеном готовошћу стоји данас твоја,

теби и нама мила војска, с оружјем у руци, Узвишени преставниче светога и народног позива. А народна Скупштина похитала је, проникнута једном мишљу, и једнаком озбиљношћу, да чврсто стане уз твој престо Краљевски. И ево ти данас у име народа свечано благодари на великој бризи којом си у првом часу опасности за отаџбину позвао нас, и преко нас цео народ да будемо на опрези,

Господару!

Не можемо, а да отворено не кажемо, да је најновијим током догађаја на Балканском полуострву, осећање правде у нашем народу до дна душе усколебано, осећање које је у њему толико јаче што је скупље жртве приносио на олтар своје слободе и независности. Србија је, примајући Берлински уговор, гласно изрекла, да хоће савесним вршењем уговора да даде доказа образованоме свету, колико је велика наша жеља за мирним послом општег светског образовања. Но сва готовост којом је Србија на жртве пристајала, да у вршењу међународних обвеза оправда симпатије Европе; готовост да верује у снагу међународних уговора, сва је та готовост дошла у искушење, кад је по народу пукао глас, да има балканских држава, које су покушале да једнострано ремете општи основ бића и нашега и њиховог. Ако се данас призна, да се један овакав међународни уговор, насилно и једнострано може да поруши, онда се широм отвара могућност недогледним последицама, онда ишчезава сваки услов мирнога развитка, а за Србију ишчезавају сва мирна јемства противу пропаганде немира и грабежи. Народ српски неможе равнодушно гледати, да се мимо њега руши основ данашњега положаја међу балканским народима, да се руши баш од оних, који су нам и у ровењу на југу нашем, и на маленоме Брегову, јасно показали, колико мало цене користи добрих односа и дужности суседства.

У таквим тренутцима народно представништво нема много речи.

Оно је одлучило да пред тебе, Господару, изиђе са свршеним делима. Потпуно свесно свеколиких тешкоћа, народно представништво је акламацијом усвојило законске предлоге, које си нам, Господару, у твоме родољубивом поздраву препоручио, те да влада твоја дојиста буде постављена у могућност, да с успехом одговори, тешким дужностима, које данас на њој леже.

Народ Краљевине није велики бројем, али је био и остао велик пожртвовањем својим. *Ми не смећемо с ума да је могућно да и не успемо данас* — успех је у Божијој руци. *Али о томе смо уверени, да не само нећемо клонути, него да ће и неуспех оставити у нама још дубљи траг и трајнијe сећање, докле год се* по речима твојим Господару, *не поврати стање које је пре ових догађија постојало, или се не васпостави нужна равнотежа*, која би стварно ујемчила, да интереси разних народа балканских упоредо теку, а да се не сукобе.

Народ, Господару, тврдо верује у своју живу снагу, која га је кроз толике патње одржала и славно ускрсла. Народ, Господару, верује у срећњу звезду Обреновића. Народ верује у тебе, првога Краља обновљене Србије, да ћеш га и даље руководити са свом смотреношћу, коју захтевају дојакошње тековине Србије, али и са оном решеношћу, коју налажу правилно схваћени интереси будућности њене.

И дубоко проникнут овим веровањем одушевљено кличе:

Да живи Краљ Српски Милан I.

Да живи Краљица Српска Наталија,

Да живи Наследник Краљевскога Ти престола Александар!» —

Вечерас сам се за вечером састао са Пироћанцем и Новаковићем у трпезарији «Берлина».

— Ама зар ви за три дана све свршисте? упитах ја.

— Све, докторе — рече г. Пироћанац — дадосмо им, право да ти кажем, тапију од главе. Међ усвојеним законима има и таквих које ја неби примио док је на мени главе, да споља није ова несрећа. Овако нисмо имали куде. —

— Чујем од неких чланова великог одбора да су услови за зајам веома тешки, и да ће се монопол дувана дати релативно јабе?.. —

— То је истина, и у одбору је било врло жестоке опозиције, али, ко ће да узајми пара *за ратовање*, за најнепродувтивнију, јер најнесигурнију ствар на свету, под бољим условима? Монопол дувана за Србију вреди брат брату 5-6 милиона годишње, ми ћемо га уступити за $2^1/_4$ милиона — да шта ћемо, кад нам треба пара пошто по то. Ми врло добро знамо да ће монополиста онај исти дуван који од народа купи за 7-800.000 динара продавати после томе истом народу по 7-8 милиона, дакле десет пута скупље, али que faire? Најзад дуван није хлебац, без дувана може се живети, кад прође ова олуја, гледаћемо штаћемо. Сада се морало дати све што влада тражи, јер иначе би за сваки свој неуспех могла да криви народно представништво, које у нájкритичнијем моменту није било на висини ситуације! —

— У кратко да ти кажем — рече г. Новаковић — ми смо Гарашанину дали у руке један бео лист за историју српскога народа, и ако оно, што он напише на том листу, не буде светло и достојно оволиког народног пожртвовања, веруј, да неће моћи с правом кривити никога. —

Владан Ђорђевић.

ПУТОВАЊЕ ПО СРБИЈИ

I.

УСАМЉЕНИ ГРОБОВИ

1.

Песничкој причи протекло је доба,
Романи данас „уживају право“;
И ја је не бих дизао из гроба,
Да седу прошлост не поштујем здраво.
Сад што му драго. Ја баш слабо марим,
Хоће-л' је когод читати ил' неће...
Занета силно узорима старим,
И моја Муза старински узлеће —
Узлеће смело у светлу висину,
Са кратком „јопном“ и у кринолину.

2.

О златно доба дугачких капута,
С педантски — круто уздигнутом јаком!
И вас је време уклонило с пута,
И ваше госе покрило је мраком.
Вас више нема. Под небеским сводом,
Све се је живо изменило редом:
Мајке се наше помириле с модом,
А ми синови с невољом и бедом.
Сретни мужеви, који нисте знали,
Шта су „сезоне“ и модни журнали!

3.

Да! стигло време са свим нових брига,
И наш се укус изменио млого;
Сад нема страшно — укорених књига,
Којим' би вола „поразити“ мог'о.
Место хероја са дугим пушкама,
И резовима оштрих јатагана,
Модерни укус царује међ' нама,
Модерна лица, као што је Нана.
Но те лектире већ ми душа сита,
Сад читам „Повјест древних Абдерита“.

4.

Но почни, Музо. Хладна јесен влада,
Кроз голо грање влажни ветри бију;

Небо је мутно, киша мирно пада,
На пустом пољу гаврани се вију.
А црна Дрина хучно се таласа,
Па валом својим о брегове туче...
Не чује уво веселога гласа,
А ветар шуми, звижди и јауче:
Па диже магле са висова тавни,
И као облак ваља их у равни.

5.

С лева, крај друма што Лозници иде,
Но даље од ње, а Зворнику ближе,
Одакле села босанска се виде —
Изјерен мало, крст се један диже.
А сниже плоча одваљена давно,
Под свелом травом спокојно почива;
Руши је време суморно и тавно,
А маховина и коров покрива —
На хумку гавран гракћајући слета,
Ковиље расте и купина цвета.

6.

Кад сам први пут путовао туда,
Било је мутно новембарско вече;
Пустошна јесен овладала свуда,
А Дрина шуми, пени се, и тече,
И преврће се у кориту своме,
К'о тешки болник... Мој кочијаш стари,
Уставп кола баш на месту томе,
Да растурене понамешта ствари;
А ја се сиђем да исправим ноге,
И бедни стомак од труцњаве млоге. —

7.

И видим плочу. Док он ствари веже,
Ја приђем месту где је плоча ова,
Разгрнем коров и дугачке вреже,
И спазим на њој урезана слова:
Под сим каменом почивају кости,
Јове Лазича из града Зворника,
Здје погинувшег у цвјету младости,
От Сали-аге Сербскога кренника.
И даље нисам прочитати мог'о,
Јер слова беху истрвена млого.

8.

Сури споменик старих поколења,
Над сниском хумком угажена гроба,
Живо ме сети страсти и мучења,
И мис'о врати у минуло доба.
Тужни гробови! где вас јоште није?
И ко да прича историје ваше?
Вас, растурене, маховина крије,
По пределима отаџбине наше.
А седо време камење обара,
Где се мученик у смрти одмара!

9.

Ко је тај младић, што овде почива?
Је-л' им'о рода или верне љубе?
И где су они? Је-ли она жива?
Ил' све одавна вечни санак снива?
Можда је некад у минуло доба,
Старица мајка долазила туне,
И лила сузе више рâнâ гроба,
И звала сина, што у њеју труне —
Плакала дуго и дуго га звала,
Доклен и сама у гроб није пала?...

10.

Бог би то знао! Новембарско вече,
Падаше тихо као магла тавна,
Кад мој кочијаш дође па ми рече:
„Можемо ићи, кола су приправна".
Кренем се даље. С босанских планина,
Студени ветар звижди и ћарлија;
У мутној магли колеба се Дрина,
А мрак је тихо, лагано увија —
Но шум се хори из дубина њени,
Она се гиба, таласа и пени.

11.

Од ове ноћи протекло је доста,
Отишла зима. И северац клети
Не душе више. Што сметова оста,
То тихо копне између врлети
У чистом зраку нијају се ждрали;
Ласте долећу са зимница своји —
И бео лелек на пустој обали,

На једној нози замишљено стоји.
Под небом бруји чудновата врева,
Све живо кличе, цврчуће и пева!

12.

Једанпут тако у пролетње доба,
Кад млади живот и свежина влада,
Затечем старца поред тога гроба,
Где пасе своја свилоруна стада.
Стар и замишљен, у рујној вечери
Он је, ћутећи, гледо у даљину,
И чинило се да погледом мери,
И даљне горе и немирну Дрину —
Као одломак изумрлих дана,
К'о седа слика старца Осијана.

13.

Сед и узвишен, к'о патријарх стари,
Са благим лицем, у тихој самоћи
Он ми је прич'о чудновате ствари,
Сво драго вече и васцеле ноћи:
Седећи тако поред свога стада,
На маховини и суром камену,
Он ми је тихо казивао тада,
О старим људ'ма, о старом времену.
А месечина обасјала бледа,
Те седи старац огроман изгледа.

14.

Он ми је прич'о: да је врло давно,
Живео Сали', паша од Зворника;
Несретну рају мучио је јавно,
Те доби име „Српскога крвника".
Некако он се загледа у граду,
У лепу Јелку, у невино дете;
Зашто, дакле, да је њему даду;
А већ делије почеле да прете —
Пуцају ноћу, под заклоном мрака,
Кроз уске решме из дугих пушака.

15.

Нејаки Јово, да би спас'о сестру,
Диже се крадом преко ладне Дрине,
Ал, овде паде, на овоме месту,
Погибе мучки од заседе њине.

Делије тада дограбише мому,
А власти турске разбојнике скрише...
Отиде Јелка Салијином дому,
И никад о њој не сазна се више.
А ову плочу, и крст више гроба,
Родбина диже још у оно доба.

16.

А чак позније, кад је Омер-паша
Робио Босну и племиће њене,
С њиме се здружи крвопија наша,
И с њиме оде и одведе жене —
И Јелку, ваљда... Где је? Да-л' је жива?
Ил' и њу можда, између' туђа робља,
Зелена трава одавно покрива,
У сред незнаног, далекога гробља —
Где никог нема да је бар помене,
И њену тугу и невоље њене?

17.

Под топлим небом азијатских страна,
Можда на морској, високој обали,
Где тихо шушти кипариса грана,
И кликће галеб и шуморе вали —
Гроб њезин стоји... Када лето мине,
Ту ластавица весело долеће,
Цвркуће слатко, кличе и узлеће,
Као да носи поздрав отаџбине:
А вали шуме и зраци их љубе,
И по далевој пучини се губе.

14 Јануар 1887 год.
Горњи Милановац.

Војислав.

НА ПРЕСТОЛУ

РОМАН БЕРТОЛДА АУЕРБАХА

(НАСТАВАК ИЗ СВЕСКЕ 55-ТЕ)

12.

Краљица је била болесна. Спасена је. Једна нада том приликом пропаде.

Беше бурно пролетње јутро, када је лакај Баум снео низ позадне степенице двора, један мртвачки сандучић

у коме беше леш мртворођеног детета. Баум је ишао тако тихо и опрезно, да ни сам није чуо своје кораке. За њим је ишла госпођа Леони, Краљичина коморница, бришући очи марамом. Доле чекаху спремна кола. Баум је морао кочијашу, који немађаше дворску ливреју, тек да каже, куда ће да вози. Готово нико у двору није знао шта се то ради.

Одвезоше се из вароши на гробље. Што нема имена, то се и не сарањује у гробницу, него у општем гробљу; гробар је чекао, спустише мали мртвачки сандук у једну готову раку, па је затрпаше без икаквог обележја ил имена.

У тај исти мах, док су се Баум и госпођа Леони бавили на гробљу, Валпурга писаше својима кући:

« . . . . Хвала Богу, те је прошло; сад ће бити другчије. То вам беху страшни дани. Ако Бог да здравља још треба само седам пута да осване недеља, па ћу бити с вама. Чисто немогу да верујем да ћу отићи одавде, па опет ћу по хиљаду пута благодарити Богу, што ћу опет бити с вама. Овде оћу већ да полудим од силних мисли које ме спопадају, па онда свуда има неваљалства, а људи се радују кад се за некога каже да је рђа, па макар и да то није истина, они верују у сваку рђавштину, и то им је слатко.

«Говорило се о томе да ће мо ми овде добити некакву службу, у којој би благовали целога живота, али моја Краљица је казала да је за нас боље да ја идем својој кућици, а што она каже, то је добро, јер она је права Краљица, таква мора да је Краљица, коју Бог Краљицом учини.

«Да ми је само знати зашто она сирота мора толико да се пати!

«О, шта смо издржали! Чекали смо само час кад ће Краљица — такве душе нема више на овоме свету, и она је много препатила, и ми смо сви грешни људи.

Али сада је хвала Богу све прошло. Лични лекар ми је рекао да више нема никакве опасности, али дабогме, нема више ни онога чему смо се надали. Не умем вам казати како ми је било што сам ја здрава као тресак, и све ми је било да одем Краљици, па да пустим крв из свијух мојих дамара, и да јој дам сву моју крв, моје здравље, само да она оздрави.

«Кадгод сам стигла а ја се шмугнем у цркву, ми имамо овде цркву у кући, па све сам се молила Богу за Краљицу. Па онда моја грофица није ми ни пут дошла, веле да изгледа ко сенка на дувару. Овде су сви ходници загрејани, цела је кућа као једна соба, у којој је добро наложено, и све што се у двору сретало, погледало се као да се не познаје.

«Па онда Краљица је оно вече кад је мислила да ће умрети звала мене и своје дете. Она није много говорила, али су њене очи све казале.

«Па сад, Хансе, буди спреман да дођеш по мене. Када ти будем опет писала јавићу ти и дан у који треба да дођеш.

«О, мени је да могу да прелетим све те дане. До дна срце ме боли што морам да оставим мога принца, он ме тако воли, али шта ћу, имам ја своје дете, свога мужа, и своју мајку код куће, ја не могу више да служим у туђини.

«Је л' и тамо код вас овака олуја? Како брзо јури ветар! Их кад би нешто с њиме могла да одлетим кући! Синоћ је олуја под мојим прозором обалила једно дрво, а оно је размрскало некакав кип, за који сви веле да је био врло лепа фигура, али ја им не верујем, куд може тако што бити лепо? Баш на против, та је фигура тако срамотно стајала, да је се човек морао стидети. Ја сам увек са мога прозора видела то дрво и ону бруку од камена, а сада ето раде људи да уклоне све и очисте

место. Чудо што то овде брзо ураде, па било да има да се склони какво дрво, камен, или мртво детенце.

«Опростите што вам овако све преко реда пишем. Имала би тако много да вам причам шта сам овде преживела, да ће ми требати сто година да живим, када се вратим кући, те једва ако би испричала.

«Па онда, Хансе, када дођеш амо, обуци ти само оне хаљине што ти је Краљ послао, и фину кошуљу што сам ти шила за нашу свадбу, она је у сињем орману, горе лево, у црвеној врпци. Опрости што ти све то тако пишем, али ти си жали Боже ето скоро годину дана морао сам за се да се бринеш, а ја ти нисам могла ништа помоћи нит' извадити из ормана. Сада ће све то бити другше ако Бог да! Све ми се чини к'о ја сам још код куће, па идем уза те цркви недељом, па ти све исправљам јаку од кошуље. Мени је к'о да нисам ја све ово преживела, него други некакав човек, а дани ми се чине високи, боже, високи као највећи брег, преко кога се не може прећи. Али нека само, све ће бити, па ћемо онда бити весели и срећни, а хвала Богу, имамо здраве руке, а пазимо се од свега срца. Опростите сви ако сам вас икад увредила. —

«Да си ми, Хансе, сада нешто овде, шчепала би те за главу, па би те љубила док не би било доста. Ти си ми све што имам овога света, и моје дете и мајка. Ја тек сад видим колико вас волем, и не знам како сам толике месеце могла провести растављена од вас а да не умрем од туге за кућом.

«Па онда донећу вам пун сандук ствари, јер сам овде многе поклоне добијала.

«И чујеш, кад пођеш амо, донеси ми штогод из наше баште, или један од мојих каранфила и једну ципелицу мојега детета. Али ја ћу ти већ то све потанко писати кад још једном успишем.

«Баш никако да привикнем овоме животу господскоме. Причали су ми да они своје рођене мртваце нит купају, нит облаче сами, они их више ни прстом не дотичу. То све морају да раде туђинци, па им се за то плати.

«Ове зиме сам прела за принчеве кошуље, и Бог зна како им је то било мило, па све долазе к мени те гледају и чуде се, као да је то неко чудо и мајсторија.

Радујем се што ћу моћи опет у пољу да послујем. Али не фали мени ништа, ту можете бити без бриге, само ме срце боли за кућом, за вама.

«А сад остајте ми здраво и добро, по хиљаду пута добро!

Ваша

Валпурга Андерматеновица».

Док се Валпурга знојила да својом тешком руком састави «ситну» књигу, дотле је при земљи, у собама испод ње, грофица Ирма седела за својим писаћим столом и писала је. Перо јој само лети:

«*Драга Емо*,

«То беше ноћ — у мени мора да има џиновске снаге што сам овај дан доживела.

«Била сам у паклу. Загледала сам у крваво зажарене очи оних чудовишта, што станују изнад и испод свакидашњега живота, на изненада па пречац искоче. Мораш одобрити да опет прибегнем теби и да ти пишем. Ја већ и не не знам колико има како ти нисам писала. Ти си мој град, моја стена, прибежишна колеба, тамо далеко негде у свету, чврста, непокретна, стрпљива, верна. Ја ти долазим када ми је душа у невољи, онда се теби молим стено, колебо, узданице, заштитнице моја.

«То је била страховита ноћ. Дрво је остало, само је један цвет на њему укинут. Дођох из Краљичине собе. Молити се Богу нисам могла, стала сам крај прозора па сам се мислима удубила у вечну природу. Ти, што све обнављаш, што пробудиш земљу из мртвила зимског

што оживљаваш дрва и цвеће и све што је прошле године увенуло и иструнуло — учини да се и једно људско срце обнови, да се заборави што је прошло, учини да се уништи, да се у прах смрви и да ветрови разнесу све што смо ми урадили, учини да једно бедно људско створење на ново оживи свеже, чило, потпуно, спасено! Тако сам стајала крај прозора, а на пољу ветар урла и бесни. У томе тренутку, као да се свет на ме срушио, преломи олуја читав храст пред мојим прозором, он паде и раздроби божанску слику Венере. Беше ми као да у лудилу сањам, а кад сам још једном погледала и уверила се јасно, онда имађах само једну мисао: да сам нешто ја стајала у место онога кипа, да сам ја тако раздробљена у комаде — за ме би боље било...

«Не знам шта да ти кажем. Само једно знам да ће доћи време, данас, сутра, ноћу, дању — и ја ћу бити код тебе, пашћу предате на колена, ти ћеш ме дићи, ја ћу се одморити на твоме срцу, ти ћеш ме заштићавати од фурија и демона. Ти ме нећеш питати, ти ћеш нахранити и напојити туђу душу, даћеш јој меку постељу, а нећеш је питати од куда је.

«Емо! Шта смо ми? Шта је свет? Ми све видимо, све знамо, па опет, па опет...

«Како је све мудро измишљено, измајсторисано само да се дође до заноса, да се успава савест... Али само да нема више буђења. Буђење... сутра дан... то јутро је најстрашније.

«На оној каменој слици на врх арсенала, почива један вечни пољубац. Звезде, месец и сунце гледају озго. О да ми је да одем горе па да се озго стропоштам, да смрвим све, све...

«Ако зачујеш да неко нагло звони на вашем намастиру, знај да је то моје самртно звонце. Ако нешто тихо закуца но твојим вратима, помисли то је једна сирота душа, која је била тако богата, која је могла бити,

а која је — — Ко то отима, ко може повратити човеку самога себе? Ко да га извуче из језера — из језера...

«Ама што ми непрестано језеро пред очима плива? Ја видим себе у њему. Ја тонем. Помози! Спаси ме Емо! Помози ми! Спаси ме! Ја тонем...»

Кад је Ирма ово написала она врисну тако, да је собарица утрчала у собу; Ирма је лежала онесвеснута на земљи.

Када је дошла к себи, упита шта је то било? Лични лекар сећаше крај њене постеље и рече:

— Ви сте писали. Ево писма. Претпостављајући да вас је ово писмо толико раздражило, узео сам га себи. Прочитао сам првих шест врста. То сам морао. На поштену реч, више нисам прочитао ни словца. Узео сам писмо к себи да га туђе очи не виде. Сада будите мирни. Ево вам писма.

Ирма се усправи и прочита писмо. Па онда се загледа у лекара.

— Ја вам верујем — рече она — верујем вам, понављаше.

Захтевала је свећу, и на њој је спалила писмо.

— Хоћете ли ми нешто обећати? — упита за тим

— Шта? —

— Да ћете ми дати отрова ако полудим. —

— Ви се играте с екстремима — рече лекар — а то никада не остаје некажњено. —

Наста дужа пауза. За тим лекар настави.

— Пре свега треба да владате сама собом, а ваша унутрашњост није једно исто са вашим дивљим мислима луталицама. Мишљах да ћете се дати од мене усаветовати; преварио сам се. Ви сте свој најбољи, једини лекар. Умирите се силом, приморајте саму себе да замишљате само пријатне слике живота! —

Ирма подупре главу руком; из њених очију светлуцао је некакав несталан жар, она склопи очи, па онда

на један пут устаде и дочепа рукама своју распуштену косу.

— Ја ћу да обријем главу. —

— То је опет једна од оних бесно завитланих мисли — утишаваше је лекар, и узе је за руку. — Ви хоћете све насилно да постигнете. Учите се мирноћи, то морате! —

— Да, живот ниче и расте тихо и полако, а смрт, и то смрт за телесног живота, то је један тренутак — рече Ирма онако у ветар, а поглед јој тумара.

— А сад спавајте па ћете оздравити — заврши Гунтер и хтеде да иде, али га Ирма задржа питањем:

— Како је ваша госпођа? Како живи ваша породица? —

— Хвала. Мирно и присебно. —

Ирма је хтела да моли лекара да његова жена дође до ње; али није могла да изусти што је хтела. Лекар оде. И он је помишљао да би јачина морална његове жене могла да спасе збуњену Ирму, кад би јој се ова изјадала, али он је знао да његова жена неће пристати да походи Ирму; поред све своје доброте, она беше без милосрђа за гордост, а Ирма, док беху још срећни дани, беше пропустила, да походи кућу, која јој тако пријатељски беше отворена. Сад јој она беше и оста затворена, нарочито од како је Ирма по други пут напустила оца па се опет вратила у двор; осем тога у очима света она беше узрок намастирског обнављања и именовања назадњачког министарства Шнабелсдорфовог.

13.

Валпурга је мислила на своје дома и замишљала је шта ће и како ће бити кад стигне њена ситна књига. Али она беше већ давно од куће па није могла све да замисли. Писмо је стигло у сумрак, баш када је Ханс иза куће дрва цепао; одмах су га зовнули унутра, упа-

лише свећу, и другарица Валпургина стаде им читати њено писмо. Стара мајка је плакала, а дете на њеноме крилу батргало се несташно, као да зна да су те речи што их чује, од његове мајке. Два пута је дете ишчупало писмо из руку читачице, пре него што се сетише да се она мало одмакне, али дете оста немирно. Најзад стара мајка убриса сузе па рече: «хвала Богу што имам такво дете. Не говорим ја о теби — рече за тим унуци на крилу — већ о твојој матери, и благо теби ако будеш тако исто добра.»

Ханс беше само зинуо па гледа. Кад дође оно место где га Валпурга љуби, развукоше му се усне.

Свршивши читање, другарица рече:

— Па опет је то тужно писмо. Али за то ће бити велика радост кад она дође. Само ме је жао што мене више неће бити овде. —

У прву недељу беше јој свадба. Удавала се за једног шумарског помоћника с оне стране брда, на граници државе.

Ханс узе писмо и хтеде да пође.

— Оставидер то писмо овде — рече му стара мајка тихо — то није писмо да се у механи чита. У њему има ствари које само муж и жена разговарају, и то кад су насамо! —

— Јес, јес, тако је — рече Ханс — ево вам писма! — оно, беше му и жао што не може да га понесе, што не може својим знанцима да покаже како лепа писма уме његова жена да пише, и како га воле, и како је добра, и како цело село не вреди да она с једним сељаком у њему проговори. Јер он се сада дичио својом женом.

— Ех, стара мајка — рече Ханс још у вратима — хвала Богу, много било а мало остало. Ја сада чисто не знам како смо ми могли издржати толико време без ње, и како ће то моћи бити да она опет буде у овој сни-

ској собици. Али научиће се опет, а хвала Богу има и других кућа. —

Ове последње речи изговорио је Ханс врло брзо. Хтео је пуници да наговести да је он у погодби за некакву кућу; ваља се да и она зна, али опет он неће да му се она плеће у тај посао, јер онда је она госа, право вели механџија.

Ханс није могао да сачека да дође своме тајном саветнику, а то беше наравно механџија код «гемзе.» Успут гледа куће и дрва тако као да им каже: само ви причекајте, доћи ће она већ, и она вас се свију сећа. О, зна вам она врло много, она би могла бити краљица, пре него многа друга, а владати уме боље него најјачи човек. . . . .

Пред механом застаде мало да се издува и смири; мучна је то ствар кад човек има тако особиту жену, јер он с тога може ласно да дође у присенак. Он се поноси својом женом, није вајде, то је истина, ама тек, тек, он је брате њен муж, ја како! Еле уђе у механу, седе на своје место и узе своју чашу ко да није ништа ни било.

— Тако ваља да је прави човек — мислио је у себи гутајући са задовољством. — Не мора се све на добош, не мора цео свет да зна, ја богме. Стегнути срце, то је мушки, то само може госа, то женскадија никада не може. . . .

Ханс је миловао шарова и гарова, оба механџијска пса, који су му се умиљавали, јер су они познавали љубимце свога газде.

— Имаш ли каквога гласа од твоје краљице? — упита механџија онако узгред.

— Имам, баш данас! —

— А шта ти пише? —

— Па, много које шта — учини Ханс уздржљиво, а за тим са свим равнодушно додаде — имаћу после да те упитам нешто за савет! —

Остали гости тек се погледаше; није шала, дрварски момак Ханс говори са газдом од «гемзе» као да су другари, и механџија то трпи.

— Ако опет имаш банака да мењамо, било би ми право — рече механџија.

— За сада немам. Друго нешто имам ја с тобом да говорим.

Механџија оде у собу, посла своју жену у механу, па викну «Хансе оди 'вамо!» У тој соби држао се тајни савет. —

Прича Ханс како ће му се жена за седам недеља вратити, како му је писала да дође по њу, како он истина уме се по мало наћи у свету. —

— Што се тога тиче — рече механџија — оно јес. Ето главни шумар, који је јуче седео баш ту, где ти сад седиш, рекао ми је: видиш онога Ханса, каже, у њега је врло оштра памет.

Осмехну се Ханс.

— Хвала на добром помену, али, знаш, опет би имао нешто да те молим. . . . .

— На среду с тим.

— Видиш, ти си, како ћу рећи, много одрешитији на језику и много углађенији но ја, па кад помислим да ја морам пред краља и пред краљицу, и пред сву осталу велику госпоштину, а оно . . . . ето . . . . већ сада, само што помислим на то, а мени се нешто стегне у грлу, па ко' велим, да и ти пођеш самном, па да место мене говориш, да им све онако по реду, како се ваља, кажеш. Таква прилика само једном се у животу дешава, па не треба ништа пропустити. —

— Е, то си баш паметно смислио — рече механџија.

— Оно ти немо' мислити да ја то од тебе џабе тражим. Неће теби бити криво, а и за пут тамо и овамо нећеш ти пребијене крајцаре потрошити.

— Јок, не могу ја ићи с тобом. На двору не иде да се каже: ово је, знате, мој кум и добар пријатељ, па је дошао самном да у место мене говори, зато пустите и њега унутра. Само онај, који има аудијенцију, може да говори, и нико внше. Него ако хоћеш, и ако твоја жена пристане, да ујдуришемо шалу, па да кажу Краљу да сам ја Валпургин муж, — онда би могло да буде да ја место тебе говорим! —

— Аја! — викну Ханс, — то ја нећу; нити би моја жена пристала, то баш никако не иде! —

— Е онда, срце моје, мораш се поуздати у се и у своје кљусе! —

Хансу се даде на жао. Учини му се као да су га истерали из света; куда ће он, који није учио никакве школе, умети да говори са Краљем и са Краљицом и са оноликом дворском господом; а ако му се они стану смејати он ће, бој се, учинити неку несрећу, јер то нема, да се неко њему руга пред његовом женом, он је муж, а она је само жена.

— Та шта си се забринуо, такав човек као ти! — тешио га је механџија видећи како Ханс трља чело, као да хоће другу главу да истрља — ето, да рекнемо, ја сам ко бајаги Краљ. Шта ћеш прво рећи?

— Хајде ти почни. —

— Добро! — рече механџија, устаде те се успрси, забоде шаку у пршњак, стаде се љуљати на једној нози, заљури мало главу, па онда врло свечано рече.

— Аха. Дакле он је муж оне, како јој беше име, оне — Валпурге? —

— Јесам, она је моја жена! —

— А, је ли он служио у војсци? —

— С опроштењем, нисам! —

— То «с опроштењем» не треба рећи, него реци кратко: Нисам Величанство! Само кратко, јер велика господа никад немају каде, све су у грдноме послу, све је срачунато на минуте. Али стани, што се ми још данас мучимо? Да ми најпре свршимо ону ствар. Ти да купиш моју кућу и моје њиве, а ја ћу ти све дати зацело јефтино, па онда када те Краљ упита, како живиш, ти ћеш му рећи: Величанство, добро би ми било, али сам дужан још три хиљаде форината на кућу и на земљу, па ту бригу бринем, како ћу се одужити. Видећеш чим то рекнеш, Краљ ће ти одмах дати три хиљаде форината. А богме ако ниси дужан, ти не мошеш рећи да јеси, јер ја тебе знам, да си ти поштен човек који никад неће рећи оно што није. Него знаш шта, ти можеш казати да си дужан четири, пет хиљада, то је све једно, о једном трошку. Онда ће ти претећи пара, па можеш зидати штогод, или још боље, можеш напунити подрум вином! —

— Јес, јес, ти право велиш, ама ја опет ко велим да се ми онако погодимо на прилику; не могу ја, без моје жене, свршити пазар, јер, ако ћеш право, њене су паре, а ја незнам хоће ли она пристати да ми механишемо. Еле ми вако да се погодимо, ако Краљ дадне паре а моја жена пристане, онда је ствар свршена? —

Механџија је отоич ласкао Хансовој памети, а сада када би заслуживао да га похвали, он ћуташе. После неког времена рече.

— Док се мудри надмудрују, луди се науживају. Кад се ти премишљаш, размислићу се и ја! —

Вратише се у механску собу. Хансу не беше данас пријатно седети у механи, па пође кући. Успут одједном ослови га стара Ценца; он се учини као да је не види и не чује, па прође брзо мимо ње. Како беше сад радостан што онда не постаде рђа. Како би му сада било

у души! Не би му остајало ништа друго него да се дави у језеро пре него што му се жена врати.

Када је стигао пред кућу он рече.

— Ја могу са чистом савешћу да уђем у ову кућу, и могу јој у њој са чистим срцем рећи: добро ми дошла! Хвала Богу! — и доцније, лежећи у кревету говорио је «Хвала Богу» док није заспао. А кад се сутра дан пробудио он рече: «Добро јутро Валпурга!» као да је она већ дома, као да га може чути. Та она је пред собом послала милога гласника, јер писмо је гласник, поштоноша, који у своју трубу онако лепе песме свира. Ханс је још дуго сањао, и ако беше будан и ако у велике беше свануло, Али данас је и добар и зао дан. Он је својим друговима ловцима обећао да ће данас с њима у лов. Он сад осећа да то не треба да буде. И врло би радо остао дома, али га страх, оговараће га механџија; и, и при свем том што је то далеко у брду, он овде доле чисто чује како механџија тамо горе вели ловцима «Пст, сада се жена враћа, она је госа у кући, а Ханс мора језик за зубе!» Он се наљути као да чује како му се другари грохотом смеју, и како се по шуми разлеже «Хансе, језик за зубе!»

Практикант окружног суда — тако отмене другаре имађаше он сада — тај дебели практикакт, који је такође обећао поћи с њима у лов, највише ће се смејати и подругивати, а механџија ће зачинити каквом шалом о писму. Хвала богу те он није писмо читао, то би тек било наопако. Ама само да нисам писмо ни помињао, али ето тако, будала мора све да истртља. Кад механџија не би ништа знао о писму, ја би се лепо могао вратити а не би се имао ничега стидети нити поругу подносити.

Али баш ако ће, баш нећу да идем с њима. Ја сам и пре био сам за се, не треба ми ни сада нико, кад она дође, све ће бити како је било. Тако се витлаху Хансове смисли цело то јутро. Он стаде премишљати о свему

како је било од како му је жена отишла. Испрва није могао да се скраси дома од туге за женом; није могао ни да једе, ни да пије, ни да спава, сваки му је посао био сувишан, па за то је почео ићи у механу, а тамо су му људи честитали што ће му жена толико привредити, а то му беше право. Када други људи већ престаше о томе говорити, онда је он опет почињао, а механџија га стаде водити уза се и на вашаре и на стрелишта, и у лов, и на теферичe; није вајде, то је лепо било, свуда се говорило како је он Ханс, како је његова жена дојкиња Краљевићу Престолонаследнику, и сви су га људи лепо примали, а богме то није мала ствар кад човека свуда дочекују с поштовањем, и кад газдарица њему за љубав још једноч кецељом убрише столицу на коју ће он сести, и кад јој је бог зна како мило. Најзад је Хансу пала на памет врло мудра мисао, а то и сад стоји: да би он био човек за то да држи механу, па тек његова жена, то би била прва механџинка у целој земљи, на све четири стране; како би та тек умела с људма говорити! Па онда што јес — јес, нема ти на свету ништа лепше од механисања!

— Шта је теби? Да ниси болестан? — упита га стара мајка завиривши у собу, што он тако дуго не устаје.

— Боже сачувај, ето ме одмах! — и он се брзо обуче, изађе и необично љубазно рече

— Добро јутро, је ли детету добро? —

— Све је добро Богу хвала — рече стара мајка; она је увек била једнака, и кад је Ханс натмурен и ћутљив, као год и кад је весео и разговоран.

Од како јој је ћерка отишла она је пуштала да Ханс у свему ради како хоће, само једном, онда, рекла му је: Ти си муж и отац, ти ћеш најбоље знати шта ваља а шта не ваља да радиш. Она беше брзо појмила да га

не треба одговарати од његовог тумарања, јер би онда било још горе, само да не изгледа да њему баба заповеда.

— Хоћеш ли данас у подне бити дома или у пољу? — упита га она при доручку.

— Остаћу дома — рече он — хоћу да исцепам оно пањева у авлији. Треба мало да распремимо око куће док се она врати!

Стара мајка само климну главом. Ханс би радо много говорио, али требало би да неко други почне; овако је само трпао кромпир по кромпир у уста, као да су то све сами одговори на његова питања, и са сваким кромпиром који је ољуштио, љуштила се све паметнија мисао, тако да му краљ бѐли неће шале измаћи. Шест хиљада форината је сигурно, а већ за пет хиљада, то је као у воску.

— Ако нам краљ дадне какво своје добро под најам, или какву добру службу, онда ћемо се селити одавде — рече најзад Ханс гласно. Он ко мисли да стара мајка мора знати како се он одлучио да раскрсти са својим друштвом, па да на другоме месту одпочне нов живот.

— Добро, добро — рече стара мајка, па ништа више.

— Ја, ко' велим, ми треба да одговоримо на писмо, а ја хоћу да јој пишем, јер она је баш много жалостива.

— Добро, добро! Пиши ти само, ја морам детету.

Ханс је тим обећањем, да ће он писати, натоварио велики терет на се. Он би својој жени радо казао пуно лепих, срдачних и утешних ствари, да због то неколико недеља не тужи и не вене, да с тога не испусти какву корист из шака, јер сада ваља бити на опрезу, иде дан када ће све да се плати. Све је то он врло лепо сложио у глави, и његова би жена видела како је он паметан муж, али све то из главе пренети на хартију — мучна посла.

Па и није баш нужно да јој ја пишем, и онако ћу ја скоро к њој, па ћу јој онда све лепо казати — тешио се најзад.

Кад је стара мајка отишла детету у собицу, Ханс оста за столом док није смазао пуну чинију кромпира, и том приликом је показивао краљу како он разуме шумарство, док најзад не поједе и последњи кромпир. За тим узе секиру па исече све пањеве који су на пољу били у авлији. Он беше скинуо капут па при свем том што је врло свеж пролетњи поветарац прилично оштро дувао, њему не беше хладно. У том зачу некакав глас.

— Гле, зар си и ти још ту? —

Механџија стајаше иза њега, са пушком о рамену и са шаровом и гаровом о узици.

— Сигурно си се и ти задоцнио? Ако ударимо долином па преко Тобела, таман ћемо још стићи наше ловачко друштво. Хајде, брзо, обуци се, па узми пушку! — Као да је то нека заповест коју он мора да изврши, Ханс одмах унесе секиру у кућу, обуче се, узе пушку и рече стара-мајци «опет ћу да идем са њима.» Он је управо хтео да јој каже: ја одох само још данас, последњи пут, и то само с тога да не изгледа да због жениног писма остајем. Али није нужно да се све свакоме каже, јер онда свако има права да се пача у туђа посла, и да такође нешто каже. Она треба да ме поштује, да види како ја то све сам уређујем како ваља.

Весело оде Ханс у лов и провео се данас боље но икада. . . .

14.

Ирма је певала на глас ову песму:

«Шта је негда било? Шта ће некад бити? Ах молим те, срце моје, махни се тога. Та ми смо само сада на овоме свету, па за то сада и треба да будемо сретни.»

«Расклопи твоје дивне очи, погледај ми у срце до дна, пусти да се напијемо меда с цвећа, док није зима својим снегом завејала све цвеће.» — —

Свет постаје опет леп, на пољу се истина витлају пролетње холује, кад што још помрча дан од снежних облака који пројуре, али ливаде ипак почињу да се зелене, и по који рани цветак ниче из земље.

Ирма се опоравила за неколико дана, а и билтена о краљичином здрављу нестаде из новина. Гунтер, који је читаве недеље становао у дворцу — вратио се први пут кући.

Краљица, која је сада смела да изађе из својих одаја, много се бавила у зимској башти, у којој је последња светковина била. Дрвеће и цвеће опет беше на своме месту, вода у водоскоцима је роморила, рибе весело пливаху у мраморним басенима, тице скакутаху цвркућући у својим великим кафезима. Валпурга је сада смела с принцем по читаве сахате седети код Краљице. Ова беше окружена најнежнијом пажњом, а не само заповеђеном понизношћу. Ирма је се нашла Краљици на невољи са толико самопрегорења, да ју је Краљица у себи већ молила за опроштење; често јој беху и саме речи на врх језика да је гласно моли, али се уздржала; и сама сумња каља, а Краљица је знала да је држе за слабу и несталну. Она то неће више да је. Као главна одлика јакога карактера изгледаше јој да се не казују разне мене и развиће у мишљењу и осећању, него да се свету импонује са готовим резултатима.

Нико никада не треба да сазна шта је њену душу било онако уплашило. Она хоће да буде јака.

Она је држала Ирму непрекидно уза се, и у зеленој зимској башти пуној цвећа, владаше потпун душеван мир. Ту се читало и радило, разговарало и певало, и људи беху тако задовољни и тихо напредни, као шибље и цвеће око њих.

Ирма је умела врло гипко да чита. Она је читала Гетовог «Таса»; то је са свим пристајало уз садашње расположење, и једном Ирма рече:

— Величанство у многоме личи на принцезу Леонору, само што В. В. има срећу да за неколико недеља доврши оно за што је њој требало годинама живота! —

— Ја вас не разумем. —

— Ево шта сам хтела рећи: да оваква усамљеност и нега у затвореној соби развија у онога, који је тако одвојен од целога света, веома израђену финоћу осећања; али добро би било из те атмосфере стаклене баште опет изаћи у поље, где дрва очврсла у борби с олујама чврсто у земљи стоје, где таласање васионског етира све обнавља! —

И Краљ је често био при том читању, казујући своја посматрања о најдубљим и најузвишенијим мислима у „Тасу". Ирма је често задрхтала, њој је свака реч, коју би изговорила, изгледала као скрнављење; та она нема више права да говори ни о каквој чистој узвишеној светињи; али Краљ беше тако слободан и весео, да се и она ослободи.

— Ви ме тако мазите да ћу се, бој се, понети — рече Краљица. — Али сад имам опет једну нову жељу. Да ми је да са цвећа пређем на уметничка дела. Да ми је да походим галерије слика и старинске збирке. Дишући, гледајући, и крећући се међу створовима уметничкога духа, ми најбоље осећамо како су нам људи, који су пре нас живели, оставили у наслеђе све што је било најбоље у њиховој души, да су њихове очи, и ако су давно угашене, непрестано отворене и непрекидно нас гледају својим погледом вечности! —

Ирма и Краљ, погођени овом речи «поглед вечности» само се згледаше. Једна реч изазва другу. Ирма се брзо прибра па рече:

— Ја могу само да своју жељу придружим жељи Вашега Величанства. Од цвећа право делима уметничким. Окружена сликама и статуама, људска душа запаја се дахом идеја, око нас цвета вечити живот, нас обузима дах ђенија, који и после смрти, вечно дише у свету. Када сам се уверила да ја лично немам никаквог стварног уметничког дара, од онда ја завидим краљевима, који могу да штите и потпомажу таленте и ђеније. То је дивна накнада! —

— Како она све то уме лепо да искаже — рече краљица окренувши се своме мужу, и краљ је гледао ове две жене, погледом пуним и миља и бола. Шта бива у њему? Он се дивио Ирми и волео ју је, а поштовао је и волео и своју жену. Он беше невера и једној и другој. —

Ирма и Краљица прођоше кроз галерије слика и дворане с антикама. Читаве сахате седеле су гледајући слике и статуе. Уза свако посматрање Краљичино имала је Ирма другу примедбу, различну, па опет у суштини подударну.

— Када вас обе тако гледам и слушам — рече Краљ — слагање и разилажење ваших мишљења, мени је увек као да у вама видим једну Шилерову и једну Гетову ћерку.

— Чудновато — уплете Краљица, а Краљ настави:

— Гете је гледао на овај свет из мрких, а Шилер из плавих очију, па тако и вас две, ти га гледаш Шилеровски плавим, а наша пријатељица гетовски црномањастим очима! —

— Али то нећемо никоме причати како ми овде једно другоме ласкамо — осмехну се Краљица. Ирма погледа у таваницу, на којој живо исписани анђели лебдијаху; има један свет безграничног простора, у коме нико никоме не смета; само у обичном свету влада искључивост . . . .

Што је Краљица више крепчала, то је више и њихов разговор прелазио из притуђенога тона у јасан и весео.

Изгледаше као да ће да се испуни Ирмина жеља. Снага пролећа која обнавља рашће и биље, као да шћаше да захвати и људски живот; изгледаше као да ће се заборавити, избрисати, закопати, све што је било.

Првог благог пролетњег дана шетали су се заједно у дворском парку.

— Ја не могу да замислим, драга Ирма, да је било икада време када се нас две нисмо познавале, — рече Краљица, па стаде и погледа Ирму очима, у којима се блистала радост. За тим се окрете личном лекару, који је са капетаном дворца за њом ишао — Ви сте ми једном причали о једном грчком филозофу који је тврдио, да су наше душе и пре садашњег живота суштаствовале у другом облику, и да је оно што најбоље доживимо сада, само сећање на оно што је душа запамтила из пређашњег живота? —

— И без тога фантастичног тумачења — одговори лекар — много што-шта може се назвати судбином. Ја мислим да је једино што можемо својим сопственим назвати, наша душност, главни карактер наше душе. Цело устројство нашег унутрашњег живота удешено је према томе. Ми смо одређени за оно, за што смо удешени. Али сада молим Ваше Величанство да и ово сматра као такву судбинску одредбу, да сада ваља сести у кола. Прву шетњу не смемо даље продужити. —

Краљица и Ирма седоше у кола, која су чекала у алеји нимфа; возило се полако, и Краљица рече.

— Не можете ни замислити, драга Ирма, како ме је било страх кад ме доведоше у овај двор! — За тим је причала како је загледала у очи оних многих људи, који је окружаваху и како се упитала: ко ли ће од свију бити истински твој пријатељ? И како су јој се допале само мрке и топле очи Ирмине.

— А кад сам вас ја ословила — рече Ирма — вукло ме да вам кажем: дивна слико људска, пусти да у првом часу будемо своји, као да смо се познавали толике године, као да смо давнашње пријатељице. Ја мислим да смо се нас две тако брзо нашле само за то, што смо обе биле у страху. Ја тада бејах први пут на двору и беше ми тако, да у мал нисам узела од дворскога маршала његов штап да се нањ ослоним! —

— Чудновато! Ама исто то помислила сам тад и ја! — рече Краљица — сад се баш јасно сећам, како је дворски маршал само у мене гледао! —

Пријатељство ових двеју жена скопчавало се хиљадом малих успомена. Коњи су ишли у корак, а мисли су прелетале дане и месеце. Кола се беху повратила; сад пролажаху баш поред оног места, где је стајао раздробљен кип Венере.

— То беше опака ноћ — рече Краљица — кад се ово овде догодило, и ја налазим да Валпурга у својој простоти има право што вели да се за нас не пристоји да излажемо тако слободне људске прилике.

— Нека ми Ваше Величанство дозволи да будем другога мишљења — рече Ирма — У слободној природи ту је место и слободном, или, зашто да не искажемо, голом лепом људском створу; свако одело зависи од укуса дотичнога доба, од моде, подлежи промени, само човек, како га је мајка природа створила, приличи вечној природи и међ дрва! —

— Ви сте слободна душа, много слободнија но ја — рече Краљица.

Скидоше се с кола, Ирма отпрати Краљицу у њене одаје па се онда врати у своје, и када је била сама, она дижо руке и викну:

— Пакао, у коме и други кривци поред нас страдају, није највећа казна. Не, бити осуђена да стојим поред

чисте и срећне душе, која у потпуној невиности осећа, то је тек пакао пакла! —

— Збогом Ирма, збогом Ирма! — гракну папагај на један мах.

Ирма сва претрну. (НАСТАВИЋЕ СЕ).

КАРАЂОРЂЕ И РУСИЈА

један прилог за историју спољне политике нове српске државе

Благодарећи великој историји «рускога покровитељства Србији» коју је написао руски историк г. *Нил Попов*, и која је не само одмах преведена на српски, него и разграбљена у три хиљаде егземплара, ми можемо претпоставити да је ова периода у историји нове српске државе довољно позната српским читаоцима. С тога ћемо се овде ограничити да изнесемо само оно, чега нема у великом делу г. Н. Попова, а што ће јако допринети да добијемо објективнији поглед на тадашње одношаје између зачетка нове Србије и велике руске империје. Ми мислимо на акта и документа која се налазе у архивама цр. руског министарства «иностраныхъ дѣлъ» и негдашњег «военно-топографическаго депо» а садашњег главног ђенералштаба, која се документа тичу нашег предмета, а којима се г. Попов или није хтео или није могао користити. Што ћемо та документа, која су у оригиналу написана на руском, француском и немачком језику, моћи овде да изнесемо у српском преводу, имамо да захвалимо прво царско-руској академији наука, што је имала ту срећну мисао да оцену дела г. Н. Попова повери г. В. Богишићу, а друго томе нашем славном сународнику и академику, који се није задовољио да само напише бриљантну оцену књиге г. Н. Попова, него је претурио многе архиве у Петрограду само да попуни све празнине које

је г. Нил Попов оставио у својој књизи. Резултате те своје студије наштампао је г. Богишић још 1872 у Петрограду у читавој књизи од 247 страна, која се зове:

„Разборъ сочиненія Н. А. Попова *„Россія и Сербія,“* составилъ *В. Богишичъ,* съ приложеніемъ нѣкоторыхъ документовъ, почерпнутыхъ преимущественно из архива министерства иностранныхъ дѣлъ въ С. Петербургѣ“.

Како српски преводиоци Нилове књиге нису нашли за добро да преведу и ову веома важну допуну њену од Богишића, то ћемо ми из ње превести сва она документа која се тичу српске, руске и аустријске спољне политике за време Карађорђево, за тим ћемо додати и оне податке које смо нашли у другим изворима (А. Тјеру, Мартенсу, Беру, Сими Милутиновићу, Ранкеу, Куниберту, Хаџићу) а подвућићемо и нека места из самога Ниловог дела, да се мало више пажње на њих обрати, те тако, да ако дођемо до мало јасније слике о политичким односајима између Србије и Русије у почетку овога века, састављене из све самих службених писмених података из онога доба.

Да видимо најпре како је аустријска влада јавила рускоме двору за први устанак у Србији 1804, и одговор руске владе.

1. Аустријски посланик у Петрбургу, гроф *Стадион*, руском министру спољних послова, Кнезу *Чарторискоме*.

№ 70.

«Приложена немачка депеша заповеда ми да саопштим министарству Његовог Величанства Цара од Русије, шта се у последње доба догодило у Србији, и систему, коју је бечки двор усвојио, у след свог начела, да се не меша у послове својих суседа, и да свима силама припомогне Турско царство у неприликама, у којима се оно сада налази. Бечки кабинет ни мало не сумња да ће Спетрбуршки видети у овом саопштењу само нов доказ поверења које Његово Царско-Краљевско Вели-

чанство има у свога узвишеног Савезника, и да ће наћи потпуно подударање начела са онима, о којима су се Царски дворови споразумели».

Прилог К. № 70, *копија:*

2, Писмо грофа Лудвика *Кобенцла* из Беча, аустријскоме посланику у Петрбургу, грофу *Стадиону:*

Високо рођени државни грофе,

Имам да Вашем Превасходству у прилогу пошљем копију једног реферата о немирима у Србији, који од дужег времена трају, и то да вам је пошљем с тога, што се из ње виде непоколебљива начела највишега двора, да се у туђе, унутрашње послове, никако не меша, да за одржање турскога царства учини све што може, и с тога да се види колико је нама стало до тога, да таквога пријатеља и савезника, као што је царско руски двор, сваком приликом о том уверимо.

Пошто проучи овај реферат, Ваше ће Превасходсво старати се, да у досадашњем поверењу извести царско руско министарство не само о свему што се догодило, него и о честим молбама са којима су се обе противничке стране обраћале нашим пограничним војним властима за посредовање, о намерама српске стране, да се потчини Аустрији, о смишљеном понашању највишега двора у томе питању, као и о инструкцијама, које су дате интернунцију; оставља се Вашем Превасходству да оцени да ли цео реферат треба доставити до знања тамошњем министарству.

Међутим ми се поуздано надамо, да ће руски двор у овом отвореном саопштењу са задовољством видети дупли доказ прво нашег најискренијег поверења, и друго, да ми тако исто искрено као и руска влада желимо благо турске царевине; као што ће и нама бити веома мило кад уверења о томе будемо примили.

Остајемо са потпуним поштовањем, Вашега Превасходства

покорни слуга
Лудовик Гроф Кобенцл

Беч, 11 Јула 1804

Други прилог уз № 70.

3. Копија *реферата* поднесенога *Цару Францу* о устанку у Србији.

Ad Augustissimum.

Беч, 25 Маја 1804

На скоро пошто је Србија са својим градовима: Београдом, Смедеревом и Шапцом, враћена Порти, на основу Свиштовског мира, почели су некадашњи господари земље, Јаничари, позивајући се на стара своја права и повластице, да дозвољавају себи такве изгреде спрам својих поданика или раје, као и спрам угледа саме порте, да су они најзад постали, има већ неколико година, једини господари те провинције; они су претпоследњег Портиног пашу јавно убили; последњега су пашу истина примили, али његову власт као и осталих законитих грађанских, војних и судских власти тако су ограничили, да се ништа не може догодити без њихова знања и одобрења, да све зависи од њиховог ћефа и они су, под управом четворице врховних власника, које Дахијама зову, неограничени господари.

Шта даље слаба порта гледа и неотклања ове злоупотребе, то се све више утврђује сила тих Дахија, то се све више множе злоупотребе. Чак ни Граница Вашега Величанства није поштеђена од њих, и њихови упади, пљачкања и убиства приморавају тамошње граничаре на врло тешку службу за одбрану аустријског земљишта. Али најгрозније поступају са несрећним хришћанским поданицима, који су им, како немају никакве заштите од законитог ауторитета Порте, остављени на милост и неми-

лост. Са њима поступају онаквом разузданошћу која не зна за поштовање части, имања, ни живота; на овим незаштићеним жртвама сладе они све своје животињско беснило.

Ови хришћански поданици, не могући више сносити зулум, а доведени њиме до очајања, скочише на оружје, нападоше на своје угњетаче испрва у раштрканим гомилама и само на отвореном пољу, а када су их са свију страна сатерали у градове и паланке, они се скупише у веће масе и опсадише и сама утврђена места.

У овоме стању они се обратише ђенералним командама В. В. с молбом за помоћ, наводећи између осталих побуда и то, да су они сада од Турака само за то тодико страдали, што су у последњем рату с оноликом оданошћу служили В. В. узвишеноме дому.

Али систем, који је В. В. усвојило за све подобне немире на граници, да се не меша у туђе унутрашње послове, одржан је и овом приликом непромењен, ни једној страни није дозвољено никакво нападачко средство против друге, обема странама чињене су обичне суседске услуге, пропуштана су писма поједини људи итд. У исто време извештен је ивтернунције В. В. опширно о свему што се догодило, како би он могао тачно известити Порту и препоручити јој оно што је њен најрођенији интерес, а поглавито, како би он могао тако говорити, да Порти не остане ни најмање сумња о искреном саучешћу највишега двора, који без икаквог себичног интереса, жели само благостање турскога царства.

Док је међу тим Порта изјављивала своје признање на искреним речима и понашању интернунцијуса В. В. и докле га је изрештавала о мерама, у осталом врло слабим, које јо она предузимала, тако о томе да је босанскога пашу одредила за суђају — дотле се српски хришћански устанак све више напрезао да силом савлада своје противнике. И дојиста Шабац је био тако

прикљештен, да је посада градска, око стотину људи тражила да се преда. Немајући више поверења обе стране, заједно са представницима Порте, обратили се најближем ц. кр. пуковнику Стојићевићу, да присуствује акту капитулације, ако не као посредник, а оно као сведок. Како то није противно начелу неутралности, то је пуковник Стојићевић пристао, капитулација је пред њим извршена, шабачки турски гарнизон пуштен је да на миру оде у Београд. Међу тим беху се већ и београдски гувернер и обе борачке стране обратиле за посредовање ђенералима В. В. који конандују у Славонији и Банату, не би ли они израдили да се поврати мир и поредак. Они су те молбе, због начела немешања у туђе унутрашње послове, учтиво одбили. Али задовољавајући успех шабачке капитулације пробудио је у њима свима нове наде, и они са свију страна стадоше толико наваљивати, да је одређен дан и час када ће се представвици паше београдског и обеју зараћених страна састати у стану земунскога команданта. пуковника Томерлина, да преговарају о измирењу.

Тај састанак био је 10-ог ов. м. Ђенерал који командује у Славонији, не само да је отворио састанак кратком пристојном беседом, у којој је свима препоручио слогу и умереност, него се и за време преговарања појавио у седници, да раздражене духове утишава. Међу тим Србијанци су, за цело с разлогом, пре свега тражили, да се Дахије уклоне; представници паше опет, осећајући своју слабост, нису смели на то пристати, већ предлагаху друге тачке, на које Србијанци не хтедоше пристати, и тако се није могло доћи ни до каквог споразума, изасланици се разиђоше двојином огорченији, само су благодарили за показано саучешће са царске стране.

Међу тим неколико дана пре овог састанка, изјаснио се вођ српског устанка, по имену Црни Ђорђе, на

састанку који је имао са капетаном Шаитинским, од речи до речи овако: (молећи да се то достави вишем месту).

1-во да је жеља целог српског народа, да дође под владу најпресветлијега архидома (Erzhaus) јер више нити може нити хоће да остане под Портином владом.

2-го. У случају ако Црни Ђорђе буде тако срећан да освоји град Београд, он ће и тај град и она два мала, Шабац и Смедерево, као и целу провинцију, по жељи уједињеног народа, В. В. понудити и замолити за једног Краљевог принца као гувернера.

3-ће. Ако В. В. као сусед не би било наклоњено природној окупацији ове земље, онда би Црни Ђорђе, и ако врло нерадо, у име целога народа био принуђен да се обрати другој једној сили, само да једанпут ослободи хришћански народ турскога ропства.

Високо ратно министарство поднело је овој вернонајпокорнијој државној канцеларији два претписа о поменутим састанцима, који се овде прилажу на највиши увиђај, са молбом за мишљење ове државне канцеларије; али у једној ствари од толике важности, ми сматрамо за дужност, да наше најнемеродавније мишљење поднесемо на оцену и пресветло решење В. В.

Примити једну провинцију која се сама предаје —[1])»

4. *Књаз Чарторски* Грофу *Разумовском*, руском посланику у Бечу.

№ 107.

Господине Грофе,

Амбасадор гроф од Стадиона, саопштио нам је, по заповести свога Двора, све појединости о устанку Србијанаца као и кораке које је у след тога предузео интернунцијус у Цариграду.

[1]) Овде долази од речи до речи оно што смо цитирали по Беру у чланку «Карађорђе и Аустрија», у 58-ој свесци «Отаџбине» стр. 234—236.

Цар је са великим задовољством видео лојалност и несебичност (désintéressement) са којом је Бечки Двор, веран својим начелима правичности и дужностима доброга суседства, поступао у овој прилици; али одавајући цравду духу, који је управљао мерама Бечкога кабинета, Његово Царско Величанство жали, што оне нису испуниле тако правичне и помирљиве погледе.

Ми би нарочито волели да се Србијанци нису потказали (denoncer) као бунтовници, јер то ће на њих навући гњев Порте, која их је до сада доста добро третирала. Анархично стање у коме се налази Отоманско царство, изазива на жалост и сувише често подобне догађаје, и кад се хоће систематично да одржи у целости то тело, чији су поједини делови тако лабаво везани, да су готови распасти се на комаде, онда је једини начин за успех, да се с једне стране хришћанским поданицима Порте проповеда покорност законитоме суверену, а с друге стране да се ангажује Порта, да ту покорност омогући ублажујући њихово стање. Изгледа, да је у толико неизбежније поћи овим путем, што се Србијанци, дотерани до очајања, и не налазећи помоћи ни с које стране, могу најзад приклонити искушењима (инсинуацијама) Француза, и посветити се њима, што би могло имати врло озбиљних последица и за саму Аустрију. Да би одговорили са поверењем, равним ономе, које је Бечки кабинет показао у горепоменутим својим саопштењима, и за које нећете пропустити да изјавите признање (la sensibilité) царево — Његово Величанство хоће да Ваше Превасходство ступи са министарством аустријским у објашњење у смислу ове депеше, и да додате, како ми знамо насигурно, да открића интернунцијева нису ни из далека била повољно примљена од Отоманског министарства, које није могло да схвати њихов прави значај. Према томе изгледа, да ће најбоље бити у овоме тренутку позвати Србијанце да остану

потчињени Порти и да се владају тако, да о томе не може бити ни најмање сумње. Бечки двор имајући у својим рукама оно, што је Србијанцима најнужније противу њихових угњетача Дахија, има уједно и најмоћније средство да упливише на њихова саветовања и одлуке. С друге стране ваља избрисати непријатан утисак који је на Порти учинило саопштење о бунтовничким намерама Собијанаца, и уверивши је о њиховој верности и покорности, довести је до тога, да спрам Србијанаца буде милостива и блага.

Изгледа, да ће на тај начин Бечки двор најбрже постићи да престану немири на његовим границама; јер ће, сачувавши Султану његове поданике, боље расположене према његовој влади, уједно стећи корист, да на границама својих провинција има један народ, на чију љубав и захвалност моћи ће увек да се ослони.

Част ми је остати са високим поштовањем

Господине Грофе
Вашега Превасходства
најскромнији и најпокорнији слуга
Кнез А. Чарторијски.

С-Петербург, овога 2-ог Августа 1801 год.

---

5. Писмо Влашкога Господара Константина *Ипсилантија* рускоме Министру спољ. послова Кнезу *Чарторијском.*

№ 240. Примљено 10 Марта 1806.

Кнеже мој,

Рапорти који ми стижу о Србији извештавају ме да новост о евакуацији Београда, коју је јавио Командант Оршаве пре 15 тана, још није потврђена, и да од ње не остаје више, него довољно основано уздање, да ће крцалије скоро морати изаћи из тога града; да је у Шапцу, на граници Босне, била врло крнава битка између Србијанаца и Босанских Турака, у којој, кажу, да

је Црни Ђорђе рањен; да се један кор Србијанаца дочепао Неготина, једнога места у територији Позванској, овој на . . . миља од Видина; да су опколили једнога команданта тога паше у Фетисламу; да је тај крвави паша отсекао главу Калинику владици видинском, обесио његовог првог доглавника, а све његове људе бацио у тамницу да им измами новце мучењем, а после да их искасапи.

Људи, који се моле Богу за Србијанце и за њихову ствар, виде са великим задовољством, како се ти храбри људи шире и побеђују, и надају се, да ће се они појачати свима Хришћанима оних крајева које освајају и којима се приближују, да ће наоружати крст противу полумесеца и ослободити крст од робовања полумесецу.

Ја желим тај резултат више него ико, па макар се и одложио за једну годину да се боље осигура, само би желео да Србијанци постану Господари Београда, да од своје земље, која је испресецана, и у одбрани готово неосвоива, направе своје огњиште снаге и рада, како би могли увек наћи у сигурном склоништу сталну независност са изгледом на потоње остварење својих великих намера; али, *ако не буду снажно потпомогнути,* бојати се да исламски фанатизам не уједини против њих такве масе, које ће их згњавити, као и друге хришћане, који су раштркани као и они, јер немају ратнога плана, немају магацина ни арсенала, немају артиљерије ни тачака за ослон и прикупљање, без којих не може бити довољнога концентрисања снаге.

Част ми је што сам са највишим поштовањем

Књаже мој,

Ваше Светлости

најскромнији и најпокорнији слуга

Константин Ипсиланти

Букурешт 15. Фебруара 1806.

6. *Исти Истоме.*

№ 253. Примљ. 18. Марта 1806 г.

Књаже мој,

«Румелијски и Босански паша добили су заповест да се што брже и што јаче концентришу против Србијанаца, али аге и остали официри, који командују милицијом на десној обали Дунава, неће да се покоравају тим заповестима и нема изгледа да ће се скоро прикупити под заставе поменутих паша. Терзениѥ оглу, који је силнији од свију осталих укупно, отерао је Портине гласнике који су му донели последње њене заповести. Међутим сви ти фермани који циркулишу по Румелији и у пограничним местима, као и агитација да се дигне војска, направиле су такво врење међу Турцима да они само чекају тренутак и згодан изговор да груну у Влашку.

За време Пазван-Оглуовог ратовања у овој кнежевини, Порта је била послала Г. Књазу Морозију топове, који су мени остали. Сада ми заповедају да их вратим у Цариград под изговором лоших разлога. Ја ћу имати такве исте да то не учиним, јер имам врло важних да топове задржим. У оваквим околностима тражити нам четири лоша топа показује кобна расположења са намером да нас обезоружају. Нема сумње да ће, ако драге воље дамо топове, одмах тражити и пушке, да би нас после могли прегазити без икаквог отпора.

Пазван-Оглу је објавио да је закључио мир са Србијанцима. То није истина, на против он види да му је с једне стране наопако од Срба, а с друге стране види да се Румелијски и Босански паша дижу на оружје, па не верујући ни једнима ни другима, он са том скаском о закљученоме миру хоће само да сакрије своју слабост не би ли се с чашћу могао затворити у свој град:

Французи шаљу трупе у Далмацију. Без пристанка Аустрије, бар јавног, они шаљу и други кор војске преко Хрватске. Није могуће да они не знају какве су скоро

несавладљиве тешкоће за марш кроз ону пустош, планине и провалије, где их неколико стотина дивљака може зауставити и упропастити, ако их нису већ претворили у своје пријатеље. Вероватно је дакле да су напред послали гарду емисара наоружану новцем и лепим обећањима.

Част ми је итд.

К. Ипсиланти.

Букурешт 27. Фебруара 1806.

7. *Исти Истоме.*

№ 200. Примљ. 18. Фебр. 1806 г.

Књаже мој,

Ја сам редовно извештавао г. Кирика о стању и покретима Србијанаца. Он је сигурно известио г. Булонова да би све те појединости биле послате Вашој Светлости, која је из њих видела, да се један повећи кор Србијанаца дочепао Пореча. То ће им навући непријатељство Пазван-оглуово. Он је већ прикупио један кор од 3,000 људи. Бивши командант Пореча послао је своје изасланике да моле силнога Терзеникоглу-а за помоћ, као и све турбане у Румелији. Порта је са своје стране наредила да се Босна и Арбанашка дигне против храбрих и великодушних Србијанаца. И тако ја видим да се против њих диже читав савез религиозни (croisade). Ако Срби подлегну, прва ће последица бити уништење свију Хришћана у Турској, било покољем било новим зулумом.

Друга ће последица бити да ће сва власт и снага прећи у руке мусломанских бунтовника, који немају ни мало врлине умерености. Трећа ће бити опустошење Влашке и Молдавије, и док стигне руско оружје да брани ове провинције, војска Његовог Царског Величанства неће у њима више ништа наћи до: костуре и згаришта.

— — — — — — — — — — — — — — —

Лишен довољне снаге да се браним, а у сред највећих опасности, ја сам принуђен да се ограничим једино на то да посматрам, да слушам, и да извештавам. Французи, њихови пријатељи и најамници веле: да је последњи рат Бонапартов и уговор с Аустријом који му је био последица, уништио све гарантије Русијине, да је услед тога уништио у Европи уплив и углед те силе, коју по примеру свога шефа, називљу џином од снега; за њих сада је на реду не само да се Русија осуди на ћутање и неактивност, него да јој се за навек отме сваки уплив у Турској, а за ту циљ, било да Порта пристане или да се противи, Бонапарту не треба ништа друго, већ да пусти једну војску из Млетака, који су у његовим рукама, у след последњег уговора с Аустријом, да се искрца на Отоманској територији, где ће наћи многобројне присталице, јер ће сви незадовољници пристати уз њу, јер ће све буйтовничке вође похитати да се користе овом приликом. И тако, веле ови резонери, извршиће се револуција, створиће се једна нова династија, нов поредак, који ће бранити победничко оружје Бонапартово и сви поданици Царства. И веле, не треба се бојати да ће Русија преухитрити и спречити ове догађаје; та је сила више него икада религиозна и чуварица правилних поступака, она ће сазнати да је овај преврат већ свршен, пре него што њене заповести стигну трупама, које би имале да му се противе.

Пријатељи Русије одговарају на то: да је дојиста Спетрбушком кабинету политичко поштење главно, да он зна како је главни интерес једне велике силе првог ранга да сачува своје старе сразмере, докле се Бонапарте увеличава чак и на рачун својих пријатеља, да ће Русија умети да се осигура против перфидног непријатеља који је издаје ступајући у завере против њеа у интересу Француске, да је сумануто говорити о томе да је Русија изгубила свој уплив и свој углед у Европи,

и то баш у тренутку када су њене војске једина узданица Аустрије, која је услед својих пораза изгубила свој ранг, и Прајске, која ће га такође скоро изгубити у след промена у немачким државама, и огромне партије међу њима коју је Бонапарте за се придобио; да је на Аустерлицу само примицање колоса од снега добро разхладило одушевљење хероја, који је победио само немачка стада (troupeaux d' Allemands) која нису хтела да се бију, да је Бонапарте тога знаменитога дана, у пркос врло велике надмоћности својих сила, врло изблиза видео како је само један тренутак био у стању да га лиши све његове славе; да је према томе само толико вероватно, да ће се он задовољити са увећавањем својих интрига и корупција у Турској, не би ли Русију забавио, али тако исто да нема сумње да ће Русија, којој се најзад мора досадити како Турска поштује њену лојалност, збрисати с лица Европе ту државу и ослободити најлепши крај света и несрећни народ на њему који толико векова сакати грозни зулум турски.

То је, Књаже мој, језгро разговора и препирака у нашој земљи. Ја желим да их Ваша Светлост прочита са толико задовољства са колико јој ја дајем овај нов доказ моје ревности и старања, да јој прикупим и пошљем све што је може интересовати.

Част ми је итд.

К. Ипсиланти.

---

8. *Исти Истоме.*

№ 255. Примљ. 29 Марта 1806.

Имао сам част да известим Вашу Светлост о афектираној јавности коју је Пазван-оглу дао ономе, што он зове свој мир са Србијанцима. Кнез, или шеф хришћанских становника у срезу крајинском, територији видинској близу Неготина, уплашивши се за свој живот, беше пребегао Србијанцима. Чим је то сазнао, Пазван-оглу, не

губећи времена, послао је своје људе и шчепао је сву кнежеву родбину и све његово имање, тако, да кад се овај вратио да их спасе, беше доцкан, и одељење Србијанаца, које беше собом повео, није му могло помоћи; само је још више раздражило пашу противу њега и његових.

За несрећу тај кнез има једну свастику удату за једног малог влашког бојара у Крајовском округу. Пазван оглу послао је једног свог официра са неколико људи и тражио је од мог кајмакама у Крајови да му изда ту жену и њеног мужа. Мој кајмакам тражио ја најпре моје заповести; ове су биле са свим негативне, али док су оне стигле у Крајову, страх беше окупио све бојаре око кајмакама и беше већ издао жену и њенога мужа.

Како је Пазван-оглу највећа брига да што више има новаца, он излишно мучи те жртве да им искамчи паре; у својој срџби послао је једног официра са 30 људи да каже моме капућехаји, да је крајински кнез својој свастици био предао на чување две хиљаде кеса, и да му се тај новац одмах изда, иначе ће он послати довољну војску да га дигне, и да Влашку попали и изкасапи. Две хиљаде кеса! Од куда једноме кнежићу толика сума! То је дакле само изговор. Ја не знам шта је права побуда Пазван-оглуова за овако необичан корак. По свој прилици њега потискује јак стран импулс.

Ја сам се учинио да и не знам за ово последње његово тражење, него сам писао паши, како је његов поступак са свастиком и пашеногом крајинскога кнеза тако неправедан, да ће од страха опустети свих пет Крајовских срезова, у којима се све живо спрема да бега, што може и за њега да постане кобно јер он из тих срезова набавља све што треба за живот. И дојиста тамо је такав страх завладао, да бегство може да постане опште.

Треба ли да забашурујем и развлачим ствар, или да пустим да експлодује бура, да би се оправдала нужност

одлучног корака. Приклињем Вашу Светлост да ми каже шта треба да радим? Са највећим нестрпљењем чекам одговор на писмо послато 31-ог Јануара, у коме сам молио за упутства шта да радим и чега да се држим. Ја сам моју судбину метуо у руке Ваше Светлости, али међутим је мој положај ужасан.

Част ми је итд.

К. Ипсиланти

4. Марта 1806
Букурешт.

(НАСТАВИЋЕ СЕ.)

КАКАВ УСТАВ ТРЕБА КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ?

(НАСТАВАК ИЗ СВ. 58-МЕ).

«Виделов» критичир намесничког устава има најзад још три замерке да му учини: што у њему нема начелних одредаба о главној контроли, нити се помињу начела по којима треба образовати општину, и што независност судска није довољно гарантована. Оно истина, устав од 1869 каже у свом 109-ом члану, да су судови независни, али ово уставно наређење — вели «Видело» од 1880 — није учинило, да су судови у истини независни у изрицању правде.

Поред све очевидне хитње критичареве, да ову своју студију на врат на нос заврши — јер сада сигурно има важнија посла него да пискара по новинама — он се ипак код овог питања зауставља релативно опширно, и за нас је врло поучно да још једном проучимо његове разлоге.

«За независност судије у изрицању правде нужно је, да судија не зависи од извршне власти, а српски судија зависи од министра правде. Он га поставља, он га награђује, он га казни премештајем, он га ставља у

пензију кад за добро нађе. Нужно је, да судија постане независан положајем својим од парничара. За то му треба створити положај, где ће бити мање искушења да своју *свештеничку* дужност изневери; нужно му је *високо образовање правно*. Кад успемо да имамо у Србији судија под поменутим условима, онда само можемо рећи: судови су независни у изрицању правде.

«У Србији се осећа јака потреба за судску независност, и ми ни најмање не сумњамо да ће ово питање бити на првоме месту међу онима, која ће побудити да се донесе одлука, да се устав промени.

«Чудновата је дојиста та околност у нашем уставу, што је изречена свима писменима и слобода лична, и слобода исказивања мисли и независност судска, а није ујемчена ни слобода лична, ни слобода штампе, ни независност судска. *Народ је добио шупље фразе, а власт управна задржала је све у својим рукама*; за слободу личну и слободу штампе напослетку допустићемо (?) да може бити дискусије за једно или друго становиште, али за независност судску не може бити разнога мишљења. Чим се каже суд, разуме се, да треба да је независан. Где нема независности, ту не може бити ни суда. Ко би могао изаћи с мишљењем, да судови треба да су зависни? Ко би смео тврдити да судови треба да суде не по закону и по савести, но по утицајима или по личним својим интересима? И опет је стварно *зависност* судије уставом ујемчена.

«Независни судови у свакој су земљи последњи бедем свих слобода и гарантија уставних. Пред судовима се решавају питања личне слободе, слободе штампе, сва питања права, која устав даје грађанима. Судије решавају о части грађана и њиховој својини, за то, пре свега у земљи треба имати независне судове, и ми се тврдо надамо, да наш народ неће занемарити ово тако важно

питање, ни зажалити жртава новчаних, да се дође до тога, да и у Субији постану једном судови независни.»

Ми не знамо да ли би данашњи напредњаци потпуно потписали овај свој символ вере — ми га и данас потписујемо и са «Виделом» од 1880-те год. усклицавамо: це вреди ни једна уставна грађанска слобода или право, без истински независних судова.

Писац горецитираних врста није се ни мало преварио у својим очекивањима; народ није занемарио то важно питање, прва скупштина под напредњачком владом вотирала је онакав закон о судовима какав је она хтела; народ није жалио ни новчаних жртава само «да и у Србији једном постану судови независни», скупштина је дала влади релативно огромну суму «на пречишћавање судова», народ је дао све што је влада тражила, па?...

Јесу ли судови дојиста независни за ово шест година напредњачке владавине? Јесу ли судије правно «високо образовани», јесу ли независни и од министра правде и од парничара? Постадоше ли судије «свештеници правде»?

Радовали би се, ако би когод могао доказати да је тако. По нашем мишљењу и онај закон, и онај кредит на извршење закона, нису употребљени онако, како би човек морао очекивати од писаца горњих патетичких декламација о светињи судске независности. Бојимо се, да при пензионовању старих и бирању првих нових судија није толико меродавно било «високо правно образовање» и интегритет карактера дотичних личности, колико њихова партизанска приврженост овом или оном вођу, овој или оној политичкој партији. Колико су судије биле *независне* у изрицану правде, па чак и у бирању својих другова — то је и сувише познато. Nomina sunt odiosa — а и онако је важнији сам факт: да нов закон и све жртве, да се он изврши, нису успеле, да

са судова скину ни политичко партизанство, само се владајућа политичка боја променила.

А одкуда то?

Имају два узрока.

Први је, што данашњи независни судија зна, да у земљи нема *праве* уставности, и да онај адвокат, који је до јуче био министар, може и сутра опет бити министар, па се добро чува да се не замери таквом адвокату, ма како изгледала ствар, коју тај адвокат брани, пред законом и судијином савешћу. Дешавало се, да су два адвоката, подједнако добри знаци закона, оба напредњака pur sang, заступала противне стране у каквој парници. Рецимо, да се један звао Марко а други Јанко. Спорно је питање тако јасно, да и сам Јанко у себи признаје, да Маркова страна има право. Тако исто и све судије у дубини душе морају признати, да је право на Марковој страни. Па опет Марко унапред зна, да ће изгубити парницу. И пресуди се: да Јанкова страна има право.... Е, али Јанко може сутра постати министар-председник, па куда ће онда онај бедни судија са шесторо ситне деце, ако је другчије, т. ј. по закону и савести пресудио? — Или, један суд изрече за некаквога кривца да нема дела, други га осуђује на — смрт! Ми чисто не можемо да верујемо да има и да може бити на свету тако дијаметрално различитог разумевања *једног истог писаног закона*. То је тако страшно, да и не вреди помињати ситније ствари, као н. пр. чисто партизанско увећавање казни од 2 месеца које је првостепени суд осудио, на две године рецимо, коју казну досуђује виши суд, у једној истој штампарској кривици. Треба ли још да поменемо, да изрицање правде у највишем земаљском суду, у касацији, зависи од најглупље случајности, од *коцке*, која решава, да ли ће у дотично одељење ући више напредњака или више либерала?

Други је узрок што у нашој земљи нема много «правно високо образованих људи», и ако је највиша школа Србије за последних 50 година била правничка школа par excellence. Ја не знам да ли би, кад би стали на прсте бројати све правно високо образовање људе у Србији, што их је наш правни факултет образовао за пет последњих деценија — да ли би на сваки прст дошао по један. А богме то није доста да се попуни 22 окружна и два велика суда. Додајте тој образовној и материјалну сиротињу већине наших судија и невољу да се према, «узвишеном положају» на овој скупоћи бар пристојно живи, па ће онда бити јасно за што већина данашњих судија није ни онолико независна, колико би по самоме закону и могла бити.

Али ми се удалисмо.

Треба да свршимо ·овај летимични преглед «Виделових» назора о правој уставности из год. 1880-те.

Да га пустимо нека критичар намесничког устава сам рекапитулира своју критику.

Ево како он, на крају своје студије, своди њене резултате:

«У колико је одговорено овим уставом општој потреби и духу времена тиме што је народ позван, да преко својих представника, суделује са владаоцем у законодавству земље, у толико је исто погрешно, што је обелодањено сувише зебње од тога суделовања, те је у ствари изашло, да народ суделује скоро само у начелу, и да влада може *свагда* одржати превагу са својим назорима у скупштини, кад год јој је до тога стало. Томе је нарочито био крив састав саме скупштине, у коју су улазили владини посланици, а из које је искључена скоро сва интелигенција земаљска, да путем избора и народног поверења може ући у скупштину. Тај састав скупштине учинио је те је ослабљена у велике морална одговорност, која пада на саме скупштинаре, а сувише је ојачана она

која долази на министре. Он је допринео те се и онако природни у младих народа систем опозиције, за љубав саме опозиције развијао неразложно; учинио је те се свака опозиција, била ова разложна или неразложна примала као дело патриотско у народу. Учинио је, што је понајгоре, *да се безобзирним и безначелним државницима олакша опстанак на управи, а свима онима отежа, који су били склони да се правилнога уставног пута придржавају;* а непосредни резултат тога стања био је тај, *да мајсторија у државним пословима и притисак на народ заузме место државничке смишљености, политичке карактерности у јавном раду, и законог правилног вршења уставне службе*».

« — — — — — — — — — — — — — — — —

«То је велика али не и највећа махна устава од 1869. Овим уставом државна власт захватила је ствари, које никад не би требало да под њу потпадну, ма какав систем државне управе био. Лична слобода није уставом ујемчена; слобода исказивања мисли остављена је на милост свима тренутним утицајима политичке борбе, која по самој природи нашег младог политичког образовања, мора бити одвећ живосна, Да је било личне слободе и сигурности, да је било слободе исказивања мисли путем штампе, ми држимо да би се многи оштри судари и до сада могли избећи, да би се политични борци раније навикли да буду у борби савеснији и пристојнији него што се то до сада дешавало».

«У осталом *проста је обмана мислити да без личне сигурности и јавности, коју слободна штампа даје, може бити озбиљнога правилнога представничког система управе*»

«Но и кад би била уставом ујемчена лична и имовна сигурност, и кад би слобода штампе била утврђена, опет би све то слабо било ујемчено, ако не би било у земљи *независне правде*. Сва питања што се појављују у приватним и у јавним односима грађана, било једног према

другом, било према држави, долазе, да у последњем ступњу затраже заштите код судова. Независни судови одржавају праву вредност личне слободе и штампе, а штампа са своје стране, износећи сваки јавни рад на видело, одржава судове да свој свети позив не изневере».

— — — — — — — — — — — — — — — —

«Али поред свих тих махна у уставу, има и других, које су те исте вредности за оцену његове ваљаности. Неодговорност владаоца, неодговорност посланика а одговорност министара и одговорност административних органа за дела њихове званичне радње, то је основа, на којој се прави представнички систем може да подигне. Прва су два услова уставом утврђена, трећи и четврти решени су недовољно. Одговорност министара само за случајеве који у министрима претпостављају издајице владаоца и земље и *лопове простачке*, то није никаква одговорност у ствари. *Ваљда ће Србија бити срећна да не види на управи својој никада људе, који би били кадри да се учине повиним таквих кривица* итд.

«Овакву одговорност није ни потребно било стављати у устав јер се по природи ствари разуме да она постоји. Кривични закон ове земље вреди и за министре као што вреди и за све остале српске грађане». — —

«То су довољни разлози да се устав од 1869 године бољим замени — — — — — — — — — — — — —

«Од свију државних послова ово је најпречи посао (1880...) и за садању владу и нову скупштину, коју је народ, на програму обелодањених реформама у овоме листу, изабрао.

«Ми се тврдо надамо да ће се и влада и скупштина радо и својски латити тога тако важног рада за напредк земље, и да ће тиме уметнути нов драги камен у круну прослављенога владаоца, коме труде за добро свога народа, провиђење тако богато награђује».

Тако су завршене те знамените студије о правој уставности у «Виделу» од 1880-те године.

Тврдо уздање, којим се свршује та критика намесничког устава, оправдало се само у пола, у колико се тиче народа, јер скупштина је учинила све што је на основу садашњег устава могла учинити да земља дође до бољег устава. Жао нам је што то исто не можемо рећи и о владама, које су се за ово шест година изређале на управи земаљској, а које су из партије, која је покренула и онако бриљантно доказивала потребу да се устав мења. Жао нам је што изгледа као да су ти државници за ово шест година стекли уверење, да промена устава не би била баш тако сјајан драги камен у круни владаочевој, као што су мислили док су још били уредници и инспиратори «Видела».

Међутим, да су они знали какву ће пророчку важност стећи њихове јавне речи од 1880-те после толико година, они не само што не би промену устава називали новим драгим каменом у круни владаочевој, него у опште не би онако категорички осуђивали један систем државне управе «који је учинио да се безобзирним и безначелним државницима олакша опстанак на управи, а свима онима отежа који би хтели да се правилнога уставног пута придржавају» — а још мање би помињали онај резултат у коме «мајсторија у државним пословима и притисак на народ заузме место државничке смишљенооти, политичке карактерности у јавном раду, и законог правилног вршења уставне службе».

Кад човек прочита 1887 године ове врсте, чисто не може да верује да су оне наштампане у «Виделу». Па ипак је то срећа за оне, који су још остали верни напредњачкоме програму, јер они то данас не би могли наштампати да не цитирају из «Видела».

Ми не знамо да ли би напредњачки критичари устава од 1869 и данас потписали сва горе цитирана места,

али за једно смо сигурни, а то је, да би и данас са онолико исто гнушања говорили о *простачким* лоповима.

И дојиста, Србија је и последњих 6 година била тако срећна да на својој управи није видела ни једног «*простачког*» лопова, напротив, поједини министри неће ни да се користе одредбом о застаревању министарске одговорности, која је онако мудро унета у намеснички устав, него свечано задржавају право да свуда и свагда одговарају за своја дела. Тако могу да се понашају само људи апсолутно *чистих руку*. И то нам је једина политичка добит последњих 6 година напредњачке владавине, једина утеха што њена велика циљ, промена устава, није извршена...

Ама, упитаће когод, зар они исти људи, који су 1880-те године у «Виделу» онако одушевљено и са пуним убеђењем доказивали да је промена устава *најпречи државни посао Србије* (види горе), зар ти исти људи доцније, држећи у својим рукама управу земље толике године, не учинише ни један *покушај* да остваре свој политички идеал, да искупе своју јавно задату реч?

Pardon. Они су потпуно израдили свој *предлог устава за Краљевину Србију*, чак су га и аутографисали, — што он још није дошао у «Зборник закона», то нису криви они, већ кобни избори, који су показали «да *народ* неће промену устава»...

Каква штета! Тај напредњачки предлог за устав беше тако слободоуман, тако напредан!

Ви сумњате?

Ево вам га од речи до речи па судите сами:

«Предлог устава за Краљевину Србију:

I. О форми владе, државној области и њеној подели.

Члан 1.

Краљевина је Србија наследна уставна монархија са народним представништвом.

Члан 2.

Краљевина Србија држава је нераздељива и неотуђива. Границе Краљевине Србије нити се могу смањити, нити разменити, нити исправити, без пристанка законодавне власти.

Краљевина Србија подељена је на пет области: 1. Шумадијску; 2. Дунавску; 3. Моравску; 4. Тимочку; 5. Дринску.

Свака је област подељена на дванаест срезова. Срезови су подељени на општине.

Само на основу закона може ова подела промењена бити.

Нарочитим законом уредиће се устројство обласних, среских и општинских власти и њихов делокруг, а док се овај закон не изда, важе о томе садашњи закони.

II. О уставним правима српских грађана:

Члан 3.

Овај устав и други закони који се односе на политична права, одређује која својства, поред српског грађанства, треба имати за вршење политичких права.

Члан 4.

Закон одређује на који се начин српско грађанство задобија, одржава, и губи.

Члан 5.

Сви су грађани Србије равни пред законом.

Члан 6.

Грађани Србије имају једнака права на сва државна звања.

Услови примања и унапређивања у државној служби одређују се нарочитим законима.

Странци могу бити примљени у државну службу у извесним случајима, које закон нарочито предвиђа, само под уговором.

Члан 7.

Странци који се находе на земљишту Србије уживају заштиту, коју закони земље простиру на лица и својину.

Члан 8.

Лична је слобода уставом ујамчена.

Нико не може бити узимат на одговор ван случаја, које је закон предвидео и на начин који је закон прописао.

Нико без судског налога, који мора бити побудама снабдевен, не може бити притворен нити лишен слободе ван случаја, кад се ухвати на самоме делу. Овај се налог мора саопштити притвореном у самоме часу притвора или најдаље за 24 часа, рачунећи од притвора.

Сваки, који буде ухваћен на делу или стављен у притвор услед судског налога, мора бити спроведен с места надлежном судији, који је дужан, најдаље за три дана од дана предстанка судији, издати решење о стављању у притвор или притвореног пустити у слободу. Ако судија не би издао решење у року од три дана, сваки апсанција и сваки други, било грађански било војни чиновник, који врши притвор над притвореним лицем, дужан је поставити га с места у слободу.

Лица која би скривила против ове наредбе, биће кажњена за незаконо лишење слободе.

Док се истражна власт не пренесе на судове, вреди овај пропис за садашње истражне власти.

У делима политичним може суд дозволити, на захтев притвореног лица, да се на јемство пусти у слободу. Ово јемство одређује суд и против тога има места жалби.

Ни у каквом случају у делима политичним притвор не може трајати дуже од два месеца, без нарочитог за то решења судског, против чега има места жалби, нити дуже од три месеца после овог решења.

Члан 9.

Нико против своје воље не може бити суђен од ненадлежног суда.

Члан 10.

Само законом може се каква казна установити и применити на случаје, које је закон у напред предвидео.

Члан 11.

Казна смрти укида се за политичне кривице и никаквим законом не може бити установљена.

Изузимају се случаји, где је политична кривица у стицију са кривицом обичног рода злочинства, које казну смрти доноси.

Члан 12.

Обиталиште је неповредно.

Никакво претресање и истраживање од стране власти не може бити у обиталишту ван случаја које је закон изречно предвидео, и на начин који је закон прописао.

Члан 13.

Никаквим законом не може бити установљена казна општег одузимања имања (конфискације); но могу се одузети поједине ствари, које или су производ кажњивога дела, или су као оруђе за то послужиле, или су биле намењене да послуже.

Члан 14.

Својина је неповредна ма какве природе она била, као што су неповредна и сва права новчана и имовна према држави.

Нико не може бити лишен права својине нити у истоме ограничен без предходне накнаде и ван случаја јавне потребе, које су законом одређене, и на начин законом прописани.

Члан 15.

Слобода, је савести неограничена.

Слобода свију признатих вероисповести ујамчена је Уставом, у колико вршење обреда њених не би вређало јавни ред или морал. Но нико не може, позивљући се на прописе своје вере, ослободити се својих грађанских дужности.

Владајућа је вера у Србији источно-православна.

Источно-православна српска црква независна је од сваког старешинства стране цркве.

Забрањује се свака радња (прозелитизам) која би била убитачна за владајућу веру у Србији.

Питања црквених канона и црквене дисциплине источно-православие српске цркве уређиваће Црквени синод (садашњи Архијерејски Сабор) по нарочитом за то закону.

Митрополит и епархиске владике бирају се по нарочитом закону.

Члан 16.

Преписка духовних власти источно-православне српске цркве са властима или саборима изван земље водиће се са одобрењем министра црквених послова, а преписка свештеника других вероисповеди са властима и саборима изван земље, мора се подносити на увиђај и одобрење министру црквених послова.

Никакав акт духовних власти или сабора изван земље неможе духовна власт у земљи обнародовати докле то не одобри министар црквених послова

Члан 17.

Вођење протокола о грађанском стању (état civil) припада искључно грађанским властима.

Састав акта којим се утврђује грађанско стање мора свагда претходити црквеним обредима, који су обавезни.

Док нарочити закон не пропише све што се односи на начин вођења и храњења тих протокола, поступаће се по садашњим законима и правилима.

Члан 18.

Настава је слободна.

Слобода наставе ујемчена је уставом у колико њено упражњавање не би вређало јавни ред или морал.

Настава је бесплатна у школама државним, обласним, среским и општинским.

Основна настава обавезна је за српску децу свуда где постоје јавне основне школе.

Нарочити закон одређује све што се односи на јавну наставу.

Члан 19.

Устав ујемчава сваком грађанину Србије право саопштавати и предавати јавности своје мисли било говором, било писањем, било штампом, саображавајући се законима земље.

Штампа је слободна. Ни цензура ни друга каква мера која би спречавала излажење, продају и растуривање списа или новина не може бити установљена.

Издавање новина не подлежи никаквом претходном одобрењу власти.

Неће се тражити никакво јемство (кауција) од издаваоца новина, писца, уредника, штампара и литографа.

Штампа не може никад бити подвргнута административним опоменама.

Запт над новинама и списима не може бити никад ни пре ни после предаје јавности. Само у случају кад

би новине или списи садржавали увреду Краља, Краљице или Престолонаследника, или кад би садржавали позив да грађани устају на оружије, или да се одупиру власти и законитом реду, или кад би распростирали нихилизам и комунизам, запт се може дозволити после предаје јавности, али у том случају државни тужилац мора поднети дело суду најдаље за 24 часа после запта, и суд не решити о запту у року других 24 часа, иначе престаје запт по себи самом.

Писац је одговоран за спис. Кад је писац непознат, или кад не станује у Србији или је неспособан за одговорност, одговорни су уредник, или штампар или растурач

Сваке новине морају имати одговорног уредника, који ужива грађанска и политична права.

О списима и новинама, који излазе у страним земљама, наредиће се нарочитим законом.

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

НАРОД И НАПРЕДЊАЦИ

ПОЛИТИЧКА СТУДИЈА

ПРОФЕСОРА **М. Миловановића**

Прист п. — Каотична опозиција од 1880. године. — Рођај и живот напредњачки до министарства Христићевог. — Интерим. — Напредњаци метаморфисани. — Друга и последња метаморфоза. — Поглед на целину. —

I

Пред широким научним погледима, људска дела нису ни онако добра ни онако зла како се то обично узима. Од стицаја прилика и у нама и ван нас са свим зависи и спољна и унутарња вредност како појединаца, тако и народа. Много векова и неизмерно много прилика опе-

ришу у сваком од небројених чинова, од којих зависи срећа и несрећа човекова. Друштва се људска рађају и развијају као и групе васељенских тела. Неодољив поредак појава одређује, кад ће се и колико јавити људска снага у оваким или онаким облицима. У том дугом и немарном ланцу догађаја радња јединака ишчезава, само живот у масама на површину избија.

Све је, дакле, у целини фатално и напред одређено, у животу друштвеном онако исто као и у животу васељенском, у најситнијим као год и у најкрупнијим појавима. Али како у васељени тако и у људском животу свака је целина сложена из безброја делова од којих је опет сваки, па и најмањи, свет за се, с особеним законима бића и живота свога. У материјалном свету последњи је део молекил, а у човечанском индивидуа. Свака целина, за се узета вечност је и непокретност с прам делова из којих је сложена. Кад се за се посматра, васељена је вечна и некретна а молекил је тренутан и у вечној осцилацији. Човештво је тако исто вечно и некретно, а индивидуа тренутна и вечно колебљива. За се узети народи и поколења потпадају под исте законе.

У целини, народи су вечни а покољења тренутна. Случај је истоветан и са сваком другом целином, кад се пореди са деловима из којих је састављена. Трајање људског организма вечно је кад се пореди са трајањем молекила из којих је сложен. Непокретност и вечност фатални су, а тренутност и колебљивост самопределни изглед у природи. Свако биће у целини од васељене до молекила, и од човештва до умног и моралног молекила фатално је напред одређено. Но то је само донде, док се бића као целине посматрају, а чим се погледа на њих као на делове из којих је већа целина сложена, одмах настаје нека врста самопредељења, нека врста погодбе под којом материја мења облике телима, а индивидуа удруженьима. У сваком чину како природног тако и људ-

ског живота опажа, се овај двојаки поредак појава, који се може назвати лице и наличје, статички и динамички моменат, или што је све једно, фаталистички и самопредељни део, — пратип и модификација.

У целини узет, живот је сваке јединке фаталан до потпуности, а у појединостима самопредељив до крајности. У средини међу овим крајностима оба су елемента равноправна. Из тога двоструког градива сложен је сваки одсек у животу како појединаца, тако народа и човештва. Правило је то закон без изузећа. На сваком кораку ми се сусрећемо са нечим што је постало без наше воље, са нечим готовим, што се не може ни мењати, ни поништити ни отклонити. На сваком кораку ми смо принуђени да подижемо зграде на темељу, који су други поставили, на месту које су други изабрали, срествима која су други створили, вештином коју смо од предака наследили. Све је то за нас фатално и напред одређено. У географском положају, у особинама природе, у карактеру расе, у ступњу развића, у неодољивом и случајном сутицају прилика итд. итд., — свуда се има посла са нечим готовим, утврђеним или, ако се хоће, фаталним и напред одређеним. С тим чињеницама политичар има да рачуна, онако исто као хемичар са особинама материја, које хоће да лучи или уједињује.

У свему, дакле, што улази у живот људски и друштвени има извесне готовине с којом ваља рачунати, као са свршеним чином, има известан ступањ фаталности, коју ваља примити са пожртвовањем, има известан правац у кретању, који се одређује унутарним напорима оваплоћене прошлости. Па како све то, само по себи, нити је добро ни зло, онако исто као ватра, и вода или други какви природни елемент, — то ће од мудрости државника и партиских вођа зависити, хоће ли се све то употребити на срећу или на несрећу. Обилате партиске страсти и велико властољубље, као особине нових не-

развијених и сиротних народа, нису по себи опаки чиниоци, ако се само како ваља њима послужимо. Индиферетност и трпљивост, као особине остарелог и преразвијеног народа, могу послужити и срећи и несрећи. Све зависи од времена кад ће се, начина како ће се, и правца којим ће се нешто употребити.

Трпљивост, страсност и властољубље најсветлије су и најмрачније су црте у карактеру, како народа тако и појединаца. Консерватизам, либерализам и радикализам могу бити од највеће среће и од највеће несреће. Нападање на погрешке оних, који су јавним пословима руковали може општу ствар и подићи и упропастити, може бити узрок слози и пријатељству, а тако исто и раздору и непријатељству. Похвала малених успеха и прикривање малених погрешака може донети тако исто и срећне као год и несрећне резултате итд. итд. *Ето то је државна педагогија, то је природна мудрост, природно еванђеље свега људског живота и напретка. Ко није кадар да то еванђеље разуме и по њему живи, није способан за живот и опстанак. То вреди за све па и за нашу опозицију од 1880. године, о којој ћемо сад говорити.*

II.

После тешких дана првога и другог нашег ратовања с Турцима, о које се разбише, за више година, све наше маште о великој нашој политичкој будућности, — било је врло обично и врло природно, што је изгубила народно поверење она партија, која је тада руковала државним нашим уједињењем, и тиме, на послетку, хтела не хтела, морала подићи фантастичку завесу иза које су се скривали стварни чиниоци државне наше величине. Било је врло природно и врло обично, што се срдба нашег разочарања обилато излила, на непосредне чиниоце тога разочарања, на партију, која је тада руковала државним нашим пословима. Било је врло природно што се

тада против власне партије истакла једна од најнеобузданијих опозиција, које је игда свет запамтио.

А кад је све то по себи обично и природно, онда је са свим појамно откуд је дошло оно одушевљење којим се пад те партије поздравио. Појамно је откуд је онолика живост, онолико саучешће у политичким пословима тога доба. Врло је природно било што су се у тим тренуцима — кад су сасечена крила нашој спољној политици — обрнули сви наши погледи на унутрашње народне и државне послове. Сви смо тада желели и тражили нов обрт у унутарњој политици. Сви смо с правом захтевали да се унутарња наша политика, корак по корак, приближује ономе на што упућује савремена наука. Сви смо тада с правом напирали народним и државним идеалима, јер је без њих по све ништав, како живот појединаца, тако и народа. Несрећу спољне политике ваљало је накнадити срећним унутарњим обртом. То смо сви желили и сви с правом очекивали.

Одјек неодољивог овог захтева налазимо већ у првом броју опозиционог органа — Видела — од 1880. год. «Видимо и осећамо симптоме велике унутарње кризе — вели Видело — чујемо потмулу јеку захтева да се озбиљна и дубока питања унутарње политике једном већ предузму на потпуно решавање, и да се прибаве и утврде услови сигурније и боље будућности». И што је то осећање било неодољивије, што су били захтеви обрта силнији, што се тражила већа накнада у унутарњим стварима за спољне неуспехе, — све је теже било дати томе усталасаном мору од партиских страсти и предрасуда, од неразговетних и неодољивих захтева, од жуђе за променом и новљачењем, ма каквог одређеног покрета. Све је теже било погодити шта ће се из те буре изродити, и ко ће бити господар положаја, пошто непогода мине. —

Опозициони елементи од 1880. год. који су распламтили људске страсти и предрасуде свим могућим средствима, били су по несрећи, без сваког познавања истинских начела уставног живота, без сваке свести о свима тешкоћама, које се противе остварењу и најлошије уставности. Та опозиција није имала никаквог појма о веома уплетеним уставним маневрама у другим земљама и народима. И на послетку, тадашња опозиција није имала никаквог искуства о томе, како се и на који начин може и из најслободнијег уставног парадисања извући каква стварна корист за народ и државу.

Сем ретких изузетака, све што није живело животом тада власне — либералне — партије, тврдо се уздало да ће се из узбурканог и запепушеног окејана партијских страсти и предрасуда родити нови месија српског благостања и слободе, — чедо демократско, мудро, несебично, које ће народ свој усрећити. Све је тврдо веровало, да ће се одојчад старих власника прилагодити радикалским условима живота и постати истински апостоли народног благостања и слободе. Отуда је оно што тада најсупротнији и најразличнији елементи свих политичких боја, пред неодољивим захтевом новог поретка, стоје, против власне партије, као једна нераздвојна целина. Један исти фанатизам, једно исто непознавање стварних чинилаца, једна иста политичка несвест, оживљаваше тада све чланове опозиције од првог до последњега.

Под тим утицајима сва је либералска — или да се изразимо тадашњим партијским језиком — Ристићева Србија изгледала опозицији као пустош, као развалине, као тавница у коју је стрпана народна слобода. Па и сама слога у народном значењу била је осуђена пред тадашњим судом партизанским*). И место те простачке популарне слоге, тражила се слога у образовању политичких партија, јер су оне: «у народу одблесак различитих

*) 5. бр. «Видела» од 1880 године.

личних људских способности и интереса; жива радна снага народног живота, која се може угасити само онда кад се народни живот угаси . . . . . ».

Па како тога биља није било у народу, то га је ваљало по што по то пресадити из туђине и залевати соковима демократско партријархалним и буржоаским.

«Видело» се позва да ствара ту нову слогу «према личним способностима и интересима». Њему б. намењено да из најразноврснијих опозиционих елемената створи нов организам, јер је по схватању тадашње опозиције, та реч значила то исто што и светлост, која даје живот и отвара нове услове за нове организме. Или што је све једно, опозиција је сматрала «Видело» као сунце, које разгони таму и показује истинске путове напретку. И не гледајући на то, што је непартајично око могло опазити још у самом почетку да ће се то сунце брзо помрачити, — опет је тадашња опозиција гледала у њему живу светлост, која неће никад потамнити, живу ватру која ће вечно потпаљивати свети огањ на олтару државне наше самосталности и народне слободе и благостања.

Српска интелигенција, српска села и вароши, све је то радосно поздравило то ново сунце, не гледајући на то што се рађа са запада. Скупштинска нишка опозиција од 1880. год. поста центар око ког је то ново сунце почело гравитовати. Једномишљеници са свих страна поздравише опозицију, као посланство са седмих небеса. Китњастим фразама не беше краја. Поздрављачи су захтевали од опозиције многе лепе и шарене ствари, — којима нису ни најмање људи познавали — као деца од својих родитеља. Поздрављени опет усхићени толиким симпатијама и поштовањем све су обећавали: истинску уставност, истинску слободу, народно благостање итд. Све оно што у исто време има и све цене на свету и опет нема никакве цене.

«Народ» је тражио од опозиције слободу штампе, слободу збора и договора, општинску самоуправу, «народно» благостање, просвету итд. итд. А опозиција је са великом галантношћу све то обећавала, као да су то шарене лутке, које се могу појевтино набавити. Таква тражња и понуда на политичким пијацама ондашњих дана била је врло природна и умесна. У данима заноса на тим пијацама ништа се друго не може ни прометнути. Све што није било производ страсне мржње спрам тадање власничке партије није могло никакве цене имати. Па шта више као да се по самој неопходности никаква промена не може извести без таких укуса. Јер, у свима приликама без неке врсте наивности и фанатизма, не може се ни једно замашније људско дело ни отпочети ни извршити.

Чиста је и овејана мудрост у свима приликама чист и овејан индиферентизам спрам свега на свету. Људске страсти и људске маште неопходне су да се зажеже ма и најмања свећица људског бољитка. Али ако ту не буде верног и строгог надзорника њиховог, ако не буде хладног разума, који ће страсти утишати, пошто су своју улогу извршиле, и владати њима како ваља све дотле докле је не изврше, — ако тога не буде, свећа ће се напретка опет врло брзо угасити. Овог неопходног елемента по сваки па и најмањи напредак није имала, по несрећи, опозиција од 1880. године. Она је имала довољно свих потребних страсти у свима бојама, само није имала хладног расуђивања. То је у истини била војска без умног ђенерала, и слепа снага без стварног регулатора.

Изузимајући једног јединог човека, који је по несрећи врло рано преминуо и кога ће, та пре та после непартајична историја уврстити у највеће људе народа нашег, — вође опозиције којима се тада са свих страна пљескало, били су већином без сваког а камо ли стварног познавања великих тешкоћа, које стоје на путу на-

претка и које се највећим напорима и самопрегоревањем могу само смањити, а никако отклонити и поништити.

У историји уставног живота тадашња наша опозиција била је једина опозиција у роду своме, јер се на чело њено истичу, још у самом почетку, људи по све неуки, сељачке механџије и паланачке и сељачке дућанџије. Од оваких вођа, по самој неодољивости догађаја није ни могло што друго изаћи но верне присталице старе власничке партије, која се, као што ће се видети, јавила својим верним у новом оваплоћењу. Ко би и најмање познавао големе тешкоће, које стоје на путу напредним уставним владавинама, нарочито у младих и неразвијених народа, тај би са великом резервом говорио о свему што у ту владавину долази, јер је то на европском копну установа нова и неадаптована, — установа више по имену и у најсрећнијим приликама. Тако је за свакога ко има и мало разума на тој области, а гле чуда како се наше механџије и дућанџије размећу говорећи о томе:

«Данашња скупштинска опозиција — вели један од тих сељачких политичара — састављена је од људи који су вазда тежили, не за привидном, но за истинском слободом, за стварном равноправношћу и искреним поштењем. То тражећи и у том правцу радећи, опозиционари су стекли у својих бирача веру, која се тврди врло честим и отвореним одобравањем опозиционарског држања на скупштини.»*) У истом броју «Видела» и од истог политичара имамо изјаву у име опозиције, како се опозиција неће да служи спекулацијама, неће тим путем да избија на површину, неће ником ништа да обећава, а ни од кога да прима обећања «пре него се на делу као корисна покаже».

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

*) «Видело» бр. 32. 1880. год.

ПРОСВЕТНИ ПРЕГЛЕД

РЕАЛИЗАМ И КЛАСИЦИЗАМ

и

НАШЕ СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

Услед измене закона о гимназијама, да се оне уче, место седам, *осам* година, истављено је на ново питање о преуређењу гимназија у нас.

Услед питања г. министра просвете и црквених послова Главни Просветни Савет изабрао је једну комисију, која ће имати у главноме да изврши овај посао: да размисли, да ли би било добро да се гимназије поделе на класичне и реалне, шта да се учи у једнима, шта у другима. и колико ће којих да буде.

Као што се види, ово је говор *о преуређењу гимназија,* И данас може бити нема важнијега питања на пољу школскоме и просветноме, које би више било на дневноме реду, но што је ово.

Питање о класицизму и реализму није ни мало ново питање, ни у нас ни у осталога света. Класицизам је стара ствар, и он је владао све до најновијега века. Тек у најновијем веку, кад су природне науке јако коракнуле напред, и техничке науке и вештине јако предузеле мах у животу друштвеном, почео је да се буди и да јачâ противан правац, тако звани реализам. Стари је правац попуштао, а нови је освајао, и, како где, негде је освојио више, негде мање.

И у нас су гимназије у почетку своме биле потпуно класичне. Реализам у њима завочиње Вук Мариновић и Панчић. Тек у најновије време облађује у нас више правац природњачки, па су и гимназије у томе духу претрпеле неке измене. 1881 године талањи г. министар просвете сазвао је главни годишњи збор Просветног Савета, те је на неколико састанака његових донесен данашњи наставни план, који је унео још више реализма у гимназије наше.

Није прошло ни пуне три године од то доба, па се већ превикало на «реализам» у нашим гимназијама и на неудесност наставиога плана. 1884 године држао је о Светом Сави професор латинског језика на Великој Школи говор о потреби класичкога образовања, и мал' те није све ондашне несрећне политичке догађаје унутарње приписао противноме правцу. У једној белешци у «Учитељу», о прослави Светога Саве по разним школама у Београду, ја сам напоменуо и овај говор и замерио сам му, не што се заузима за Латински и класицизам, но што је учинио неправедан напад на противан правац. За ту дрскост моју изиђе у ондашњој «Авали« у чланку ««Учитељ» и класицизам», по свој прилици госпо-

дин говорник, те ме не само уброја, у оне противу којих је он и наперио био свој говор, него ме почасти свима епитетима што му их пружа класичка литература. Томе је допринео и мој оглас за превод Бихнерове «Урођености» или «моћи наслеђа» и «величанствене ћелиде» што су се помињале у њему. У «Учитељу» исте године ја сам укратко одговорио на овај напад, а обећао сам да ћемо објективну препирку наставити доцније, кад г. говорник публикује свој говор и кад буду повољније прилике за штампу. Он је свој говор одавно већ публиковао, и то у «Гласнику Ученога Друштва», и задобио прво место у њему. Ред би био сад на мене да одговорим на њега. То јест, ваљало би да ја сад учиним оно што нисам до сад.

Али ја нећу ни сад то да учиним. Крајности се само крајностима сузбијају. Ваљало је да изиђе какав природњак и заступник реалистичкога правца па да најмаркантнијим бојама изнесе важност противнога правца, свога, и да исто онако нападне класицизам са његове лоше стране, као што је овај напао, и то неправедно, реализам.

Ја имам много деликатнији посао. Ја нећу да говорим ни за реализам ни против класицизма. (Ја то нисам ни онда чинио, у оној белешци). Ја имам да говорим и о једном и о другом подједнако и да сваком дâм што је његово, Класичари ће увек бити за свој класицизам, а природњаци за свој реализам; ваља да дође педигог да свакоме дâ своје и пресуди: *колико ко има прâва* и *шта је за школу*.

*

Да би нас читаоци боље пратили, ваља прво да се запитамо: шта је то класицизам а шта реализам?

На ово питање није баш тако лако дати одговора. Да кажемо кратко: класицизам, то је превласт *латинскеоа* и *грчкога* језика и њих *писаца* у настави, читаоцима је мало објашњено. Ваљало би целу историју наставе и умнога развитка људскога да пређемо, па да читаоци јасно увиде шта је једно, а шта је друго, и да буду кадри да изреку с нама заједно пресуду и о једноме и о другоме, и учине паметан избор. Дабогме, да ми то овде не можемо учинити- Али ћемо барем изнети најглавније мене, те да се види и једно и друго у прошлици, те да би нам било јасније у садашњици.

Биће познато читаоцима барем то, да су гимназије у старих Грка (на 3—4—5 стотина година пре Христа) биле просто места или заводи за *телесна* вежбања. Њих је било и по Мисиру, Сирији и целој Малој Азији, докле су год Грци дохватали. У време славних Персијских ратова оне су биле одгајиље јунакâ грчких. После пропасти Грчке и за време републике римске не знамо тачно о њима ништа. За тим долази Хришћанство и ширење његово. Око цркава и манастирâ подизане су школе, у

којима су се спремали свештеници. И оне се прозову гимназије, и ако од телесног вежбања није било ни трага у њима. Тако се гимназије већ претворе у *духовно* вежбање. И духовноме развијању остане име телесног развијања. Јер је то значила реч «гимназија». Дабогме да је све васпитање и настава у њима ишла на то, да се спреме хришћански свештеници и проповедници. Настава је у њима била дакле морално-религиозна. Најважнији је предмет био латински, као црквени, а поред тога грчки и јеврејски. Сем овога биле су и «седам слободних вештина», које су се делиле на *тривијум* и *квадривијум*. У тривијум долазиле су: *Граматика*, *Реторика* и *Дијалектика*; у квадривијум: *Аритметика*, *Геометрија*, *Музика* и *Астрономија*. Прво је служило не само као припрема за ово друго, но и за добро разумевање и службу језиком и књигом. У 13 и 14 веку поникоше универзитети. На њима се осети јача тежња за науком. Школе црквене и манастирске беху непомичне. За то се сада јавише слободне грађанске школе. Оне се прозову тривијалне, јер је у њима био само тривијум. Но и оне су биле у рукама свештенства, јер не беше других учитеља. Овај се црквени правац звао *сколастицизам*.

У 15 веку долази једна нова струја: читање и превођење старих писаца и учење грчкога језика. После петнаест и више векова опазило се да су стари Грци даље били отерали у појединим наукама но што су тада знали ученици и учитељи сколастицизма. Ово се зове обнова (старих) наука или *ренесанс*. Онда долази реформација која то утврђује још боље, Лутер је радио за основне школе, а његов друг Меланхтон урадио је веома много за средње школе. Отварају се врло различне школе, под разним именима, и све су опет у свештеничким рукама и под њиним надзором, али се протестантски свештеници подвргавају држави. Језуитске гимназије училе су се у пет класа. Започињале су се Граматиком а свршавале Реторикoм. Нешто мало се још предавало од вештинâ, о старинама и обичајима разних народа. Математика, Географија, Музика и Матерњи Језик и не помињу се у њима. И све је то ишло на латинскоме. Латинским Језиком су мислили да овладају целим светом. И овај је систем до сиора владао не само у земљама католичким, но готово и у свима околним. Дисциплина беше у њима гвоздена. Гимназије с обновом зваше су се хуманистичке, а тај правац *хуманизам*.

Долази седамнаести век и Бако Веруламски заснивач *реализма*, емпиризма и индуктивне методе. Бако Веруламски у Енглеској, Ратке у Немачкој, а Амос Коменијус у Словенству а за тим и у целој Јевропи, онтуже стари правац: да он само оптерећује памћење, да не развија моћ размишљања и посматрања, да не учи оно што је потребно и корисно, но оно што никоме не треба, да је занемарио матерњи језик, којим деца прво науче да говоре и којим се највише служе, да не иде од познатога

и ближега, даљему и непознатому, да не развија дух и тело, но да их убија.... И предложише: да *матерњи језик* дође на прво место, да се унесу у наставу и *природне науке*, све уметности и *гимнастика* за тело. И одиста. Матерњи језик мало по мало освајао је Латински, док није заузео прво место у настави. Поред њега дођоше мало по мало и други *живи* језици. Природне науке, и науке у опште, и ако су понајвише биле на универзитетима, почеше све више да прелузимљу маха. Тако и поједине вештине.

Но нови правац није ишао тако лако. Нити је књижевност била обрађена, нити су наставне снаге биле спремне за њега. У староме правцу успех је изгледао много бриљантнији. Особито се опажала једна мана новога правца: што младиће више спрема за живот материјални, него за живот духовни, душевни. Што више развија разум и дух шпекулативан, него уљудност и срце. Зато се јавља једна модификација овога правца, тако названи *пијетизам*. То је обнова сколастике. То је ренесанс средњевековног хришћанства, у свези с реализмом. Реализму нека се дода пијетизам, природним наукама хришћански елеменат, а нарочито Библија и то Нови Завет. И ова мешавина, више или мање, траје и данас готово по свима средњим па и основним школама скоро целе Јевропе.

Најпосле се опазило да је немогуће постићи у једној истој школи и оно образовање које човека спрема за више светско духовно образовање, и оно образовање, што нас више спрема за практичан живот. Зато почињу да се деле ова два образовања. Почињу од гимназија да се одвајају школе с овим другим правцем и називљу се *реалне* или реалке. У њих више иду они који хоће боље да се спремају за оно што је потребно за живот, што је користно. Русовљевим и Базедовљевим утицајем овај је правац све више јачао. Базедов је основао у Десави и један завод „Филантропинум", у коме су се језици учили само као средство, те да се *створи* науче. Зато се грчки и латински сведоше на најмању меру, а матерњи језик дође у свој својој важности. И нови су се језици учили само зато што су потребни. Најважнији им предмети беху: Природне Науке, Математика, Географија, Историја итд. Но и овде се није постигло оно што се жели. Једно, претеривање у једностраноме развијању самога разума, а друго, што се ни то није могло вршити потпуно и методички, учинило је, те је настава изгубила ону целину и јединство, што мора да га има, и стварала свезналиштво, налувеност и шарлатанство.

Тако је било до почетка овога века. Реалке су негде биле спојене с гимназијама, а негде одвојене. Негде су гимназије више утицале на реалке, а негде реалке на гимназије. Гимназије су се све више реалчиле или реалисале и поправљале; реалке су се све више умеравале у реализму, задржавале и повраћале општи образовни значај, и поправљале. И

једне и друге су се дакле поправљале, То је развитак њихов. Са свом даљим развитком научним и културним истицани су и разни захтеви средњим школама, те су се оне према томе и мењале.

И данас постоје и реалке и гимназије. Гимназије постоје за више класично, формално образовање; реалке за више реално, материјално образовање. И је ли нужна та подела? — О томе не треба ни говорити. Могу ли се спојити? — На то је одговорио сâм живот.

У земљама великим и богатим, где сва средства стоје вољи на расположењу, где је и сâм живот разноврснији, па за то и захтеви од школе, она је подела учињена; само се пази, да и једне и друге задрже општи образовни карактер. Та је подела тамо и могућна и оправдана. Гимназије развијају једно у једном правцу, а реалке друго; а обоје иду с васпитањем упоредо.

А смемо ли *ми* да се угледамо на те велике народе? Смемо. Смемо се *угледати*, колико год можемо, само се не можемо *мерити* с њима, Наше гимназије и реалке још не трају девет година; наши наставници по њима још се не могу мерити с наставницима по њиним школама; наша књижевност, по њима, још није на ономе ступњу на коме је њина; наша омладина још не долази у њих с оном спремом из основне школе с којом долази у њих; наш народ још не располаже с оном богатством с којом располажу они. Угледајмо се на оно што је добро, али само пазимо да простим угледањем не погрешимо и не дамо прилике да нас ко год упореди са жабом, која је видела како се поткивају биволи па дигла ногу и она, или на ону што је хтела да лети.... Све што урадимо ваља да одмеримо строгом и правилном мером.

* * *

Видели смо, да су гимназије испрва, у почетку своме биле само за телесно развијање- Видели смо, да се ово развијање доцније промегнуло са свим у духовно. Видели смо, да је духовни развитак имао разних праваца. Видели смо, да је испрва превлађивао чисто формалан правац, а доцније материјалан. Видели смо, да крајности ни у једноме ни у другоме не доносе рода који се тражи од паметнога образовања. И ово нас већ упућује на неку паметну средину. У даљем развитку човечанском можда ће се некад нови правац тако обрадити и консолидовати, да стари са свим отпадне. Али данас, у данашњем прелазном времену, кад он није кадар сам да постигне све оно што се од паметнога образовања тражи, имају raison d être и један и други. Васпитање ваља сматрати као једну целину и у њега уносити све оно што је нужно те да се постигне циљ његов. И чинити од тога таки распоред, како захтевају закони психолошко-методички. Никаки други обзири не ваља да нас руководе. Ко се год буде

руководио ма чим другим, ма каким обзиром другим, партиским, настраним, он ће од васпитања омладине своје и свога народа правити огледе, пробе, које су врло опасне.

Шта је циљ средњим школама? Или, што је исто, шта је циљ образовању које ваља да се добије у њима? Шта хоћемо да постигнемо васпитањем и наставом у средњим школама, то јест, у гимназијама и реалкама?

У закону о «устројству гимназије» од 1863 године стоји: «*Гимназија је училиште, у коме се младеж полезним знањима обучава у исглавитој цељи: да се за слушање виших наука спреми*». Овде су назначена оба циља што их имају средње школе: да уче *корисним знањима* и да *сремају за више науке*. Истина се овај други циљ истиче у закону јаче, али нико неће порицати ни овој законској одредби, ни средњим школама смисао и задатак: да оне ваља да дају и општекорисна знања. Овај се други задатак нарочито тиче нас, у којих нема других, најразноврснијих школа, за друге потребе животне, него се све концентрисало у гимназије. Он се више тиче свих народа на нижем ступњу културном, а мање народа у којих су разноврсне потребе друштвене попуњене другим стручним школама, а гимназијама је остао понајглавнији и готово једини први задатак: спремање за више науке. Од *четири хиљаде* ђака, у округлој цифри, што посећују наше средње школе (гимназије и реалке, без стручних: као Богословије, Учитељске и Више Женске Школе), не иде на Велику школу годишње ни пуна стотина. То значи, да *ни десети део* ђака што се учи по средњим школама не иде на «више науке», већ се одаје другоме начину живота. Хоћемо ли онда за љубав онога *једнога* да не дјаемо «општекорисна знања» оној *деветорици*, него да и ову деветорицу терамо у калуп за спрему «за више науке?» Без свака поговора, то неће урадити ни једна земља, која води рачуна о васпитању и спремању својих грађана за живот.

У закону нашем о «устројству реалака», који је изишао две године доцније од закона о «устројству гимназија», ова се потреба наглашује јаче. У њему се вели: «**Реалка** *је училиште, у ком се младеж обучава* **у полезним знањима за грађански живот,** *и спрема у исто време за слушање* **виших техничких наука.** Наше *две* реалке (у Београду и Ужицу) броје тек око три стотине ђака, у округлој суми. Толицина се дакле спремају у тима «полезним знањима за грађански живот», и «за више техничке науке». А од овога броја тек трећина доће да их слуша.

Из овога се види превелика важност онога првога дела задатка њиного: «да дају «општекорисна знања», «да спремају за грађански живот.» Кад још узмемо на ум, да ми немамо других стручних школа, нити ћемо их можда још дуго имати; кад се сетимо колико се у истини и оно наше

омладине што оде ни „више науке" може збиљски бавити правом науком кад их доцније оборе бриге за „насушни"; кад се сетимо „брзе реке" културне и превласти онога ко више *зна* и више **уме**: онда нам још јасније излази важност овога првога захтева.

Овим нећемо да кажемо да пада важност онога другога захтева научнога. Хоћемо само да истакнемо важност онога првога, колико оно вреди за себе, колико се о њему мора водити рачуна на сваком кораку у ходу напретка и мéњама живота школскога. Ко ово заборави, заборавља најсветије интересе свога народа; заборавља материјалне интересе његове од којих живи и борбу за опстанак његов. Пропаст народна не долази од благостања његовога, но од пуке сиромаштине....

На интелигенцију се нашу и онако виче да „једе народ", да је „неспособна за живот" ван плате, да није кадра „ни за шта" кад изгуби државну службу; да је онда „код главе без главе, код руку без руку..." У једноме друштву ухвати се један пут један попа за мантију своју па каже: „Бог да прости ко ово остави! *Без овога, ја умрех!*" На једном другом месту повео се један пут разговор баш о спреми што је дају наше школе за живот, а један учитељ рече. „да ме сад истерају из службе, ја не бих ништа друго могао да радим!" Један реалиста, у претераној ревности својој казао је: „Класичари би тек онда били прави класичари, кад би им се одузела места што их запремају"... У овим примерима има мало смешнога, мало претераног, али мало и жалоснога. Претеранога, јер се свака струка специјалише тако, да су њени радници способнији за њу но за друге, то јест, неспособнији за све друге. Жалоснога, јер има много истине.

У једној чисто земљорадничкој земљи, у којој још ни заната нема, а камо ли фабрика и какве веће индустрије и трговине, да школе нимало не спремају за земљорадњу, да њени школовани људи не умеју ни онако да раде земљу, гаје стоку, саде и калеме воће, уређују своје куће и баште, као што народ њин ради, и не умеју ништа више и боље руком својом да направе но што он уме — то је одиста мало похвално за њих. Наше школе још веома мало васпитавају за *рад*, но за речи, за говор. Класицизам, с језичном наставом на челу, ишао би им у томе на руку још више. Напротив, реалистичан правац, с матерњим језиком на челу, као основом, природним и техничким наукама као потком, приближивао би их мало по мало ономе циљу, који треба да имају школе једнога овако даровитога народа а на овако ниском ступњу културнота развитка као што је наш.

Средње школе дакле, и гимназије и реалке, и по потребѣ народној и по смислу закона о уређењу њином, имају за задатак: да спремају омладину за слушање виших наука *и за живот*.

*

Два задатка дакле имају наше средње школе, гимназије и реалке.

Долази нам сад питање: могу ли ова два задатка, или циља, да се сложе, и ако могу, *како?* Могу ли се спојити ова два образовања, па да гимназије и реалке буду *једно*, или се мора ићи обашка, те се и реалке морају одвојити од гимназија?

Пошто обе спремају за више науке и обе морају водити рачуна и о спреми за „грађански живот,“ то одиста изгледа, да је њин задатак скоро истоветан и да се према томе могу спојити. И кад би се оба задатка могла потпуно постићи на једном истом месту, у једно исто време, онда би при разумноме распореду наставне материје раздвој био излишан.

Али ово није могућно постићи. Ми смо то видели и у самоме развитку ове две врсте средњих завода. Донекле и ово средње образовање може ићи заједно, докле је оно опште. Али однекле већ мора да почне да се специјалише. Једна врста младића бавиће се више наукама филолошким и историским; друга више математичким и техничким. Првој је више потребно знање старих језика; другима математички предмети. Средње школе сада морају оне да спреме за оно, а ове за ово. То већ говори за раздвој, па био он под једним кровом, као што је некада и било кад су реалке почеле да се деле од гимназија, било да се образују сасвим нови заводи у засебним зградама.

Донекле дакле заједница је могућна, али однекле јавља се потреба за раздвој.

* * *

Ми довде нисмо казали ништа ново. И данас постоји све ово. До четвртог разреда наставни план је једнак за обе врсте школа, Тек одатле настаје раздвој.

Сад настаје најглавније питање:

Је ли све ово добро? Зашто класичари устају за класицизам? За што се покреће питање о развоју класичких гимназија од реалних, које је поверено извесној комисији, и има ли одиста у данашњем уређењу гимназија и реалака наших нечега што би ваљало поправити? Напослетку долази нам најважније питање: **како** да се изведе ново уређење са осам разреда, према свима обзирима нашим националним и психолошко-методичким?

То ћемо у идућем чланку.

Ј. Миодраговић

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

Омер Челебија, приповетка М. Ђ. Милићевића. Београд 1886. стр. 256.

Са своје књижевничке обилатости далеко познати књижевник наш, г. М. Ђ. Милићевић, није пропустио ни прошлу годину да српску читалачку публику не обрадује опет једним новим, већим производом свога јако производнога ума. Тај најновији рад г. Милићевића био је, као и многи други пре њега, још за раније објављен пријатељима српске књиге, и сваки је очекивао с највећим интересом да види какав ће то бити — *Омер Челебија*.

Изгледа као да је г. Милићевић, после тридесет година свога трудноога књижевног деловања, осетио озбиљно потребу да потражи себи рад, који би му послужио као оно одмор после обилнога ручка, и за ту циљ изабрао је *приповетку*. Нама овакво мишљење изгледа основано једно с тога, што се г. Милићевић од неколико година на овамо јавља својим читаоцима готово искључиво приповеткама, а друго што свима њима меће на чело Његушево: «*Причање је души посластица.*»

Није г. Милићевић ни први, а јамачно неће бити ни последњи, међу озбиљним књижевним радницима, који тако схвата значај приповетке. Познато је, на прилику, да се и сам чувени мајстор у државничкој вештини, лорд Биконсфилд, бавио у данима свога државничког одмора, писањем приповедака, и у томе ако и није достигао себе као државника, он је, како се вели, ипак оставио далеко за собом обичне енглеске романсијере. Међутим, разуме се да карактер свакога посла зависи поглавито од тога како се ради, то јест сваки, и најозбиљнији посао може изгледати и бити стварна беспослица, ако се врло невешто, или врло неозбиљно ради — и обратно. Што се пак саме *приповетке* тиче, она је доста поодавно претурила оно доба, у коме је сматрана као беспослица, као посластица, и данас се с правом тражи од свакога који се њоме бави, да то ради озбиљно у духу времена. Булвер и Дикенс, Тургењев и Толстој, Виктор Иго и Жорж Сан, Стјепан Љубиша и Јаша Игњатовић јамачно се не могу сматрати као књижевни посластичари, него као творци узор-дела књижевних, у којима су психолошки проблеми, политичко и социјално кретање друштвено у живим сликама озбиљно и исцрпно нацртани. Такав рад неможе бити *посластица* ни за онога који га ради, ни за онога, који та рад посматра и изучава.

У осталом око појма и речи *посластица* и не вреди много речи трошити — они су релативни у сваком могућем смислу. За онога, који вечито

грува испуцану и окорелу сељачку проју, мора без сумње бити посластица и комад мршавог меса. Тако је и у књижевности. Онде где је она слаба, те и не пружа публици правих вештачких производа, ту ће се и најординарније нашкрабани књижевни рад сматрати и гутати као права посластица . . - Па онда и наш Његуш, као и сви велики умови, осуђен је да му речи тумачи сваки на свој калуп. Бог зна шта је он имао на уму, кад је рекао: *„Причање је души посластица.“* а ево г. Милићевић узима као насигурно да је он то мислио у односу на приповедача, а не слушаоца.

Рецимо, најзад, да је души г. Милићевића било права посластица испричати свога *Омер Челебију*, па посмотримо у колико може бити за читаоца посластица читање те књижевне посластице. —

Ми напоменусмо мало више да се од приповетке у савременом смислу иште да црта стварне прилике и стварне друштвене карактере верно и правим бојама, јер само тако она може да врши културни задатак свој. То је у опште. Специјално пак вештачка страна приповетке цени се онако, како се сваки вештачки рад цени, пита се како је нешто схваћено и претстављено. С тога гледишта може се рећи, да је г. Милићевић у своме *Омер Челебији* потпуно задовољио онај први захтев, изабрав као основу својој приповетци питање о данашњим верским односима у Босни и Херцеговини. Питање то почело је да интересује свакога Србина нарочито од онога доба, од када су те две српске покрајине, неким кобним удесом, из руку турских, чија је снага малаксала, пале у далеко јаче канџе аустријскога орла, и тиме питање о уједињењу Српства добило једну нову, огромну тешкоћу. Сваки и најмањи прилог за решење тога питања мора се у нас примити са признањем, а камо ли кад га даје књижевник толико познат у Српству, чији ће глас и у том питању знатно утицати на образовање јавног мњења. Али не треба прећутати да су погрешке учињене у таквим питањима путем штампе у толико опасније, у колико више гласа и утицаја на јавно мњење има онај, који их чини. Политичка ситуација Србије тако је озбиљна и задаћа вођа народних око савлађивања тешкоћа, створених силом политичких прилика и можда погрешкама у вођењу спољне политике, тако замашна, да је заиста грехота увећавати те тешкоће било хотимичним било нехотичним заводењем јавнога мњења о правом карактеру спољних односа наших, и о мерама, које се имају предузети за остварење српске народне мисли. С тога гледишта не би се каквом лајику могло јако замерити, ако би он сматрао да су прилике данас подесне, да се изнесе *мисао о зближењу и збратимљењу Срба свију три вера у Босни и Херцеговини*; али се за то мора замерити човеку, који и по свом друштвеном положају и по свом књижевничком гласу, треба да је боље обавештен о питањима тако великог замашаја. Пред каквим ремек-делом стоје необавештени и дилетанти, и сваки од

њих диви му се копирајући при томе мишљење каквог компетентног критичара, или верујући безусловно раније стеченом гласу вештаковом. Запитајте кога од њих *каквим* лепотама тога ремек-дела се диви. Он вам неће умети казати. И о *Омер Челебији* г. Милићевића слушали смо нешто слично. Разуме се да његови лични и *начелни* пријатељи тако рећи сматрају за дужност, да се диве сваком књижевном производу његовом, и да су пуни препуни хвале *Омера Челебије*. Други опет, који стоје мало подаље лично и начелно, налазе да је основна идеја те приповетке *врло лепа*, али да није као што треба изведена. И ми сами, кад би основну политичку идеју г. Милићевићеве приповетке сматрали с апстрактног моралног гледишта, сложили би се с мишљењем да је она *врло лепа*. И заиста, зар није то лепо приповедати Српству, и нарочито ономе у Босни и Херцеговини, да је махнитост цепати се ради верске разлике, и ради те поцепаности бити вечито плен грабљиве туђине?! Приповедати љубав и слогу међу ближњима у опште, или међу члановима једнога племена и народа, то је и у време Христа био, а и данас је још једнако посао леп и морално узвишен. Сасвим је друго питање да ли такав посао мора у свима приликама бити и практично користан? У случају о коме ми овде говоримо, тежина питања лежи у томе, у колико према данашњим стварним политичким и социјалним приликама у Босни и Херцеговини може бити корисно проповедање мисли: *да политичка поцепаност становништва у тим сриским покрајинама долази једино и искључиво услед верске поцепаности, и да је зближење ту, ако се само претставници разних вера отресу свога верског фанатизма?*

Мисли, исказане у приповетци *Омер Челебија* о политичком и социјалном значају религије у опште, и у Босни и Херцеговини понаособ, мало су неправилне. Писац придаје религији и у једном и у другом смислу значај, који она у самој ствари нити је кад год имала, нити га данас има. Он, то јест, мисли да политички и социјални облици друштвени и државни потичу из верских односа, док међутим историја тврди да то бива сасвим обратно. Хришћански, а ако хоћете и мусломански фанатизам средњега века, данас је на умору. Сад, ако је верска разлика остала она иста, а фанатизма или са свим нема или је знатно опао, онда ваљда фанатизму религиозном неће бити узрок вера, него нешто друго. Ми, истина, нисмо били ни у Босни ни у Херцеговини, а незнамо и да ли је г. Милићевић те српске крајеве пропутовао, али рекли би, по свему што смо о њима читали и слушали, да и тамо религиозни фанатизам није тако ексцесиван, да он сам може да буде једини узрок политичкој и социјалној поцепаности, која доиста тамо постоји. У осталом и сам писац *Омера Челебије* прича нам у тој својој приповетци, како Хамза-Бег, босански

потурчењак, кад га је неки православни Трипко упитао, шта ће он ако Милошевић (кнез Михаило) пређе Дрину, одговара овако:

„— Зар ти, Трипко мислиш да је крст од сто ока (те га ја не могу дићи)? Ако Милошевић одиста прихвати Босну, ја ћу крст на се а прасе преда се, па ћу опет бити Бег Видајић, а Трипко ће му сећи баскије, као и данас!...»

Да ли се у тим речима доиста огледа верски фанатизам, који по мишљењу г. Милићевића, чини једини узрок те је становништво Босне и Херцеговине. и ако је једне народности, ипак политички и социјално поцепано?

Кад су Турци у XIV веку притисли Босну и Херцеговину, у њима је и онда, као и сада, православље било бројно надмоћније од осталих вера и секта. Разуме се да су Турци за трајања њихове владавине у тим покрајинама, поклањали појединим верама и сектама у толико већу пажњу, у колико је већи био њихов политички значај. Општи притисак, који су они над хришћанима освојених земаља вршили, није потицао, па ма шта ко противно тврдио, толико из верског фанатизма, колико из политичких разлога, јер се његова снага равнала према политичком карактеру и значају појединих народности, а не према њиховој вери. Држимо да је прилично позната чињеница, да су Турци од свију хришћанских народности, које су под својим јармом држали, највише мучили и гонили Србо православне вере. Већ не толико Бугаре и Грке, који су те исте вере. То је јамачно било с тога, што је у Срба чуство слободе и идеја о ослобођењу била понајјача, те су Турци с основом страховали да им господству с те стране највећа опасност прети, и старали се да ову на свој начин отклоне. И у Босни и Херцеговини од Турака је понајвише имао да трпи православни српски елеменат, бројно и политички најјачи, као што и данас трпи под притиском аустро-угарским. У таквим приликама није чудо што су под Турцима многе српске православне породице напустиле своју прадедовску веру, као символ мишљења и осећања противних мусломанству, тада владајућој вери у Босни и Херцеговини, само да би одржали свој дотадашњи друштвени положај. Разуме се да је таква промена вере могла бити само формална, те није могла на један мах поништити и првобитно српски карактер тих породица. Тако је дошло да су и после два три века многе од тих породица, и у новој, мусломанској вери, задржали свој стари, српски карактер, те је услед тога и карактер друштвенога живота у Босни и Херцеговини био поглавито српски. Шта више, преласком у мусломанство босанска властела постигла је да мање више одржи и неки део политичке моћи у својим рукама и неки одделити самостални положај према Цариграду.

Антагонизам, који је за време Турака постојао, а и данас још постоји између претставника разних вера, не може се протумачити самом верском разликом, него и другим политичким и социјалним узроцима. Позната је народна изрека *да је потурица гори од Турчина*. Ренегати, а нарочито они који своју веру мењају из шпекулативних обзира, обично гаје особиту мржњу према претставницима оне вере, у којој су до јуче и сами били, једно ваљада зато што тиме хоће да покажу своју приврженост према новој својој вери, а друго што их на ту мржњу потстиче и природна мржња оних, које су они изневерили. У осталом, владајућа класа мисли да је нешто више од оних над којима влада, и онда кад је исте вере с њима. Кад *Ајемова Фата* у приповетци г. Милићевића кара свога синчића 'што се преплашио од Влаха, резонишући:

«— Гдје Влах море бити Турчину страшан?»

она тиме не казује свој верски фанатизам, него охолост владајуће класе, у коју је и сама како тако дошла.

Мало час г. Милићевић нам каза шта је мислио да ради босански потурчењак Хамза-Бег у случају, ако би Милошевић прихватио Босну. Али Босну не прихвати, на велику жалост Српству, Милошевић, него Хапсбурговић. Истина и овај донесе у Босну крст и прасе, али стари Бег нити узима једно на се, ни друго преда се, него вели да «не може очима гледати то чудо (окупацију)» и спрема се да бежи из Босне у бели свет. Дирљива би била то слика, кад се стари бег спрема да остави своје родно место, своје имање и пријатеље, све што му је мило и драго, па не могући да издржи ту силну душевну кризу, умире на пречац, од дерта, седећи с чибуком у руци. Али г. Милићевић нити је тај безгранични јад свога старога Бега као човек осетио, нити је као вештак умео да га претстави, те му је и та слика, као и готово све остале у приповетци бледа, неодређена, тмола.

Али збиља, да ли је стари Хамза-Бег варао себе, или своју околину, кад је говорио, да ће турити крст на се, а прасе предасе, ако Милошевић прихвати Босну, а у ствари да би и у том случају бежао од своје куће. Ми не знамо како о томе мисли сам писац *Омера Челебије*, али ми, судећи по свему, држимо да би стари Бег одржао своју реч. Зашто? Зато што је мислио: «свака вера учи људе на добро; зле вјере ја не познајем; него познајем у свакој вјери злих људи!... Ето, у Босни и у Херцеговини, право говорећ', и Хришћани и Кршћани, и ми Мусломани — народ смо сасвим један»... и што је још у младости говорио: «Бала, зар гријеши, што не да Босну Коца-Милошу; њу ће му, бели, узет' неко други, и гори и јачи од Милоша!»... Од куд у босанског потурчењака то разно схватање једног истог политичког питања, кад је и Аустрија ваљада хришћанска држава? Отуд што он то питање није схватао с вер-

ског, него с политичког гледишта. Знао је он да би у случају, кад би Коџа-Милош или овога син прихватио Босну, он требао само да тури крст на се, а прасе преда се, то јест да учини оно исто, што је некада неки његов прадед учинио, па да се са свим прилагоди новом стању ствари и да опет буде што је и био, док је са свим други случај био, кад је Аустрија Босну окупирала. Ту је Бегу требало не само напустити веру, него и све своје обичаје, навике, језик, једном речју учити се нечему, што се у старости не учи.... И нека нико не помисли, да је овакво мишљење и расположење старога Хамза-Бега усамљено, да међу босанским беговима, потурчењацима, само он тако мисли. Сам писац *Омера Челебије* прича нам, да је Хамза-Бег своје мишљење о предаји Босне Коџа-Милошу казивао насред чаршије, пред *«толиким»* Турцима, што ће ваљада рећи да такво мишљење једнога Бега није онда било у Босни усамљено, јер је Хамза-Бег, говорећи тако, остао здрав и читав. —

Ми смо се, говорећи о основној идеји г. Милићевићеве приповетке, задржали мало дуже, него што ће се, можда, коме читаоцу учинити, да је то потребно било. Вели се да је песницима све дозвољено, али и то иде само донекле. Може се вештини жртвовати стварност, али само — у прошлости. Расправљати у приповетци савремено политичко питање, па за љубав вештачког смера изопачавати стварност, то се не може никоме дозволити, па ни г. Милићевићу. У осталом у односу на *Омера Челебију* не може ни бити говора о томе да је стварност жртвована захтевима вештине, јер то ни сам г. Милићевић није мислио да учини. Он је једно савремено политичко питање, од непрегледног замашаја за цело Српство, претставио у својој приповетци онако, како га је сам схватао. Ми смо овим редовима хтели да докажемо да је његово схватање тога питања са свим погрешно, да је идеја, коју је он узео као основу својој приповетци, практички са свим јалова. —

Нас је у главноме та идеја и покренула да проговоримо коју о *Омеру Челебији*, и могли би сад, пошто смо о њој рекли што смо имали да кажемо, да завршимо свој говор. Но да би нам извештај о овој последњој творевини г. Милићевића био потпун, хајд' да бацимо један летимичан поглед и на вештачку страну њезину.

Да пустимо самога писца да прича.

У зворничког потурчењака, Хамза-Бега Видајића и његове жене Мелеће рађа се доста деце, али приплод никако да им се одржи. Свако дете угине пре но што сису остави Узалуд јадна мати тражи за свако своје чедо запис од хоџе, ништа не помаже, деца умиру једно за другим. Најзад се јадни родитељи довију своме јаду. Кад им се роди и девето дете, они узму запис и молитву и од хоџе, и од православног попа, и од фра-

тра, и, гле чуда, дете оста живо! То дете је *Омер*, прозвани доцније *Челебија*, јунак г. Милићевићеве приповетке.

Разуме се да су родитељи дете, очувано под таквим условима, учили да поштује све три *«босанске вере.»* *Омер* се томе и научио и кад је одрастао показивао је сваком приликом своју верску толеранцију и заузимао се за потчињене, слабије вере. Међутим, он ипак није никако престао бити добар Мусломанин. Тако кад је једном са неким Зворничанима сишао у Београд, па се ови вратили кући, а он се дуже задржао у Београду гледајући «неки врашки циркус,» и услед тога се у Зворнику пронео глас, да он хоће да се покрсти, Омер седне и напише својој мајци једно писмо (у стиховима), у коме вели да он «гребе и оца и мајку» ономе, који разглашује, да је он «образ упрљао!» Доцније, кад Аустријанци уђоше у Босну, и Омер би принуђен да напусти своју родну земљу, да би избегао неприлике, које му је нова босанска влада правила, он прелази у Црну Гору, тамо се на један мах покрсти и добије име Момир, лута неко време по Турској, пребегава у Србију и оснива у Нишу дуванску радњу, којом лепу крајцару тече. Своје политичко-религиозно начело о толерацији између трију босанских вера и њиховој политичкој и социјалној једнакости, Момир заједно са својим ортаком Живаном, који је истога начела у том питању, исповеда тиме, што «узимају у своју радњу редовно момке из Босне и Херцеговине, и врло се радују кад могу, у својој служби, да саставе: Православног, Католика и Мухамедовца. И када их, тако од све три вере саставе, јако настоје да се ти момци слажу, да се живе лепо, да живе као браћа, јер браћа и јесу, веле газде њихове»....

Сад је питање, какви су мотиви навели Омера да напусти веру, у којој се родио. Свакако они никако нису могли бити политичке природе, и ако би то према основној идеји приповетке требало да буде. Јер за рад на остварењу свога политичког начела, Омеру није било потребе мењати веру, и што је главно, остављати Босну, па из Србије радити на начелу, које се има остварити у Босни, и то радити узимањем момака из Босне и Херцеговине у дуванску радњу?!...

Да чујемо самога писца.

До куће Хамза-Бегове у Зворнику, била је кућа богатога и чувеног трговца Павла Тешњака, православнога Србина. У тога Тешњака била је врло лепа цура, Пава, девојче од 17 година. Ваљада није никакво чудо што су се Омер и Пава заволели, и ако нису били једне вере? Али је Тешњак тако крут и оштар Србин, да би пре погинуо, него што би Турчину постао таст, и кад дозна да су се Омер и Пава заволели, он говори:

«— Гле! Гле! А ко то каже? Зар они не знају да је Тешњак жив? Море! Још пали мој сребрњак!...» — Није ваљде жустар Србин! Мучна

посла за невину љубав Омера и Паве! Наступи окупација и Тешњак се сели у Србију, куда је одавно и тежио. Омер и Пава састају се крадом ноћу, и Омер се заверава драгани да ће је наћи, ма где било. Он је одржао своју реч и нашао је доцније у Нишу, где су се и венчали. Тешњак није томе више био противан, пошто је Омер прешао у православље. — Еле, изгледа да су мотиви срца покренули Омера да мења веру. И не да изгледа, него сам писац то на више места изриком казује. Али онда, на што мешање политичких и верских питања у силну неодољиву љубав два млада срца? Да ли само за то да се покаже да вера не треба да дели срца, онда када их узајамна љубав хоће да споји; и нарочито да вера не треба да буде препрека спајању босанске младежи свих трију вера између се, пошто у ствари у Босни и постоји само једна племенска крв, српска? Ако је тако, онда је труд пишчев око писања читаве једне приповетке замашног обима био доста узалудан, а облик, у коме је своју религиозно-хуману идеју претставио, доста неподесан. И без проповеди г. Милићевића љубав је спајала млада (а боме по кад што и постарија) срца не само у Босни и Херцеговини, него у свих пет делова света, без обзира на разлику по вери између љубећих се, и тај ће се физиолошки процес и даље вршити без помоћи моралних проповеди . . . Али, најзад, да није нешто писац хтео својим *Омером Челебијом* да поради у кругу босанских потурчењака да се они врате вери својих прадедова? То би доиста била врло похвална мисао, али, на жалост, по свој прилици практички са свим бесплодна. Вели се да се у нужди и вера мења; али ако босанским и херцеговачким потурчењацима дође до тога да, по примеру својих старих, опет веру мењају, они своју садашњу, мусломанску, јамачно неће заменити православном, него без сумње католичком, вером, иза које данас у Босни и Херцеговини стоји државна, то јест политичка и социјална моћ. Преласком у православље босански и херцеговачки потурчењаци прешли би из зла у горе, јер, на жалост, православље и данас под Аустро-Мађарском стоји у Босни и Херцеговини горе него обе друге вере. И нова владавина у тим српским покрајинама има довољно узрока да према мусломанском становништву њиховом буде што је могуће толерантнија, јер, било како му драго, Турска је на балканском тропољу, за којим Аустро-Угарска тако халапљиво жуди, и данас још политичка чињеница, с којом се највише мора рачунати, док на против православље у Босни и Херцеговини и данас, као и под Турцима, само по себи нејако, слабо има ослонца и са стране, те и нова владавина тамошња нема никаквих узрока да га бог зна како штеди. У таквим приликама највероватније је да ће се босански и херцеговачки потурчењаци мало по мало већином иселити у крајеве заостале Турској, а они, што остану на свом огњишту, погодиће се са новом владавином било како му драго, само не

преласком у православље. Свакој другој политици, која би тежила за политичким надмоћијем у тим српским покрајинама, не остаје дакле ништа друго, него да засуче рукаве па да силу силом одбија, а књига да је у томе помаже, будећи и снажећи политичку свест онога елемента, с којим она рачуна. — У колико *Омер Челебија* има права да дође у ред таквих књига, остављамо његовим читаоцима да пресуде. —

Дакле, покрштавање Омерово са политичког гледишта је неупутно, а са моралног *неморално*. Што се слабој женској страни може опростити — мењање вере због љубави — то се не може опростити мужу, човеку. Истина да Омер своје мењање вере правда овако:

„— А шта ти, Омере, и знаш у својој вери? Какву разлику находиш ти између вере своје и вере Павине? Није ли ти нена казала, да су тебе штитиле све три босанске вере? Није ли ти бабо рекао: да свака вера учи људе добру?"...

Али из тих речи не види се ништа друго, него да су Омеру све вере једно исто, те мисли да их може мењати као Циганин коње, а то је нешто горе од безбожништва и неверништва. Немати никакве вере, то мислимо није за хвалу; али, имати све вере у један мах, па их према практичној животној потреби мењати, то је — угурсузлук non plus ultra, који треба жигосати, а међутим г. Милићевић износи га као морални углед. Може нам се рећи да писац није тако мислио. Ми паравно не можемо ни знати, шта је он мислио; ми кажемо шта је написао, а ено *Омера Челебије* па нека се види да ли је тамо написано ово што ми тврдимо.

У осталом, и сама љубав Омерова према Пави врло је проблематична. Он воли Паву, воли је толико, да ради ње доцније и саму веру мења, и усред те силне љубави завлачи се у харем Бећир-Аге, разговара се тамо и шали са његовом ћерком Ђулијом, и излазећи од ње вели:

„— Добра цура! Нека јој Аллх сваку срећу даде; али није моја прилика!..."

Дакле опет, врло мудра, практична глава!

... Али, ми се ево већ побојасмо да истражујући код *Омера Челебије* оно, чега у њега нема — *вештачке целине и доследног, логичног цртања карактера и ситуација* — не постанемо нашим читаоцима онако исто досадни, као што је нама био досадан сам *Омер Челебија*. Изгледа као да је г. Милићевићу при писању те приповетке своје било главно, да што више разноликог материјала набаца, да што више догађаја и прилика опише, без бриге на то, хоће ли ти појединп догађаји и прилике имати везе међу собом. Тако је изишло да *Омер Челебија* није ни приповетка, ни политички спис, ни путопис, једном речју да се незна шта је управо. Има тамо и мало географије, и мало историје, и мало политике, (има чак и опширна прича о томе, како је у Ђакову погинуо

Мехмед-Али Паша), — али све то невезано, необрађено, без икаквог распореда и плана. Што се самих карактера тиче г. Милићевић мисли да им може придавати особине, какве кад хоће, према оним мислима и осећајима, што их он сам има о људима и приликама, без икакве психолошке доследности. Загледајте само у карактер јунака његове приповетке, *Омера Челебије*. Какав је карактер Омер? Он је тако страстан, да иде у свет за цуром, коју воли и ради ње веру своју мења, али је и тако лукав, да по потреби уме да постане и аустријски жандарм, и да се левом руком крсти (да би доказао турском кајмакаму да је хришћанин); он има и узвишена политичка начела, а уме и паре да тече на најобичнији, чаршилијски начин. Једном речју, карактер његов тако је исто неодређен као што је неодређен и карактер г. Милићевићеве приповетке *Омер Челебија*.

Велику махну те приповетке чини и необично велика маса разних предмета, о којима се говори, и прилика и догађаја, који се описују. Све то тако брзо лети једно за другим, да ум није у стању да претходно схвати и пође за оним што следује. Уморени читалац — наравно онај, који мисли о ономе што чита — мора завршујући читање те приповетке да узвикне: Ух! Хвала богу, кад се то једном сврши! — онако исто као што г. Милићевић, описујући љубавни састанак Омера и Паве, узвикује:

«— Загрлише се, заплакаше се, ижљубише се и, ух — расташе се!...»

Далеко смо од тога да помислимо да је ово што рекосмо о *Омеру Челебији* у стању да ма у којем правцу утиче на даље књижевничке одлуке г. Милићевића. Желели би само да нас вредно перо његово првом приликом обрадује нечим бољим, но што је *Омер Челебија*. —

АГ.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

Доња Диана од Морета; српски по преради Вестовој.

— То је природан закон, вели Перин, gracioso Моретове комедије; оно што се гони, оно бежи. Али застаните мало, па га престаните гонити, оно ће стати. А ако му леђа окренете, оно ће онда, с почетка истина andante, али после prestissimo, устопце за вама.

Перин има право, то је истина, — нарочито кад се жена тиче. А овде се тиче жена.

Доња Диана, кћи дона Диега, суверенога грофа барселонског, и једина наследница његове графовине, девојка је на удају, али девојка мимо друге девојке, пошто о удаји не ће ни да чује. Она је читала историју и старе филозофе, па је нашла да је љубав с једне стране нешто врло сићушно за високе духове, а с друге, да је она узрок свима несрећама које су постигле људски род. — С тога нека јој нико не говори о љубави и удадби; узалуд би му било. — Пре ћу, говори она, ако је то већ суђено да жене морају по нешто грлити на овом свету, загрлити смрт но свога мужа. И ми јој то верујемо, отприлике онако као што јој верује Перин, који јој ништа не верује.

У тренутку кад драма почиње, на двору Дона Дијега баве се три одлична витеза, коректна у сваком погледу, са сјајном перјаницом на глави с бритким мачем о бедрима, с галантним речима на устима и јуначким срцем у грудима. Гласови о доњи Диани довели су их овамо: чули су да јој дотада ниједан од многобројних витезова који су долазили на двор њенога оца није могао срца освојити, па се решили да једном и они огледају своју јуначку срећу и моћ својих витешких дражи. И доиста, јуначка срећа дона Цезара учини те се он с места заљуби у Доњу, ма да се моћ његових витешких дражи беше мало залоцнила са својим дејством. Међутим, дон Цезар није имао право што се заљубио у Доњу; рђава је то ствар заљубити се у статуу, као што вели gracioso Перин. Али већ је време да вам кажем ко је то Перин и шта је то gracioso. Gracioso је један од сталних типова старије шпањолске комедије, рођак француског фигара и талијанскога арлекина, окретан, пријатан, духовит млад човек, обично слуга или повереник каквога дона или сењора, који свом господару иде у свему на руку, који све зна, све може, све види, који ради на том да добро победи, да се кривци казне и погрешке исмеју, да у средини комада буде мало плача, али тим виша смеха и грљења на крају, да све буде задовољно, и личности на позорници, и публика у партеру, и ви, и ја, и цео свет; једном речју, gracioso је човек каквих би требало да има више у свету, па ма их мало мање било на позорници. Тим особинама својим, gracioso је душа драми, око њега се цела радња окреће као око своје осовине, он везује чвор, он га после и дреши, он свакој личности даје оно што она жели, разуме се не заборављајући ни себе; у кратко, он је као неки мали Промисао у драми. Остављајући на страну оно што је шаржирано и конвенционално на тој личности, она је веома згодна за ауторе, једно као неисцрпив избор комичких сцена и лепе шале, друго, што је помоћу њега врло лако доводити решење у драми, и треће, што сама публика радо гледа овакве личности; бар ја то за себе могу рећи. Оне су пријатне, разуме се кад су на свом месту, у комедији; у озбиљној драми кваре утисак и шкоде вероватноћи. Данас би се зар могло

мало и замерити овакој личности у драми, али човеку просто није могуће љутити се на њу, толико смо је сви заволели рад њене шале и њене интервенције да се до доброг свршетка дође,

Такву улогу грасиоса игра у овој комедији и Перин, секретар и повереник доње Диане, коме дон Цезар као грасиосу одмах исповеда своју љубав. У размену за ову исповест, Перин му понуди своју помоћ, јер је и њему лично додијала доња Диана са својим крутим и леденим презирањем љубави; и одмах, као искусан човек, скроји сигуран план како ће Диану увући у мреже љубавне. Дон Цезар, вели он, треба да се показује равнодушан према Доњи, јер, по оном старом правилу, да људи увек више воле оно што се од њих у клања што је од њих далеко, баш као што се и деца најрадије машају за месец својим ручицама, по том правилу ће се доња, чим једном опази да је Дон Цезар према њој равнодушан, заинтересовати за њега, а кад се једном интерес појави, онда се ту на љубав дуго не чека.

То је Перинов план, који ће му, као што и сви знате, морати испасти за руком. Како би у реалном животу било, о том не ћемо да говоримо, ми смо овде у позоришту. Ово је једна конвенција као и толике друге, и ми је примамо да би смо ушли у игру. Озбиљно ваљда не ће нико помислити да се за ову конвенцију може замерити Морету. Готово у свакој драми, не само комедији, имамо да чинимо овакве уступке конвенцијама.

Савет је дакле ту, и имаће успеха, пера су покренута и на овој основи се радња развија. Овде још накнадно да додам да Доња Диана има две кузине: доњу Лауру, и доњу Фенизу, на које сам и ја, као и наша три дона, поред Диане, заборавио. Ја своју погрешку исправљам сад, а они ће је на крају комада.

За време свечачости на Диеговом двору, као што је то у Шпанији и по целом витешком свету ред, морао је сваки витез изабрати себи по једну даму, којој ће служити као каваљер до краја свечаности. Диана је већ била опазила да је дон Цезар хладан и равнодушан према њој. Увређена том необичном појавом, затражи она од својих кузина да јој за време празника уступе дона Цезара за каваљера, на што су ове без много устезања пристале, јер су њихове лепе очи већ заљубљено гледале у витешке колеге дона Цезара. Диана се спремала да пусти у игру све чари и све дражи своје; није могуће да се Дон Цезар не ће ухватити у замке. Али како је избор боја — по бојама се бирало — зависио од донова а не од доња, то оне наивно, без лукавства, случајно падну на мисао како ће свака добити каваљера кога она хоће. Место да свака понесе по једну боју, оне понесоше свака по читаву дугу боја, и још по две три боје

више, да се нађу, злу нетребало. Тако да је, кад се дошло до бирања, свака могла изнети ону боју коју је заискао њен љубимац.

Ова сцена у којој витезови своје боје бирају врло је весела и сценички лепа. Само је ваља много живље и много грациозније играти но што се код нас играла.

Пошто је постигла своју намеру, добила дона Цезара за свога кавањера, Диана се свима средствима трудила да га привуче себи. Али, ко другом јаму копа, сам у њу падне. Плетући замке за дона Цезара, она у својој забуни није ни опазила да их плете око својих ногу, и да је онда, кад су замке биле готове, она сама била у њима ухваћена. Дон Цезар, међутим, слушајући савете искуског Перина, играо је своју улогу тако изврсно, да је после једне серије састанака са њом, од којих се она увек многом надала а увек добијала само то да се све већа заљубљивала у њега дражена његовом равнодушношћу, он изашао сјајно као победилац. Па кад јој је, напослетку, у једној сцени вештачки изведеној, између осталога, праштајући се, рекао да му се доња Лаура, јако допада и да се решио узети је за своју госпођу, она, доведена до пароксизма гнева и љубави, пада изнемогла на столицу, тешко, тешко јецајући.

— Лукава, пакосна љубави, дакле си ипак победила!

Све су ове сцене од силног драмског интереса. Карактер Дианин израђен је необично логично и са необичном вештином. Судар између охолости, љубави и суревњивости, онај dépit amoureux, нигде није вештије и тачније изведен но у овој драми нарочито у трећем чину; ја се бар не сећам да сам наилазио на јачу израду. Само, — ово да се одужим стриктној истини — негде и негде, али врло ретко, у детаљима, има мало врдања. Види се да је око било сигурно, соколово, али рука мало непоуздана, па су контуре понегде испале мало грубље и несигурније.

Напослетку, скрхана у својој охолости, сломљена својом љубављу, доња Диана очајнички признаје Перину, доњи Лаури, Флорети, целом свету да воли дона Цезара, да га воли силно, страсно, да ће од те љубави умрети, јер надати се од стене нема ничему. Дон Цеазр — стена! Реците пре, вулкан!

— Мој је живот разорен, вели она. Ја га волим. Чак ме и охолост његова сад заноси. Он ме је понизио, а ја га ипак обожавам. — Лаура моја мила, ја ћу умрети.

Па као мало дете јеца на грудима своје пријатељице.

Не, кад бих ја хтео да вам покажем колико је лепо ова сцена изведена, ја бих је морао целу цитирати. Доста нека је кад вам кажем да је скроз и скроз драмски, патетична, истинита, психолошки тачна, да јој је дикција топла, деликатна, пуна најсрећнијих обрта, све то у стиховима звучним и хармоничним. Стихови и асонанти нижу се овде један до дру-

гога с таком грацијом, да вам се чини да слушате музику а не стихове. Не излазећи из кадра комедије, овде имамо једну од оних силних драмских ситуација, какве смо навикли налазити само у драмама: а ко је и оле познат са драмском литературом, знаће како је тешко израдити овакву сцену у комедији. Јер, видите, она се битно разликује од сличних сцена у озбиљним комадима. Ми смо и овде узбуђени, потресени, али благо, пријатно. А овај утисак произвести много је теже, јер вам овде не стоје на расположењу она средства којима потресате гледаоца и слушаоца у мелодрамама. Овде у самој овој узбуђености осећамо неко мирно задовољство. Ми сви знамо да тек сад иде све како ваља. Досада, и ако смо знали да ће се све добро свршити, очекивали смо са неком зебњом овај тренутак, а сад смо потпуно сигурни да ће све добро бити. И ето у томе уживамо. Та није то истина да само наивна публика воли да се комад лепо сврши и да се узму они који се воле!

Али је већ време да завршимо.

Дон Цезар дакле, благодарећи Перину и природној наклоности женскога света да се као бршљан привија и грли чвршћег и јачег од себе извојевао је доњу Диану, најлепшу доњу на свету, ако њега упитате. Међутим, док се овај љубавни мач водио између наших јунака, дон Амор је на другој страни метнуо руке доње Лауре у руке дона Луиса, а руке доње Фенизе у руке дона Гастона.

Дон Диего, срећан и задовољан, даје свој благослов свима, и на томе би се комад свршио, да Флорета није у том тренутку повукла за рукав свога Перина:

— А сењор Перин?

— Сењор Перин ће се, драга моја, мало промислити.

— Шта!?

— Видиш, голубице, сењор Перин је врло мудар човек. Али ако га љубав и даље буде држала у опсадном стању, онда ће можда и његова охолост попустити.

Његова охолост мора бити да је попустила врло брзо, јер је Сењор Перин у идућем тренутку већ грлио своју Флорету. —

Ја не знам, али ја давно нисам наишао на овако лепу комедију. С које год стране хоћете, тако је лепа да граничи савршенством. Изузимајући неколико конвенција, које су у комедијама готово неизбежне и које ми примамо с драге воље, само ако нас оно задовољи што се после из њих и помоћу њих исплете, и неколико погрешака које махом иду на рачун старој комедији, као неке ситне неприродности у спољњем понашању личности, где је оно друго са свим како треба. Експозиција чиста, јасна, потпуна и правилна (први чин је у опште изврстан), решење ло-

гично и онако како се може очекивати без ненадних обрта и интерупција нарочито је трећи чин веома леп, скроз и скроз занимљив, сав у радњи и пун живота и ведрине. Личности су све врло лепо израђене, а код доње Диане, у развијању њена карактера, имаће најфиније психологије. Морето је ово тачније цртање карактера први унео у шпанску драму, ма да је он по времену познији и од Лопа и од Калдерона. Шта више, у доњи Диани, пале су ми у очи неке тако фине ствари у контрастирању личности, да чисто не верујем да Морету нису случајно испале за руком, јер дотле терати пажљивост изгледа готово чудновато. Знате ли ви да су дон Луис и дон Гастон, и доња Лаура и доња Фениза, које су очевидно споредне личности веома фино контрастирани и да Морето тај контраст одржава од почетка па до краја комада, ни један пут се не превариви, савршено доследно и без пребацивања? Мене би далеко одвело да улазим сада подробније у ово што сам рекао; зато вас упућујем на саму драму, с искреном молбом, да је од краја до краја пажљиво проучите. Верујте ми да она то заслужује.

Па каква симетрија у распореду личности, у распореду сцена: прави архитектонски посао. Осим другог чина који је најслабији и мало монотон (јер се се састанци између дона Цезара и доње Диане често понављају и личе један на други), и који тиме мало искаче из општега кадра драме, све је необично вешто и хармонично распоређено.

А о дикцији вам могу само то рећи да је ненадмашна. И патетична, и лака, и пуна вица и лепе шале, и пуна мудрих рефлексија (понеки стихови су по лепоти и дубини равни најлепшим народним пословицама), ведра и весела, тече она обично и без прекида од првог до последњег чина. Ма нигде врело да усахне: По неки пут вам се просто чини да слушате какву од најдуховитијих модерних драма француских, у којој се esprit прелива као пуна чаша шампањца; а у једном закутку, — ако сте добро загледали, запазили сте — помаљају се плашљиво први почеци оне конверсације које и данас имате у француским комедијама под именом marivaudage-а.

Још две речи о преводу. Г. преводник је имао пред собом прераду Вестову. Ово је била добра мисао. Вестова прерада, који је у Моретову комедију умео и поправке и додатке Гоцијеве, много је подеснија за позорницу и ближа нама но класични Дорнов (Dohrn) превод, који је, пазећи поглавито на верност, сачувао и метрику оригинала, и сликове, и асонанте, и тим постао подеснији за тачније упознавање самога оригинала но за представљање. Сам превод је изврстан.

Г-ђца Нигринова је у насловној улози слаба. Ко би се њеном интерпретацијом послужио, врло би рђава појма добио о доњи Диани. Хладна достојанствевост и отмена грација, то су карактерне црте спољашности

доњине. Међутим, код Г-ђце Нигринове баш од тих двеју особина нема ни помена. Г-ђца Нигринова је доњи поклонила своје покрете и своје држање. Па сад замислите каква мора изгледати поносита Диана, која је скроз и скроз аристократка, кад се начини плебејком од главе до пете! И нехотице се код ове улоте сећам Г-ђе Штроцијеве, јер ми је још живо пред очима њена Клара у Онетовом *ковачу*. Каква игра, каква игра! Она је, у осталом, била свуда једнака и изврсна, Ако ко год помисли да сам ја овде поменуо Г-ђу Штроцијеву с тога што сам хтео некога да љутим или Г-ђу Гргурову да вређам, јако се вара и нема право што тако мисли. Ја већ и с тога што необично старост поштујем, не бих могао вређати Г-ђу Гргурову, која има, ако ни због чега другог, а оно због своје издржљивости и јаке воље, права на нашу благодарност. Ја јој се, од своје стране, овим одужујем. Г. Цветић је као Перин фино схватио карактер *грасиоса;* можда и сувише фино. Иначе је био гибак, окретан, досетљив, маркирајући вешто ону малицију, онај обешењаклук Перинов, где је год требало. Г. Гавриловић (дон Цезар) играо је добро, нарочито кад узмете у обзир да је његова улога са наглих прелаза била најтежа у целом комаду. Много су ми се допале Г-ђа Ђуришићева и Г-ђца Поповићева, које су у својим маленим уложицама погодиле прави тон и тиме доста допринегле да поједине сцене испадну живље и природније. Али бих за цео ток комада имао једном за свагда да приметим да све представе треба да иду много, много живље но што смо их обично навикли гледати. Том спорошћу квари се илузија, а врло често читаве сцене пропадају само с тога, што се конверсација на нашој позорници, тако води као да све живо сном мртвијем спава. Тако је четврти чин у *Господину Министру* просто руиниран; изгледало ми је као да сам на првом чину *Доктора Окса*. — У кикандони.

Музику остављамо за други пут, јер о њој би се имали много разговарати. —

Богдан Поповић.

ДРУШТВО СВЕТОГА САВЕ

Још ово друштво није ни новој оставило, а већ се толико просуло речи у похвалу његову, да је даља каква хвала по све сувишна, нарочито после дивне по све песничке и сентименталне беседе [1]) г. Светомира Николајевића, која нам износи значај и задаћу удружења. Ми, дакле, нећемо говорити ништа у похвалу друштва, но ћемо само изнети неколико назора о задаћи његовој, који, до сад, колико нам је познато, нису наглашени.

Да је појава тога друштва један од најзначајнијих момената у нашем народном животу — то бар неће нико спорити, јер се ту први пут практички јавља нека народна саморадња, нека свест о задаћи народној, нека нада да настају боља времена, у којима се неће све од владе изгледати, која је принуђена да се бави ситнијим дневним материјалним интересима државним. То је дакле факат, који нико не сме спорити, а са свим је друго питање, да ли се тај најсветлији метеор у српској историји неће на брзо угасити. Са свим је друго питање шта и како треба радити да то не буде, но да се светлошћу његовом осветљавају сва српска племена до потоњих поколења. То је питање битно, питање животно по само удружење и од одговора на њ зависи живот удружења.

О том важном питању ми ћемо овде говорити са свим отворено и искрено, не гледајући на то, хоће ли

[1]) Штампане у првом издању друштва Светог Саве.

се наш говор допасти коме или не. С тога ћемо узимати најгоре случајеве па што буде боље, то ће нам бити од добити. Служићемо се, дакле, по све меркантилном рачунском методом, која је за вероватан успех неопходна.

Како у природи у опште, тако и у друштвеном животу, у главноме, двојаки су чиниоци у делању: једни сусрећују своју снагу да нешто произведу, а други да поруше то што је учињено. То је случај са свима, па и са удружењем о коме смо почели говорити. У главним потезима ми ћемо поменути за овај случај оба та елемента.

Оно што чини битност удружења Светога Саве није нешто ново, нешто измајсторисано и измишљено, но је то један облик оне потребе, оног живота, који још од Косова, а и пре њега, тиња у души сваког свеснијег родољуба. Тежња, да наш народ одржи своју веру и своју народност, толико је стара колико и народ српски. И сва је разлика у томе, што се та тежња јављала до сад у сасвим једностраним облицима, облицима државне и политичке радљивости. Но како се та политичка радљивост показала као недовољна, то је настала очита потреба шире радљивости и ту ширину намерно је да заступи друштво Светога Саме, које ће обухватити све покрајине и све дијалекте народа нашег.

Удружење, дакле, има једну од најширих основа, које се икако могу замислити, и једну од највећих и најобимнијих народних задаћа, које према природном распореду српских племена из саме ствари излазе. А то је тако тврда основа, на којој се може развити најкорисније удружење за многе векове. То је станац камен на коме се хоће помоћу дружине Светога Саве, да подигне нова величина рода српског.

Основа је, дакле, тврда и циљ висока, племенита и нужна, али пријатељи овог удружењ не смеју се још

у самом почетку бацити у море разметања, хвалисања и прецењивања. Јер у колико је циљ виша и племенитија, и у колико је земљиште шире, на коме се хоће нешто да изведе — све је теже и мучније доћи до чврсте организације, а без чврсте, и у овом случају најчвршће организације, не може се ни на уском терену ништа испословати. Доказивати ово било би сувишно за свако предузеће, а нарочито за предузеће Св. Саве.

Првацима и свима пријатељима удружења ваља рачунати на првом месту са овим фактором. Ваља им узети у рачун све тешкоће, које ће се истицати на пут ма каквој, а камо ли чврстој организацији удружења. Ваља им имати свагда пред очима, како се ми лако одушевимо за тренут свима племенитим циљима, а тако исто лако и брзо охладимо спрам свега. Ваља им водити великог рачуна с том фаталном цртом у карактеру нашег народа, или боље, у карактеру нашег образованијег дела народа.

Вођима удружења ваљало би сву своју енергију обрнути на то, како би се и на који начин створили покретачи, који би стално будили интересе за велико начело, кога се удружење прихватило. Јер без тог динамичког елемента, који би се протурио свуда, у све крајеве, у све сталеже и у све домове, сви ће напори тога удружења остати без успеха, па ма оно располагало са имањем целокупног народа. Без тога елемента спекуланти ће проћердати имаовину удружења, без икакве користи по начело и циљ удружења. Прошло искуство у сличним приликама, па ма колико да је ограничено, довољан нам је сведок за ово што рекосмо.

Али како да се створи тај елеменат, тај животни гас, који би вечно распаљивао свети огањ, који ваља да вазда гори на олтару удружења Светога Саве? Питање је веома мучно, и веома неодољиво. Обична свест, обично удружење, обично родољубље, и самопожртвовање томе

послу не може ни мало допринети. За тај посао ваља нечега необичног, нечега надчовечанског, нечега тајанственог, унутарњег, нечега потпуно фанатичног, јер се без фанатизма не може ни једно веће дело људско извршити.

Сувишно је и доказивати да нема ни једне те особине у свих оних, који данас крећу пословима удружења. Но као да није ни нужно да воће имају тих особина, но их ваља имати онима који ће радити, а не управљати.[1]) Али како да се нађу радници са таким особинама, којих нема ни у једном сталежу нашег народа? Ваља их створити. Одговор је врло кратак и јасан, али како? Како ће се одгајити тајанственост и фанатизам поред расплинутог космополитског живота у модерним државама, где и ми долазимо? На то питање ваља одговорити с начелима удружења питагороваца, лојоловаца и фрајмауера. Свака друга организација, свака друга приправа радника и њихова мисија била би по све узалудна. Име српско није ни мало лакше данас проповедати, очувати и утврдити, но што је било негда са именом хришћанства.

Па да ли ће то извршити варошки и сељачки трговчићи, или чиновници и мајстори, да ли ће то извршити наши свештеници, који су одгајени за друге послове и друге прилике? Да ли ће то извршити наши калуђери, који су већ, као сталеж, на прагу гроба свога? Ни на који начин, ни све то у скупа, а камо ли свако на по се. Па шта нам онда још остаје и откуда можемо добити поменуте раднике? Да ли из гимназије, из учитељске или друге какве школе; да ли на послетку из приправне школе која је у пројекту? Ни на који начин. Све су те школе по све немоћне да створе и једну особину, која се изискује за истинског последовача Све-

[1]) Управа и овога као и свакога другога подузећа не сме се занети никаквим фантазмама, но јој ваља рачунати са строгом стварношћу-

тога Саве: Све нам те школе и знане и незнане само могу дати људе, и у најбољем случају, само за обичне цељи, за обичне послове, а никако за оно што захтева позив истинског следбеника Савиног.

Шта онда да се ради? може ли се створити оно што не може бити, што је противно свему савременом животу; савременим широким космополитским начелима наше државе, наше школе, наше породице па и појединаца? Ми велимо да може, и ко у то не верује тај је притворни следбеник удружења, које носи на себи име једног од најнеобичнијих људи свих времена и народа. А како ће се и на који начин то учинити, напред смо поменули, а овде додајемо да иницијативу те могућности ваља да предузме црква. Оно животно начело које је негда Свети Сава проносио кроз народ српски још је живо, још није изумрло. Оно је још утеха и нада великог дела српског народа; оно је још најјача спона свих српских племена. Из те средине, држимо, ваљало би да походи снага, која ће одговарати задаћи Савиног удружења. Црква ваља да спреми борце, да спреми фанатике, без којих ће бити сва радња удружења Светога Саве немогућна. Али како, то је питање на које она сама ваља да одговори.

Наши преосвештени ваљда ће се о томе постарати. Но то може бити само онда, пошто се окану политике, и оног што иде у светски живот и светско уживање и одаду се свом, својом снагом задаћи, коју је још Свети Сава себи поставио.

Но узмимо, да се све ово испуни, што поменусмо, да се наши свети оци из свег срца пожуре да то име заслуже, да се потпуно целим својим животом ставе на службу стада свога, — опет би могло настати питање, да ли би они у истини могли извршити оно што је удружење Светог Саве себи за цељ поставило, па ма имали устројство лојолино, питагорино или фрајмауерско? Једна

битна прилика, која не лежи у самом удружењу, но у онима с којима ће удружење имати посла, не дâ нам, да на то питање с тврђењем одговоримо.

Лојолино устројство могло би спасти само веру, али као да ту није главна задаћа удружења Светога Саве, но је, према задаћи века, националност битни елеменат. У том погледу има нечега фаталног по само удружење. Ту нема одсечног и стално утврђеног принципа, који би подједнако прожимао чланове племена српског. Наша браћа ван Србије и Црне Горе, нарочито онде где су дошли у додир с туђим народностима, с туђим религијама, с туђим пропагандама, врло су ометена у томе принципу. Ту је врло тешко не само што извршити но чак и приступити послу.

Усамљени покушаји отварања школа са обичном наставом, на шумадинском дијалекту, вазда ће се разбити о нехат самих оних, ради којих се то чини, и о интриге оних, који су својим пропагандисањем, ако не окренули воду на своју страну, оно бар најмање створили неколико могућности, да се то учини. Једно је од најзамашнијих питања у овом односу, да ли би могао шумадијски речник и граматика учинити какве концесије тим истим чиниоцима у Македонији и Старој Србији? Ми сви знамо како је одвратан источни наш дијалекат за јужне становнике српских земаља, и обрнуто, јужни дијалекат за наше источне и северне покрајине. А знамо и то, да је та одвратност врло природна, с тога се по правилу у Србији наставља дијалектом источним а у Црној Гори јужним.

Не би ли, дакле, према овоме још у већем ступњу ваљало заступати дијалекат македонски, кад се тамо наше школе отворе, и узети на ум оне особине, које се и у другим крајевима налазе, кад се то и по другим крајевима буде учинило? По нашем мњењу то би био први и најпотребитији чин, којим би се послу приступило. И не гледа-

јући на то, што се с прва чини ансурд, да свака српска област има своју засебну граматику и речник — опет пошто се добро размисли о ствари, наћи ће се, да је ради практичних резултата тај поступак са свим неизбежан.

Но признањем овим тек смо само исказали једну полу питања, а друга је у томе: ко би био наставник према овоме захтеву? Одговор је на ово питање веома тежак. Младићи из разних крајева спремљени у Србији на шумадинском дијалекту за тај су посао неспособни. Таки се обично погосподе, па или остају у Србији, или ако оду у своју постојбину, не могу учинити никаква успеха.

Нама се чини, да је по себи са свим јасно и са свим природно, да свако српско племе, још са Србијом неуједињено, у колико би дошло у област рада удружења Светог Саве — ваља да се наставља својим дијалектом и да има књиге тим дијалектом исписане. Тако исто нама се чини, да би мисионари тога друштва ваљало да се у том духу негују и толико успособе, да могу урођеницима разних српских покрајина изгледати са свим оно што су они сами. А да би ваљало, да ти мисионари по правилу буду из Србије, а по изузетку из разних крајева, нама се чини, да је то по себи јасно и и разумљиво, јер та снага ваља да излази из центра а не из бокова, који се и најмањим каквим обртом поколебају.

По нашем уверењу ово је најживотније питање по успех рада удружења Светога Саве, и ако се у овом погледу погреши, ако се наопако изберу и спреме мисионари, све ће бити узалуд, па ма друштво располагало небројеним благом. Да завршимо.

По нашем схватању организација удружења односно новчаних збирања ваљало би да буде многострука. Свака свечана прилика где појединци жртвују радо од свога

имања ваљало би да нађе некога, који би примио у име удружења онолико колико му се понуди. Крштења, венчања, примање наследства, случајни добитци, повишице и аванзмани, особита каква одличја, произвођење за мајсторе, освећавање нових домова, свршавање школе итд., свака така прилика ваљало би да стави извесну суму на најсветији олтар националног и верског јединства.

Така је организација готова. Старешине еснафа, свештеници, калуђери, старешине свих и јавних и приватних надлештава, самим положајем својим позвани су да се око тога заузму. Могао би се задржати и приход од уписивања у чланство; али ни по што не би ваљало тражити приход од балова и престава. Тај приход по нашем уверењу обесвећава заставу удружења, јер он ништа друго не значи но оно што се баци с папуче богате и размажене госпоштине.

Ако игде треба мучаљивог сусрећења, то га ваља на првом месту имати удружењу Савином. Доста је било расејаности и разметања и у спољним и унутарњим нашим стварима. Приберимо се једном, вратимо се у се, и оканимо се парадисања и разметања. Ако се удружење Савино не би могло одржати без прихода од забава и престава, боље да га и нема.

По што смо написали ово неколико редака, дође нам до руке: «Искрена реч у своје време» од г. Тихомиља Ј. Марковића благајника друштвеног. У том се чланку писац са свом збиљом дотакнуо једног питања о коме ми нисмо могли ни у сну снити. Да ће партиске страсти растурити удружење, коме је непартаичност први члан у символу вере, једва се може и замислити. Па ипак нам писац са великом зебњом ту ствар наглашава. Откуда то и за што, није тешко погодити, само нам је жао што нам писац «искрене речи» није то отворено и искрено рекао.

Ако не будемо погрешно прочитали оно што пише између редова «искрене» пишчеве речи, ми држимо да писац, и то с потпуним правом и с потпуно оправданом патријотском бригом, страхује да друштвена политика не дође у сукоб с политиком владином. А кад би то било, онда се по себи разуме, да би друштву «одзвонило», као што писац страхује, али држим да не би у исто доба одзвонило и српском народу, као што нам писац пророкује.

И ако смо добро погодили оно што писца «искрене речи» тишти, онда не можемо да појмимо за што то писац није са свим отворено нагласио. Не можемо да појмимо откуда писцу то страховање у овим кобним приликама? Зар се још може замислити да ће се наћи која српска влада да уништи друштво или му рад отежа, докле се год оно буде бавило широком задаћом својом, која по самој природи својој не може утицати у дневна политичка питања? И зар се може допустити да ће управа друштвена, после толиког грког искуства, бацити се на поље сићушних партиских интереса?! Не, доиста, то ни сам писац не верује; али при свем том, као да ту има друга једна могућност да друштвену политику доведе у судар с политиком владином. По нашем схватању, та је могућност у том факту, што се друштвена политика, на широко, не би слагала са владином политиком, и на уско и на широко. И ако буде те могућности, онда је дојиста друштву «одзвонило» али не народу српском и оном духу који га оживљава.

Али претпостављати сад таку могућност био би, држимо, посао сувише пренагљен; јер кад је влада санкционисала програм удружења, није могла, у исто доба, не санкционисати широку задаћу удружења, која је по неизбежности типа динамичког. Није се могло одобрити удружење а не пристати на то да се удружење толико оснажи, да испослује, другим срествима и на другом путу

оно, што све наше владе, од како их је, нису могле испословати. И ако се на ово пристало, онда се по неизбежности пристало и на то, да рад друштвени у неку руку узме подокриље и саму владину политику, и да се владиној политици ваља по неотходности повијати по широким задаћама друштвеним, јер то што хоће друштво, хоће све партије и сав народ српски.

Сад је веома интересно и веомо неодољиво питање да ли друштво Светог Саве сме кокетовати ма с ким на свету, ко би му хтео да поништи унутарњи значај његов, начело око кога се удружење прибрало? Ми мислимо да не сме. И у колико би био за осуду сваки па и највећи и најмањи партизански рад друштвени, у толико би опет више било за осуду да друштво нема своје самосталне политике, са свим независне од политике владине, која се неизбежно мора по приликама повијати. И ако то не би могло бити, онда је боље да друштва никако и нема.

М. Миловановић

ПРИБИСЛАВ И БОЖАНА

ИСТОРИСКА ДРАМА С ПЕВАЊЕМ У 5 ЧИНОВА

Мото: **Песма је утеха.**

(СВРШЕТАК)

ЧИН ТРЕЋИ

— (Догађа се пред жртвеником Дид-Ладе, који се диже под једном липом, травом и цвећем окићен. У подножју Богиње гори ватра на жртвенику.)

— (Радослав и Прибислав Долазе)

Појава I.

— (Радослав и Прибислав)

Прибислав.

Богови праотаца нек моју судбу реше,
Ал ова тешка сета, која ме љуто гони,
Ко вихар страшни када заљуља сиње море
И силном руком вале подиже под облаке

Престати мора оче! Па или сретан с њоме
Да славим Богове силне; или поражен стрелом
Страшнога очајања, далеко да се клоним,
Ко љута зверка, коју отровна стрела згоди;
У царство подземне силе, где бесни Нежит влада
Држећ на ланцу своме свих седам људских зала.
Ох, оче сад све знадеш!

Радослав

Утишај срце бујно; ако Богови хоће
Божана биће твоја.
Ал нашто таквим збором будити огањ већи,
Који у души твојој ко пустош бесни страшна
Те гњевиш Богове само? Пред жртвеником светим,
Данас ће Божана лепа, пролећем окићена,
Невином руком својом Богињи принети жртву.
Ја ћу је просити данас.

Привислав (љуби га у руку) —
Хвала ти, оче, хвала!

Радослав

А сад хајдемо дома:
Дид-Лада Богиња плода за својом жртвом чека,
Гле' већ је народ пошо венцима, да је кити (Оду)
(Иза бине чује се хор сељана и сељанки).

Хор.

Премалеће свиће рано
Осуло се цвећо шарно;
А кроз поља и кроз цвеће
Дид-Лада се тихо шеће,
За њом мали Ђељо ходи
За руку га она води:
Преко поља,
Росних доља,
Преко мила,

Зеленила,
И кроз жита,
Класја вита.
Кроз мирисно, росно цвеће.
Нашем селу с њиме леће!
Ој, Дид-Ладо, Ладо мила,
Шири твоја плодна крила,
Благослови поља наша:
Тучна жита, бујна паша,
Нек обале кити ове
До године Ладо нове;

Још у половини песме улази *Бранибор* у белом свештеничком руву држећи венац. За њим *Божана и Радојка*, као додоле цвећем окићене, а за овима хор мушкараца и женскиња).

Појава II.

Бранибор (који је са Божаном и Радојком стао пред жртвеник, а око њих коло од народа, чим престане песма кити кип Богиње венцем).

Дид-Ладо Богиньо лепа, милосна буди нама,
И прими даре, што ти дечица дају твоја!
Молитве скромне наше дижу се срцу твоме:
Да плодом, изобиљем, обаспеш земљу ову
И децу која ти смерно у крило даре носе!

Хор (Пева):

О прими наше даре,
Богиньо прими мила!
Благослов даруј нама
Са твога светог крила!

Бранибор.

Кроз поља и долине, врх наших чарних гора,
Нек весо ратар плужи и збира бујне плоде;
Ројеви чела нека замреже сунце јарко,
Меденим соком нек се прелива кућа свака
И пастир јавећи стада, уз блеку јагањаца,
Нек песмом твојој слави, богиньо мила, служи!

Хор.

О прими наше даре, Благослов даруј нама
Богињо, прими мила, Са твога светог крила!

Бранибор.

Весело, децо мила. Дид-Лада дарове прима;
И свети пламен, што се са жртвеника виј̂е
Стократним благословом на наша поља леће

Народ.

Слава Дид-Лади, слава!

(Музика свира. Божана и Радојка певају).

Божана и *Радојка.*

Дид-Лада се тихо моли:
Чујете ли Бози силни!
Погледајте са висине
Међу горе у долине!
Тамо игра коло лако,
Са песмом ме здрави јако.
Пустите ме Бози силни
Да се прођем по долини,
Да обаспем моје даре
Међу горе и дубраве!

(Са завршетком песме почињу једна према другој, да играју налик на додоле; док оне играју хор пева)

Хор.

Лако коло,
Наоколо.
У сред кола лепа Лада
С њоме игра мома млада.
Шарно цвеће
И пролеће
Око њих се обасуло,
А несташни Бељо леће

И кроз жито и шеницу
Прикрада се младој моми
Да с недара краде цвеће!

(У половини хора долазе с једне стране *Драгош* и *Милена*, а с противне *Радослав и Прибислав* и гледају)

Појава III.

(Радослав, Прибислав, Драгош, Милена и остали)

Прибислав (чим престане игра)

Најлепше руже, што их узабра Богиња Лада
Окитили су красом умилно лице њено.
И шта су звезде сјајне према светлости љупкој
Из мрака очију њених што тако трепти дивно.

Драгош.

Како је мила!

Божана (спази их радосно)

Ах, Драгош, кнез Прибислав!

Драгош.

Буди ми сретна душо, у драгом срцу твоме
Богиња Лада веће је пролеће љупко свила.

Прибислав.

И вечно мир и радост нека те ките младу.
Ко венац ружа рујних косице што ти краси!

Божана (пружи им руке)

Драгоше! Прибиславе!

(Радослав и Милена прилазе Бранибору)

Милена

Пред твојим божанским лицем, о, мудри Браниборе.
Зазор је мене стати, а камол беседити!
Ал нек је опроштено, старије главе немам.
Која би мудрим збором са тобом беседила;
Ја имам јединца сина, цело га племе знаде.

Као доброга сина, ко храбру узданицу;
Ти имаш јединицу Божану, ћерку милу,
Па ако није зазор, у име сина свога,
Ја дођох да је просим.

(Поклони се и даје јабуку).

Радослав.

Нек буде сретна оном
Који из двора твога узбере цветак красни!
И ја сам дошо старче да себи снају тражим.
Драгош је красан момак, али ни Прибиславу
До данас мане није.
Господар племена нашег, он вазда славан беше;
У боју увек први, а у сабору нашем
Где мудра старост збори
И његова се памет кушала често тамо.
Па ево мудри старче јабука сина мога.

Бранибор

Богови, како да вам захвали душа моја
За срећу, коју сте ми овако даровали?
Ал, кога да изберем? Драгоша или кнеза?
Оба су понос били племену нашем храбром.
Стубови славе наше мени се приклањају!
Коме да пријем сада? Не, ја избора незнам.
Када ме добри Бози овако усрећише,
Нека Божана сама једнога изабере.

(прилази јој)

Радуј се, ћери моја!

Божана.

Ох, оче, свети је данак, Дид-Лада богиња лепа,
Веселим лицем својим на ме се сада смеши;
Овако нисам скоро весела била оче!

Бранибор

Ти имаш просце кћери?

Божана (збуњено)

Ах!

Бранибор

Двојица просе тебе и ја оставих сада
Да ти избереш Божо.

Божана (стидно)

Оче!

Бранибор

То мора бити ћери!
Један је Драгош...

Божана. (радосно)

Драгош?

Бранибор

А други, кнез Прибислав.

Божана (изненађено)

Кнез Прибислав?

Бранибор.

Јест, главом кнез Загорски!
Јабуке ове просци у име њихово даше;
Ни једном нема мане, ал ја бирати нећу!
Остављам теби ћери између њих двојице
Ти бирај господара.

Божана (замишљено)

Зар и Прибислав?

Радојка.

Од њих двојице знадем, који ће сретан бити.

Божана.

Богови, шта да кажем!

Радојка.

Откажи Прибиславу.

Божана.

Не, не, зар Прибиславу, ох Богови, ја незнам кога
љубим!
И Драгош и Прибислав оба су срцу драги.

Радојка.

Ти бирај, кој је дражи.

Божана.

Ал кој' је, који, кажи?

Радојка.

Од Прибислава се плашиш.

Божана.

Па ипак чини ми се да њега волем само;
У мојој души холуј пред њиме бесни силно;
И опет она радо о њему мисли често.

Радојка.

Ти одби Драгоша.

Божана.

Не, не, преухитрићу! То љубав можда није;
Већ страва само љута пред кнезом Прибиславом.
Јер увек тако радо Драгоша гледам друго;
Он никад мојој души не беше чудан тако
Ко што је кнез Вагорски.

Радојка.

А ти их онда лепо од себе оба одби!

Божана.

О Бози, добри Бози, шта ли вам згреших јако
Да тако љутом казном казните срце моје
Љубим ли од њих кога, и коме да се склоним?

Бранибор.

Прибислав или Драгош, ни једном мане нема.
Избери ћери мила

Божана.

Не, ја не могу бират! Драгоше, Прибиславе!
Та зар бих могла коме на жао учинити,
Када вас тако волим, кад сте ми оба драги?

Прибислав.

О кажи, лепа дево,
Коме ћеш срце твоје и руку поклонити?
И смрт је мени дража, него ли бура ова
Са срца што ужасом потреса душу моју!
Љубиш ли од нас кога, то нек ти срце каже!

Драгош.

Како те волим душо, то сама знадеш давно:
Без тебе све је пусто. Где твоја ножица ступи,
За мене руже цвате. Прође ли данак само
Да твоје лепе очи невидим душо драга,
Сунашца светлост се гаси и мрак овлада свуда!
И како да ти јоште искажем љубав ону
У души која мојој пролетњим дахом веје,
Ко лаки ветрић када кроз тиху ноћцу пирне!
Божано, кажи само, коме ћеш руку дати?

Божана.

Богови, добри Бози!
За кога да се решим?

Радослав.

Књегиња бићеш душо.

Милена.

Бићеш ми ћерка мила.

Божана.

Ох, оче ти помози! За тебе људи веле
Да су те Бози силни мудрошћу даровали:
Кажи ми ког да бирам?

Бранибор.

Нека те Бози хране!
Ал овде ћери мила избора другог нема
Већ кога од њих двоје послужи срећа лепа

Прибислав.

Хоћеш у пако мрачни да сиђем, мудри старче,
Нареди мени само и ја ћу тамо сићи!

Бранибор.

Ено — — — — — —
Над морским таласима, видител како кружи
Ширећи снажна крила, орао један сури;
И стреми оном грму, на чијој зеленој грани
Сакривен голуб дркће? гађајте стрелом оштром,
Па чија стрела спасе голуба преплашена
Божана, ћерка мила, уздарје нек му буде!

(Прибислав и Драгош излазе напред и опремају стреле).

Прибислав.

Богови, ваша рука нада мном нек почива!
О Ђеђо лакокрили, буди ми у помоћи!

Драгош.

Судбино, ти решавај! Ако је твоја воља
Сурога орла душа проклеће моју стрелу.

(Нишане обадвоје).

Радојка

Ком желиш срећу Божо?

(Обоје одапну стреле).

Ратибор.

Ено где паде!

(Драгош и Прибислав стрче иза бине).

Радојка.

Умир' се, друго мила, ти дркћеш?

Божана.

Ах, ко је погодио?

Појава V.

Драгош (веселo долази).

Радуј се мајко мила, под крилом сурога орла
Моја се срећа крила. Буди ми сретна нево!
Ово је први дарак којим те китим сада.
(Кити је перима орловим за венац).

Божана (боно)..

Прибиславе!

Прибислав (тужно).

И ти си сретна!

Божана.

Ах, да ли сретна кнеже?

Прибислав.

Тако си сама хтела.

Божана.

Богови! Гњевни Бози! Зашто се играте са мном,
Ко листом устргнутим међу бујним вихровима?
Зашто и сада туга раздире срце моје?
То ли ми срећа беше, да тако страдам љуто?

Драгош.

У мојој срећи кнеже, ја опет жалим тебе!
Опрости, што сам данас победу задобио,
Ал ево руке моје, буди ми ти побратим.

Прибислав.

Ишчупо си ми срце!
И љубав сад би хтео из срца да ми отмеш?
Не, љубав моју недам; у пако идем с њоме.
Ти буди сретна Божо, ал ово срце боно

Далеко испред људи на тебе мислиће само.
Нека те Бози штите, ал кнеза Прибислава
Који је мишцом својом штитио горе ове;
Адолфа, који страшног с обала ових сузби,
Тог Прибислава нећеш видети Божо више.
О, даље отровна стрело, проклети Љељо даље!
На јад ми срце згоди, да горко тужи само!
Ти слепа немани која таманиш храброст духа,
За што ме згоди љуто? О даље отровниче,
Гле ја те мрзим, мрзим! (Очајнички се засмеје и оде).

Божана (узвикује очајно).

Прибиславе, Прибиславе! О Богови!
Он оде! Зар никад више да њега ја не видим?
Ах, зашто сада да ми осећа срце, душа,
Несрећу, коју судба над мојом главом вије?
О, Радо, мила Радо, то ли је судба хтела!

Радојка.

Умир' се друго мила, престаће туга твоја
Чим судбе коло страшно над твојом главом мине.

Драгош.

Бози су хтели тако да моја стрела згоди,
Хајдемо невестице, минуће боља тешка!
Под венцем роснога цвећа на нас се Љељо смешци,
На тетиву се страшну ручицом наслонио
И пехар рајских сласти весело он нам нуди;
Хајдмо мила дево!

Божана.

О тешко, тешко мени!

(Завеса пада).

ЧИН ЧЕТВРТИ

(Шумовита околина на обали морској. Место је дивље, а обала с једне стране стеновита).

(Долазе Прибислав и царица).

Појава I.

(Прибислав и царица).

Царица.

Ти сумњаш Прибиславе?

Прибислав.

О, не царице!
Ал нашто си ме толико кушала,
Да већма тужим само, за њоме да јадујем?
Од мојих вељих јада плаво се небо мути
И често громом страшним пролама горе ове;
Од мојих уздисаја холуја бесни силна
И крши столетно храшће и стење обара хладно.
Куд пођем све у страху очајном предамном стрепи!
Да, моја сестро драга, ја више моћи немам
Да своје срце смирим! На јави или санку
Она ме свуда гони; ја о њој мислим само!

Царица.

Јуначког срца бољу, испитат хтедох кнеже:
Да ли је љубиш тако ко што ти уста зборе.
Ја бејах која ти стрелу на другу одбацих страну
И Драгошевој стрели предадох орла сурог.
Ал од тог часа кнеже Божана тебе љуби,
На тебе мислећи само ко цветак тужно вене.
Чекати нећеш дуго и њени кићени свати
Провешће овуда неву. На ако срце твоје
Онако силно пламти, ко што си казо сада,
Мишица твоја храбра Драгоша победиће.
Је ли ти чета спремна?

Прибислав.

Листом ће изгинути!
У крило Морене страшне, хоћу ли царице само,
Они ће самном поћи. Ратибор, Бујан, Звездан,
За моју срећу сви ће весело изгинути!

Царица.

Богови нека вас штите! Пре него сунце јарко
У морске вале клоне и светлост угаси своју,
Са крила Ладинога позваћу Љеља малог,
Да сретном Прибиславу и лепој невестици
Мирисним венцем среће окити срца млада!

Појава II

Прибислав (сам.)

Што ближе часак лети, све већма срце бије.
О Љељо разбојниче, у овом јаду тешком
Ја видим тебе како отровне оштриш стреле
И скривен међ ружама смејеш се бољи мојој.
Ха, да ли чујем добро? (ослушкује)

(иза бине чује се песма сватова)

Песма.

Кроз горе густе Љељо нам, оди,
Божану лепу за руку води,
За руку води на њу се смеши:
Је ли ти жао невесто мила,
Бабајка старог и рода твога?

Прибислав.

Ха, пујте, само пујте! Веселе песме ваше
У мојој души страшној све више буру дижу.

(дува у рог. У одзив чују се из шуме рогови)

Појава III.

(Ратибор, Бујан и Звездан долазе; са малим прекидима песма се једнако чује)

Прибислав.

Јесте ли на окупу?

Ратибор.

Заседа већ је давно грмове заузела!

Прибислав.

Свати се ближе веће; идите и ви тамо!
Ал докле гласа мога не чујеш Ратиборе,
Не јављајте се дотле. Ја идем на место своје,
Да чекам кићене свате.

Ратибор.

Весело Прибиславе, с нама су добри бози!

(Они се вратише на своја места, а Прибислав оде на другу страну између стоња)

Глас чаушев из даље:

Весело, свати мили!

Свати певају:

Соко лети преко мора,
У кљуну му венац цвећа;
Гледала га девојчица
Па је њему говорила:
Ој, соколе, сив соколе
На чије ћеш пасти дворе?
Да л на дворе баба мога?
Бабо ће те дочекати,
Окитиће крила твоја
Сувим златом и бисером,
А ја ћу те савијати
У свилена недра моја;
Лепо ћу те даривати,

Сваке зоре, сваког дана,
Слатким медом са усана!

(чауш ујујуче)

Појава IV.

(У гору улазе сватови; напред чауш окићен цвећем; чутура пешкирима и цвећем. За чаушем барјактар. а под барјаком између девера и Радојке Божана невестињски одевена.)

Чауш (чим песма престане.)

Станите свати мили! Неву је умор свладо,
А гора никад није без вука ил хајдука:
Спремајте оштре стреле.

Кум.

Весело кићени свати,
У овој гори нема ни вука ни хајдука!

(Пева:)

Заспала нева мајци на крилу
А своме драгом на десну руку;
Драги је буди у очи љуби:
Устани нево сунце високо,
А наши пути воде далеко!

(Свати прихватају ову песму и тако певајући је одлазе. Чауш ујујуче.)

Појава V.

(Из заседе излази кнез Прибислав са једним делом хајдука.)

Прибислав.

Јунаци за мном! Осветни Бози ено
Над њихном главом вију жалосне смрти вео!
Хеј, лакше, весели свати, ја лепших песама знадем
Напред јунаци!

(Дува у рог и одлази са четом. Иза бине одјекују рогови. Певање се прекида. Убојна грајa и звек мачева чује се.

Глас Прибисласљев.

Станите кићени свати! Нева је моја!

Појава VI

(Гомила жена бега преко бине.)

Жене (бежећи:)

Хајдуци! Хајдуци! (Оду, бежећи преко бине).

Појава VII

(Радојка бежи и ђоди Бојану полу-несвесну.)

Радојка.

Овамо друго мила, овде нас стење штити,
Од отрованих стрела; ох, ал су страховити!

Божана (очајнички)

Богови, гњевни Богови! Зар није доста јада
Над мојом што сте главом осветном руком вили.
Ох, кога пре да жалим? Драгоша или кнеза?
Ил моју срећу тужну, што тако страшно пати,
Ко ласта задоцњена, Бореас кћју гони,
Леденим дахом бесно стежући крила њена?
Две звезде што ми сјаше, зар сада да потамне?
Ох Бози, гњевни Бози!

Радојка.

Плачи, Божано плачи! Можда ће Бози чути,
Те твоје горке сузе, које си кришом лила.
Од кад Прибислав оде. Несретна туга твоја
Богова љутитих гњев ће стишати, умекшати.

Глас Драгошев.

Божано, где си?

Божана.

Драгоше, Драгоше!

Појава I.

(Драгош са голим мачем долази.)

Драгош.

Овде је место моје! Док мачем владати могу,
Бранићу тебе душо! Тек преко тела мога

Могу те отети само! (пољуби је) пољубац овај драга
Нека је весник мио јуначкој срећи мојој.
О, кажи сада нево кад самрт нада мном леће
Да ли ме љубиш?

Божана.

Драгоше!

Драгош.

Не, не! Истину кажи само!
Па ако кнеза љубиш, нека ти просто буде.
У смрт ћу скочити радо да теби срећу дадем;
Тугу ћу однети собом, ал ти ћеш сретна бити!

Божана.

Ја сам твоја.

Драгош.

Да, пред људима моја — ал' ова тешка сета,
Која те гоњаше силно Прибислав како оде,
Од куда она, кажи?

Божана.

Ох ћути, Драгоше ћути!
Оба сте били драги несретном срцу моме
Ја не знам кога љубим, дал кнеза или тебе?

Драгош.

А сад Божано?

Божана.

За тебе и за кнеза, себе бих жртвовала.

Драгош.

Ти љубиш Прибислава?

Појава II.

(Улази Прибислав.)

Божана (чим угледа Прибислава врисне)

Прибиславе!

Прибислав.

Божано, бићеш моја!

Драгош.

Кад ја погинем, можда!
Ал док ми десница може махати мачем љутим,
Ја ти је недам!

Прибислав.

Не желим твоје крви, ал кад друкчије није,
На овом ћу је мачу од тебе освојити!

Драгош (сударa се са Прибиславом)

Хајдуче горски!

Божана.

Драгоше, Прибиславе! Ох Радо помози сада!
Убите мене боље!

(Полети Драгошу под руку.)

Драгоше, мене уби!

(Прибислав га у том тренутку прободе.)

(Божана вриснe. Драгош испусти мач).

Драгош (посрћући)

Сврши се! Ох! — Божано ти ме уби!
Под твојом руком падох!... Ма зашто дође сада?
Пружиш ли десницу кнезу... проклетство... вама!
Богови, жених вам иде!:.. О, свати весело само!
Божано... проклетство кнезу и теби ако пођеш!

(Издане.)

Божана (очајнички)

Драгоше, Драгоше! Ох, мени несретници
Под мојом руком паде! Убијца његов ја сам!
Мој тужни Прибиславе, видиш ли крвцу ову,
С проклетством, како страшно из ове ране лопи?
Богови, зар нема грома, да строши душу моју,

Због које живот један у вечну таму оде?
Ох, тако невестинство мени сте даровали?

Прибислав.

Божано, сад си моја!

Божана.

О, кнеже Прибиславе!
Страшно ли казне Бози несретно срце моје!
Двоструку срећу они од мене отеше сада!
Ту мртав Драгош лежи, ти крвав стојиш овде;
И опет несретно срце не може да те куне!
Оба ми драги бесте; и Драгош и Прибислав
Били сте два алема у сретном жићу моме,
Ну кога љубљах више то нисам знала кнеже!
Па кад су Бози хтели да будем њему љуба,
Зашто си Прибиславе раскинут ово хтео?

Прибислав.

Јер тебе љубим жарко!

Божана.

Ах, доцкан, све је доцкан!

Прибислав.

Не! није доцне душо!
Под венцем невестинским, хајд са мном нево мила,
Вагорска земља красна нек ми те двори душо.
Најлепши бисер што је, китиће тебе само.
Што год зажелиш биће, Божано, хајде мени.

Божана.

Не, никад Прибиславе!
Богови, да су хтели да твоја будем кнеже
С Драгошем надмећући се, ти би ме задобио.
Гле, овде лежи Драгош који ми мио беше,
Ко и ти што си мио; а са усана ових
И из те ране љуте и сад се клетве хоре!

Па можел Прибиславе ту бити благослова,
Крвави свати где су? Ох, тешко, тешко, мени,
Зашто се Бози силни нада мном разгњевише?
О, зашто у тој крви не лежи срце моје?

Прибислав.

Не тужи драга душо, ја ћу те усрећити.

Божана.

Ти ћеш ме усрећити?

Прибислав.

Све што год желиш ишти!

Божана.

А ти ме спаси сада, укажи милост једну:
Прободи срце моје!

Прибислав.

Божано!

Божана.

Тако ти Богова светих, уби ме, уби, кнеже!
Ја не смем твоја бити!
На мачу твоме крвца Драгоша лије се мога.
Ох, зар би могла икад уза те сретна бити;
Слушајућ самртника како нас куне страшно?
Богови осветници у гњеву пламеноме
Вили би венце јада потомству нашем кнеже!
Докле год племе наше на овом свету буде
С колена на колено проклетство чуће се страшно,
И душе деце наше, гоњене клетвом тешком,
Лутаће очајнички над овом земљом црном;
А пепо костију наших земља ће изметати!
Не несмем твоја бити, ова нас крвца дели!

Прибислав.

Моја ће љубав душо опрати крвцу ову.

Божана (тужна).

Ох, како зборишь!

Прибислав (хвата је за руку).

Виш, ти си узбуђена! Не бој се Божано мила,
Богови добри наши неће се срдити више;
Хајд са мном душо!

Божана.

Ох, иди, иди!

Прибислав.

Без тебе никуд!

Божана.

Ја ћу те онда спасти!
За мене више среће на овом свету нема
Изгубих Драгоша свога и тебе Прибиславе.
Један у крви мртав, други у крви живи!
Не тужи за мном кнеже! Морена страховита
Ено се надамном вије и маше руком на ме.
Ти љубав од мене тражиш а ја ти јаде носим
И клетве Драгошеве! Не, несмем да те кобим
Самртник страшно куне. Богови нека те штите!
Ти сретан живи кнеже, ја нађох среће амо,
У крилу смрти хладне.

(Скаче у море.)

Радојка и Прибислав.

Божано! Божано!

Прибислав.

Богови шта учиних?

Радојка.

Јаднице, ти си се спасла; о кнеже Прибиславе,
Тек кад је Драгош беше на стрели задобио,
Она је разумела болове срца свога.

(*Грајa с поља*: Победа! Победа! Улази гомила сватова.)

1. Сват

Ово је кнез Прибислав.

II. Сват

Предај се, Кнеже!

Прибислав.

Одите добри људи, ево вам мача мога;
Хајдука Прибислава Богови казнише гњевно.
Нека је проклет Ђеђо, чија ме отровна стрела
Овако љуто згоди! (баци тул и лук) паклено оруђе даље,
Нека ми народ суди за ову погибију.

I. Сват

Шта ћемо с њиме сада?

Сваги

Да му се суди! Да му се суди!

I. Сват

То онда напред Кнеже!
За погибију ову на суд те водимо сада.

(оду)

ЧИН ПЕТИ

(Обала морска као у I чину. Издалека се чује плач мајке Драгошеве.)

Плач мајке Драгошеве

Куд узвијаш дивна крила,
сив соколе?
И остављаш гњездо своје,
куку мајци!
Да те није расрдила,
песма мила,
Са којом сам испратила
свате твоје?

Појава I

(Долазе судије добрих људи).

1 Судија

О, да кобнога дана! На мирној обали овој
Богови гњевом пламте. Станте главари часни,
То Драгошева мајка за својим сином тужи.
Одајмо свету пошту болима несретне мајке.

(сви стоје и слушају).

Плач се продужује:

Тебе зове мајка стара,
Одзови се,
Да јој срце не препукне,
кам да оће!
А што ћутиш мој Драгоше,
ране моје!
Зар за мајку ти нехајеш
тешко њојзи!
Ко ће зајам да поврати,
твом крвнику?
Кад ми крила поломише,
проклетници!
Гле, главари скупили се,
тебе нема,
Да међ њима већаш мудро,
мудра главо!
Ко ће да ти мача паше,
оштри мачу!
Ко ли стрелом да надмеће,
стрело моја!
Без главе ми кућа оста,
дивна главо!
Да се над њом крвник свети,
проклет да је!

I. Судија (једном сељаку)

Доведи Прибислава! (сељак оде)
Ах, како с тешким болом бори се срце моје,
И силни терет душу сатире узбуђену.

II. Судија

Минуше лепи дани радости и весеља,
Који некада овде трептаху дивним сјајем.
Братинска крв се проли, племена завађена,
Крв за крв од нас иште; а ми главари седи
Да ли смо пресудили као што Бози желе?

I. Судија

У вечних богова само истинске правде има,
А ми смо грешни људи.

Појава II.

(доводе Прибислава, чувари и народ).

I. Судија

Чуј, кнеже Прибиславе!
Пред судом добрих људи оптужен стојиш овде
За крвцу проливену Драгоша несретнога!
А знано ти је кнеже, да по закону нашем
Крвца се крвљу пере. И сам си признао овде
Драгоша да си мачем и руком убијо својом.
Ну да би народ овај болове твоје чуо,
На овом светом месту причај нам све по реду
Зашто Драгоша уби?

Прибислав.

О, чујте, добри људи! Ја нећу да се браним,
То нека чини онај, коме се живет мили;
Ал моја туга тешка и боли срца мога,
За гробом тамним, можда, наћиће лека само.
За крвцу коју пролих, тражите крвцу моју?
Ѓ ја је радо дајем; Јер пашто живети томе

Који је срећу своју и наду изгубио?
То беше оне ноћи кад дођох с германским благом,
На обалама овим угледах мому лепу,
Која ми занесе душу; изгубих, памет, срце,
И она тишина мила, која у души мојој
Пролетњим дахом својим леваше милост саму,
У буру и холују тада се претворила.
И ја сам осетио да нема за мене мира,
Ако Божана лепа не буде једном моја!
Тужна је прича ова, тешки су боли ови
Са срца што су мога паклену тугу вили!
И ову срећу моју, спасење срца мога,
Оте ми слепа срећа Драгоша несретнога!
Узаман тражих лека боланом срцу моме,
Кад холуј очајања у мојој души јекну.
Несретно срце моје, ко трошна стаде лађа,
Коју су ветри страшни на мору подузели;
Узаман очајни бродар закроче слабом крмом,
Да спасе трошну лађу из буре и ужаса,
Кад море разјарено, у страшном бесу своме,
Из руку бродаревих отрке крму слабу.
Е тако и ја бејах сред буре и ужаса,
Који у души мојој грмљаху дивљим бесом.
Од јада и од бола дигох се у планину,
Чекајући онај данак када ћу срећу своју
Из руку Драгошевих јуначки преотети.
Тешки су боли били, који ме нагонише
Да узмем јединца мајци, да сатрем живот један;
О, али ко би срцу одолет мого тада,
Када га љубова стрела пакленим мучи бесом?
Ал Бози хтедоше друго; у тешком очајању,
Пред клетвом Драгошевом, коју јој рече тада,
Божана себе спасе, ал мене вечно уби!
Нада и радост моја под морем лежи сада;
Ја ништа више немам на овој земљи црној,

Судите добри људи! за крвцу проливену,
Прибислав своју крвцу с радошћу вама даје!

1 Судија,

Народе, сад си чуо болове несретног кнеза,
Због којих смо му и ми овако пресудили:
Чуј, кнеже Прибиславе! убиство смрћу се казни;
И за крв Драгошеву пролити твоју треба
Ал овде није тако, ти ни си самац био:
У души твојој холуј Бози су послали гњевни.
То њихна воља беше да главом Драгош плати;
А тебе казнише Бози, када у срце твоје
С његових стрела отров очајни леват сташе;
За самрт Драгошеву ти ниси кривац прави.
Богови хтедоше тако, а ти си извршио!
Па зато крвцу твоју нећемо пролити кнеже,
Него да одмах идеш са ових обала тужних,
На којима се за те племена завадише,
И никад више, кнеже, овамо да не ступиш!
Богови нека те штите, ми правду изрекосмо!

Народ,

Тако нека буде!

Прибислав,

Ох, зар ни правда неће да сруши живот овај?
Богови, добри Бози, зар нигде људи нема,
Који ће оштрим мачем пролити крвцу моју.

(Иза бине чују се покајнице)

Покајнице певају:

Ој, јадикуј, плачи, плачи,
Ојађена мајко стара,
Убијца ти ишчупао
Дивно срце из недара!

1 Судија

То иду покајнице, народе, размичи се!
Нек мирно прођу!

Појава III

(Покајнице две и две пролазе пород Прибислава певајући:

Покајнице,

Али Бози осветници Са његовом страшном крвљу,
Очекују жртву своју Извидаће рану твоју.

Појава IV

(За покајницама улази Милена, коју Радојка придржава)

Милена,

Убијцо, сина ми дај!

Прибислав

Ха, иштеш сина свога? О кад бих мого само
Из крви проливене да његов живот дигнем;
Ода'њ бих срећу своју на ново потражио!

Милена

Проклет, крвниче проклет!

(оде за покајницама, којих се песма још иза бине чује)

1 Судија,

Правда је изречена, хајдемо с овог места!

Прибислав,

Не идте, часни оци, ви правду нисте рекли!
Народе, зар овако убијци живот прашташ?
Зар никога нема, који ће срушити јаде ове,
Ил својом руком ваљда да себи живот узмем.

(Народ и судије одлазе).

О правдо, зар тим мислиш осветит жртву ону,
Да као бесан јурим проклинућ судбу страшну,
Без наде и утехе, без мира и спокојства,
Далеко прогнан да се ко дивља зверка крије м?
Ха, ал су страховити!

(Са мора чује се из даље, па све ближе песма).

Песма бродарица

Тише, тише,
Не чај више,
Очајниче:
Ко из гњезда одагнано
Тужно тиче!
Шири крила, ходи нама
Ако ти је мрзак свет,
Овде срећа и весеље
Са срдашца гоне сет!

(У овом певању јављају се на таласима Милунка, Вита, Борка, и остале бродарице, а пред свима Царица, која на својим недрима наслоњену држи Божану. И Божана је као и остале виле, само што има на глави венац)

Појава

(Царица, Божана, Милунка, Вита, Борка и остале виле бродарице)

Прибислав

Ха, да ли сањам ово, Божана то је мила?

Царица (пева)

У тамнини,
Звездо сијни,
Распи сјај,
Горком вају,
Уздисају,
Нек је крај!
Међу људима љубав мила,
У срдашцу јаде лева;
Међу нама љубав трепти
Ко пролеће кад огрева!
У тамнини,
Звездо сијни,
Распи сјај:
Горком вају,
Уздисају
Нек је крај!

Све виле

У тамнини,
Звездо сијни,
Распи сјај,
Горком вају,
Уздисају,
Нек је крај!

Прибислав,

Божано! Божано!

Божана (шири руке)

Прибиславе!

Прибислав

О дивна невестице, хоћеш ли бити моја?

Божана

Твоја! твоја!

Прибислав,

Ха, сад сам опет срећан спасло се срце моје
Ево ме Божано мила, Прибислав теби иде!

(Скаче у море и нестане га, у том часу нестане царице и Божане.)

Бродарице (певају)

У тамнини,
Звездо сини
Распи сјај;

Горком вају,
Уздисају,
Нек је крај!

(Завеса пада).

Драг. Ј. Илић.

ВЕРЕНИЦИ

ПРИПОВЕТКА АЛЕКСАНДРА МАНЦОНА

(НАСТАВАК ИЗ СВЕСКЕ 58-МЕ)

Ако ћемо добро да чинимо, треба да га знамо, па ка-
што је са сваком другом ствари, можемо да га познамо
само поред наших страсти, посредством наших појмова.
са нашим мислима, а ове често су такве, какве могу да
су. Ште се тиче мисли, ту се дона Праседа држала онога,
како веле да треба да се човек држи спрам пријатеља:
имала их је мало; али спрам ових мало била је пуна на-
клоности. По несрећи међу овим малима многе су биле
искренуте, а ове нису силе оне, које су јој најмање мило
биле. Дешавало би јој се дакле, или да је што држала
за добро што није било добро, или је употребљавала
средства, која су пре помогла да ствар противно испа-
дне, или је држала да је дозвољено оно што није сло-
бодно било, јер је имала нејасну мисао о томе, да ко
чини више него што му је дужност, може више чинити
него што има права; дешавало би јој се, да је видела
и у чему оно што није било, или није видела што је ту
у ствари било — и многе друге подобне ствари, које

могу да се десе, па се и дешавају свакоме, не изузимајући и најбоље људе; али код доне Праседе бивало је тога почесто, а не ретко све уједанпут.

Када чу за велико збитије Лучијино и за све оно, што се том приликом говорило о девојци, доби вољу да је види, да пошље каруце са старим једним пратиоцем, да доведе матер и кћер. Ова слегну раменима и замоли кројача, који им је јавио за ту поруку, да је на леп начин извини. Докле се тицало малих људи, који су хтели да виде чудесну девојку, кројач јој је радо указивао ову услугу; али у овоме случају чињаше му се одбијање толико колико и буна. Он се толико мргођаше, толико усклицаваше, толико ствари говораше: те да то не иде тако, те да је то господска кућа, те да се господи не каже нећу, те да им то може бити њихова срећа, а уз то била је госпођа дона Праседа права светица; све то укупно учини, да се Лучија мораде предати, тим пре, што је Ањеза све те разлоге поткретпљавала увек са: «тако је, тако!»

Кад дођоше пред госпођу, ова их врло лепо дочека и много им честиташе; питаше, световаше; а све то биваше са неком као урођеном узвишеношћу; али су ову ублажавали толики смерни изрази, умеравала их је толика срдачност, зачињавала толика побожност, да Ањеза скоро одмах, а Лучија наскоро поче опорављивати се од притиска, који им беше причињавало поштовање према овој госпоштини; сувише, осећаше спрам ње неку наклоност. А да би ствар што пре свршила, чујући дона Праседа, да кардинал тражи за Лучију уточиште, те гоњена жељом, да потпомогне и предупреди једним махом ову благу намеру, понуди се да ће девојку узети у кућу, где неће имати никакву нарочиту службу, него ће моћи по вољи помагати другим женскима у послу. А додаде, да ће се постарати да о томе извести кардинала.

Осим отворена и непосредна добра, што је било у такву поступку, дона Праседа је имала у виду и смерала је друго нешто, што је по њеном мњењу можда важније било: да нечију главу дотера, да на добар пут упути некога, коме је то врло требало. Јер од како је први пут чула за Лучију, одмах је била уверена, да девојка, која се могла заручити са неваљалцем једним, са бунтовником и обешењаком, једном речи, са једним никоговићем, да мора имати какву скривену ману. Кажи ми, с ким се мешаш, па ћу ти рећи, ко си. Долазак Лучијин утврдио је у том уверењу. Није да јој се у ствари, штоно реч, није чинило да је добра девојка; тек било је доста штошта да се примети. Та спуштена глава с оном брадом увученом у врат, то неодговарање, или одговарање кратко и као силом, могаше значити стидљивост, али зацело је значило тврдоглавост, нити је требало много домишљања, па да се погоди, да је та главица имала своје мисли. Па сваки час порумени, па они уздржани уздисаји... Онда она два велика ока, што се дони Праседи нимало нису допала. Она је држала као у воску, као да то има из поуздане руке, да све беде Лучијине нису биле него казна божија на њено пријатељство с оним неваљалцем и опомена, да га се сасвим остави; а кад је тако било, наумила је да ће помоћи у тако добру делу. Јер као што би често казала другима и себи самој, све што је чинила, било је да потпомаже божију вољу, само би често дебело погрешила, што би свој мозак узела за божју вољу. Али се чувала, да и најмањи знак даде од оне друге своје намере, које смо споменули. Она се држала међу осталим тога правила: ако ће да се успешно чини добро, пре свега ваља у већини случајева да се људма ништа не говори о својој намери.

Мати и кћи згледаше се. Кад је већ ту та болна потреба, обема им се учини предлог да је пробитачан, ако не за што друго, а оно што је дворац тај био тако

близу њиховога села, те у најгорем случају биће опет у близини и могу се састајати у најближем селу. Видећи једна другој у очима пристанак, окренуше се обе дони Праседи с оним захваљивањем, које прима. Она понови своје понуде и обећања и рече, да ће одмах послати једно писмо за његово преосвештенство.

Кад женске одоше, рече дон Феранту да састави писмо, јер узгред буди речено, како је био учеван, то га је у важним приликама употребљавала као свога секретара. Како се ту тицало важна посла, то прикупи дон Феранте све своје знање и кад поднесе супружници свој састав ради преписа, препоручи јој својски правописање, јер од многих других ствари он је и то учио, а од оно мало ствари, којима је он у кући заповедао, беше то једна. Дона Праседа препише што пажљивије и пошаље писмо у кројачеву кућу. То је било два или три сата, пре но што је кардинал послао био тетриван, да носи женске у њихово село.

Кад оне тамо стигоше, сиђоше код парокове куће, у којој је био кардинал. Налог је већ био издат, да их одмах уведу њему. Капелан, који их је први опазио, учини тако, само их толико задржа, колико је потребно било, да им на брзу руку даде мало поуке о начину, како треба да се понашају са преосвештеним господином и како да му част одају; а тако је чинио, кад год могао да чини крадом од њега. Том сиромаху било је као непрекидно мучење, кад би гледао, како мало реда има у том погледу код кардинала.

«А све то,» говорио би осталој чељади, «само је зато, што је он тако велик добричина и што је пун снисхођења.»

Па би причао, како је толико пута својим ушима слушао да му одговарају: јесте, господине, и није, господине!

У тај пар разговарао се кардинал са дон Абондијом о пословима његове парокије, тако да овај није имао

каде, да и он као што је желио, даде женскима своја упутства. Само кад је излазећи прошао поред њих, а оне кад су улазиле унутра, могаше им очима дати знак, да је задовољан са њиховим владањем, те да и даље буду паметне и ништа не кажу.

После прва поздрава од једне стране и првих поклона од друге стране, извади Аньеза писмо из недара и пружи га кардиналу са речима:

«То је од госпође доне Праседе, која вели, да добро зна ваше пресветло господство, преосвештени господине, као што се то по себи разуме, да се господа морају сви знати. Кад прочитате, видећете.»

«Добро,» рече Федериго, пошто је прочитао писмо и надисао се мириса од умнога цвећа дон Ферантова.

Он је толико знао ову кућу, колико је потребно било да зна, да тамо Лучију позивају у доброј намери и да тамо буде сигурна од сплетака и насиља њенога гонитеља. Како је мислио о памети доне Праседе, о томе немамо поуздана извештаја. По свој прилици тешко да би он њу био одабрао за такав посао, али као што смо имали прилике на другом месту рећи или наговестити, није имао обичај да квари туђ посао, да би га исправљао.

«Примите у миру и овај растанак и неизвесност, у којој се налазите,» додаде; «уздајте се, да ће томе скоро бити крај и да ће господ управити ствари тамо, камо се чини да их је управио; само држите као извесно, да ће оно за вас бити најбоље, што он буде хтео.»

Посебице Лучији даде још који љубавни савет, а обе тешаше, даде им благослов и отпусти их. Чим изађоше, нађоше се у гомили пријатеља и пријатељица, тако рећи, целога села, који их чекаше и кући као у тријумфу одведоше. Све те жене надметаше се, која ће им честитати, жалити их и питати, а све крикнуше негодујући, кад чуше, да ће их Лучија оставити сутра дан. Људи се отимаше, ко ће им указати услугу; сви

хтедоше ону ноћ стражарити код кућице. На овом месту наш безимени писац нађе згоду да начини пословицу: ако ћеш да ти многи помажу, а ти гледај да ти њихова помоћ не треба.

Толики поздрави збуњиваше и заглухњиваше Лучију; Анђеа се није дала много бунити. Али баш је и добро тако било за Лучију, јер су јој у неколико одвлачили помисли од успомена, које су јој се и у по граје и сувише будиле на овим вратима, у овим собицама, при погледу на сваку стварчицу.

Кад звоно удари, које оглашаваше, да ће скорим почети божија служба, сви се упутише у цркву, што је за наше женске опет било као поход у тријумфу.

Кад се сврши служба, дон Абондијо, који је отрчао да види, да ли је Перпетуа све добро спремила за ручак, би позват кардиналу. Одмах похита високоме госту, који га пусти да му близу дође, а онда поче:

«Господине пароче —»

Ове речи тако је изустио, да се видело, да су оне почетак дугом и озбиљном разговору.

«Господине пароче, зашто нисте венчали ту сироту Лучију са њеним вереником?»

«Те су изручиле јутрос своју врећу,» помисли дон Абондијо, па муцајући одговори: «Ваше преосвештенство биће чуло за незгоде, које су се појавиле у овој ствари; начинила се таква забуна, да се ни данас није могло све јасно видети, као што и ваше преосвештенство може отуда судити, што је девојка ту као неким чудом, после толиких збитија, а момак, после других збитија, не зна се где је.»

«Ја питам,» опет ће кардинал, «да ли је истина, да ви пре свију тих догађаја нисте хтели да свршите венчање у одређени дан, кад су вас за то умолили, и зашто нисте хтели?»

«Заиста... кад би ваша пресветлост знала... какве сам опомене.... какве страшне заповести добио да не казујем....»

Па умукну, не довршивши, давајући покретом једним са поштовањем разумети, да би то била продрзљивост, кад би се о томе што више хтело знати.

«Ама!» рече кардинал гласом и са лицем озбиљнијим но иначе; «ваш бискуп па својој дужности и ради вашег оправдања хоће да зна од вас, зашто нисте учинили оно, што сте према правилу били дужни учинити?»

«Преосвештени господине», рече Абондијо са свим понизно, „ја тиме нисам хтео да кажем.... Али ми се чинило, да су то заплетене ствари, стари послови којима нема више лека, па би залуду било опет их потезати... Али... али... велим... ја знам, да ваше преосвештенство неће хтети одати свога сиромаха пароха. Јер ваше преосвештенство види и само; ваше пресветло господство не може ту увек бити, а ја остајем овде изложен.... Али, кад ми ви заповедате, хоћу казати све, све ћу казати.»

«Говорите; ја само то желим, да вас нађем без кривице.»

Сад поче дон Абондијо приповедати жалосну приповест, али прећута главно име име и место њега употреби израз: велики један господин, чиме је одговорио опрезности колико је могао, ако је и мало било, у овом шкрипу.

«А нисте тако учинили због друга каква узрока?» запита кардинал, кад је дон Абондијо свршио.

«Ја се можда нисам довољно изразио,» одговори овај; «мене су опоменули, да то венчање не извршим, претећи ми иначе смрћу.»

«Па чини ли вам се тај разлог довољан, да не извршите јасну дужност?»

«Ја сам увек гледао да своју дужност чиним, па и са својом великом незгодом, али кад се тиче живота....»

«А кад сте ви дошли цркви,» рече Федериго још озбиљнијим гласом, «да примите на се ту дужност, да ли вам је она дала јамства за живот? Је ли вам она казала, да дужности скопчане са том службом нису везане ни са каквом препоном, да у њој нема никакве опасности? Или вам је можда рекла, да где почиње опасност, тамо престаје дужност? Или зар вам она није изриком противно рекла? Зар вас није опоменула, да ви идете као јагње међу вуке? Зар ви нисте знали, да имају насилници, којима се можда неће оно допасти, што се буде вама заповедило? Онај, од кога имамо науку и пример, коме подражавајући дајемо се именовати и именујемо друге пастирима, кад је сишао на земљу, да сврши своје звање, је ли он можда ставио условље, да му живот буде обезбеђен? А да би га обезбедили, да би га, велим, сачували који дан дуже на земљи, а на штету милосрђу и дужности, зар је потребно било свето миропомазање, полагање руку, тајна свештенства? Довољан је свет, да нам даде ту врлину, да нас научи тој науци. Шта рекох? Ох, срамоте! Сам свет одбија је; и сам свет има своје законе, који прописују зло као и добро, и он има своје еванђеље, еванђеље гордости и мрзости, па неће да се каже, да љубав к животу буде разлог, да се погазе његове заповеди. Он неће, па га слушају. А ми! ми синови и проповедници обећања! Шта би било од цркве, кад би као ви сва браћа говорила? Где би она била, да је у свет дошла са таквом науком?»

Дон Абондијо стојаше с обореном главом; његов дух налазаше се међу овим разлозима као пиле у канцама јастребовим, које су га издигле у непознате висине, у зрак, којим никад није предисало. Видећи да мора нешто одговорити, рече с усиљеном понизношћу:

«Пресветли господине, ја сам скривио. Кад се живот не сме узети у рачун, онда не знам, шта да речем. Али кад човек има посла са неким људима, који имају у рукама власт, а овамо неће да слушају разлоге, све кад би и хтео да се јуначи, ја не знам, шта би тиме могао добити. Оно је такав господин, да се не да ни савладати, нити се може с њим погађати.»

«А зар ви не знате, да је трпити за правду наша победа? Па ако то не знате, шта онда проповедате? шта онда учите? какву *благу вест* благовествујете сиромасима? Ко иште од вас, да ви силу силом победите? Заиста, неће се једном од вас питати, да ли сте знали силне притегнути на дужност, јер на то нити вам је дат налог, нити начин. Али ће вас питати, да ли сте употребили средства, која сте имали у својој руци, те да чините оно што вам је прописано било, па и онда, кад су продрзљивци хтели то да вам забране.»

«И ти светитељи чудни су људи,» мишљаше међутим дон Абондијо; «цело би се могло на то свести, да је њима више стало до миловања момка и девојке, него до живота једног сиромаха свештеника.»

И што се њега тиче, он би са свим био задовољан, да се разговор свршио ту; али виде код сваке почивке кардинала, да као очекује одговор, исповест или правдање, једном речи, ма што.

«Ја и опет кажем, преосвештени господине,» одговори најпосле, «да сам скривио.... Нико не може себи улити храброст.»

«А зашто сте онда, могу вас запитати, примили на се службу, која вам налаже борбу са страстима свога столећа?' Али ћу вас да питам, како вам не падне на ум, кад вам у овој служби, сад како сте да сте у њу ушли, треба храбрости на испуњавање ваше дужности, да ће вам је поуздано он дати, кад га за то молите? Зар ви мислите, да су сви они милијони мученика ро-

ђени били са храброшћу? да ни један од њих није водио рачуна о животу? толики младићи, који су почели уживати га, толики старци вични жалити се на скори његов крај, толике девице, толике веренице, толике матере? Сви они имали су храбрости, јер је храброст била потребна, а они су уповали. Познавајући своју слабост и своју дужност, да ли сте ви помишљали на то, да се спремите за оне тешке кораке, на које ћете моћи доћи и на које сте заиста дошли? Ох! ако сте ви за толике године пастирске дужности љубили — и како да нисте? — своју паству, ако сте ви у њој полагали своје срце, своје бриге, своје насладе, зацело вам до потребе није требала храброст недостајати; јер љубав не зна за страх. Е добро, ако сте их љубили, који су поверени вашој духовној бризи, које ви називате чедима, кад сте двоје међу њима видели, да су заједно с вама у опасности, ваистину, као што је слаба пут уливала вама страх за вас, исто тако требало би да је милосрђе чинило да сте трпили за њих. Ви бисте били понижени оним првим страхом, јер је био последица ваше слабости; ви бисте се обратили молбом за силу, да бисте га победили, разгонили, јер би то било само једно искушење; али свети и племенити страх за друге, за ваша чеда, њега сте требали слушати, он вам не би био дао покоја, он би вас побуђивао и приморао на премишљање, на делање овога што се може делати, те да се стане на пут опасности, која им је претила.... Шта вам је уливало страх, шта ли љубав? Шта сте учинили за њих? Шта сте мислили?»

И он умукну пун очекивања.

ДВАДЕСЕТ ШЕСТА ГЛАВА

На овако стављено питање дон Абондијо, који се и онако био мучио, како ће да одговори што понајмање разговетно, не даде ни речи у одговор. А истину рећи,

баш и сами ми, имајући пред собом овај рукопис, држећи перо у руци, а не имајући давати одвета но само речима, нити другога чега бојати се него критике наших читалаца, и самим нама нешто нам се чудно чини, кад се са толишно труда изводе у бој толике лепе науке о крепости и милосрђу, о ревности на друге и о безграничном самопрегоревању. Али мислећи да је те речи рекао један, који их је и упражњавао, поћи ћемо неустрашно напред.

«Ви не одговарате?» узе кардинал опет реч. «Ах! да сте ви од своје стране чинили оно, што је изискивало човекољубље и дужност, па да су се ствари ма како биле окренуле, ви не бисте били данас у забуни с одговором. Дакле, и сами видите, шта сте учинили. Ви сте се повиновали неправди, нити сте се бринули за оно, што вам је дужност прописивала. Ви сте је на длаку послушали, она се била на вас обратила, да би вам своју жељу саопштила; али је хтела да остане скривена од онога, који би могао стати јој на пут и бити на опрезу; она није хтела да се диже граја, хтела је тајност, како су сасвим лепо сазреле њене злобне и насилне намере; она вам је заповедала преступање и ћутање, и ви сте преступили и нисте говорили. Питам вас сада, да ли нисте што више чинили; кажите ми, да ли је истина, да сте лагали излике за своје одбијање, да не бисте открили право побуђење?»

И ту умукну, чекајући на одговор.

«Дакле су му те брбљавице и то казале!» помисли дон Абондијо.

Али ничим не показиваше, да хоће што да каже; нашто кардинал настави:

«Дакле је истина, да сте оним сиротицама рекли оно што није, да би их одржали у незнању, у мраку, у коме их је неправда хтела да има.... Онда морам да верујем; не остаје ми ништа дакле, него да црвеним с вама и

да се надам, да ћете са мном то оплакивати. Ето вид'те докле вас је довело то старање за живот, коме има краја; а, благи боже, и сада сте то навели себи на извињење! Оно вас је навело.... побите слободно ове речи, ако вам се чине неправедне, а узмите их у спасоносној понизности, ако то нису.... оно вас је навело, да варате нејаке, да лажете своја чеда.»

«Ето како је!» мишљаше у себи дон Абондијо; «оном сотоњаку,» и ту мишљаше на неименованога, «пада око врата; а ја што сам у невољи слагао, да бих кожу читаву одржао, дигао толику вику. Али такве су старешине; увек имају право. Тако ми је суђено, да ми сви по штогод замерају, па и светитељи.»

А велегласно рече:

«Погрешио сам; видим, да сам погрешио; али шта сам могао мислити у таквој неприлици?»

«И још питате? А зар вам нисам казао? И зар сам вам требао то говорити? Љубити, мој синко; љубити и богу се молити. Тада бисте знали, да неправда ако и може претити, ако и може давати ударце, али не може и заповедати; били бисте по закону божију оно саставили, што је човек хтео да растави; указали бисте овим невиним несрећним људима услугу, коју су са разлогом искали од вас; а за последице био би јамац бог, јер би се тако ишло његовим путем; а кад сте ударили на другу страну, остали сте јамац ви, па са каквим последицама! Али можда су вас издала сва људска средства? можда није било нигде одушке, кад сте око себе погледали, кад сте хтели да се промислите, да што нађете? Сад можете знати, да ови наши бедници, да су били венчани, би се постарали како ће умакнути, они су хтели да утекну испред лица насилникова и већ су били одредили место на уточиште. Али и осим тога, зар вам није пало на ум, да најпосле имате свога старешину, који никад не би имао власт да вам замера што

нисте испунили своју дужноет. да није уједно и дужан помоћи вам у том испуњавању? Зашто нисте на то помишљали, да известите свога бискупа о препони, коју је гнусно насиље стављало на пут извршивању ваше службе?»

«Перпетујини савети!» мишљаше у себи дон Абондије пун једа.

А усред овога разговора њему најживље стојаше пред очима слика оних брава и помисао, да је дон Родриго жив и здрав и да ће када тада доћи натраг са славом и у тријумфу а помаман. Па ако га је и збунило бискупово присуство и његов поглед и речи његове, те му уливало као неки страх, ипак није то био страх, који га је посве савлађивао, нити му сметао да мисли на отпор; јер је и то помишљао, да најпосле кардинал нити употребљава пушку, нити мач, нити браве.

«Како вам није пало на ум,» настављаше овај, «ако ови невини прогоњени нису имали друга уточишта, да сам ту ја, да их примим, да их заклоним, да сте ми их били упутили, да сте нејаке упутили бискупу, као његов посао, као драгоцен део, не велим његовога терета, него његовог дивног звања? А што се вас тиче, ја бих се бринуо за вас, ја не бих дремао донде докле не бих сигуран био, да вам се ни длака не би пресавила. Као да ја немам начина, да вам живот обезбедим! Али тај тако продрзљиви човек мислите ли, да се не би оставио своје продрзљивости, кад би дознао, да су за његове ружне послове дознали и ван овога места, да их ја знам, да ја бдим и да сам вољан ради ваше одбране употребити сва средства, која би ми била на расположењу? Зар ви не знате, ако човек врло често хоће више да обећа, него што може да одржи, исто тако не ретко хоће да прети више, него што је вољан да учини? Зар не знате, да се неправда не ослања само на своју моћ, него и на лаковерност и плашљивост других људи?»

«Баш тако вели и Перпетуа,» помисли дон Абондијо и ту.

Али му не паде на ум, да је то велик доказ против њега, што су се његова служавка и Федериго Боромео у томе слагали, што је он могао и требао чинити.

«Али ви,» настави кардинал и доврши, «ви сте само своју тренутну опасност видели, само сте то хтели да видите; какво вам се чудо од ње учинило, кад сте због ње све друго оставили на страну?»

«То је зато,» излану се дон Абондијо, «јер сам ја сам видео она лица и чуо оне речи. Ваше пресветло господство лепо збори; али да сте били у кожи сиромаха свештеника, па да сте били у оном шкрипу!»

Тек што је те речи изустио, већ се и за језик угризао; опазио је, да се дао и сувише занети од срчбе.

«Сад ће да буде триста чуда!» рече у себи.

Али кад двоумећи диже очи, сав се удиви, кад виде, како на лицу тога човека, кога он никад није могао да појима, она озбиљност заповедна и карајућа пређе у озбиљност скрушену и брижну.

«Тако је по несрећи!» рече Федериго; «то је наше јадно и страшно стање. Ми морамо строго искати од других, што бог зна, да ли би готови били да сами дамо; морамо судити, поправљати и карати, а бог знаде, шта бисмо чинили у истој прилици, шта ли смо чинили у подобном случају! Али наопако, кад бих ја морао узети своју слабост за мерило дужности у других, за правац мојој науци! Па ипак је истина, да заједно са науком треба другима да дам и пример, а да не будем као онај фарисеј, који другима товари терет, који не могу да носе, а он сам га неће ни прстом да дирне. Е дакле, сине и брате, пошто су погрешке претпостављених често незнатније другима, него њима самима, ако знате, да сам из малодушности, или из обзира каква пренебрегао какву моју дужност, то кажите ми отво-

рено, покажите ми, како ће бар исповест попунити оно, што је у примеру недостајало. Слободно ми пребацујте моју слабост; тада ће речи добити више важности у мојим устима, јер ће тим живље осећати, да оне нису моје, него од онога, који може и вама и мени дати потребну силу, да оно чинимо, што оне прописују.»

«Ово је баш светитељ; али колике су то муке!» мишљаше у себи дон Абондијо; «ни себе не штеди, само кад може да чевр.ши, да тражи, да замера и испитује; ни себе не штеди.»

Онда рече на глас:

«О, преосвештени господине! Ви се шалите са мном. Ко не зна снажни дух и неустрашену ревност вашега пресветлога господства?»

А у себи додаде:

«И сувише!»

«Не тражим ја од вас хвалу, од које стрепим,» рече Федериго, «јер бог зна моје мане, а у колико их и сам познајем, то је довољно да се морам стидити. Али ја бих хтео, ја сам хтео, да се овде обојица пред њим понизимо, како бисмо обојица уповала. Ја сам хтео ради вас, да ви разумете, колико је ваше понашање и ваше говорење противно закону, који проповедате и по коме ће вам се судити.»

«Сад све пада на мене,» рече дон Абондијо; «али ти људи, који су вам доносили на мене, нису вам казали, да су издајнички ушли у моју кућу, како би ме ухватили, да свршим венчање противно правилу.»

«Казали су ми они, сине мој; али то ме растужава, то ме поражава, што ви још хоћете да се извињавате, што хоћете друге обвињујући да себе перете, да оданде узимате жалбе на другога, где би требало да је део ваше исповести. А ко их је ставио, не велим у невољу, него у искушење, да оно чине што су учинили? Зар би они потражили тај незаконити пут, да им пут закона

није био затворен? Зар би помишљали на замке свом пастиру, да их је својим рукама био прихватио, да им је помагао, саветовао их? Зар би га они били тражили да се он није био сакрио? Па зар њих кривите? И вама је неправо, ако су они после толике беде — шта рекох? — у по беде своје рекли једну реч на свога и на вашега духовника, да би срцу своме одлакнули? Ако је жалба угњетенога, јаук уцвељенога непријатан свету — такав је свет; али ми! Па шта бисте се ви вајдили, да су они ћутали? Зар би вам ишло у рачун, ако би њихова жалба неокрњена отишла пред божији суд? Зар вам то није нов разлог, да те људе љубите — а за то имате довољне разлоге — јер су вам дали прилике, да чујете искрени глас свога бискупа, јер су вам дали начина, да познате оно што је боље и да од чести одужите свој велики дуг, који њима дугујете? О! да су они вас изазвали, да су вас вређали, мучили, ја бих вам био рекао — и зар треба да вам то кажем? — да их љубите, баш и зато. Љубите их, јер су страдали, јер страдају и сад, јер су ваши, јер су слаби, јер вам треба опроштај, а до овога да дођете, помислите, колико вам може помоћи њихова молитва.»

Дон Абондијо ћуташе; али му ћутање не беше више оно усиљено и нестрпељиво ћутање; мучао је, као ко има више ствари да премишља, него да говори. Речи, које је чуо, били су неочекивани доводи и нове примене старе науке, која му је лежала у памети и није наилазила на отпор. Туђа несрећа, коју никад није смео да посматра бојећи се себи зла, сада учини нањ нов упечатак. Па ако није осећао сву грижу савести, коју је ова опомена хтела у њему да причини, јер исти онај страх није одступао од њега и увек га је знао да брани, он је њу ипак осећао; осећао је неко негодовање спрам себе, сажаљење према другима, разнеженост помешану са забуном. Беше, ако ће се допустити ово сравњење,

као оно мокар и угњечен стењак од свеће, који кад причврљимо уз пламен од буктиње, с почетка се дими, цврчи, пуцкара, неће никако да гори; али најпосле запали се, па овако или онако, тек гори. Он би себе био отворено кривио, био би плакао, да није помишљао на дон Родрига; тек свакако показао се довољно дирнут, јер је кардинал могао да опази, да му речи нису биле без последице.

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

КАКАВ УСТАВ ТРЕБА КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ?

(НАСТАВАК ИЗ СВ. 59-ТЕ).

Члан 20.

Тајна писама, пошти поверених, неповредна је. За повреду тајне писама казна не може бити мања од робије.

Закон ће одредити који државни органи одговарају за повреду тајне писама, која су пошти предата.

Члан 21.

Српски грађани имају право скупљати се мирно и без оружја у зборове.

За држање збора није потребно никакво претходно одобрење власти. Власт мора бити извештена кад ће се, на ком месту и рад чега збор држати.

Овај пропис не односи се на зборове на отвореном пољу, који подлеже полицијским наредбама.

Члан 22.

Српски грађани имају право удруживати се саображавајући се законима.

Никаква спречавајућа мера која би право удруживања спречавала, не може бити установљена.

Члан 23.

Сваки има право обраћати се властима молбама, које су од једног или више лица потписане. Као целина (en nom collectif) могу подносити молбе само постојећа надлежатељства или правна лица. За војнике вреде особени законски прописи о томе.

Члан 24.

За подизање тужбе код суда против државних и општинских званичника, за дела којима би они у њиховој званичној радњи повредили приватне интересе, треба одобрење државног савета.

Члан 25.

Без одобрења извршне власти ни један српски грађанин не може ући у службу стране које државе, а да самим тим не изгуби српско грађанство.

Сваком је српском грађанину слободно иступити из српског грађанства, пошто испуни обавезе војене службе у сталном кадру и резерви, и друге дужности које би имао, било спрам државе било спрам приватних лица.

III. О државним властима.

Члан 26.

Законодавну власт врше укупно Краљ и Народно Представништво.

Народно Представништво састоји се из два дома: Народне Скупштине и Сената.

Кад се Народна Скупштина и Сенат саставе у једно тело и решавају, онда су Народни Сабор.

За сваки закон потребан је пристанак сва три чиниоца законодавне власти за време истога сазива.

Ни један закон не може бити поднет Краљу на потврду пре него што буде претресен и усвојен већином гласова и Народне Скупштине и Сената.

Члан 27.

Кад један од три чиниоца законодавне власти одбаци какав предлог закона, тај се предлог не може поново поднети за време трајања истога сазива.

Члан 28.

Предлагање закона припада сваком од три чиниоца законодавне власти. Но сваки закон који се односи на приходе и расходе државне, или на број уписа у стални кадар за годину дана, мора најпре бити усвојен од Народне Скупштине.

Члан 29.

Законско званично тумачење закона припада искључно законодавној власти.

Члан 30.

Извршну власт има Краљ, и он је врши преко својих одговорних министара по прописима овог Устава.

Члан 31.

Судску власт врше судови. Њихова решења и пресуде изричу се и извршују у име Краља, а на основу закона.

Члан 32.

Обласним, кад буду установљени, и општинским одборима припада уређивање искључно обласних и општинских послова по прописима овога Устава и других нарочитих за то закона.

IV. О Краљу.

Члан 38.

Краљевско достојанство и сва уставна Краљевска права наследна су у племену владајућег Краља Милана

Првог у мушком потомству из законог брака по реду прворођења, и то најпре у правој линији. Кад у овој не би било наследника, наследство престола прелази на побочну линију, по истом реду прворођења.

Члан 34.

У случају смрти Краљеве, Народни Сабор састаје се и без сазивања, најдаље за десет дана од дана објаве Краљеве смрти, и прима Уставом прописану заклетву од наследника престола, или, на случај да је наследник малолетан, од намесника, ако су од Краља наименовани. Ако ли Краљ није намеснике наименовао, Народни Сабор бира намеснике краљевског достојанства,

Ако је народно представништво раније распуштено (или ако је периоду свога трајања завршило), и ако је сазивање овог Народног Представништва, (овде је при аутографисању нешто изостало, за то нема смисла), за који дан после горњих десет дана, старо Народно Представништво састаје се и предузима по ново свој рад до састанка Народног Представништва које ће га заменити и које посао назначен првим одељком овога члана извршити има.

Члан 35.

Од дана смрти Краљеве, док његов наследник не положи заклетву на престо, Уставну власт Краљеву у име српског народа врши Министарски савет под својом одговорношћу.

Члан 36.

Краљ је пунолетан кад наврши осамнаест година.

Пре ступања на престо Краљ полаже пред Министарским саветом, Црквеним Синодом, Касационим и Апелационим Судом, Државним Саветом и народним представницима који се у месту десе, заклетву овога садржаја:

«Заклињем се да ћу радити по Уставу и законима Краљевине Србије, да ћу одржати неповређена права народна и целокупност Краљевине»

Кад се Народни Сабор састане, Краљ изнова свечано полаже исту заклетву пред Народним Сабором.

Члан 37.

Краљ може за живота наименовати намесништво Краљевског достојанства од три лица, која ће после смрти Краљеве вршити Краљевску власт за време малолетства наследника престола. Ово наменовање бива с пристанком Народног Сабора.

Намесници су у исто време, тутори наследнику престола за време његовог малолетства, ако Краљ у акту наименовања намесништва није другчије наредио.

Краљица мати наследникова природни је тутор с намесницима или с туторима, докле год остане удова, ако је Краљ није искључио.

Ако Краљ за живота није наименовао намесништво Краљевског достојанства, и ако је престолонаследник малолетан, Народни Сабор изабраће намесништво по члану 34. овога устава.

Намесници Краљевског достојанства предузимљу вршење власти пошто положе заклетву на верност Краљу, Уставу и законима земаљским.

Ако се упразни место којега намесника, Народни Сабор бира новог намесника на његово место, саобразно члану 34. овог устава.

У свима овим случајевима гласање је тајно.

Члан 38.

Никаква измена у уставу не може се учинити за време намесништва.

Члан 39.

У случају кад престо по прописима овога Устава остане без наследника, Народна Скупштина и Сенат састају се и без сазивања у Народни Сабор по прописима члана 26. овога Устава, и најдаље за осам дана, рачунећи од образовања Народног Сабора, бирају Краља.

Да би се могло приступити избору Краља, треба да су у сабору присутне две трећине чланова свакога дома, а да би избор вредио, треба да су гласале две трећине присутних чланова.

У случају кад се избор не би извршио у означеном року од осам дана, деветога дана у подне Народни Сабор приступа избору Краља без обзира на број присутних чланова, и избор вреди, ако је при бирању Краља гласала апсолутна већина присутних чланова.

За време докле је престо упражњен, Народни Сабор ће наименовати намесништво Краљевског достојанства од три лица, које ће вршити Краљевску власт докле Краљ заклетву не положи.

У свима овим случајевима гласање бива по члану 37. овога Устава.

Члан 40.

Краљ не може бити у исто време и поглавар које друге државе без пристанка Народног Сабора.

Народни Сабор у томе случају не може решавати, ако две трећине чланова сваког дома не присуствују, и решење ће вредити само онда, ако су дале за њ глас две трећине присутних чланова.

Члан 41.

Краљева је личност неприкосновена и неодговорна; његови су министри одговорни.

Ни један акт Краљев неће моћи произвести дејство, ако није противпотписан од министара, који је самим тим за исти одговоран.

Члан 42.

Краљ је врховни поглавар земље.

Он је врховни поглавар војске.

Он представља земљу у свима односима с иностранством, оглашује рат, закључује уговоре мира, савеза, трговине и остале, саопштавајући их Народном Представништву, у колико интереси и сигурност земље то дозволе. Уговори трговачки као и они који би повлачили за собом трговачке терете. или би садржавали наређења која по наредбама овога Устава потребују одобрење законодавне власти, добиће вредност тек пошто их Народно Представништво одобри.

Он поставља и мења министре.

Он потврђује и проглашује законе.

Он има право да одрече своју потврду законима. Ово одрицање мора бити изречено и учињено за време сазива Народног Представништва, у којем је закон усвојен.

Он има права општег помиловања (amnistie) у делима политичним.

Он има право са свим опраштати или на мање сводити казну у кривичним делима. Изузима се случај кад су министри осуђени, који је нарочито предвиђен.

Он не може обуставити ток истраге или пресуђења нити може утицати ма којим начином на изрицање правде.

Он поставља или потврђује чиновнике у свима звањима државне службе, саобразно прописима закона.

Он не може без нарочитог закона да ствара нова звања.

Он издаје опште наредбе и расписе потребне за вршење закона, али никад не може ни променити ни обуставити саме законе, нити разрешити од њиховог извршења.

Он даје војничке чинове саобразно закону.

Он има право ковања новаца саобразно закону.

Члан 43.

Законом се одређује Краљу цивил-листа за сво време сваке владавине.

Члан 44.

Краљ отвара сам лично Народно Представништво престолном беседом или преко нарочитог пуномоћника посланицом. Оба дома одговарају Краљу адресом на престону беседу или посланицу.

Краљ закључује сазиве Народног Представништва.

Он има право сазивати Народно Представништво и ванредно

Он има право да распусти Народно Представништво, али акт распуста мора садржати и наредбу за нове изборе у најдаљем року од два месеца и наредбу за сазив Народног Представништва у најдаљем року од три месеца.

Краљ може да одложи Народно Представништво, но одлагање не може бити дуже од два месеца, нити може бити поновљено у истом сазиву без пристанка Народног Представништва.

(НАСТАВИЋЕ СЕ.)

ТРУБАЧ МИЛАДИН

(х. из „ПРИПОВЕДАКА ЈЕДНОГА КАПЛАРА“)

Дан ли, два, логоровасмо на левој страни друма књажевачког. Време мочарно, земља натопљена а кроз ваздух сипи нека маглица и влага.

Сваки час се тек протегнеш јуначки, па се осврнеш на све стране, не би ли нашао где мало сувоте, да се одмориш.

Цео дан тако, а пред вече нанели од некуд моји људи мокро грање, те дувај отуд, дувај одовуд, распири се нешто мало пламена и ми се начичкамо около.

Наредник набавио и мало сена, лего потрбушке, узео мањерку па лупка по њој прстима као у добош и свира устима нешто налик на неки бугарски марш, који је сад у рату научио.

Каплар Цакић причврљио уз ватру порцију, надробио у њу мало леба, стрпао и мало овчијег лоја, па се то тако чвари, а он се надуо и душе у оно нешто мало жара.

Један из предње врсте, биће трећи четврти од левог крила, лего поребарке, окренуо леђа ватри, да га греје, а главу завукао под ћебе, па бајаги добро му, те певуши: «Ај, да сам газда!»

Петорица шесторица њих, нашли на друму напуштена нека кола, довукли их отуд, па сад оће да се покрве, ко ће под кола да спава, и таман се људи удесили, ал' наредник примети да наша ватрица већ догорева а нема дрва, па заокупио и тражи један точак од кола за ватру. Бадава се људи вајкали како ће им кућа без једнога точка, точак је опет био скинут, а они осташе да целу ноћ подмећу на изменце леђа, на место онога точка, те да им кола опет послуже као заклон од непријатне влаге, која сад поче јаче да сипи, помешана са суснежицом.

Неки резервиста, чини ми се није из мога вода, нашао негде у Пироту лепу «балску» хаљину, искићену чипкама и машлијама, покрио се њоме преко главе, стао крај наше ватре на једној нози, па кад се умори он промени, те дигне другу ногу, као оно пето на дрвљанику.

Онај пламен на нашој ватрици, вијуга се, као на каком сиромашком огњишту; мрак се спустио густ, те наша лица, осењена пламеном, дошла црвена као жар.

Паоци и наплате од точка сагоревају, каплар Цакић одмако већ своју порцију, и почео да куса, дувајући у врелу попару.

Само се трубач нешто замислио, сео на сред ледине, неће ни да дође да се огреје, баш, о мај, чудно, а он ко бајаги познат као највећа шаљивчина у чети.

Зивка га и наредник а он се вајка, вели, није му ни зима. Баш неће то бити да му није зима, него има нешто код њега, знам ја добро њега, иначе је то весео човек, наплав а омален, има као нешто мало бркова, по две три длачице, што му поникло од краја усана, а испод носа чиста ледина. Наникло нешто стрњике и по образу, те би он хтео, да му је то брада, али му лице пре изгледа као попасена ливада. Умео је чапкунски да намигне, па бивало је да га који пут у весељу и старешине гоне да намигне. Кад надује усне па засвира «збор» или «сопроштај», а оно мислиш напела се она уста као бубањ па ништа неће да свира како треба, него увек дода и извије по нешто. Кад седимо у вече, а он узме трубу, скине јој дулац, знаш онда тање свира, а Милисав узме ћемане, па кад засвирају «остроњанку», под ранцем би човек играо.

Не ваља му само, што се збуни пред старешином, па се као ђаво запетља, ама нека је најмањи старешина, па нека му што подвикне, е онда нит зна где гледа, нит шта говори; један пут наиђе пуковар, викну на њега да свира «узбуну», он се узврда, те опљуј трубу, те

намештај дулац, па цвр одовуд, цвр одонуд, те поче, место узбуне, да свира „остроњанку“. Е, ал' шта ћеш му, човек као човек.

Али, никад се није тако забринуо као сад, биће то ваљаде повећа брига.

Нуди га Цакић: „ајде, Миладине, попаре!“

— Нека, вели, па му се то „нека“ тако отегне, као као да се решава, оће-ли, неће-ли?

И ватра већ поче да догорева, растури се пуор и од последњег наплатка; наредник се умори лупкајући онај марш, подметну мањерку испод главе, преврну се на кук те захрка; Цакић облиза порцију, тури је на страну, наслони главу на наредникове ноге, па поче и он да склапа очи. Онај из предње врсте већ престао одавно да певуши: „Ај, да сам газда!“, те навуче сад још боље ћебе на главу; онај са сукњом одмак'о негде, а и они се, под колима ућутали, не свађају се више, ваљ'да добио сваки по мало места, те све поспало оним полусном, којим се обично зими, на ледини, и у опрези, спава.

Ја остао сâм и осврћем се, не знам шта ћу под главу да подметнем.

И трубач још није лего, него се тек примаче ватри, седе уз мене, погледа прво у очи нареднику и Цакићу дал' спавају, па ће онда мени:

— Да ми прочиташ, капларе, једно писмо; има три дана како сам га добио, а нема ко да ми прочита.

Ја погледам у ватру, она већ са свим догорела, остао још један мали жарак, па и тај се мучи да догоре.

— Да ти прочитам, Миладине, но што ми, болан' не рече, раније, док беше мало пламена.

— Знаш — узе да увија — рекао би ти, ја би теби казао . . . него . . . наредник, није, знаш, био заспао.

— А од куће ти писмо?

— Оно, . . . од куће . . . из села, није ми, знаш, нико у кући писмен, нисам ни ја, него из села, дабоме!

— Ваљда ћата писао?

— Па оно ћата — па се опет надвири над наредником, да се увери да ли баш спава — а можда и није ћата, знаш, сека Јелин Миленко је писмен .... — па онда поче поверљивијим гласом, — знаш, није ово баш од куће писмо, то је писао сека Јелин Миленко!

— Па дај да ти прочитам, док се није и ово мало жара погасило.

Он ме погледа у очи, раскопча мундир, завуче руку у недра те извуче једно прљаво писмо и хтеде да ми пружи, али се у том промешкољи наредник, нажуљила га ваљда мањерка, прогунђа нешто, и Миладин трже писмо, наредник опет захрка, и он ми опет пружи писмо те га ја пажљиво отворих.

Он и по трећи пут погледа у очи наредника и Цакића, па се наднесе и над оним испод ћебета, те ће ми онда тихо:

— Деде, читај молим те! —

Али од ватре не беше више ни трага, само она последња жеравица жмиркаше из покислог и поцрнелог пепела, он је узе у руке и донесе је до писма и стаде свом снагом да дува и присветли ми колико толико те ја почех да читам:

„Љубезни Миладине,

Поздравље ти од мене и од твоје нене и од твога оца, од сека Јеле и од моје ћане, и од Миленка, што ти ово писмо пише, и од Богосава, а пишемо ти, да су сви здрави, хвала Богу, и пишемо ти, да нам ти, на милост Божију, будеш здрав и жив. Твоја нена....“

Жеравица се мало утули и Миладин узе јаче да дува, те опет осветли, да ја могох, колико толико, да назирем слова, те продужих:

„.....брине, трају ли још оне чарапе и јеси ли добио 9. гроша, што ти је послала по Живка кметовог, да ти се нађу на трошак.

„Миладине, имам да ти кажем, и да ти јавим да се вратио из војске Коле мејанџијин, па је сад почео опет око мене и . . . . .“

Жеравица се са свим угаси, и бадава Миладин дуваше свом снагом, она се полагано утули.

— Не виде ли шта је даље? упита журно, а глас му нешто мало уздрхта.

— Баш ни беле!

Он узе писмо, сави, тури у недра, не рече ми ни речи, него се ућута.

— Је л' ти што свој Коле? — запитах, ко велим да видим шта га то мори.

— Свој, хм, својили га ђаволи, вратио се из војске, да боме, кад код меанџије пије кмет бадава, пије ћата бадава, ја, . . . !

Онај испод ћебета, крикну у један пут јаој! ја се тргох, рекох што му је, али он продужи да хрче, ваљда нешто ружно уснио. Наредник мрдну, Цакићева глава лупи о земљу, али он продужи и тако да спава прича јући нешто.

— А, је л' то Миленкова сестра што ти пише? —

— Оно.... да боме.... сестра му је, знаш кућа нам до куће, па се наши лепо живе, моја се нена и њена нена већ пријакају, па и мој отац по који пут; идемо заједно у коло. Па ето виш, пише ми да се Коле вратио, вратио се, ја, и то је правда, да је и мој отац меанџија и ја би се вратио! — Па ту онако јако уздану, као кад оће да засвира, па увлачи ваздух у себе, ућута, не проговори позадуго, нити га ја штогод питах.

Мало после, тек ће опет сам отпочети:

— Ама бар да виде шта даље пише, ја знам, знам.. Коле мисли да је најлепши момак, оно јес' лепо игра, али то није ништа, па боме неће ваљ'да Стакина мати зета који зна само лепо да игра, јес! . . . .

Па опет ућута. Ја прилегох главом на леђа Цакићу, па се и мени придрема.

Чини ми се, да је Миладин још нешто говорио, али сам ја заспао па нисам чуо.

Кад се у јутру пробудисмо, ал' оно јес, Миладина нигде! Нема га, нема га целог дана, а ја се, некако, ома присетих на оно Стакино писмо и на оног Кола, што код његовог оца кмет пије бадава, па ме нешто штрецну, да није што Миладин учинио.

Кад оно и јес, нема Миладина ни другог дана, нема га ни трећег, па и не дође док бесмо на граници.

*

Сад је сирома трубач на робији; осуђен је три године дана, што је напустио дужност и побегао без дозволе својој кући.

Бран. Нушић.

КОНЦЕНТРАЦИЈА СРПСКЕ АКТИВНЕ ВОЈСКЕ 1885

(ИЗ ДНЕВНИКА ЈЕДНОГ РЕЗЕРВНОГ ОФИЦИРА)

НИШ, 26 Септембра 1885.

Врло је карактеристично какви се разговори данас воде по Нишу.

Да забележим једну причицу коју сам, читајући новине, са свим случајно чуо са суседног стола.

— Кад су Бугари чули да наше трупе стижу у Ниш, и да ће скоро на бугарску границу, сви су бугарски ђумручки чиновници побегли са границе. Бугарски министри уплаше се, па јала у телеграфску стацију у Софији „Да нам, веле, зовеш српског Министра спољних послова у Нишку стацију, на један разговор". Куца онај сиромах, куца, руке да му отпадну. Аја, ништа. Тек у неко доба одговара нишки телеграфиста „Г. Министар,

вели, нема ништа да се разговара са господом бугарским министрима". Неће, ђидо, ја како! Ти мислиш то је Брегово, ама нема више! Кад видеше бугарски министри да овај наш ама ни хабера, они оп-цуп па код грчкога конзула, знаш он тамо и нас заступа, од када се г. Симић на четири коња вратио из Софије. „Аман, моле они Грка, да нам зовнеш г. Гарашанина у нишку стацију да га питамо нешто". „Хоћу, каже Грк, хајдемо заједно". Тако и ураде, и на Грков позив наш министар дође у стацију. Питају га бугарски министри „Ама, је ли истина да је српска влада издала заповест да српска војска пређе границу?" Г. Гарашанин се само намрштн па каже телеграфисати „Откуцајте само ове две речи: *Није још*", Овај откуца па гледа шта ће бити још. Министар се смеје „Ништа више, вели, Schluss, точка" окрене се и оде из стације. Ја како! Није још, ал' што није то може бити! —

Жао ме што нисам могао више да слушам, али екипаж Д-р Зајичека дође по мене. Седох у кола и рекох кочијашу да тера у Медошевац.

Хтео сам да видим маневру наше целокупне пољске артиљерије.

Код Медошевца наиђох прво на логор једног коњичког ескадрона. Подалеко од тога логора угледах већ постројена четири артиљеријска пука. Сиђем с кола да се склоним под једно дрво, одакле сам мислио да гледам маневру.

Дежурни логора код кога сам стао — изађе ми на рапорт. Ја му благодарих и стадох распитивати за командира.

— Ево га с мислима и персоном! — рече ми један официр смешећи се и салутирајући. У левој руци ношаше сабљу и корбач.

— А, ти си Саво, — рекох ја рукујући се са капетаном Цауновићем.

Тек се ми поздрависмо, а од Нишаве стаде нам се приближавати сјајна једна кавалкада, која у касу прође поред нас тако, да смо нас двојица таман имали времена да се поравнамо и салутирамо.

То беше Краљ са својом свитом.

Најстарији пуковски командант у најбешњем галопу изађе на рапорт, спроведе Краља поред целога фронта, па се онда врати пред фронт и стаде издавати заповести, а Краљ са свитом заузе место одакле ће да гледа. Разјурише се пуковски и краљевски ађутанти и ордонанси по ономе пољу нишком, као тице.

Али ми бесмо тако далеко да ни једну команду нисмо могли чути. Капетан Пауновић рече да овде ми нећемо Бог зна шта видети, него да појашемо коње па да идемо иза Краља у свиту. Ја му рекох да то неће ићи прво, што ја нисам дошао на коњу већ на каруцама. а друго, што су данас у свити само позвати официри.

— За прво ћемо ласно — рече капетан Пауновић па се окрете дежурном подофициру — спремдерте Звездара за г. пуковника. А што се другога тиче, ово није дворски бал, но војничка маневра, и сви официри који нису у строју могу ући у свиту.

— Чујеш Саво, немој да учинимо какав гиксер?... —

— Молим вас, г. пуковниче, ви сте били мој професор, али ово случајно знам ја боље од вас.

За тили час доведоше нам коње, појахасмо, одкасасмо до близу места где је стајао Краљ, прођосмо ходом и салутирајући поред Господара, па онда у галопу направисмо један полукруг и стадосмо у свити, на велики „хало“ мојих другова, који ме стадоше задевати за моје коњаничке еволуције.

Маневра поче.

— Какав је величанствен призор видети сто и осам топова да маневришу на једноме месту! — рече неко из свите.

— Само их је Наполеон I-ви имао по толико на једном месту! — одговори други.

— Али чак и у његово време била је запрега топовска сигурно боље сортирана! — уздахну неко.

— Ти то због оно неколико народних коњића што су употребљени на попуњење запреге? —

— Та да их је само неколико. Бојим се да их има и сувише за лаку и брзу покретност наше пољске артиљерије! —

— Што? Они су мали, али гледај како су срчани. Пази како јуре, и ако точкови пропадају у земљу за читаву судланицу због јучерашње кише. —

— Знам, знам, али је ово равница као длан..... —

— Море то је ситница — уплете се други један официр у разговор. — По тим еељачким гепама ја бих певао, само да су нам цеви друге!

— Право имаш. Их, да су нам Де Банжови топови већ ту! —

— Е, али нашој православној комисији не допадају се Де-Банжови лафети; хоће да конструише са свим нове, што рек'о професор Арен „из мој глава.“ —

— То је сокак-лаф! По самом уговору ми не можемо имати све наше нове топове пре Марта идуће године. Није ту комисија за примање топова ништа крива.

У тај мах пројури поред нас шумадијски артиљеријски пук да заузме некакву позицију.

Ја му не нађох никакве махне, али један ђенералштабни официр окрете се зачуђено начелнику артиљерије пуковнику Богићевићу.

— Шта је ово Анто? Где су Васићу његове каре?

Анта се осмехну па показа руком нешто што се црњаше с' оне стране жељезничког насипа.

— Што!? — питаше ђенералштабни.

— За то — рече му пуковник Анта шапћући — да не виде гости да су те каре *воловима* запрегнуте.

Кад рече гости, ја се осврнух и десно и лево, видех у свити једног официра у униформи аустријског ђенерал-штабног потпуковника са српским белим орлом на рупици од другог дугмета; то беше аустријски војни аташе посланства г. *К. Пинтер*, а десно поред насипа видех г. *Гарашанина* са г. грофом *Кевенхилером*. И ако су обојица резервни официри, они беху дошли у црном капуту и стајаху врло скромно у крају. Поред њих беше још неколико министара и Dr. Никола Петровић, „Unterstaatsekretär“ као што му адресују бечке новине.

— Е мој Анто, помислих ја у себи на латинском језику, од ових не сакри ти ни једну *мисао*, а камо ли *волове* у карама потпуковника Васића! . . .

У тај мах пројури поред нас дунавски артиљеријски пук.

Цела свита стаде се нешто смејати, силом заустављајући смех, да не чује Краљ.

Погледам и ужаснух се.

Мој добри доктор Розенберг не беше ни мало постао марцијалнији тиме што су га произвели за резервног санитетског официра, не беше научио ни јахати, него онако у својој новој униформи, сео на некакве препотопске коморџијске тарнице па јури за пуком, при коме је лекар.

— Чујеш ти што преко ноћ истресеш, као из рукава, четрдесет нових официра? Кажи им да науче бар јашити! рече један официр из свите. — Ово беше на моју адресу. Разуме се, да нисам остао дужан.

— Што се произвођења официра тиче — „по могућству честита конзисторијо“, и од свију санитетских официра ово је ваљда једини, који још не зна спасоносну моћ ункаша. Што он то не зна, то је крив његов командант, што га није оставио у логору, кад већ није успео да га за недељу дана направи бињецијом. У оста-

лом у колико ми је познато, до сад су само команданти коњаљерије ишли са маневре у апс за рђаво јахање! —

— А јао — рече онај па се почеша иза увета.

— Па дабоме, шта је он крив што један доктор не сме на коња?

И ако смејачи беху сад на мојој страни опет ја, чим се Краљ окрену на другу страну да гледа некакву нову еволуцију, ободем коња, стигнем несрећне тарнице у којима ме је др. Розенберг стојећки дочекао и смешећи се салутирао, па му само рекох да научи јашити ако хоће да не буде вашара, и одмах се вратих на своје место.

Пошто је маневра извршена прође цела артиљерија парадним маршем поред Краља.

Држање официра и војника, равнање топова „као под конац“ све ми се допало. А и стручњаци не замерише ништа.

Краљ окрете свога вранца и пође ходом оној групици где беше министар председник и аустријски посланик. Ми сви пођосмо за Господарем, али се на пристојном одстојању заустависмо, тако, да нисмо могли чути мишљење њихових превасходстава о данашњој маневри.

Одатле пође Краљ правце нишко-алексиначком друму

Тек што прођосмо испод једног вијадукта на жељезничком насипу, наиђосмо на сакривене каре шумадијског артиљериског пука и њихове беле волове. Један топџијски каплар са свим одрешито изађе пред Краља и одрапортира колико има кара и волова.....

Сиромах каплар, од куд је могао знати да су њега тамо сакрили? Па и да је знао, он мора да врши своју службу.

Кад изађосмо на друм и пођосмо натраг у варош, потпуковник Пинтер притера свога коња уз мога. Ја га питах како он, као стручњак, мисли о ономе што је данас видео? Као учтив човек, он је све хвалио.

НИШ, 29-ог Септембра 1885

Од како нисам ништа забележио у овај дневник, пљушти киша и дан и ноћ. Дан артиљеријске смотре беше последњи леп дан.

Кад помислим на трупе које ноћевају у блату, неке без шатора, све без довољне сламе за простирку, многе без шињела, у сегелтуху... Ваздан и сву ноћ мокре ноге..

Ја сам после прве такве ноћи званичним актом тражио да се трупе кантонују.... Било је муке да се савладају разлози по којима се „у кантоманима разлабави дисциплина“ или „трупа се пема више у руци“ итд.

Ипак је кантоновање наређено.

(доцније уметнуто у дневник).

Шта је било у Бугарској за време док смо се ми концентровали?

Одмах по извршеном преврату, кнез Александар објављује Порти да он и не мисли дирати у свој вазални положај, и да се нада да ће га Султан потврдити за владаоца румелијскога.

Турска није одговорила ништа на ту ноту, већ је наредила мобилизацију своје војске, и хтела је с њоме да уђе Румелију.

Што *није* ушла, имају два разлога. Први, што је инглески посланик одвраћао од тога корака доказујући да ће то Русија узети као повод да са својом војском уђе у Бугарску, а други важнији разлог, који је Порту задржао да не шаље своје војске у Румелију беше то, што је баш *руски* посланик у Цариграду највише наваљивао на Порту да она оружаном силом поврати Status quo ante. Од *таквог* савета, баш с руске стране, Порта је дотле зазирала (мислећи да је клопка) док се Бугари не спремише како ваља.

Од великих сила Инглеска се највише заузимала за Бугаре, Француска и Италија показиваху се наклоњене

Русија се најјаче изјаснила против, Аустрија јој секундираше, а Немачка беше такође врло хладна.

24. Септембра 1885 дат је великом везиру миг од стране Бугарске шта би она желела од Порте. Беше се распростр'о глас да Султан не би био противан поставити кнеза Александра за ђенералнога гувернера источне Румелије. Али с тиме не би се кнез Александар могао задовољити, и да би задржао Султана од такве мере, дао му је знати да он тражи све или ништа, и то на овај начин:

У Пловдиву 24 Септембра плакардовано је по свима улицама ово:

„Као што бугарски дипломатски агент у Цариграду јавља, пристао је Султан у начелу на уједињење северне и јужне Бугарске под скиптром кнеза Александра.“

За тим су се Бугари постарали да се преко новинарских кореспонденција то раструби по целоме свету са додатком: *да кнез Акександар, као суверен, не може никада пристати да буде турски чиновник, да се он ни у ком случају неће задовољити са персоналном унијом.*

29-ог Септембра изашао је први (и последњи) број „Самозаштите“ у Пловдиву, у коме беху најжешћи напади против Русије. између осталог изађе у том листу интересантна претња: *да ће кнез Александар*, ако би велике силе или Русија успела да га збаци, *бити изабран за председника балканске републике.* Цео је лист био написан од Стојанова, Ризова и Калчева. Dr. Странски се чинио да не зна ништа о томе листу, и ако му је Гопчевић још 28-ог Септембра показао коректуру, и узаптио је „Самозаштиту“ тек. пошто је четири хиљаде егземплара растурено на све стране. — —

Уписанија која је отворена за „Црвени крст“ остала је негативна „weil die Bulgaren ausgemachte Geizhälse sind, welche weder für patriotische noch für mildthätige Zwecke Geld haben“[1]).

[1]) *Гопчевић* l. c. стр. 331.

У ово време пада и мисија Грековљева у Ниш.

Ево како о њој прича *Гопчевић*:

„Конфликт српско-бугарски беше ме довео у врло мучан положај, јер с једне стране и ја сам Србин, а с' друге стране бејах уверен да је бугарска ствар праведна. Да би се томе српско-бугарском расцепу учинио крај, ја сам често преговарао и са Каравеловом и са Странским: Доказивао сам да српско-бугарски рат може донети само штете и једној и другој страни, да може користити једино Турској и Аустрији, и да би за обе земље најбоља политика била српско-бугарски савез.

„Каравелов и Странски признаваху да ја имам право, и они би били готови на пријатељски споразум са Србијом, ал ето она неће. На то сам ја обојици изнео овакав предлог за основу савеза између Србије и Бугарске.

1. Бугарска уступа Србији: трнски, ћипровачки и кулски срез, а пристаје на исправку јужне границе на основу плебисцита.

2. Србија се обвезује целом својом политичком и војном снагом потпомагати уједињење Бугарске.

3. Ако би доцније настала згодна политичка констелација за освајање Маћедоније, обвезује се и Србија и Бугарска да заједнички освоје Маћедонију, и да је на основу плебисцита и етнографских граница, међу собом поделе.

4. Обе државе гарантују једна другој самосталност и независност, т.ј. ако би ма каква страна сила загрозила независности ма које стране, имају се обе државе солидарно бранити.

Министрима се допаде мој предлог уговора осем тачке прве. Ја им разложих да је корисно уступити мали део земљишта, кад се за то може добити далеко много више. Од два зла ваља бирати мање. Ако се Србима не да ништа, уједињење се неће моћи остварити, а о Маћедонији за дуго неће моћи бити ни речи. Ако

се на против Србији уступе они срезови, Бугарска ће добити целу Румелију и највећи део Маћедоније, јер Србија може претендовати само на стару Србију.

„Каравелову се сада моја идеја боље допадаше и он сада имађаше само један против-разлог, а то је што влада Краља Милана није довољно јака да би могла давати гарантија за будућност. У след тога могло би се догодити да Србија у дотичном тренутку или не буде у стању своје обавезе испунити, или да чак направи фронт против уласка Бугарске у Маћедонију-

„За то наравно не могах дати никаке гарантије, и тако се на мој предлог неко време заборавило. Али кад опасност од српско-бугарског рата постаде све већа, ја покренух опет питање о моме предлогу, разложих Каравелову и Странском да је Бугарска сувише слаба да се одупре Србији (*о томе је у осталом свак живи у Бугарској био уверен*) па баш ако би Турска остала неутрална, и да према томе нема другог спаса, него погодити се са Србијом, пошто по то. Ја сам приклињао Министре да усвоје мој предлог.

„Каравелов најзад пристаде, и буде закључено да се *Греков* пошље у нарочитој мисији Краљу Милану. Он је имао да однесе сопствено-ручно писмо кнеза Александра Краљу Милану, које (по „Тајмсу“ где је наштампано) гласи овако:

„Бугарски народ узнемирен је гласовима који долазе из Србије. Ја сам одлучио да Вас известим да су емигранти послати натраг, и да су њихове поглавице ухапшене. Становништву је тешко да верује гласовима противним везама пријатељства и крви, које обе братске земље везују. Ја се обраћам на Вас, драги пријатељу, и молим Вас да ме овластите да ове узнемиравајуће гласове оиповргнем. Румелијски догађаји који су сјединили обе Бугарске, немају никакву непријатељску тенденцију наспрам Србије, и Ја Вас уверавам о моме

потпуном пријатељству и братској љубави. Господин Греков, пређе министар, коме сам наредио да Вам ово писмо преда, има заповест од Вас *усмено извести о осећањима која нас за нашу сриску браћу одутевљавају.*"

„У тој усменој изјави имао је Греков да изнесе горње стипулације за савез српско-бугарски.

„Краљ Милан није хтео да прими Грекова. [1])

„Глас да је Греков одбијен, просто ме је смрвио. У очајању што не могу да спречим рат међу браћом, од кога сам се само злу надао, дођох на једну идеју, коју су ми српски пријатељи урачунали у издајство, а којом сам ја хтео само да сачувам и Србију и Бугарску од несреће. Ја сам т. ј. саветовао Каравелову да тражи од Султана званичну изјаву, да ће он сваки напад на Бугарску сматрати као напад на царско-турско земљиште, и да ће према томе и поступати.

„Каравелов се испрва смејао мом предлогу, али је брзо схватио да би се Бугарска овде могла турском формалношћу јако користити. Порти је одмах разложено да она треба да изда такву изјаву, ако у опште сматра Бугарску као саставни део турске царевине, јер ако је не изда, то се може тумачити да она сама сматра Бугарску као самосталну независну државу.

„Кад сам тако што саветовао Каравелову утврдо сам рачунао да Србија неће смети да зарати и против Турске и против Бугарске на један пут, и да ће се тако спречити српско-Бугарски рат, чиме би се учинила велика услуга Словенству" — —

[1]) Депеша из Ниша у бечким новинама о томе да Греков у Нишу није примљен говораше „за то, што *Србија не може ступити у савез са бунтовником противу Султана* и против Берлинског уговора." Кажу да је неколико дана доцније наш посланик г. Јеврем Грујић телеграфисао из Цариграда нашој влади да му је велики везир казао како „*висока Порта сматра Србију као своје најмилије дете.*" — Ако није истина, бар је *добро* измишљено.

Ово је писао Гопчевић у својим чланцима „са српско-бугарског ратишта“ који су почетком 1886 излазили у немачком часопису „Unsere Zeit“.[1]) Доцније у својој великој књизи „Bulgarien und Ostrumelien“ он је сам добио са свим други појам о карактерности великих бугарских „државника“.

Ниш 3-г Октомбра 1885.

Указом од данашњег образује се *коњичка бригада.* Ова ће се, према претпису министра војног од данашњег, имати формирати из дојакошњих коњичких активних пукова, тако, да ће у бригаду ући сви коњаници сталнога кадра и сви резервисти коњанички. Како међу последњима има сиротана, који немају свога коња и опрему, нити могу набавити, то ће се за њих пробрати најбољи коњи и опрема од коњаника I-ог позива, који нису служили у сталноме кадру, па ће се ови коњи предати резервистима, а ови ће обвезници I-ог позива, који су махом богаташи, јер иначе не би имали добре коње и опрему, пустиће се кући, на што ће се они, наравно, здраво љутити.

Коњичка бригада састајаће се из два пука, сваки од по 4. ескадрона.

Ова је бригада самостално тело, које ће имати да врши улогу коњичке дивизије. (армијска коњица?)

Од онога што претекне коњаника (са коњима) формираће се пет ескадрона за сваку дивизију по један, као дивизиска коњица.

Сваки ескадрон, како они у дивизијама, тако и они у бригади, има да броји са нижим чиновима по 176 људи.

За бригаду пробраће се бољи људи, бољи коњи и спрема, а лошији ће се оставити за дивизијску коњицу.

Издвајање је вршио сам Краљ у присуству министра војног, Команданта дунавске дивизије, његовог шефа штаба, и свију виших коњичких официра.

1) Стр. 187—189.

То је издвајање почело данас по подне у нишком пољу испод града, десно од алексиначког друма.

Нас неколико официра седели смо на једном бастиону нишкога града, и гледали смо ту коваљериску смотру дурбинима.

Како нам градски артиљеристи, који се мало даље вежбаху на једном топу, донеше неколико столица, то смо поседали а узгред могли смо се комотно разговарати.

— Хоће ли до мрака бити готов овај препорођај наше коњице, који нам је тако *благовремено* пао на памет? — упита један....

— Мучно боме да се сврши и за пет шест дана — рече други.

— Што ? —

— За то што нема прописних Бокових седала. Коњи резервиста махом су оседлани турским седлима, а међу нама девојкама буди речено, ни у убојном слагалишту нема прописних седала и осталог коваљериског прибора.

— Како то? Па ми у мирно доба имамо пет ескадрона коњице, зар да у убојном слагалишту нема ни толико коњичке опреме, колико треба за цигло три ескадрона више?

— Ја велим да нема, а ето видећете.

— Најзад — уплетох се и ја у разговор — у добу телеграфа и жељезница то није никаква сметња, само кад се има пара. Ја не сумњам да ће ових 8 ескадрона за недељу дана бити опремљени као да су сви стајаћа војска. Него реците ви мени који ће официри командовати овом елитом трупом, *ко ће водити очи нате војске?* —

— Зар ти то не знаш? Па указ је већ потписан. Командант је бригаде пуковник Јован Прапорчетовић, Команданти су пукова: подпуковник Александар Симоновић и попуковник Лаза Лазаревић.

— То је прекрасан избор — рекох ја — за бригадира узет је врло образован ђенерал-штабни официр који је, ако се не варам, служио у свима родовима оружја, а који је командовао целом коњицом и у мирно доба, дакле мора познавати тај род оружја à fond. За пуковаре узети су не само најстарији по рангу коњички официри, који су у опште по својој спреми могли доћи у кандидацију, него баш она двојица, за које сам увек слушао да су наши најбољи коњички официри! —

— Све је то тако, докторе, па ипак ја не би на та места поставио ни једнога од њих.

— Што!? упитах зачуђено

— Брате, сувише су ми паметни сва тројица.

— Raison de plus —

— У коњици јок. Сваки добар коњаник треба да је мало луд; а ови су ми сувише паметни . . . . —

— Ја говорим озбиљно, а ти се шалиш — рекох ја, па му окренух леђа.

— Не шалим се бога ми. Што год има славних коњаника у ратној историји, све је то по мало ударено чарапом за врат. Ето ти прајског Цитена и Сајдлица, француског Мирата, српскога Курсуле. А ето ти, узми најђенијалнијег ђенерал-штабног официра н. пр. Молтке-а, па га постави за команданта коњице, ево моје главе ако се не обрука. И са свим природно, јер Молтке би дубоко размишљао онде, где не треба ништа друго, до у даном моменту мамуз коњу, сабљу напоље, па јала у непријатеља, не питајући много колико га је, да ли га има свију родова оружја или не, у каком се физичком и моралном стању налази, каква му је позиција, да ли је терен за коњаријску борбу удесан или не и т. д. У осталом, право да ти кажем, ја ћу бити најсрећнији, ако се у мојој оцени преварим.

— И за цело ћеш се преварити — рекох ја.

— Живи били па видели — рече он.

НИШ, 4 Октобра 1885.

Хвала Богу кише престадоше. Данас ће се трупе, које су варварски густо кантоване биле, извући из кућа и вратити у логоре.

НИШ, 12 Октобра 1885.

За ову недељу дана што нисам имао каде ни речи записати у мој дневник, догодило се нешто загонетно што још не могу да разумем. Али да забележим факта редом.

8. ов. била је коњаљеријска бригада готова.

9. ов. мес. добила је од министра војног налог, по коме је 11. Октобра у јутру бригада имала да се крене из Ниша за Пирот, 12. да заузме места пред Пиротом и ту да се размести, осматрајући границу источно од Пирота према Трну, Драгоману и Берговцу, и *да заклања размештај других трупа око Пирота,* у тој цељи да заузме путове који воде Берковцу, Драгоману и Трну, а нарочито ка Драгоману, не прелазећи границу. Ако би пак од стране бугарских стража била ма каква повреда наше границе, коњичка бригада имала би да предузме *офанзиву, да упад сузбије, и нападача казни.*

Истога дана издао је министар војни свима дивизијарима наредбу, по којој је имао сваки командант најозбиљније постарати се, да се *дивизија* снабде што пре са свима материјалним потребама, ако до сада није већ потпуно снабдевена (нарочито муницијом и храном по пропису), *и да је у свако доба спремна кренути се на марш.*

Да видимо шта је, примера ради, у дунав. дивизији урађено по овој наредби министра војног.

10. Октобра издао је командант дунавске активне дивизије свима својим потчињеним командантима и командирима наредбу:

1. Да се стројна комора свију трупа натовари одмах дводневном храном и фуражи, и, у колико се испразни, одмах да се допуни.

2. На случај заповести за марш, да трупе понесу на рукама једнодневну храну за дан марша, поред оне у стројној комори.

3. Да се код свију борачких трупа понесе на рукама по 100 метака, а у муницијској комори по 40 метака на пушку. Односно муниције за коњицу управљати се по постојећем пропису. Код болничара и осталих неборачких трупа понети на рукама по 30 метака на пушку, односно онолико колико се на рукама затекло.

4. Да се свакоме војнику на руке изда тродневна *резервна* храна, која ће се смети да троши тек само по нарочитој заповести команданта дивизије.

5. Да се сви коњи поткују, а неисправна кола у ред доведу.

6. Да муницијска колона, одмах по пријему овог налога, допуни из нишког убојног слагалишта муницију на место оне, коју је трупи издала и попуни се тако, да носи по 80 метака на пушку модела 1880 године. [1])

7. Да се оружје добро очисти и подмаже, а тако исто и сва кола да се подмажу.

8. Да се сав инжињерски и санитетски материјал натовари.

9. Да команданти издаду детаљне заповести односно спреме за марш.

10. Да се спрема за марш одмах изврши, а пошто команданти своје трупе и њихову готовост за марш *лично* осмотре, да актом известе команданта дивизије да су за марш готови, и како су спремљени.

11. Овај налог да се изврши сутра до подне, и до 6 сах. по подне извештај поднесе.

[1]) То значи за пушку Кока - Маузер.

12. О пријему налога одговорити.

Из извештаја које су су 11. Октобра поднели поједини команданти и командири ове дивизије, да забележим само нека места.

Командант VII. пука између осталог у свом извешћу каже: да је тродневну резервну храну издао и то по три комада пексимита и по 225 грама сланине на свакога, да је коње потковао и кола оправио, али да *„сви коњи и кола, као и остали прибор, слаби су за дужу употребу“*, да му фали 80 фишеклија, да је спрема код војника доста добра, а што фали од ситница „наређено да се сутра набави од издатих по 2 динара.“

Командант IX. пука такође вели да има *слабих коња* и да *требоване уларе, штранге и револвере с муницијом још није добио....*

Командант артиљеријског пука има само то да се жали, што нема ни једног шаторског платна за пуковски *штаб*, иначе је са свим готов.

Командир дивизијског ескадрона није, вели, могао да нађе сланине те је „у место ње узета сува храна у име варива“ *а има 20 војника у белом оделу . . . .*

Командир муниционе колоне вели, да је спреман за марш, само му *од муниције М. 80 г. фали до прописа још 110.755 метака, јер „у нишком слагалишту нема.“ Тако исто и остраганске муниције за топове нема*, а револверских метака примио је само 3000, *више нема*, и то система франкфуртови.

Командир возарскога пука вели: за сада профијантска колона може одговорити својој цељи, јер све неисправности, са датим новчаним средствима, доведене су у исправност. Но кад наступе маршеви и штрапаци, *биће велике оправке на колима и амовима* пописом примљенима од народа. Путовање ове колоне у Белу Паланку и назад *доказало је: да су кола и амови врло рђави.*

На лицу има *15 државних коња*, који због изнурености нису ни за какву употребу и при поласку *морају се у Нишу оставити*. Коњи примљени од народа остали су са свим без улара, за то су употребљене резервне штранге и конопци у место улара, *пошто при поласку из Београда није у слагалишту имало улара да* се по требовању приме. *Половина резервиста немају ништа од државног одела*, само им је издато по једно старо ћебе. Шатора нема довољан број, али возари ноћевају у колима. . . .

Командант дивизијске енжењерије такође вели: „*коњска кола и запрежни материјал у опште су рђави.*“

Командир дивиз. санит. чете јавља да „санитетски материјал није се натоварио с тога *што су многа кола још на оправци.*“

Командир II. пољске болнице јавља „да су сви војници слабо одевени. Имају само блузу и панталоне. Десет коморџија нема ни тога. *Шињели, ћебад, чизме и опанци требовани су, али још није нитта добивено. Кола су* неисправна. Колико је се могло, доведена су у ред, но су *већином слаба и несигурна*. Сав је санитетски материјал натоварен на 8 кола коморџијских, која су тиме *претоварена*, а ако се добије још што од требованог материјала, *овај ће број кола бити са свим недовољан.*

И т. д. И т. д. Али све на један глас: муниције нема, одела нема, кола, коњи и запрежни материјал не ваља.

Да сам ја био на месту ђенерала Милутина, ја би све ове рапорте команданата и командира *у оригиналу* послао министру војном да види каква је *ратна спрема дивизије.*

У место тога он је данас, 12. Октобра, поднео министру војном рапорт, по коме је дивизија овако спремљена:

1, Стројна комора свију трупа снабдевсна је дводневном храном и фуражи. Издатак од те хране, у колико се учини, има се одмах попуњавати.

2. На случај заповести за марш дивизије, трупе ће понети на рукама једнодневну храну за тај дан марша поред оне у стројној комори.

3. Код свију борачких трупа понето је на рукама по 100, а у муниционој комори по 40 метака на пушку. Код артиљерије има на сваки топ, и то код I-ве (позадне) батерије по 121 метак, а код осталих по 124. Дивизијски ескадрон снабдевен је са по 40 метака на карабин а и са резервном муницијом. Болничари и остале неборачке трупе носе на рукама онолико, колико им се затекло, ал не мање од 30 метака.

4. Сваком војнику издата је тродневна резервна храна.

5. Сви су коњи потковани а кола оправљена.

6. Муниционa колона натоварена је тако да има:
509.250 метака на пушку М. 80 г.
2.368 граната за 8^{cm} спредњаке и
3.390 метака, што чини: на пушку по 80, а на топ по 126 метака.

7. Профијантска колона довршује данас своје снабдевање са четвородневном храном.

8. Оружје је очишћено и подмазано.

9. Санитетски и пионирски алат је натоварен, и

10. Команданти су издали својим трупама детаљне заповести односно спреме за марш.

Над оваким стањем команданти су лично извршили преглед код свију трупа. — — —

Ово је да човеку памет стане. У овом рапорту тако нема *ни трага* од свега онога због чега команданти и командири кукају у својим рапортима, које сам горе у изводу забележио, овај је рапорт тако верна копија ђенералове наредбе од прекјуче, да ја управо не разумем за што је командант дивизије у опште тражио извешћа

од својих потчињених команданата и командира, кад их није хтео вермати, и ја долазим у искушење да верујем, да је овај рапорт који је данас предат, био написан једновремено са прекјучерашњом заповешћу, из истог концепта, само што је глаголима дат други облик, и да је само форме ради остао два дана не експедован да не би министар војни упитао „кад пре добисте сва потребна извешћа од потчињених командира?“

После оваког рапорта, ја се нећу ни мало зачудити ако министар нареди да се ова дивизија, кад је већ тако дивно спремна, одмах крене на границу. . . .

(доцније уметнуто)

Да забележим шта је услед наредбе министрове о спреми за марш урађено у моравској активној дивизији, која је још 1 ов. мес. отпутовала у Лесковац, или управо код оног њеног пука, који је већ био у Врањи. То је први активни пешадијски пук књаза Милоша, који је своју мобилизацију довршио 18. Септембра, кога је дана имао: 1569 бораца са официрима (без административног особља), 1543 пушке са по 120 метака на пушку.

Командант тога пука, добио је 9-ог Октобра у по ноћи депешу од свога команданта дивизије, у којој му овај наређује, да му све буде тако спремно, да се пук на добивену заповест може одмах кренути.

Стање готовости, које се овом депешом тражило, већ је постојало у томе пуку, али је ипак у след ове депеше нарочитом наредбом пооштрено.

10-ог Октобра у вече примио је команд. пука од дивизијара депешу, којом му се препоручује да изузме од команданта тамошњег пуковског округа, а за онај батаљон, који ће ићи на Власину, муниције за нове пушке, колико да на сваког војника дође „поред већ имајуће“ још и по 50 метака, те тако да сваки има које код себе, које у комори по две стотине фишека. Ова

муниција да се понесе са батаљоном или на колима или на товарним коњим, *које ако нема*, нека тражи од начелства да му их стави на расположење.

Командант I-ог пука, када је ову заповест добио још није ништа ни знао да ће један батаљон његовог пука имати да иде на Власину, јер је наређење о томе после ове депеше стигло. По њему, ради веће сигурности границе према Бугарској, наређује дивизијар:

Да се са једним батаљоном крене сутра 11-ог октобра ради подседнућа границе на Власини тако, да једна чета подседне ђумрук, а остале три да смести у махале у Власини.

Распоред батаљона извршиће сам командант пука имајући у обзиру сигурност границе. Патролирање да буде лево од виса Вртапа, Црне Траве до у Планину, докле ће се продужити и патролирање једног батаљона четрнајестога пука, *који поседа Дешчани Кладенац* и село Преслап, а десно докле он за сходно нађе; војници и погранични стражари употребиће се за патролирање.

За ово да одреди батаљон који је најбоље снабдевен с оделом, шатре на цео број људи да изда овом батаљону.

Поред муниције припадајуће батаљону, да изузме из магацина тамошњег и преда батаљону још по 50 метака на војника. За шиљање извештаја да устроји реле од Власине до Врање на одстојању од 3—4 километра. Дивизијар је учинио корак да се за ову службу употреби коњица II-ог позива. Употреба да је њихова штедљива, да се не шиљу за најмању ситницу.

Командант тога батаљона стараће се да прикупи извештаје о *намерама* (?) *бугарским*, њиховом расположењу, као и распореду њихове војске, даље о *путовима и терену у опште у томе крају Бугарске*. О свему има дивизијару слати извешћа.

Приликом свог бављења тамо, пуковар ће изабрати најудесније положаје за одбрану, за случај *нападаја од стране Бугарске*, као и које би тачке требало ми да поседнемо на бугарском земљишту, *кад би ми хтели упасти у Бугарску*?

Нека пуковар заповеди да војници границу Бугарске никако не прелазе, ако би пак с Бугарске стране ма у колико повредили границу, треба енергично све предузети да се упадање спречи. Нека се стара да батаљон уредно добија храну. По извршеном распореду да се врати у Врању и опширно извешће о свему поднесе дивизијару. Маршруту до Власине да одреди сам, а дивизијара да извести, као и који је батаљон одредио за поседнуће.

Јошт је бедни командант I-ог пука зноио се дешифрирајући ову дугачку депешу, а већ му стиже од команданта моравске дивизије још једна депеша, по којој је имао сутра бити са *целим пуком* у Сурдулици, где ће пук остати до даљег наређења. Собом да понесе хране што више може. Сурдулички магацин је сада у образовању. Из њега ће по доласку примити храну.

Што се пушчане муниције тиче наређено је да командант колоне упути сутра 11 возова са 143.800 метака, које ће стићи тамо 12-ог ов. м. За пренос материјала нека се послужи законом о послузи војске, и нек захтева преносна средства од начелника окружног, коме је јављено, да му стави на расположење толики број, колико му је потребно. У осталом онај један батаљон нека пошље на Власину.

Сутра дан, 11-ог Октобра, кренуо се према овој заповести I-ви акт. пук Књаза Милоша из Врање, а команданту дивизије јављена је маршрута:

11-ог Врбово, 12-ог Сурдулица. За Власину одређен I-ви батаљон који ће бити тамо 13-ог Октобра.

Услед овог рапорта командант пука добије на путу код Горбујевца око подне заповест да машира истога дана на конак у Сурдулицу „јер је Врбово одвећ близу.“ После подне око 4 и по сах. стигла га је депеша од команданта моравске дивизије у којој му наређује да се извести добро па да му јави: *Има ли пут који води од Кустендила на Врању, али само бугарски, и од Кустендила на Власину, и ако има, куда пролази и какав је?* Какав је *сада* пут *од Сурдулице до Власине на границу* и одатле до Вардарске клисуре?

Командант је I-ог пука прочитао па стрпао и ову депешу у џеп и марширао је даље, али ја сам се обема рукама ухватио за главу и упитао сам се:

— Ама постоји ли у Србији какво војно надлештво у мирно доба које се зове: главни ђенералштаб?— И шта ради тај мозак војске у мирно доба?

Први пук стигао је у Сурдулицу у 10 сах. и 15 минута ноћу. Услед мале просторије за кантоман целог пука у Сурдулици, направљен је овакав размештај: трећи-батаљон остао је у селу Алакинцима, други је бивоа ковао на пољани испред Сурдулице, а I-ви батаљон са штабом кантоновао је у Сурдулици.

Бројно стање пука било је овога дана, 11-ог Октобра овако:

18 официра 1726 бораца, 99 неборaца, 16 коња јахаћих, 51 коњ товаран, 60 коња теглећих, 30 кола коњских, 4 вола и двоја воловска кола.

Сутра дан деташиран је у Власину први батаљон овог пука с овим распоредом: IV-та чета код ђумрука а три чете у две махале Власинске. Ради веће граничне сигурности поступљено је са свим по претпису дивизијаревом са додатком да се патролирање у десно врши до „Вилиног кола“ и да ова стража непрестано стоји у вези са стражом на Гнојишту, која припада срезу пољаничком.

Из извешћа које је поднео командант пука пошто се вратио из Власине, да забележим ово:

Како први тако и остала два батаљона овога пука снабдевена су муницијом тако да сваки војник има по 200 метака.

Веза са Врањом и Цепом одржава се постављеним релеима. За време његовог бављења у Власини дознао је од свештеника Томе Поповића и тамошњег ђумрукције да је народ, сем паланчана и чиновника, нашој ствари одан, и да жели доћи под нашу управу.

У Трну и Софији има их доста позатвараних само за то што хоће да остану Срби, и што су многи од њих потписали молбу управљену на велике силе (?) да их сједине са Србијом.

Односно бугарске војске на граници могао је дознати: да од Трна па до Власине може имати од прилике један батаљон растурен по селима, те да спречавају сваки састанак њихових сељана са нашим. У том погледу, како му рече свештеник и ђумругџија, у неколико су цељ и постигли, јер како су Бугари њихов ђумрук затворили, просто се с ону страну ништа ни дознати не може.

Војницима издата наредба да ни један границу презазити не сме. Команданту I. батаљона саопштено је наређење шта има радити на случај повреде границе од стране Бугара.

За одбрану противу напада бугарског у овој околини важна (најважнија) тачка је „Буква глава“ у свези са Гачиним брдом. Ову би тачку за сваки случај ваљало утврдити. За напад Бугара у овом погледу најважнија је тачка „Равна Шиба“ у свези са Буковом главом власинском, пошто обе тачке заједно владају путовима који воде из Власине у Трн, Брезник, Радомир, Ћустендил и у Клисуру Вардарску.

Путòва из Власине има:

1. За Трн, преко Клисуре реком Јермом, употребљив зими и лети за кола.

2. За Брезник преко Горње Мељне, гребеном и вододелницом између Струме и Јерме, само за пешаке и коње. —

3. За Радомир преко Дојговца, Одрањице. Није употребљив за кола.

4, За Ћустендил преко Божице, Побијеног Камена, Перивоља, није за кола, но лети би се са поправком могао и за кола употребити, зими не. Овако како је, само је за пешака и товарне коње. За нужду могу се кола (топови) са муком и поправком и зими провести.

5. Из Врање води пут у Ћустендил реком Врањске бање до Црног Врха, па преко Божице, Побијеног Камена, Перивоља. За кола није.

6. Пут од Сурдулице до Власине местимице је добар а местимице рђав, нарочито преко Власинског блата; овај простор од прилике до 1500 метара без насипа је, што ће јако отежавати кретање возова, нарочито у ово доба. Сем тога недостатка има још једна тешкоћа на овоме путу а то су серпентине, које воде преко виса Јаворнице, за цео сахат у непрестаном пењању, местимице стрмом до 30 степени, што такође јако отежава кретање коморе.

У Бугарској као да су знали за сваку заповест која је издавана за кретање наше војске, јер ево шта прича Гопчевић:

„9. Октобра изгледала је ситуација тако запета, да се ратна прокламација Србије очекивала свакога часа. Ја одлучих да идем у Софију, те да се нађем код војске.

„Чим стигох у Софију 11. Октобра, нађем Каравелова и упитах, докле је дошао у преговорима са Србијом. Он ми рече, да Краљ Милан неће да чује ни о каквом

споразуму, да Грекова није хтео да прими. У осталом Каравелов беше радостан што се Србија у последњем тренутку зауставила са изјавом: *да ће чекати решење цариградске конференције.*

— Помислите, драги пријатељу — рече председник министарства смејући се и таруђи руке — беху издате све заповести, српска се војска беше већ кренула да уђе у Бугарску кад је, на један километар од границе добила контрордр. *Да се то није десило, данас би Срби били у Софији, јер ми сада немамо ни једног јединог стајаћег војника на граници;* а оно 2000 милиционара не би смело ни помислити на озбиљан отпор. *Сада смо добили времена, и сада можемо довести из Херманлија нашу војску форсираним маршевима на српску границу.* Докле конференција сврши њен посао, биће цела наша војска на српској граници, и онда смо на коњу.

— Али ако конференција реши да се поврати Status quo ante? —

— Онда Србија eo ipso нема више никаквог разлога да нас нападне. —

— То је истина, али и Бугарска не постизава своју мету, уједињење. —

— Ко зна? Пошто силе не смеју порти дозволити да окупира Источну Румелију, јер би се *румелијске* трупе оружано одупрле, што би изазвало проливање крв и недогледне последице у Европској Турској, то би се уједињење de facto одржало. —

— А шта ћете ако *руска* војска дође да поврати Status quo ante? —

— То велике силе неће допустити, јер оне знају да у том случају руска војска не би више изашла из Бугарске. А од других сила не би ни једна дала своју војску на ту циљ.

— Но ако конференција одобри унију, а Србија остане при својим захтевима?

— Онда ће они бити одбијени.

— Према томе, Бугарска би се покорила ако конференција закључи да се поврати Status quo ante? —

— Може бити, али би, из побројаних разлога, фактично повраћање пређашњег стања наишло на велике тешкоће. Ко би постао ђенерални гувернер? Крстевића или другога, кога би Порта поставила, народ би протерао. Ко би смео узети на се да у Румелији васпостави турско господство?“ — — — —

11-ог Октобра дојиста су код нас издавате заповести као да је рат већ ту. Радили смо у врховној команди као локомотиве. Сву ноћ нисам могао спавати.

У 5 сах. изјутра 12-ог Октобра отишао сам у Нишку телеграфску станицу.

Попех са уз оне дрвене басамаке, што су споља уз кућу, у онај голубињак, у коме се кроз један прозор може разговарати са дежурним телеграфистом.

Куцнух у џам. Дежурни отвори доњу трећину од прозорског крила.

— Шта желите? —

— Молим, има ли каква приватна депеша за ме? —

— Нема господине. —

— Ама није могућно. Јуче су у Београду *морали* предати једну приватну депешу за ме? —

— То може бити, господине, али и овде и у Београду леже све приватне детеше по 2-3 дана, јер од све самих хитних службених депеша не могу да дођу на ред. Ето ноћас смо сву драгу ноћ радили с Бечом, шифра све сама шифра! —

Да ли услед тога многог шифровања између Ниша и Беча, или због неког другог узрока, али на један пут се све заповести за марш зауставише.

Само се коњичка бригада помакла. Отишла је у Белу Паланку.

Ноћу између 11 и 12-ог Октобра морало се *негде нешто* догодити што је нашу акцију одложило, ја се бојим *на нашу несрећу*. . . .

НИШ, 13-ог Октобра 1885

Данас сам видео неке артије које су врло карактеристичне у извесним правцима, те хоћу да их овде забележим.

Јуче је *отвореном* депешом, и то службено и „по заповести министра војног“ телеграфисано једном дивизијару да изволи наредити да се при шифровању *расудније* поступа. *Тачку, на крају текста, још нико не шифрује.* А других знакова није увек прека потреба. *И код њега време треба да је скупље.*

На то је дотични дивизијар одмах одговорио писмом, у коме уверава г. министра да није кадар сватити и разумети прави смисао службеног претписа, који садржава поменута депеша. Није кадар за то, што не зна да нареди *расудније* поступање самоме себи, нити може расудније радити у приликама и околностима садашњим, него што је до сад већ радио. Ово важи и за начин шифровања и за употребу речника. А које, какве и колике радне снаге њему на расположењу стоје, добро је познато свима. Ако је при шифровању или иначе погрешио, и ако је требало његове грешке исправити, он држи да су сви други путови били бољи, што их год има, од изабраног, јер упућивати Команданта, коме је дивизија поверена, на расуднију радњу, па ма то било и у шифровању депеша, са свим јавном, отвореном депешом, коју дају и примају млади званичници телеграфских штација, а лако могу да је читају и разносачи и одаџије, сматра да је безобзирно и јако вређајуће. Као војник и сам признаје да се грешити може, нарочито у приликама у каквим се налази; али за то ипак љуто га боли по-

нижавање овим путем и начином који је изабрат, и нерадо дозвољава и мора најпонизније молити: да му се, као команданту дивизије, ма са које стране, са већом штедњом чине примедбе, а никако да му са не приписује каква намера странпутична или нехат.

Он ради без одмора *и време је код њега*, то сме смело казати, *даљеко скупље но на другим местима*, па баш за то му веома тешко пада прекор рад нечега, где кривице нема, а и могуће грешке, ако их има, више су проблематичне.

Покорно моли г. министра војног да му не замери што се морао у овој прилици изразити одсудно против прекора у отвореној депеши, а уз то је још скромног и учтивог мишљења да, ако се мисли на овакав начин убијати и рушити ауторитет једнога команданта дивизије, коме је у овако судбоносним приликама више од $^1/_5$ српске снаге и моћи поверено, онда нека му се не замери што је он пре за то, да на његовом месту не буде, већ да га, како из оцене у депеши провирује, другоме, погоднијем и *расуднијем* уступи. — — —

Ја мислим да је г. дивизијар у опште погрешио што је претпостављао да је с оном отвореном депешом, која га је тако наљутила, ико ишта *мислио*, јер иначе се она не би ни отправила.

Важније је ово друго парче артије.

То је писмо од 12 ог Октомбра управљено министру војном, у коме шумадијски дивизијар јавља да је према једној депеши команданта тимочке активне дивизије, XV *активни пешадијски пук са XIX-им гардиским батаљоном био одмаширао из Пирота*, да је, услед заповести г. министра војног од 11-ог Октомбра он у свему поступио и вратио XV пук и XIX батаљон у Пирот. Трупе су већ биле дошле до Темске, кад их је његов налог за повраћај у Пирот стигао. У Пирот су се пак вратиле у сами мрак.

Он има част да Г. Министру учтиво достави до знања, *да је овај погрешан и неодмерен покрет снажно дејствовао на војнички и старешински понос Команданта XV пука и све господе официра, и нарочито на унижење моралне снаге трупа,* ово тим пре, што је XV пук састављен из становника пиротског округа, који су одушевљено били пошли и испраћени, али оваким брзим повратком *на место одушевљења ов приличне душевне клонулости доведени.* Овакви осетни и штетни појави, који су се јасно могли приметити на трупама, моћно захтевају *да се погрешним покретима трупа* одсудно у будуће *на пут стане.*

Ко ли је овако паметно наређивао?

Шта ли се у опште хтело са тим покретом трупа?

НИШ, 14 Октобра 1885

Прекјуче је коњичка бригада била истурена пред Пирот, први пук у селу Крупцу други у селу Војнеговцу.

Јуче је први пук коњичке бригаде истурио један свој ескадрон на пут Берковачки недалеко од границе и карауле Крупачке. Тај је ескадрон осматрао границу од Ржане па преко Видлиз-паланине до виса „Ковачева глава", не далеко од села Милојковца, где је и везу са другим пуком имао. Други пук истурио је два ескадрона који су осматрали границу од хана Обреновачког, преко села Срећковца (према Гојин-долу), села Сукова до Планинице и Јалботине.

Јуче је стигао у Софију први пук бугарске војске (шумљански) са 4.000 људи. Данас им стиже дунавски пук, такође 4000 људи. То значи за три дана маширали су ти бугарски пукови по 140 километара. *)

) Ово изванредно маширање бугарских пукова превазишли су доцније румелијски пукови, који су прелазили по 60—70 километара *дневно,* и то по неколико дана узастопце носећи на себи сву ратну спрему.

„Способност бугарске војске за овакве усиљене маршеве, који су у ратној историји нечувени, спасла је Бугарску у овоме рату" вели С. Гопчевић.

Данас је наш Министар војни наредио: да дунавска активна дивизија одмаршира 16-ог ов. м. у Црвену Реку и Белу Паланку. У овим местима дивизија ће се разместити у кантонман и очекиваће даља наређења.

Још једна крупна новост. Данас је Краљ потписао указ којим се формира засебна *команда Тимочке војске*, ту војску састављају трупе тимочке активне дивизије и нешто трупа тимочког *другог* позива. Такође указом од данашњег постављени су: за команданта Тимочке војске ђенерал *Милојко Лешјанин*, а за начелника штаба тимочке војске пуковник *Радован Милетић*.

Оба ова официра седели су читав месец дана после наређене мобилизације и концентрације код својих кућа не знајући шта су скривили да су бачени у официрски шкарт, кад их нигде у распореду нема...

(доцније додато)

Гопчевић прича:

„14-ог Октобра дође дворски маршал барон Ридезел у мој хотел и радосно ми рече ово:

— Сад баш стиже депеша од нашега агента у Цариграду, која вели, да је Турски Министар спољних послова званично изјавио: *да ће Порта српски упад у Бугарску сматрати као повреду турске територије*, и да ће према томе поступити. Ову одлуку високе Порте он ће саопштити и српској влади. —

— Ура! Мир је осигуран! — викнух ја, очаран успехом корака, који сам саветовао Каравелову — Сада ће Србија демобилисати, јер после овакве изјаве, Порта мора бранити Бугарску са свом својом снагом, а Србија није ваљда суманута да у један мах отпочне рат и са Турском и са Бугарском.

— Тако је — рече дворски маршал — с тога је нестало сваке зебње да ће више Срби нападати. Његово Височанство полази још вечерас натраг у Пловдив. —

— И Каравелов иде с њиме? —

— Не, он остаје за сад овде. И ја ћу тек сутра за Његовим Височанством! —

Ја одох Каравелову, кући, и нађох га у најбољем расположењу. Причао ми је да су Срби напустили Трнски ђумрук који су пре неколико дана посели били(??) да су пустили оног официра и оно неколико жандара, што су били ухватили(!!) И Каравелов беше убеђен да је мир осигуран, и није више хтео да чује о даљем шиљању трупа на српску границу. Шта више, у поверењу ми рече, да је наумио пустити кућама све резервисте и сву милицију, да олакша буџет, јер ето је зима на прагу, и рата бити неће. Ја му рекох да би то било опасно и с саветовах му да чека бар до Децембра, што је он, после дужег размишљања и обећао.“

Ниш, 15 Октобра 1885

„Пестер Лојд“ који смо данас добили отворено у првом чланку каже: да је Србија пропустила једину и најбољу прилику да ућари штогод за себе, да је сада већ доцкан. Колосално напрезање, утрошени милиони, одушевљење, оправдане аспирације, *све је то било забадава....*

Ниш, 16-ог Октобра, 1885.

Поранили смо.

Киша пљушти како Бог хоће.

На пијаци већ постројена пешадија од раскршћа лесковачке улице и чаршије, па хеј чак тамо до ислахане и поште.

Таман ми у „Европу“, а Краљ на коњу са целом свитом промаче испред прозора каване. Појурисмо сви

напоље да видимо како ће се дунавски дивизијар опростити с Господарем, да ли ће бити какво „слово“, кад ал јес, дивизијара и његовог штаба нема ни од корова.

Задоцнио се чича.

Краљ оде полако поред фронта.

Ваљда је био прошао пошту док тек из авлије „Европине“ затутњи некаква кавалкада.

То беше ђенерал Милутин у мекинтошу, са кајасом од сабље преко мекинтоша, просто „походнаја форма.“

За њим цео његов штаб.

Одјурише у галопу за Краљем.

Како киша постајаше све несноснија, то уђосмо у кавану да попијемо облигатну црну каву, а дефиловање трупа можемо гледати и кроз прозор.

Кад у трпезарију на моме обичноме месту седи гроф *Бреј*, немачки посланик, и још некакав плав, врло велики Немац, марцијалног изгледа, до њега.

Ми се поздрависмо са Брејом, и он нас одмах упознаде са оним нагромадно-грдним Германцем. Не запамтих му име, само знам да је и он гроф, и да је из немачког министарства спољних послова.

Док ми пописмо каву, с поља стадоше одјекивати команде, добоши и трубе ударише, колона се крену. Ми сви на прозоре.

И ако су људи морали бити већ скроз мокри, опет се лепо држе, марширају лепо, да је милина погледати, само онај пусти опанак чини „пљас-пљас“ по оним барицама у калдрми, да је чисто мени мокро у чизмама.

Али пешадија је цвеће. Него од некуда покуљаше возови, па се утркују да пројуре поред пешачке колоне с десне и с леве стране, док се не закрчише, па морадоше стати.

Мора да су тако исто и кроз друге улице, нарочито оне поред чивутскога купатила (Мушћи хамам) по-

куљали возови и да су се ућушкали у маршеву колону, јер командант онога батаљона, који у том тренутку поред нас пролажаше, на један пут командова:

— Батаљон стој! На лево круг! — Батаљон стаде и окрете се.

— О, Боже помози — рече искакав шаљивчина из фронта — одосмо ми право кући! —

Очевидно то беше покисла шала, но ја опет не могах се уздржати да не погледам грофу Брају у лице, јер он прилично говори српски.

Срећом он или не беше чуо, или не беше разумео ту депласираву шалу оног резервиста.

— Шта је, шта?! — орило се са свију прозора.

— Ето шта је — рече нам један официр, који беше на улици, љутито — Хорстигова посла. Задоцнио се с' артиљеријским пуком, вели, била комора закрчила мост на Нишави, па због тога није могао да заузме своје место у колони, а сад кад је прешао преко моста, хоће силом да се увуче у маршеву колону макар где, и сад ове трупе морају да чекају. Добро те их бар окренуше на лево-круг, да их киша не бије у лице! —

— Но-рече један официр изнутра — то ми је лепа диспозиција за марш, и још лепше извршена. Кад им овако иде овде још у вароши, ја како ли ће им бити по овом времену преко Плоче? —

Што је мене у том тренутку највише једило, то беху коморџије, коњоводци и кола од коморе, које се беху зајазила баш спрам прозора, на коме сам ја стајао с грофовима немачким. Е вала да су их са свећом тражили, одрпанијих коморџија, горих кола, лошије запреге и продеранијих арњева не би могли наћи у свих пет дивизија, него што беху ови пред нама. Нарочито једнога коморџију, који је стајао поред ћепенка од фурунџинице преко пута, нећу заборавити док сам жив. Беше обучен у прљаве гаће и кошуљу, бос, око појаса одр-

пане тканице, а на глави масан вес. Огрнуо се некаквом пољавицом па се згрчио ка две паре у кеси. Киша са пољавице слива се право на ногавице, које ее од колена беху са свим пришљапиле уз кожу и кости. Овај ме човек тако интригирао да сам изишао из каване и отишао право њему

— Бога ти сељаче — рекох — зар се тако иде на војску?

Он само блеји у мене па тек учини

— Ај?

— Велим зар ти код куће ниси имао ни чакшире ни гуњче да понесеш? Зар си ти баш тако пуки сиромах? —

— Нисам, господине, — рече он и осмехну се што разумеде питање — имам ја код куће три ката хаљина! —

— Па, болан не био, што по овоме кијамету да идеш и го и бос?

— Вала знаш, господине, викну биров у селу, да идемо ми што смо у први позив, у окружну команду. Ја запе онако, како сам био, ко мислим казаће нам неаку заповест, па ће нас одмах пустити кући. Док тек они рекоше да идемо у Ниш. Јавих се ја старешинама, велим, да скочим часком у село да понесем... Јок, рече власт, нема вели осуствија, него тамо, вели, добићете све што вам треба. Ете, тако је било, господине, Бога ми, није да рекнеш....

Мени беше и сувише.... Ја се вратих у кавану на мој прозор.

Мало по мало раскрчише возове, пешадија се крену и прође сва.

Наиђе пионирска чета. Нема у њој ни једног војника мањег од шест стопа. Па држање, па одело, па оне чизме, није да маширају, него све тресе. Чак се онај Германац уз Бреја раскрави па рече.

— Prachtvolles Menschenmaterial!

А ја у себи узданух на рускоме језику: и тољко!

Сад наиђе санитетска чета, мало шарена оделом, али опет ђене-ђене. Упртили оне црвене мотке од носила и савијена платна крваве боје са ногарима, па изгледају из делека ко некаква средњевековна трупа са дугачким копљима. Ја изађох на улицу да се поздравим са колегама. Стејић, као командир беше на коњу. Хирш машира поред фронта; цео прибор добро натоварен одмах иза чете, на колима, све у реду.

Тако исто и обе пољске болнице беху добро формиране у маршевој колони. Командири на коњима, Милутин миран ка обично, Гаврић пргав, јури напред и назад, псује, дречи, наређује, а у ствари нема узрока да се љути. Остали лекари и апотекари вире испод арњева ки мишеви.

Чим сам се са свима руковао и опростио, побегох у канцеларију да само не гледам нашу — комору, која сад наиђе у пуном шаренилу и недогледности Валенштајнскога доба.....

Владан Ђорђевић

НА ПРЕСТОЛУ

РОМАН БЕРТОЛДА АУЕРБАХА

(НАСТАВАК ИЗ СВЕСКЕ 59-ТЕ)

15.

Дође пролеће са песмом шева и са новим париским модама. Госпође у престоници беху срећне што је сада Краљица почела излазити, те су могле према њеним шеширима, шаловима и хаљинама удешавати своје узоре за одело.

Краљица се беше извезла. Поред ње је седела грофица Ирма, а спрам ње Валпурга са дететом.

— Пази само да ти не буде тешко — рече краљица Валпурзи — издржати код куће кад се вратиш!

Ирма се осмехну па рече, први пут пред Валпургом на француском језику, да би прва дворска госпођа нашла да је то одређи се отмености, када се човек брине чак и о томе, шта ће бити после с отпуштеним слугом.

Валпурга на то рече тако дрско да је чак и обе своје добротворке изненадила:

— Ма како да ми буде код куће једно је добро; тамо ме неће градити глувонемом! —

— Како то мислиш? —

— Па тако, тамо неће нико преда мном говорити језиком који ја не разумем! —

Ирма покуша да је ублажи, али јој то не пође за руком; Валпурга беше већ у оном несносном расположењу људи, који се морају селити, који много захтевају, и којима је врло тешко угодити. Она је осећала да више није нигде дома. Она види да ће сви ти људи, који су је тако размазили, живети и без ње, као да она није ни била међу њима.

Што ју је Ирмино француживање наљутило имађаше и свој нарочити узрок. Једна млада бона из француске Швајцарске беше већ уведена у принчеве дворане; она није умела ни бекнути немачки, за то су је и узели у службу, јер принц прво треба француски да проговори.

Валпурга се са туђинком мутавачки споразумевала; она је није ни мало волела, напротив са завишћу је гледала ту стаситу прилику. Шта се те Латинке тиче дете? Па чак је била суревњива и спрам детета.

— И ти ћеш ми брзо француски брбљати да те ја не разумем — говораше му кад беху на само, погледајући га мрко. Али опет брзо би узвикнула — опрости ми! Хвала Богу те сад могу на прсте избројати колико дана треба да прође док ја одем кући.

Госпођица Крамерова објашњаваше да ће се сада за принца саставити нарочита „комора.“

— Па има он доста соба! — рече Валпурга.

Сирота Крамерова никако још да протумачи Валпурзи све дворске обичаје. Свако ново име морала је неколико пута да понови. Јер сада је поменула како ће принц добити нарочиту „Ају.“

— Шта је то Аја?

— То је принчева васпитачица. А кад Његовом Краљевском Височанству буде четврта година, онда ће они добити нове своје чиновнике, па тако даље, што они буду старији, то ће и чиновници Њ. Височанства бити све старији по рангу.

— Лепо, лепо — мишљаше Валкурга — само непрестано друге људе, и друге дворе. Јадно дете — рече принцу — још је срећа те су ти ноге и руке и очи прирасле, иначе би ти они све то сваке године мењали!

Међу тим Валпурга се умирила када је чула да је госпођа Герлофовица, дотадања прва краљичина коморкиња постављена за принчеву Ају. Валпурга је њу познавала, па јој рече:

— Да су мене питали у чије руке ваља предати мога принца, душе ми, ја би рекла вама. Сада сам опет видела колико је наша Краљица добра и паметна; она одваја од себе своју најбољу пријатељицу па је даје своме сину!

Валпурга је држала да треба мало да посаветује г-ђу Герлофовицу, како јој ваља с принцем поступати; добра госпођа је са свим стрпљиво саслушала ту поуку. А кад је Краљица, са својом другом коморкињом Леони дошла к њима, Валпурга се није могла уздржати а да не искаже своје задовољство што се принц поверава г-ђи Герлофовици.

— И ви би за то били подесни — рече госпођи Леони — за цело! Али наша добра Краљица није могла дати обе своје руке!

Госпођа Леони захвално се осмехиваше, и ако је осећала као увреду што је запостављена једино због грађанског порекла; али, прво правило дворског живота гласи: никада не бити рђаве воље!

Принц у своме детињем сну није ни слутио какве се суревњивости већ витлају око његове колевке.

Валпурга поче понајлак да спрема своје ствари.

Лични лекар беше заповедио да Валпурга по кад што остави принца да га по мало навикавају да буде без ње.

Првог дана ишла је госпођица Крамерова с њоме по вароши, али та шетња није била ни мало ласна за кастеланку, јер је Валпурга хтела да стане пред сваким дуђаном, хтела је да ослови сваког човека кога би срели обучена макар налик на пошњу њене постојбине, и да пита одакле је, зна ли њеног мужа, мајку и дете. Госпођица Крамерова брзо се умори од улоге да буде Валпургина водиља, па ју је кадшто пуштала да иде сама, давши јој свој часовник, да се може на време вратити. Валпургино главно задовољство беше сада смена дворске страже, а главна шетња беше јој улица којом се иде у њену постојбину. То ју је тешило и често је помишлала како је било кад је први пут овом улицом довезоше. Као да је десетинама година прохујало од онога доба. Увек је морала силом да се отргне од те шетње па да се врати у двор. Често стане па ослушкује. Чује глас њенога детета у ваздуху. Којега детета? Њено срце беше поцепано на двоје, и она је за тим хитала принцу. Баш је то добро што је он онако мирно у наручју Францускиње, али јој то опет беше криво. за то се она победнички смејала, што јој дете одмах пружа руке чим је угледа.

— Јест, јест, ти си верна душица — рекла би за тим — кад је мушкарац добар, онда је увек бољи од женскадије. Твој други отац, мој Ханс, такође је здраво добар. Прексутра ће он доћи, па ћеш му пружити ручицу твоју, јел'? —

Валпурга је добро видела колико се једи властелинка-служавка на такво њено опхођење с принцем, и како госпођица Крамерова има муку да спречи сувише строге заповести, па баш за инат стаде све више да се луди с дететом.

— Је л' чуо ти? — настављаше она — Други људи дају ти само оно што се кува у кујни, а ја сам ти саму себе дала да ме папиш; ми смо једно, знаш?... па онда прекосутра ће доћи мој Ханс, па онда ћу ја да идем дома, а ти кад порастеш велики, мораш ми доћи у походе, па ако буде у време трешања, ја ћу ти набрати пуно најлепших трешања, мој Ханс ће ићи с тобом у лов, па ће ти носити пушку, па ћеш ти онда да убијеш једног великог, великог јелена, и једну срну, и једну гемзу, па ће то бити печење, па онда ћу ти приденути киту цвећа на шешир, па ћемо се заједно возати по језеру, па онда ћу те пољубити и казати збогом! —

Дете да се искида од смеја што му она толико говори, па тек прислони своју главицу уз њен образ, а Валпурга викну:

— Госпођице Крамерова, Госпођице Крамерова! Он већ уме да пољуби, пољубио ме је! Што ти је мушка страна, па још Краљевић! Они рано почињу! —

Она је хтела сву љубав наспрам тога детета да му још једном искаже у те последње дане, а осем тога хтела је Францускињи да покаже колико се воле њих двоје, она и дете. До толике љубави за цело неће Латинка никада доћи. Па онда поче опет да пева:

„Ти стојиш крај врбе и једва тако плачеш, а ја одох са таласом. Докле се год врба буде зеленила, и

докле год таласи буду пролазили, ти ме овде више никад видет' нећеш."

Дете је гукало и смејало се, и Валпурга је уверавала госпођицу Крамерову, да ће дати да је посеку, ако дете све не разуме.

— Па онда, је ли — рече му погледавши љутито францускињу — дечије гукање у целоме свету је једно исто, ни Французи ваљаде не долазе на овај свет са њиховом латинштином? — па онда је опет певала, скакала и љубила дете. Беше јој као да би хтела да сву своју тугу и сву своју радост скупи у једну чврсто везану киту цвећа, па да је даде.

— Шкодићеш детету, сувише се раздражујеш — покушаваше госпођица Крамерова да је утиша.

— Неће то њему шкодити ништа. Здрава је крв у њему, њу му не може ни Латинка покварити! —

Валпурга беше у немиру пуном противности. Она је давно знала да ће се све то раскинути, сама је толико пута желела да тај час раскида и растанка дође; али сада, када се он приближио, сада беху заборављене све непријатности овога живота, сада јој се чинило да неће моћи сама живети, да ће јој увек нешто недостајати, па и саме муке и немири који се сви тако на добро свршише. И то ју је болело што је остали тако равнодушно пуштају да иде. Па онда дете тек, дете! За што оно нема већ толико разума па да на један пут проговори и да каже: Отац и мајко, немојте ме растављати од моје Валпурге. Сада су други госе над дететом. Шта ли ће они с њиме да учине? За што да она не сме више да рекне: то треба да буде овако или онако? Она је то дете хранила од првога дана његовога живота, и дан и ноћ били су заједно — како ће то сада да буде, да сване и да се смркне. а њих двоје да не буду заједно?

Беше много горчине у Валпургиним речима, које је рекла то вече детету, пошто је вечерала, показујући му празан тањир.

— Видиш ли? И ја сам такав један тањир, са кога је све поједено! —

Па онда није хтела да спава; није хтела да изгуби ни један тренутак у коме је могла бити још код детета, да га се нагледа. Кад би задремала, она би се уплашено тргла. У сну је чула децу где вриште, једно тамо чак с језера, а друго ту близу ње, и беше јој жао да она међу њима стоји и треба да се рашчеречи, да буде и тамо и овде, а кроза све то чула је како крава риче, и видела како хоће да се отме од ужета, којим је за плот од баште привезана. Баш лепо као да је сада гледа: у краве су тако крупне очи, и она фрче на њу тако топлим дахом.... Чим протрља очи, опет све мирно, види се где је, види се да је само сневала.

Беше последњег дана, пре него што ће отпутовати. Валпурзи беше здраво жао што није поручила да Ханс дође један дан раније; он је комотно могао ту бити један дан, а она би имала бар једног човека који би јој пружио руку за добродошлицу, јер она сада само се опрашташе.

Она пође улицама и погледа у небо — оно исто што је и над њеном домовином. Пролазећи узаном улицом, у којој становаше доктор Гунтер, и прочитавши на једној кући његово име, уђе у кућу. Слуга је уведе у чекаоницу личнога лекара, где сеђаху и стајаху многи болесници, људи, жене и деца. Валпурга рече слузи ко је; сви присутни је зачуђено погледаше. Зовнуше је одмах преко реда; она рече да је само за то дошла да се опрости. Гунтер јој само рече да га причека у башти док он сврши посао око болесника. Она оде доле. Госпођа Гунтеровица сеђаше на баштенским степеницама, па викну сељанку да јој приђе, а кад је сазнала ко је,

рече јој да може ту чекати. Валпурга седе. Госпођа Гунтеровица, радила је даље свој ручни рад, не говорећи ни речи. Она је имала предрасуде о тој дојкињи; њен муж јој је често причао њена особењаштва, у којима је госпођа Гунтеровица видела само сељачку кокетерију, која од наивности гради вештачки накит, а изглед Валпургин не беше противан таквом схватању.

— Ти ћеш скоро дома? упита је најзад госпођа Гунтеровица, јер није хтела да буде баш набусита.

Валпурга рече како је сретна што ће опет својој кућици.

Госпођа Гунтеровица је само погледа. Она беше од оних људи, који су врло сретни кад могу да се отарасе какве предрасуде, и у даљем разговору она нађе да се Валпурга истина дала навести у новој околини да своје особине силом ојача, али да ју је баш то сачувало те се у новом животу није загубила.

Сада јој стаде госпођа Гунтеровица говорити да добро стегне срце, па када се врати дома да не упоређује све са животом у дворцу, јер ће је то унесрећити.

— Зар сте и ви били у туђини када све то тако потанко знате? — упита Валпурга.

Госпођа Гунтеровица се смешила-

— Ја се само могу да замислим у твоме положају! —

Што је даље говорила све јој је више из срца читала.

Она је уведе у собу, и кад је Гунтер сишао, нашао је Валпургу на степеницама и своје унуче, које беше остало без оца, на њеноме крилу.

— Е, сада си се познала и са мојом женом. — рече Гунтер.

— Јесам, али сувише доцне! —

И Гунтер је сада световао Валпургу да се прибере када дође кући, и као планинац, стаде јој тако жи-

вим и веселим бојама сликати како ће је њени сељаци дочекати, да се Валпурга са свим разведрила.

Гунтер рече, да ће се још једном с њоме видети у дворцу, а његова жена пружи јој руку и рече:

— Буди опет добра на дому! —

— А ја ћу твојој мајци нешто добро да пошљем — заврши лекар — кажи јој, да се сети онога ђака, који је ва време оно, кад се она верила са твојим оцем, играо с њоме у Фрајхову о црквеној слави. Послаћу ти још данас шест боца вина за њу, да их попије у моје здравље, али само не по много на један мах! —

— Хвала у име моје мајке — рече Валпурга — а мени је већ сада као да сам пила најбољега вина, што га има на свету.

— Моја грофица Ирма имала је право, кад ми је говорила за госпођу Гунтеровицу, да би то била жена за моје познанство. Једну жељу имам само: да до краја вашега живота тако добро поживите, као што је мени од вас било добро! —

На напомену о грофици Ирми, не рекоше ни речи.

Валпурга се вратила у двор јача и с узвишеним осећањима. —

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

КАРАЂОРЂЕ И РУСИЈА

(НАСТАВАК ИЗ СВЕСКЕ 59-ТЕ).

Сада је на реду једно писмо Ипсилантијево од 3 Априла 1806 (№ 264, примљ. 29 Априла 1806), у коме јавља руском министру спољних послова, да је глас о заузећу Котора учинио да се духови у његовој држави на ново приклоне Русији; „толико показана енергија улева поверење“; па онда наставља „Словени (les Esclavons), Црногорци и сви народи ових крајева сада су са

свим повраћени Русији (sont à présent entièrement revenus à la Russie). Помоћ, која је стигла Србијанцима једновремено с овом новошћу, само је могла удвојити њихову ревност и поверење. Најзад, говори о гласовима да је Цар обећао не противити се да Французи поседну земље које им Аустрија уступа, али он (Ипсиланти) не верује у те гласове, јер „Котор је само на три миље од Црне Горе, и према томе од сувише велике важности за Русију, да би се ова могла навести на то да га напусти.“

Господар Влашке поднео је за тим своје предлоге како да се организују хришћански народи, који би имали помоћи руску акцију против Турске. Уза сваки његов предлог имају примедбе руског министра спољних послова. Оне су све врло занимљиве за поглед рускога кабинета на те народиће, који јој нуде своју крв, али ми се морамо овде ограничити да побележимо само оно, што се тиче Србије под Карађорђем.

Четврти предлог Ипсилантијев беше:

„да се Србијанцима пошље ратне муниције, оружја, топова, новаца и неколико интелигентних официра, који би им организовали војску, и који би управљали њиховим операцијама. Ови би официри радили само по заповестима ђенерала Михелзона.“

Поред тога предлога написао је руски министар спољних послова овакву примедбу:

„Изгледа да се ова ствар неће моћи дефинитивно решити, докле год руске трупе не буду у додиру са Србијанцима, и докле год се наши одношаји с Портом не поставе на ма какву сталну основицу. Међу тим треба се постарати да има у резерви извесна количина оружја и муниције да се пребаци Србијанцима, ако главно-командујући ђенерал нађе да је то нужно. Што се тиче новаца, давато им је неколико пута, а даће им се још. Односно официра то ће зависити такође од правца, ко-

јим ударе наши спорови с Портом, и ако би се баш, пре него што наступи отворен прекид одношаја, послало неколико руских официра да организују Србијанску војску (l' armée des Serviens) то ваља да се учини са највећом пажњом и у највећој тајности, како не би Турцима дали вероватног повода да нас окриве за нелојалност.“

Поред петог предлога Ипсилантијевог „да се одобри двадесет хиљада потпуне убојне спреме за организацију народне војске у Влашкој и Молдавији, војске у којој би сви официри били Руси, министар спољних послова написао је:

„Нема могућности за нас да дамо толико оружје, а да не *исцрпимо* (sans epuiser) слагалишта потребна за нашу војску. За то ће боље бити, да се они организују као фрајкори (corps franc) као добровољци, са својим оружјем“ и т. д.

Сад је на реду поверљива нота Ипсилантијева (ad № 274) о разговору, који је имао са Себастијанијем, француским послаником на Порти, кад је пролазио кроз Букурешт.

Ми ћемо из тога разговора записати само она места, која се тичу Србије:

„*Себастијани:* Међу тим време је да се угуши Србијанска буна, за коју сте ви окривљени да сте је потпомагали.

Ипсиланти: До сада ме нису штедили с окривљавањем. Шта се мисли да сам ја учинио за Србијанце?

— Они су преко вас добили помоћ Русије, која претендује да направи у Србији кнежевину, у којој би она радила шта хоће.

— Па каква је та помоћ Русије, која им је преко мене учињена?

— Седамнајест хиљада пушака, од којих је 6000 дошло из Крфа, а једанајест хиљада преко Влашке.

— Колико мислите да треба сандука за 11.000 пушака? —

— Шест до седам стотина. —

— Па куда мислите да је прошао тако грдан транспорт?

— Па кроз Влашку. —

— Изволте узети карту, па ћете се уверити, да Србија и Влашка нигде једна с другом не граничи. Транспорт би морао ићи Дунавом под очима Турака, који ништа не пропуштају, поред фора Оршаве, који заустављa све, кроз провинције аустријске, где се сваки пакет прегледа. Према томе признаћете, да су извешћа ваших агената у Србији врло неверна.

— Ми немамо никаквих својих агената у тој земљи.

— Онда ваља у толико више да се чувате лажних рапората, који су сигурно потекли отуда, што је на неким пушкама виђена реч „Тула“, и ако су оне грађене у Мађарској, па их трговци кријумчарећи преносе у Србију, где се плаћају дуплом ценом.

— Било како му драго, ваља похитати да се тај народ врати у покорност Султану. Учините нешто што ће се јако допасти моме Цару и што ће уједно доказати вашу оданост Порти: учините да тај народ моли за милост, обећавши му гарантију Француске.

— У почетку беше лако доћи до споразума. Пошто имађах налог да дејствујем код устаника, ја сам учинио све што сам могао, али Висока Порта није прихватила ни једно средство измирења, а сада је та ствар поверена паши Румелијском.

— И са свим је добро што је тако учињено. Не треба се никада погађати са бунтовницима! —

— То је једно од оних апсолутних начела теорије, која се у практици често напуштају. Француска се није кајала што се погађала са Вандејцима.

— Француска се није погађала с њима. Она их је само помиловала, дала им општу амнистију.

— Под извесним условима.

— Без икаквих других услова осем да им осигура мир и да их учини срећнима.

— Прекрасно. Ни Србијанци не траже ништа друго.

— Ако је тако, потрудите се да приволете тај народ, и реците му да ће се амбасадор Француске заузети за њега. Ја ћу се трудити у његову корист код Порте; али кажите му да добро разуме, да се мора безусловно покорити без устезања ономе, што ја за њега урадим, ако не жели да га згњави сила Француске.

— Ваше Превасходство беше ми наговестило да Француска не жели да се меша у унутрашње послове Отоманске царевине. Али кад је другчије, ја ћу учинити што желите код Србијанаца, али тек пошто учините да ме Порта на то овласти.

— То је са свим у реду, и ви можете на то рачунати. Али ако они не хтедну положити оружје, ви треба да суделујете да се они савладају.

— Господине амбасадоре, Влашка нема војске — и т. д.

Из писма руског дипломатског агента у Букурешту Константина Родофиникина министру спољних послова Андреји Будбергу — од 12 Августа 1806 (№ 202 тајно) да забележимо да је Господар Влашке Ипсиланти „чудио се како Русија мало цени Србе, који сада имају војску од 40,000, а могли би лако имати и 70,000, када би само имали оружја. Они сада, не добијајући никакву помоћ у новцу, а добављајући с тешком муком барут и олово из Аустрије, биће принуђени да прибегну Бонапарти, који неће пропустити да се њима користи. А на против, Русија би могла помоћу Срба, помоћу 30.000 људи које би он могао наоружати у Влашкој и Молдавији, помоћу ајана у Рушчуку и осталих бунтовника,

са циглих 50,000 своје регуларне војске, коју Ипсиланти узима на себе да храни, да покори Турску, или ако је други систем руске политике, да у њој поврати ред и да удеси тако, да у Турској може бити само оно што Русија хоће, те да тако извуче суштаствену корист противу Француске.“

Друго писмо К. Родофиникина од истога дана (№ 203) примљено у Петрбургу 27 Авг. 1806 гласи овако:

„милостиви господине
Андрија Јаковљевићу

По мишљењу Господара Ипсилантија, сада би Србима требало помоћи у новцу на 100,000 гроша т. ј око 13,000 дуката (червоныхъ). Што се тиче барута и олова он не види могућности да им се пошље из Русије и држи да би боље било убедити Аустријски двор: да је опасно што Срби немају никаквих срестава за своје спасење, јер се могу обратити Бонапарти, да Русија, желећи спречити тако по Аустрију штетан догађај, предлаже да она плати барут и олово, са којим би аустријски двор снабдео Србе, само да им се та помоћ што скорије пошље. Изгледа да неће бити тешко уверити бечко министарство, да Господар Император нема никаквих намера са српским народом, који је тако далеко од Русије, да Његово Величанство наводи на овај корак једино жеља, да одузме Бонапарти толико силну помоћ, коју он може употребити на штету Аустрије и на рушење турскога царства, као и што јесте у ствари. Напротив Срби, снабдевени барутом и оловом постизавају своју циљ, принуђавају Порту да им даде права која они траже, и у нужди ће бити, из захвалности, браниоци аустријских предела. Достављајући Вашем Високом Превасходству ове мисли књаза Ипсилантија остајем итд.

Константин Родофиникин.

ИСТИ ИСТОМЕ

№ 216 ПРИМЉЕНО 4 ОКТОБРА 1806.

Капетан Новаковић, који је у Петрбургу био као депутат Срба, дошавши на аустријску границу са писмом Карађорђевим г. ђенералном конзулу Болкунову, није нашао начина да продре даље, и поверио је то писмо једноме српском трговцу, који је стигао у Букурешт 16-ог овог Септембра ноћу. Ја сам, прочитавши како то писмо, тако и она адресована г. Кприку, нашао за нужно вратити одмах тога трговца да каже капетану Новаковићу, да ја сваки час очекујем из Петрбурга знатну новчану помоћ за њих, и да ми за то што скорије пошљу човека, коме могу новце поверити. Тај човек треба да буде такав да је у стању дати ми све нужне податке о томе: колико имају људи под оружјем, колико топова, колико војних прибора; осем тога препоручио сам му да учине све што треба за сигурну комуникацију између њих и Влашке. Желећи уверити поменутог повереника да је Господар Император особито благонаклоњен српскоме народу, казао сам му, да је благоволео наредити својим овдашњим агентима да указују сваку помоћ Србима, и ја му понудих да му дадем за сада две хиљаде дуката (червоныхъ) за српска народ, али он их није хтео да прими, бојећи се да га Турци не опљачкају у Крајови. С овим трговцем ја сам сасвим отворено говорио о овим стварима, јер сам видео да му је све познато. О чему по дужности извештавајући Ваше Високо Превасходство итд. К. Родофиникин.

Из другог једног писма истога Родофиникина провирује зебња да Бонапарте не привуче Карађорђа на своју страну наименовањем за Господара или Великог Књаза српског народа.“ —

На скоро за тим налазимо овакво писмо рускога Министра спољних послова барона Андрије Будберга Ка-

рађорђу, и руском главнокомандујућем ђенералу Михелзону, о мисији маркиза Паулучија из године 1807.

№ 42

БУДБЕРГ ЦРНОМЕ ЂОРЂУ

Високорођеноме и знаменитоме Карађорђу Петровићу, славноме вођу народа словено-српскога, нашем добром пријатељу, другарски наш поздрав.

С одличним задовољством сазнали смо о победама које сте Ви задобили над непријатељем имена хришћанског и непомирљивим душманином словеносрпског народа. Честитајући вам срдачно на толико жељеном успеху, уједно Вам јављам да руски пуковник марки Паулучи, који ће вам предати ово писмо, има нарочиту мисију, да се увери о вашим потребама, као и о најбољем начину да се извуче највећа корист од заједничке радње војске Његовога Величанства, која се налази на Дунаву, и неустрашиве војске, коју Ви предводите. Њему је заповеђено да Вас понова увери о непромењивој заштити великога Императора Сверускога и да нас извести о свему што би Вашему Превасходству угодно било да му саопшти. И тако молећи Вас да потпуно верујете г. пуковнику Паулучију, у свему што Вам буде рекао у име Највишега Двора, и препоручујући га Вашој особитој пажњи и пријатељству, завршујем уверавајући Вас, да ћете од нас добити сваку помоћ, која само према околностима буде могућна, за ваше даље подвиге противу заједничкога непријатеља.

За тим уверавајући вас о мом истинском поштовању и оданости, јесам итд.

Бартенштајн
10-ог Маја 1807.

Андрија Будберг.

№ 42. ПРИМЉЕНО 30 МАЈА 1807.

БУДБЕРГ МИХЕЉЗОНУ
МИЛОСТИВИ ГОСПОДИНЕ
Иване Ивановићу

Господар Император, нашавши за нужно имати тачне и подробне податке о броју француске војске у Далмацији, о њеном задатку, о расположењима тамошњих становника, о стању послова у Србији, благоволѐо је послати у тај крај пуковника Паулучија с упуствима, од којих шаљем Вашем Високом Превасходству верну копију. Из ње ћете изволети видети, милостиви господине, да је главна задаћа његове мисије, да би Ваше Високо Превасходство на основу његових података о намерама непријатељевим са те стране, и на основу његовог уверења на лицу места о привржености Срба нама — могло боље располагати са височајше повереном вам војском, ступивши у непосредну свезу са Црним Ђорђем, а преко њега и са нашим војскама у Котору и на Јонским острвима. Чим пуковник Паулучи достави нама своја посматрања, ја нећу изоставити да измолим у Њег. Величанства даље заповести и да вам их саопштим.

Г. Паулучи изабран је за ову мисију што је он пређе служио у француској војсци, где је био употребљен с особитим поверењем при ђенералштабу у Далмацији, те услед тога зна сва тамошња места и околности. Препоручујући овога чиновника особитој пажњи и милости вашега Високог Превасходства, као човека одличних способности и знања, част ми је бити итд.

Тилзит, 21 Маја 1807.

Андрија Будберг.

ПАУЛУЧИ БУДБЕРГУ

№ 213. ПРИМЉЕНО 31 ЈУЛА 1807 г.

Господине ђенерале,

Пошто сам свршио моју мисију у Аустрији и предао рапорт конзулу Пелегринију у Трсту, отишао сам у Земун, где ми је пуковник, који командује на граници, изјавио, да ме не може пустити да пређем у Србију, јер у моме пасошу стоји да путујем у Влашку, па није природно да идем тако у наоколо, да два пут прелазим Дунав, да издржим 7 дана карантина. Из разговора са тим командантом видео сам, да он има тајна упутства да отежава колико може прелазак странаца у Србију таквих, за које би се могло претпоставити, да траже политичких свеза у тој земљи, али тако исто, да не постоји никаква позитивна забрана, која би компромитовала његов двор. Приметивши то ја му рекох да ћу, ако он и даље буде ми бранио да пређем у Србију, послати штафету нашем посланству у Бечу, да му се тужим на то насиље. Ова претња поможе, и ја сам 18 Јуна прешао у Београд.

Примише ме са знацима поштовања, али то се понашање промени сутра дан, пошто су неки земунски трговци говорили са г. Младеном Миловановићем Командантом Београда, уливши му против мене неповерење, које се још увећало одговором аустријскога команданта, који ме представи као варалицу. Моје незнање рускога језика још више утврди Младена у његовом неповерењу, јер он је човек по себи неповерљив, незналица и суров.

Побојавши се за своју сигурност, у след збуњености оних, који су ме опкољавали под маском да ми указују част, помислих да ће ми користити, да задобијем поверење г. Мијаила Ивановића Филиповића Грујевића, секретара код београдског команданта, који је уједно

тумач руског и немачког језика. Моји разлози, а још више кад сам их поновио у злату, задобише га тако, да ме је упознао са опасношћу која ми прећаше.

Не знајући шта да почнем, ја сам се претварао да сам са свим без бриге, и то је производило извесан ефект, док 20-ог у вече не дође земунски трговац Милош Урошевић, те прекиде колебање командантово, који ми објави оштро и императивно: како нема још да стигну заповести његовога Господара о мени, то ће он да ме пошље у Смедерево, где ће знати, на коме је месту сада Црни Ђорђе. Ја одговорих, да је то баш и циљ мога пута, да се састанем са шефом Србијанског народа, коме имам да испоручим поруке мога двора, али да сам изненађен начином, каквим он одговара на моју молбу да изађем пред његовог старешину, да његов тон ни мало не одговара осећањима, која ми је први дан изјавио за царски двор; на то је он одговорио, да је прошло време за претварање, да он поуздано зна, како сам ја француски агенат, да мој пасош не доказује ништа друго, већ велику вештину у варању, и долазећи све више у ватру, он заврши грдњом и претњама, између осталих, да ће ме бацити у Небојшу кулу, која се налази у граду. Такав његов говор, пред најмање тридесет његових оружаних људи учини, те се побојах каквог насиља, са свим природног у једног народа, који не зна ни за каква права и конвенијенције; али одрешеност мојих одговора, слика, коју му нацртах од последица, ако би се у мени преварио, уверавање да му ја не могу утећи баш и кад би хтео, сви ти разлози ублажише команданта, те окрете самном други тон, и даде ми реч, да нећу трпети ни најмању непријатност, док не дођем до шефа народног.

Према договору, ја се укрцах 22-ог Јуна у један каик заједно с аустријским отпуштеним официром, који је ишао у логор србијански да тражи службе, са тр-

говцем Урошевићем, (који ми је непрестано световао, да гледам, да се искрцам на аустријску обалу Дунава) и са секретаром Грујевићем, који је командовао ескортом од 6 оружаних људи. У вече се искрцасмо у Смедереву, где смо сазнали, да се Црни Ђорђе налази у Штубику, куда и ми одосмо. 24-ог одох у логор неготински, где се и он налазио, у свези са одељењем војске, којим командује ђенерал Иван Ивановић Исаијев. По дозвољењу г. Грујевића, ја сам најпре отишао ђенералу Исаијеву, и молио сам га, да ме он представи Црноме Ђорђу. То је уклонило с места сваку сумњу с мене.

Црни Ђорђе примио ме је врло хладно, и по том првом састанку ја не очекивах никакав добар резултат моје мисије, у толико мање, што ме ђенерал Исаијев увераваше, да је тога човека врло тешко навести да говори о пословима. Осем тога, он се жалио, да му је много обећавано што није извршено, најзад, то је чудан човек, који с Исаијевом није скоро ни речи проговорио, док нису ослобођени Срби, који беху блокирани у Штубику. У пркос свега тога, ја сутра дан одох Црноме Ђорђу, и саопштих му моје мисије, и пошто сам га известио о покретима Француза и Турака у Босни, ударих гласом на моје зебње, ако се ништа не предузме против тако дрског непријатеља, који може зачети мисао, да с те стране нападне на Србију. Изгледаше, као да су моје беседе привукле на се његову пажњу, али не могах успети да сазнам његове намере. Употребих сва средства, само да га раскравим, и кад сам успео, он осу жалбе и противу нашега Двора, и против Аустрије, јер ни једно од силних обећања није испуњено, осем нешто слабе помоћи, што је добио с наше стране. Он говораше, како његов народ ево скоро 4 године, издржава овај рат, и како је сад балдисао (se trouvait aux abois). Сви моји разлози не могоше га убедити то-

лико, колико би ја желео, али опет сам био срећан, што сам му улио толико поверења, да ме је позвао да му чешће дођем.

Проучавајући људе, који имају уплива на Црнога Ђорђа, сазнао сам да г. Гагић ужива његово поверење, и старао сам се да га придобијем за се, што сам постигао уверавањем, да он преко мене може добити какву милост Њ. Ц. Величанства. Од њега сам сазнао важну новост, да је Милош Урошевић имао врло дугу конференцију са Србијанским шефом, у којој му је казао: да ни по што мени не верује, да се Русија налази у критичном стању, да је Данциг освојен, да за Србију нема другог спаса до Аустријскога дома, да се њему, као православном може веровати, ако они пристану да се изјасне за Аустрију, он ће одмах отићи и вратити се снабдевен са свачим што је нужно; даље сам сазнао, да је Црни Ђорђе одговорио само жалбама што је Аустрија забранила извоз хране за Србију, на што је Урошевић одговорио: да до њега стоји, па да се та забрана одмах дигне. И та се конференција свршила као и моја, т. ј. без икакве одлуке.

Ови покушаји у корист Аустрије, иска сорта глади која влада око Београда, и од које је умрло скоро стотину особа (једна несрећа, коју је Црни Ђорђе испрва могао спречити) беху довољни разлози да се забринем за последице, и да би се спремио да одбијем ударац, од кога сам се бојао, одох Миленку Стојковићу, ономе од старешина, који има највише утицаја на Црног Ђорђа. Под изговором да имам да му испоручим поздраве Њ. В. и Вашег Впревасходства, и видећи да га моји комплименти задобијају, ја сам успео да га одлучим да ми помогне убедити Црнога Ђорђа, да је једини спас народа да се држи само Русије. Пошто сам се тако осигурао, да могу ако затреба држати у шкрипу мишљење и ауторитет самога шефа, ја одох заједно с Ми-

ленком к њему, па му одлучним тоном и са свом енергијом казах, како мени не могу бити непознате интриге Аустријске, како се ја надам да се он неће дати вући за нос, (être la dupe) од једне силе која, да би постигла шта хоће, чини да његов народ умире од глади, која чини да Французи још држе Далмацију, одакле могу доћи да и њих покоре и да их поврате у турско ропство; додао сам, како ја врло добро знам да су се они дигли на Турке услед подбадања Аустрије, која им је дала прва средства и ако по претерану цену, — али с друге стране да тако исто добро знам да их Аустрија неће никада отворено подржати. Пошто сам тако уздрмао мишљење које је Црни Ђорђе могао имати у корист Аустрије, ја му онда насликах верну слику лојалности која карактерише наш двор: поменух веру, језик, обичаје и саме ратове, које и Руси као и Србијанци воде с Турцима, заједничке интересе, најзад доказе благовољења нашега узвишеног Господара за Србијанце, од којих је најсијајнији сајуз једнога дела наших трупа с њима, коме имају да благодаре што је ослобођен њихов Штубички логор, у коме је Миленко био блокиран 17 дана. Све то учинило је такав утисак на Црног Ђорђа, да је он свечано изјавио, да неће да зна више за Аустрију, и да ће се са свим поверити заштити Његовог Царског Величанства.

Сигуран за Србијанце, ја не налажах да треба да јурим са мојом мисијом, и оставих за сутрадан да наставим разговор, и да комбинујем операције, које би Црни Ђорђе требао да предузме, кад, сутра дан зором, ето њега к мени да ми каже, како је добио новост, да су Турци прешли Дрину близу Зворника и потукли његовог војводу Јакова. Саопштавајући ми ту непријатну новост, Црни Ђорђе признаде ми, да он има потпуну веру у мене, јер сад види како беху потребне оне војничке операције које му бејах наговестио; завршио је тиме да је готов

урадити све што му будем ја саветовао и предложи ми да саставимо *конвенцију*, која је одмах, у разговору који је трајао четири сата, и углављена. Г. Легатовић, секретар при ђенералу Исаијеву служио је мени као тумач, а уз Црнога Ђорђа и Миленка био је и Јеремија Гагић, такође као преводилац. Један члан те конвенције, за који нађосмо да га треба пре свега извршити, то је окупација градова, нарочито Београда, о чему сам поднео опширан рапорт г. ђенералу Михелзону према заповестима Вашега Превасхосдтва

Пошто смо ту конвенцију закључили, Црни Ђорђе ми рече да је добио писмо од Младена Миловановића команданта Београдског, у коме јавља да се посигурно уверио да сам ја пуковник руски, да ме је он морао држати за француског емисара, због одговора земунског команданта и што су му то казали Марко Дрвар банкар из Беча, који се послом десио у Земуну, и Милош Урошевић. Црни Ђорђе ми рече да ме Миловановић моли за опроштење, а и он моли да извиним понашање београдског команданта, које само доказује колико је народ далеко од тога да тражи везе туђинске. Ја сам одговорио Црноме Ђорђу да се ја не само ни најмање не љутим на Миловановића, него да сматрам за нарочиту дужност известити Ваше Превасхоство колико су Срби верни и одани царскоме двору

Немајући ништа више да комбинујем са шефом Србијанског народа, ја му приметих колико је нужно да оде на босанску границу. Њему се допаде тај савет, и он 28-ог оде, водећи са собом 800 коња, и намеравајући да успут дигне импозантну силу.

У тренутку кад бејах стигао у Београд, митрополит Мелентије налазио се код Црног Ђорђа, а док сам ја тамо путовао, он се другим путем враћао у Београд.

Да сам се, дошавши у Београд могао слободно кретати, ја бих за цело гледао да испоручим томе прелату

што ми је В. Пр. било заповедило, али пошто сам сазнао колико га мрзи цео народ и Црни Ђорђе особито, ја сам се чувао да немам никаква посла с њиме. Слепа послушност Србијанаца њиховоме шефу нема граница, као што је и његов ауторитет безграничан, који се може упоредити само ономе каквог азијског суверена, који не зна других закона осем своје воље.

По ономе што сам могао сазнати о карактеру овог изванредног човека, имам узрока да верујем да ће он казнити најгрознијом казном Јакова за његов пораз, у толико пре, што је Јаков још раније изгубио поверење и његовог народа и његовог шефа.

Има петнајест месеци како је Црни Ђорђе казнио смрћу свога рођена брата, због његових злочинстава противу сигурности становника, части и среће домаће. Овај чин страховите правде учинио је да одмах нестаде лоповских чета, које се беху формирале, и прекину самовољу и поквареност, у коју беше загазило више војних старешина. Простота његових обичаја и несебичност која га одушевљава, познаје се и по његовом понашању[1]) и у његовом говору што све, у свези с истинском љубављу отаџбини, саставља човека ретког и поштовања достојног, при свем том што нема образовања које карактерише цивилизоване људе.

Ја нећу никада заборавити последње речи, које ми је казао кад се растајао са мном „сетите се, господине, да ја не желим ништа друго до да видим своју отаџбину осигурану од страха, да се још једном под јарам турски врати. Чим то видим, одрећи ћу се свега и вратићу се моме плугу.“

1) Поклон, који ми је дао, такође карактерише тога ванредног човека. То је једна сребрна кутија, која нема друге вредности осим што је спомен од једног простог човека, јединог у модерним вековима „филантропије“, који даје пример највеће несебичности и најчистијег отачаствољубља, и то у тренутку, када би по једнодушној жељицелога народа, морао постати његов владалац или добити највеће почасти када би хтео да уцени своју моћ у Србији.

Ове речи дојиста не беху притворне, јер како сам га раније упитао шта он жели од царскога двора за себе лично, он је одговорио „нека двор одобри оно што смо нас двоје као неопходно нужно углавили.“ Са Миленком и осталим старешинама већ није тако, они су ми дали знати да очекују од царског двора одличија, па чак и војничке чинове.

— — — — — — — — — — —

(остатак овог писма нема за нас интереса осим једнога места где пуковник Паулучи вели, да је своје бављење у Србији употребио и на то да позна личности које су се одликовале за прве четири године ратовања као и оне, које би по својим способностима могле бити употребљене у служби „ако би се тој земљи хтела дати каква форма владе“ и да ће списак тих личности доцније поднети).

Римник — пуковник
18|30 Јула 1807. — Паулучи

—

А сад ево текста конвенције која се помиње у овом писму:

„Договор[1]) између предводитеља словено-српског народа, Ђорђа Петровића Црног и пуковника Његовог Императорског Величанства маркиза Паулучи, кога је послало његово Превасходство, ђенерал од инфантерије, Министар спољних послова и разних ордена каваљер и т. д. Андрија Будберг.

1. Пре свега прва је жеља српскога народа да буде под заштитом (покровитељством) Његовог Императорског Величанства Александра Првога.

Народ српски најпонизније моли да би Његово Импер. Велич. што скорије одредило способнога управ-

[1]) Ову конвенцију нашао је г. Богишић у архиви ђенералнога штаба (Бр. 23,3709, шкап 213, пук 3. српски послови, део IV. лист 242—245).

ника државе, који би довео народ у ред, који би српску земљу распоредио и који би му устројство (конституцију) дао; и то устројство конституције има бити у име Њег. Величанства Александра Првога.

2. Предавајући себе народ српски под покровитељство и заштиту Њег. Имп. Велич. он очекује све што му је нужно од њега и препоручује на свагда да се никада и никоме не може уступити ни најмање парче српске земље, тј. да се не заводи никакво властелинство (чтоби помјешчика никакого не било) те да тиме нико не допадне ропства.

3. Постављање разних особа, осем Грка, у границама Србије, како у војној тако и у грађанској струци, мора бити у име Њег. Величанства.

4. Ради обезбеђења и боље управе да буду гарнизони регуларне руске војске, у свакоме граду који сада Срби држе, и у онима који би се помоћу руске војске заузели, и свакоме граду да буде командант од руске господе.

5. Да се пошље од руске регуларне војске за краинску и Видинску границу ради акције и напада на непријатеља: три хиљаде регуларне пешадије, два ескадрона коваљерије и један пук козака, а са српске стране има се придружити поменутом броју руске војске, кад затреба, до 20,000 војске.

6. Неопходно је нужно да српски народ појача своје силе против Босне, да ухвати везу са Црногорцима, да би се осујетило предузеће Француза и Турака: да се осигура тамошњи крај. У тој цељи да се благоизволи послати, осем горепоменуте регуларне руске војске, три хиљаде пешадије, два ескадрона коваљерије и један козачки пук, а са српске стране уз напред поменут број за дејствовање у Босни и сједињење са Црногорцима претпоставља се (полагаетсја) петнајест хиљада наору-

жане војске, и српску границу спрам Босне имају да чувају њихове војске.

7. Ратујући четири године противу непријатеља, српски народ утрошио је (издержалъ) све своје имање и тога ради неопходно му треба новаца за издржавање војске и остале потребе: с тога управљач земље, који се Србима одреди, треба да има касу са изобилном сумом, и он с касом има бити у Београду.

8. Довољан број покварених топова, који се налазе у Београдској и другим тврдињама, ваља поправити, за то требају ливци мајстори, осем тога треба ђулади и барута.

9. Највећу нужду трпе Срби сада у баруту и олову. Да се што скорије заведе магацин у Београду, а топова не треба, јер се има уверење, да регуларна војска има свој прописни комплект.

10. Требало би имати у Београдском магацину до 10,000 солдачких пушака, за случај ако би Срби још војске прибавили.

11. Да се што скорије пошље шест артиљеријских и инжињерских официра за наставнике српској војсци.

12. Да се благовремено пошље једна чета артиљеријста, међу којима да има и бомбардира.

13. Бедни рањеници српске војске леже без икакве помоћи, јер немају ни доктора ни апотека, за то да се пошљу болнице (Feldspitäler) и доктори, а особито да се у Београду устроји главна болница с апотеком.

Све поменуте тачке (пункти) неизоставно су нужне, и друге, које ми не можемо знати, и за које све најпокорније молимо и поверавамо се штедроти и великој очинској милости Његовог Императорског Величанства премилостивог нам заштитника и покровитеља Александра Првога.

У Логору код Неготина 28 Јуна 1807.

Црни Ђорђе Петровић, предводитељ српскога народа, у име целога народа српскога.

Миленко Стојковић, командант краине Неготинске.

По заповести Црнога Ђорђа Петровића, предводитеља српскога народа:

Јеремија Гагић, члан савета српскога и секретар.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

НАРОД И НАПРЕДЊАЦИ

политичка студија проф. М. Миловановића

(НАСТАВАК ИЗ СВЕСКЕ 59-ТЕ).

У уставној држави, где се на послетку, хтео ко не хтео, мора све поверовати, у све му се ослонити на стручност, на поштење, на увиђавност, на родољубље, на част и образ и т. д.*) у држави, где се на други који начин не може ни замислити никаква, а камо ли добра уставна владавина, — у тој држави не ће не мало неписмена опозиција ником да верује и никоме вере своје да даје! Каква страхотна умна ограниченост у опозиционих вођа од 1880 год.! Какво страхотно незнање у људи, који су наумили да траже истинску, а не привидну слободу! Не заложити своје речи никоме, нити ту залогу од другога примити, не значи ни више ни мање, но покидати све друштвене везе и у најобичнијим, чисто трговачким пословима, а да се мучни послови управљања државом и не помињу. Ово је јасно до потпуности, и за најповршнијег познаваоца закона друштвеног живота, а по несрећи не само да то није било јасно, но шта више, било је по све непојамно за вође наше опозиције од 1880 год.

И пошто се призна, да се узајамно поверење и по небројено пута злоупотребљавало, опет остаје као непобитан факат, да се људи без њега не могу обићи нигде, а најмање у толиким и деликатним државним и народним пословима. Остаје непобитан факат, да је узајамно поверење више мање душа сваког заједничког рада, и нарочито његова је апсолутна и неограничена област на пољу државног управљања. Наша неумна опозиција од 1880 год. није имала никаква појма о овом закону без сваког изузећа. У томе је, нема сумње, један од главних изрока, што је та несрећна опозиција, на послетку, сама себе поништила; што се њено „Видело“ претворило у таму, и слободанство у најкрући власнички конзерватизам. Но и то није све. Та нам нечувена опозиција кроз уста поменутог сељачког поли-

*) И најбољи и најсрећнији закони о министарској одговорности, стварном својом страном, биће вазда црно слово на белој хартији, и ништа више —

тичара још и то вели, да се чак може назвати „народна партија.“

Несрећна историја опозиције од 1880 године, која је свима позната, разрешава нас од доказивања колико је било смишљености и стварног уверења у свему, што је тадања опозиција приповедала. Та нам је историја обелоданила, с колико је мудрости и увиђавности располагала тадашња опозиција и најјасније нам засведочила, да се китњастим фразама, којима се тада обилато разметало, не може ништа испословати. Па и оно, што је тада изгледало површном посматрачу и ревносном опозиционару, као дело праве мудрости, и истинског опозиционог делања, само је допринело брзом пропадању саме опозиције. Неколике илустрације биће за ово довољне.

Гоњена уском својом партијском нетрпљивошћу, онако исто као и њена опозиција, тадашња, још за мало у власти партија, оптужује и меће у затвор за дело „разбојничко“ човека, који ће, као што напред рекосмо, хтео ко не хтео, доћи у редове највећих и најславнијих људи у српском народу; јер је то једини јунак новијега доба, за кога се може рећи, да је до краја истрајао у борби за земаљске интересе. Тим нечувено несрећним поступком власна је партија са свим невољно пружила опозицији оружје да је поништи. И опозиција се није ни мало од тог нечовечног и неполитичког дела устезала. Немајући о томе никаквог појма, какве кобне прилике могу наступити, кад се тадања власна партија сатре до корена, опозиција употреби наглу смрт Адамову у затвору као оружје, да свога противника збрише са лица земље. Све, што тада дисаше духом опозиционим и очекиваше нов унутарњи поредак, поче нападати са свим очајнички на тадању власну партију. Као електрична струја пролете глас о смрти Адмимовој по целој Србији, као највиши протест против тадањег власничког недела.

И не гледајући на то што велики покојник, осим масе популарне није имао, ни могао имати других каквих начеоних пријатеља, — све се тада издавало за начеоне пријатеље Адамове. Све што дисаше духом опозиционим, проклињаше власнике за смрт покојникову, и даваше

парастос на све стране Србије. Све је тада осећало да је затвором болеснога Адама тадашња власничка партија крунисала сва своја недела, која је починила. Тако својом нетрпљивом, кратковидном, унутарњом политиком тадањи власници учинише, те им мртав Адам почини више штете, него сва жива опозиција. Оптуживати и затварати за „разбојништво“ једног од најпоштенијих и најзаслужнијих људи у народу, била је несмисленост, коју су либерали, са свим по правди, покајали.

Ствар ову ни мало не мења та прилика, што су Адама гонили и сами они, који му сад даваше парастос, и проклињаше либералне власнике за смрт његову. Па што више, неразумну власничку унутарњу политику тадањих либерала, не може у овом случају ни то оправдати, што би са свим на сигурно гонили Адама, да је само живио, онако исто, и потоњи напредњаци, који му сад као опозиција даваше парастос, и у црно се рухо за њим облачише. Истински сељачки пријатељи, какав је био Адам, подједнако су мрски свима власницима, па ма какву политичку веру исповедали. У том односу сви су власници по неопходности једнаки, од најзатуканијих конзервативаца, до најватренијих радикала. Тако је са свима у истини невласничким народним пријатељима па и с Адамом.

Тадашњи опозициони елементи, састављени из свих политичких вероисповести, од којих су већина њих гонили живог Адама, почеше га сад мртвог обожавати. Смрт се његова истаче као резултат тадашњег власничког насиља, што до крајних размера оцрни и онако дискредитивну власничку партију, и осигура победу опозицији. Одјек овога стања ствари налазимо већ у 52 бр. „Видела“ од 1880 године, где се отворено, с чела, удара на тадашњу власничку партију налазећи у њеном органу пуно: „нездравог наноса ниског васпитања, политичке неразвијености, дивље себичности, потпуне оскудице сваке племенитије тежње и сваке бриге за интересе народа, коме он своју политику приповеда и препоручује“.

Иза овог првог отвореног јуриша, који се прометао под образином дубоке политичке увиђавности и широке трпљивости, напади су са свим безобзирно учеста-

ли. Страсна опозиција не напада више на војску, но лично ђенерала, и у место начела која су се дуго сакривала, и у место партије, са којом је ваљало посла имати, она отпочиње лични двобој са самим војсковођом. Ту се са свом ситничарском низином истиче факат као да је тобож једини Ристић одговоран што је „Аустро-Угарска стала ногом на светињу нашу народну, на Босну и Херцеговину, и објавила политичку сферу интереса“ итд.[1]) Ту се даље истављају либерали као људи без будућности, као присталице великашке без икаквог програма; социјални радикали као људи без прошлости, „А на треће место долазе људи, којима застава нит је у личности, нити у општем узору интернационалном, који су своја убеђења створили, или према животу, или према науци, и који се надају да их могу остварити законитим путем.“

Каква су та начела, и ко су управо ти људи што овако говоре, „Видело“ нам ништа не вели, али из онога што се осуђује подједнако и радикализам и либерализам, може се извести да то збори стара власничка партија, која није могла своје име рећи с тога, што се тек тада припремала, да се по ново крсти и прими нову религију. Отуда је оно што „Видело“ вели, да ову трећу групу српског друштва састављају: сељаци, варошани и научари. Какав нов проналазак у политици! начеона опозиција од 1880 год. дели своје верне на сељаке, варошане и научаре! То је истина нечувено у политичком свету, али је ипак оправдано, кад ниједног имена није било да се означи оно што се хтело означити.

Двадесет четвртог маја, поред црне Адамове заставе, истиче опозиција нову једну, у много већем обиму, јер се: „тога дана завршила кратка историје независне и по свима правцима самосталне Србије, а отворио се нов лист на коме је српска рука написала: Србија у свери политичко-трговачких интереса Аустро-Угарске.[2]) „И та косовска пропаст није ништа мање но жељезн. конвенција са А.-Угарском, која је усвојена на крагуј. скупштини.“ Овај се факат толико учинио важан да је заузео свуколику пажњу целокупне тадашње опозиције. Чини-

1) Видело од 1880 године, бр. 54.

2) 71 бр. Видела од 1880 год.

ло се да је то најзгоднији пут, да се и онако дискредитивна и до крајности опрљена власничка партија по све збрише с лица земљиног, као партија која је народне интересе од миле воље уступила туђину и тиме издала — као Бранковић на Косову — своју отаџбину.

Прошли догађаји, по несрећи довољно су засведочили, колико је то било намерно и ниско потварање, с тога о томе нећемо ни речи проговорити. Напоменимо само да је тадашњој каотичној опозицији, с правом пребацивала *Застава*, да напада само личну политику једнога власника, не бринући се о стварним народним интересима. Време је по несрећи, најјасније осведочило да је *Застава* истину говорила, а несрећна опозиција била у заблуди. По својој големој неувиђавности, та је опозиција не гледајући на све китњасте фразе њене о слободи и благостању, фактички тражила само промену господара и ништа више. Место једних власника, несрећна је опозиција довела друге, и тиме свршила голему и тешку задаћу своју.

Њена кратковидност, њено непознавање стварних чинилаца живота у опште, и политичког на посе, није јој допустило да разуме истински положај сваке опозиције и власничке партије. Запојена општом манијом стварања из „ничега“ она нам проповеда да: „ново време, за које свак признаје да га треба створити у Србији, без сумње ће учинити крај и тој замршености[1]), изнесавши мало по мало свакога у својој боји на видело.“ Навод овај више но јасно потврђује оно што напред рекосмо, даје тадашња опоз. била само чињеница са страстима, без разумевања. Ново се стање неодољиво захтевало и желело, ваљало га је, дакле, створити. Но по несрећи то се могло начинити само од старе грађе, која је била скроз прожета власничким стихијама. А и творци те нове грађевине, као да нису могли бити нико мање но потомци старе власничке партије, јер невласнички део опозиције није имао никакве творачке вештине у истини, нити је умео што друго, но се шупљим фразама разметати.

И сам тај невласнички део опозиције по својој големој неискусности држао је, да образовање партија у смислу модерном значи то исто што и уставност у

1) Та је замршеност у каотичком стању тадашње опозиције.

истини. Отуда је оно што опозиција, полемишући са *Заставом*, вели нам: „како без чисто уставног земљишта и уставних партија бити не може.[1]) А „Виделу“ баш и јест задатак „да народу у овој борби пут осветла, да се бори за бољу политичку будућност своје отаџбине.....“ Навод овај веома јасно показује како је било сићушно знање тадашње опозиције, што се тиче партиског живота модерних уставних држава. Но и то није све. Та нам изјава вели, да та наша злосрећна опозиција није имала никаквог појма о томе, како се може извести и једна стварна јота истинске уставности. Она није знала да се власнички и стари и нови елементи не могу лако сабити у тесне уставне границе, ако не буде вештих тактичких, искусних и неустрашних бранилаца уставности, у свим редовима друштвеним.

Место, дакле, лаганог сондирања земљишта, место марљивог проучавања партиске ратне мајсторије, место мучаљивог сусрећивања и освајања стопу по стопу од власничког партиског земљишта, место удешавања да се заврг не рат међу самим власничким партијама, по кад им се снага истроши, да се нагнају на капитулацију, — место свега тога невласнички део опозиције само је фразе*) просипао и распаљивао страсти у својих следбеника да са свим сатре тадашњу власничку партију, у савезу са старим власницима.

Немајући никаквог појма о томе: да су сви власници и све опозиције у главноме, једне исте нарави, не гледајући на све разнолике нијансе њихове, — тадања несвесна опозиција није умела наћи ни једно стварно начело политичког света Она није могла ни замислити оно што је свакидашњи факат политичког живота, да ће приписнути с места постати притискивачи, чим избију на површину. Отуда је онај узалудни посао што та опозиција,

[1] Дакле и партија има уставних!

*) Било је нпр. и оваких фразирања: „Време је за нас врло озбиљно; за десетине ваља пролазити, што су други народи пролазили за столећа. Свакоме треба да је ово на уму, ма на коме пољу радио. Просвета је на првом месту. Она је камен темељац свему, ту треба највеће озбиљности и искрености, не само на хартији него и на самом делу. А што је најпречe то је, да скинемо вео с лица и да сваки са својим делима стоји на биљези.“ Да се тако јури с напретком те да се тако рећи нигде не загреје земљиште, баш и кад би се могло, била би најбезумнија ствар на свету, па ипак се по несрећи то чује од ондашње опозиције.

у борби својој с власном партијом, износи тужбе тадашњих власника док су били у опозицији, хотећи их оцрнити властитом њиховом проповеди.

„Закон се изврће! — говорили су либерали док су били у опозицији — закон не само што не служи својој цељи, већ се употребљује за другу са свим противну цељ! Закон постаје оруђе свима самовласницима у место да буде узда за њих. Закон је само извор неправде, на место да буде оружје против неправде! Заиста где се тако закон злоупотребљује, ту је права беда..... итд. итд.“

Непојамно је како „мудра“ наша опозиција од 1880. год. није знала, да је ово матерњи језик свих партија, које се о власт отимају, и свих властољубаца, који хоће да своју чежњу за влашћу прикрију каквом шареном копреном. Непојамно је, како она није знала да таким опозиционим елементима није могућно друкче ни говорити. Мисаоним људима што више није нужно ни претпостављати злоупотребу власти и закона, те да се докаже могућност тираније. Не, то тираније било је и биће — разуме се у могућно минималном облику — свуда, где се год налази власти и закона, не гледајући на употребу тих чињеница. Јер, без икакве претпоставке о злоупотребама, закони и власти сами су по себи нека врста нужног зла, нужног притиска, нужне тираније, без које би био по све немогућ друштвени опстанак.

Где би сваки притисак био непотребан, ту би по све биле непотребне све власти и сви закони. А сваки притисак, не гледајући на све његове разнолике облике, није ништа друго но извесна врста тираније, али тираније добро уређене, добро ограничене, добро контролисане. Кад се ове границе подигну, онда изчезава свака разлика између законе воље и самоволе. Колико ће пак бити тих граница у истини, и колико ће их се вршиоци закона придржавати, зависи, од небројених чинилаца, међу којима прво место заузима контрола свију и свакога, карактер, часност, и правно осећање грађана, где се закони примењују. Може једна партија златна брда обећавати док је у опозицији, али чим се власти докопа, сва се обећања, и против њене воље, морају изјаловити, јер је немогућно владати, ако се својим верним не даду какве повластице

на рачун неверника. Те повластице подижу и обарају како појединце тако и партије. Кад повластице дотерају до самовоље и безакоња, онда обично диже се против тога јака опозиција, која обара привилигисане; али је одмах принуђена, чим се власти докопа, да даје и сама привилегије. Такав је удес партиског живота!

То су закони вечне осцилације власти из једних руку у друге, из једне партије у другу. Ни један партијаш неће за бадава ни Богу тамњана запалити, но се отуда нада каквој год користи. Ко подиже и обара власнике, тај по неодољивости свих људских захтева, хоће да се за то награди. Ову неминовну истину није могла да појми наша по све неразумна опозиција од 1880 године, с тога се упустила у нов узалудан посао наводећи програм тадашње власне партије са широким уставним слободама, који је, с неким изменама, истицан кад је год ваљало утврдити или одржати партиску владавину. Опозиција пребацује либералима што су у критичним тренуцима за своју превласт партиску захтевали: „реформу устава у правцу већих слобода, слободу збора и договора, слободу удружења, општинску самоуправу и самосталну народну политику с поља*).“

А то су од речи до речи она иста начела, која је истицала на своју заставу опозиција од 1880. год. и која доцније проповедају напредњаци. Еванђеље дакле слободе, братства и једнакости, проповедала је и сама власничка партија од 1880. год., само та партија није била толико наивна, колико њена опозиција, да у то еванђеље уврсти и проповед о „народном благостању“.

У Октомбру 1880. год. почну се опажати самртнички знаци на телу тадашње власничке партије. Опозиција је то још за рана уочила, па не знајући шта да ради од од радости, и да ли да верује својим очима, пита се зачуђено: „Је ли доиста избијају последњи часови на кули чамовања народног? Или се сужњик изводи на слободу само за то, да се одмах за тим гурне на губилиште....“

„Спољна политика наишла је на спруд, а унутарња малаксала и немоћна да је са овога спруда крене.....“ Власна је дакле партија по мишљењу тадашње опозиције невештим руковањем насадила брод спољне наше политике

*) „Видело“ бр. 94 од 1880. год.

а унутарње снаге није имала да тај брод покрене. С тога се с неописаним нестрпљењем очекивао нов унутарњи поредак, који није дуго могао изостати.

У 127. броју „Видела“ прославља се долазак тог срећног дана овако: Развитак у Србији слави данас прву победу. Први пут поздравља Србија на управи људе, који су у напред на видело изнели потпун програм унутарњи и спољни....“ Али једва што је ова радост исказана, а већ се осећа задах крутог консерватизма, који се доц није јавио у свој претераности својој. Јер: „Дела у Србији данас нису ни мало лака, то признајемо....“ „У нашој мрачној згради политичкој, дакле, ми и не очекујемо данас да се одмах почне намештати мека свила и сјајно злато. Не, тако се у добрих домаћина не поправља трошна мрачна зграда....“ А у те трошности и мрачности нема сумње, опозиција је рачунала и наш устав који је „само лаком завесом прикрио отворена врата безуставности....“ Но било како му драго, и ако је пређашња опозиција, а сад власничка партија, видела да није лако владати Србијом. опет хоће да се јуначки погледа у очи свима тешкоћама, и уреде се односи са суседном Аустро-Угарском државом.

После ове у неку руку очајничке изјаве, која не показује ни више ни мање но да нови власници морају још више насадити брод спољне политике, не гледајући на сву херхуловску снагу, коју су изнутра имали на расположењу, налази се још једном одјек тешкога положаја нових власника у једној опозиционој изјави која гласи овако: „Но колико су пријатељи данашње владе ишчекивали на боље прилике, у толико се још више влада г. Јована Ристића трудила да сачека најнеудесније вријеме, најнеповољније прилике за своје оступање, и она је то сачекала, по њеном рачуну да не може бити удесније“.

„Г. Ристић је оступио кад је земљу до ушију увалио у дугове....итд“ Дакле и опет безобзирни насртај на личност човекову, и опет страсно и ниско подметање ко да је Ристић упропастио Србију. Па да би се тобож то поправило, и да би нови власници обрнули другим путовима, опозиција нам кроз уста једног сељачког политичара своје власнике овако саветује: „данашња влада треба да буде спремна, те да на прва потраживања од

стране народа не води са народом спор односно давања слободе у печатњи и слободног збора и договора, јер Ристићева влада дијелила је народу парче по парче слободе, као неку милостињу, а садања влада знаће да је слобода народна својина, и да највећег права има на њу — народ....."

У уставним земљама с начеоним партијама, на што у највећем ступњу претендује сада власна партија, овака би изјава била непојамна. Јер у таким земљама у истини не владају личности но партије. У таким земљама влада не може и не сме имати других интереса до оних које јој партија иставља. Ту влада нема своје воље, своје увиђавности, нити што може предузимати и радити што партија не би хтела и желила. И ако би се тако што десило, влада би одмах пропала. То је факат који дира у очи и најповршнијем познаваоцу уставности, па ипак, по несрећи, ни су о њему ништа знали нови вођи нове власне партије. Субординација у једном делу сад власне партије била је толика, да се властити свој положај, положај господарски, није могао да разуме.

Истоветна умна неразвијеност налази се и у другом делу пређашње опозиције, у манифесту управљеном на бираче народних посланика. У томе се манифесту нарочито удара на превласт министарску — као да министри могу имати власти осим оне које им дају приврженици — јер им је власт неограничена и неодговорна и. т. д. Том приликом износи се народу све мане пређашње власничке партије, и напомиње му су да не бира власничке пришипетље, но људе опробане као истинске борце народне. И не гледајући на то што ове и оваке бриљантне фразе једва да имају икаквог смисла, кад им се изближе у значење загледа, ипак су биле пуне стварности и дубоке мудрости за све верне, на које су упућене. Вође и следбеници у овом су били потпуно сугласни. Истински народни борац био је тада сваки ко се бројао у противнике дискредитованих либерала. За све фанатичке противнике либералске, то је било по све осветштано начело. А са свим је друго питање како је то изгледало непартајичном посматрачу.

Таком посматрачу врло би тешко било одредити, који су то, за које би се могло рећи да су истински

борци за народне интересе, и каква је разлика између њих и власничких „пришипетаља.“ У уставним земљама сви су чланови, ма које политичке партије, нема сумње, приврженици извесног државног начела, а државно опет начело, не може се ни замислити без државне власти, која опет мора имати својих носилаца, који се зову власници. Дакле приврженик партиски у исто време не може ништа друго бити, но приврженик власнички, присталица оних људи, који су били, или који ће бити власници, носиоци власти. А по себи се разуме да од слепе до разумне привржености има доста размака, но тај размак не може саму ствар ни у колико променити, било државно начело, и носиоци државне власти, какви му драго.

Но ови су рачуни хладног разума који се са свим бришу са таблице где стоје бројеви страсти и фанатизма, који су по све неопходни где се год захтева нов поредак у стварима. Опозиција се, дакле, по неопходности морала служити том мађичком рачуницом све дотле докле се није у власти утврдила. Још је само ваљало да буду слободни избори за нову скупштину па се нови власници нису имали од чега бојати. Ствар је ова била врло озбиљна и од пресудног значаја, с тога се ваљало о њој свом силом побринути. Обична вазданшња политичка практика није давала довољно сигурности новим власницима за слободу избора, јер је чиновништво било одано старим власницима. Ту је дакле ваљало поћи новим путовима и расећи чвор једним одважним ударом.

Двадесети Новембар 1880. год. изненадио је Србију једним епохалним актом новог министра полиције полицијским властима. У том акту који дише истинским државничким поштењем, препоручује се полицијским властима да се не мешају у изборе, јер би та мешавина била незакона и неуставна. Та нечувеност у политичком свету, та голема реткост државничког поштења, довољна је била не само да прибави важност новом поретку у несвесне осетљиве масе, но је достизала да и најхладнијег рачунцију и скептика покрене мало из посве резервисаног и сумњичарског положаја. Тако је дакле изгледало да нова власна партија није само просипала шупље фразе

но да је хтела и делом да засведочи своје истинско родољубље.

Отуда је оно што на послетку „30 Новембра 1880 год. — Као дан избора — јест и остаје веома светао и знаменит дан у историји српског народа. 30, Новембра 1880 год. доказао је највидљивије и најбоље како народ негодује, како народ осуђује, и управу и свеколик рад самозваног „историског мужа“ и његове малене дружине....“

„Полазећи на биралиште, народ се врло добро сећао и знао чему тежи и како ради.... итд.“ Ето тако нам збори у своме политичком и фанатичком заносу тадашња победна опозиција после избора за скупштину. Она броји у највеће догађаје народног живота народну изјаву неповерења тадашњој власној партији, која по неодољивости догађаја и прилика није могла испунити оно што се од ње очекивало. У својој детињској наивности та је опозиција мислила да је народ омрзнуо само на либерале, и зато их је осудио својим неповерењем, а није јој пало на ум, да по правилу тако исто народ осуђује сваку власничку партију, без изузећа, која је ма и једну годину имала власти у шакама.

Нек би само били слободни избори у оној мери како је то било 30. Новембра 1880. год. па би се увек могло на чисто погодити ко ће на биралишту победити. У таким приликама увек би се на сигурно могло знати, да ће одма после избора, власна партија морати предавати рачуне опозицији, јер су власници по неодољивости осуђени на то да стеку много непријатеља, дајући повластице својима, на рачун оних који нису у партији. Свака опозиција да би оборила своје противнике много обећава, а чим их обори, да би се дуго одржала на власти, није вољна да испуни у истини ни једно обећање. Отуда је оно што се свака власна партија на брзо дискредитује и изгуби свако поверење.

Фаталан овај удес који није минуо на једну опозицију, ни једну власничку партију, као да није био ни на крај ума фанатичкој опозицији од 1880 год, после победе на изборима. Отуда је оно њено силно разметање са својим народним поверењем. Отуда је онолико исмевање и иронисање пропалих либерала. Победиоци

су у својој нечувеној наивности држали даће после пада либерала, настати нова ера нове среће српског народа. Али по несрећи фатум је успео да нови победиоци скупо плате за ту лаковерност. — Удес је хтео да победиоци у своме противнику победе и сами себе; јер је међу њима могло бити слоге само донде, докле су се борили са заједничким противником, а чим је противник потучен, по неизбежности, морали су међу њима самим настати унутарњи ратови.

Ситничарско властољубље многих фракција нове победне власничке партије није допустило да се добит бар приближио подједнако подели, онако као што то чине ратни освајачи кад се пљена докопају. Отуда међу њима већ позната ужасна и најдивљачнија борба око тога ко ће задржати државну власт у шакама. Почетак те несрећне борбе био је уједно и рођај напредњачки, о чему ћемо сад говорити.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

ПРОСВЕТНИ ПРЕГЛЕД

РЕАЛИЗАМ И КЛАСИЦИЗАМ
И
НАШЕ СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

(НАСТАВАК).

По данашњем уређењу наших гимназија у њима се учи ово:

У I разреду:

Наука хришћанска, са 2 часа;
Српска Граматика, са 5 часова;
Географија, са 3 часа;
Немачки, са 4 часа;
Познавање човека, са 2 часа;
Аритметика, са 4 часа;
Геометриско цртање, са 2 часа;
Слободном руком цртање, са 2 часа;
Краснопис, са 2 часа;
Граматика, са 3 часа;
Војно вежбање, са 3 часа;

То чини, свега, 29 часова недељно.

У II разреду:

Наука хришћанска, са 2 часа;
Српска Граматика, са 4 часа;
Географија са 3 часа;
Немачки, са 4 часа;
Ботаника, са 3 часа;
Аритметика, са 4 часа;
Геом. цртање са 2 часа;
Слободном руком цртање, са 2 часа;
Краснопис, са 2 часа;
Гимнастика, са 3 часа;
Војно вежбање, са 3 часа;

И ту чини, свега 29 часова недељно.

У III разреду:

Наука хришћанска, са 2 часа;
Српска Граматика, са 4 часа;
Географија, са 3 часа;
Немачки, са 4 часа;
Историја Срба, са 3 часа;
Зологија, са 3 часа;
Физика, са 3 часа;
Аритметика. са 3 часа;
Цртање геомет., са 2 часа;
Цртање слободоручно, са 2 часа;
Гимнастика и војно вежбање са 2 часа;

Свега 32 часа недељно.

У IV разреду:

Наука хришћанска, са 2 часа;
Српска Граматика, са 4 часа;
Козмографија, са 3 часа;
Немачки, са 4 часа;
Историја Срба, са 3 часа;
Минералогија, са 2 часа;
Хемија, са 3 часа;
Алгебра, са 4 часа;
Геометрија, са 2 часа;
Цртање слоб. руком, са 2 часа;
Гимнастика и војно вежбање са 3 часа;

Свега, и овде, 32 часа недељно.

У V разреду:

Старословенска Граматика, са 3 часа;
Литерарни облици, са 3 часа;
Латински, са 4 часа;
Француски, са 5 часова;
Немачки, са 2 часа;
Историја света, са 4 часа;
Хемија, са 2 часа;
Физика, са 3 часа;
Алгебра, са 3 часа;
Геометрија, са 2 часа;
Гимнастика и војно вежбање са 3 часа;

Свега 34 часа недељно.

У VI разреду:

Историја Литературе (срп.), са 3 часа;
Латински, са 4 часа;
Француски, 5 часова;
Немачки, са 2 часа;
Историја Света, са 4 часа;
Биологија, са 3 часа;
Физика, са 3 часа;
Алгебра, са 3 часа;
Геометрија, са 3 часа;
Гимнастика и војно вежбање са 3 часа;

Свега 33 часа недељно.

У VII разреду:

Историја Литературе, са 3 часа;
Латински, са 4 часа;
Француски, са 5 часова,
Немачки, са 2 часа;
Историја Света, са 5 часова;
Биологија, са 2 часа;
Антропологија и Хигијена, са 2 часа;
Геологија, са 2 часа;
Алгебра, са 2 часа;
Геометрија, са 4 часа;
Гимнастика и војно вежбање са 3 часа.

Свега 34 часа недељно.

Из свега овога видимо, да се:

Наука хришћанска учи у четири нижа разреда са по 2 часа, свега 8 часова;

Српска Граматика, у четири нижа разреда: у I са 5, у II, III и IV са по 5 часова, свега 17 часова недељно.

Старословенски, само у V са 3 часа;

Литерарни облици, само у V са 3часа;

Историја литературе, у VI и VII са по 3 часа. свега 6 часова;

Латински, само у V, VI и VII са по 4 часа, свега 12 часова;

Француски, у V, VI и VII са по 5 часова, свега 15 часова;

Немачки, у *свима* разредима, и то у четири нижа са по 4, а у три виша са по 2 часа недељно, свега 22 часа;

Географија с Козмографијом, у четири нижа са по 3 часа, свега 12 часова;

Историја Срба, у III и IV са по 3 часа, свега 6;

Историја Света, у три виша разреда, и то у V VI са по четири, а у VII са 5, свега 12 часова

Познавање човека, само у I са 2 часа;

Ботаника само у II са 3 часа;

Зологија, само у III са 3 часа;

Минералогија, само у IV са 2 часа;

Биологија, у VI са 3 и у VII са 2 часа, свега 5;

Антропологија и хигијена, само у VII са 5 часова;

Геологија, само у VII са 2 часа;

Хемија, у III са 3 и у IV са 2 часа, свега 5;

Физика, у III, V и VI са по 3 часа, свега 9;

Аритметика, у I и II са по 4 и у III са 3 часа, свега 11;

Алгебра, у IV са 4, у V 3, VI 3 и VII 2, свега 12;

Геометрија, у IV 2, V 2, VI 3, VII 4, свега 11;

Цртање геометриско, у I, II и III са по 2, свега 6;

„ слободном руком у I, II, III и IV са по 2 часа, свега 8;

Краснописс, у I и II са по 2, свега 4 часа;

Гимнастика, и војно вежбање у *свима*, са по 3 часа, свега 21 час.

Сем ових обавезних предмета, има још два необавезна, и то је *Певање* у *свима* разредима са по 2 часа недељно; света 14; и *Стенографија* у два најстарија са по 2 часа; свега 4.

Ето ти се предмети уче данас у нашим гимназијама: у тим разредима и са толико часова.

У две *реалке* наше (у Београду и у Ужицу) четири нижа разреда ни у чему се не разликују од четири нижа разреда гимназиска. У три виша разреда пак ова је разлика од тих разреда у гимназијама:

У V разреду:

Отпао је Старословенски и Латински, а дошли су, *Нацртна Геометрија* са 2 часа, *Цртање слободном руком* са 4 часа, *Моделисање* у блату (или скулптура) са 2 часа. Сем тога, смањено је: Литерарним облицима 1 час и Историји општој 2 часа; а повећана су: Хемији 2 часа и Геометрији 4 часа.

У VI разреду:

Отпао је Латински и Биологија, а дошли су: *Технологија* (општа и историја техничких проналазака) са 2 часа недељно, *Нацртна Геометрија* са 2 часа и *Цртање* слободном руком са 2 часа, топографско са 2 часа, орнаментско са 2 часа и *Моделисање* са 2 часа. Сем тога смањени су часови: Историји Литературе 1 и Историји општој 1; а повећан је Физици 1 час.

У VII разреду:

Отпали су: Латински, Историја Литературе, Биологија, Антропологија и Хигијена и Геологија; а дошли су: *Књиговодство и кореспонденција* са 2 часа, *Механика* (основна) са 2 часа, *Технологија* са 2 часа, *Нацртна Геометрија* са 2 часа, *Цртање* слободном руком са 4 часа, архитектонско са 2 часа и *Моделисање* са 2 часа. Сем тога смањена су Историји општој 2 часа.

Из овога видимо да су *Старословенски, Латински, Биологија, Антропологија, Хигијена* и *Геологија* са свим отпали по реалкама; а да су на њино место дошли ови предмети: *Технологија* и *Кореспонденција, Механика, Технологија, Нацртна Геометрија, Цртање:* слободном руком, топографско, орнаментско и архитектонско и *Моделисање.*

*

Је ли сада све ово добро, како је данас уређено? И, ако јесте, зашто јесте, а ако није, *шта* није, и зашто и **како** ваља извести уређење средњих школа па да оне одговоре што потпуније и једноме и другоме захтевају од њих? Имају ли реалисте пуно право да буду задовољни с овим уређењем данашњим, и у колико класичари имају право што веле да су се наше гимназије пореалчиле и траже класицизам? Је ли подела гимназија на класичне и реалне нужна, и како да се изведе без уштрба за опште образовање и спремање њино за „више науке"?

Да пређемо овај данашњи наставни план, цео, са својим примедбама.

Прво нам пада у очи што *Грчкога* језика нема никако, ни у гимназијама ни у реалкама. Он се у нас данас учи тек на Великој школи, и то само у историско-филолошком одсеку философског факултета, И ту наша омладина, која би ваљало већ да *разуме* грчки, и да се служи њиме, она сада тек учи азбуку грчку! Сва друга омладина наша, по осталим факултетима и другим заводима не зна ни азбуку онога језика, од чије је азбуке и наша азбука састављена, чијим се словима служи Алгебра као и латинским, чија нас слова сусрећу у свакој научној књизи, и језик онога народа, с којим смо ми стајали у тако блиским одношајима и примили од њега хришћанство, а цео образовани свет половину речи његових за научне термине. Интелигенција наша, сва, не зна ни слова тога језика, а камо ли тај језик, сем оно неколико младића у историско-филолошком одсеку који науче азбуку. Сва она дакле не може се послужити грчким ни у најобичнијим истраживањима научним. Ако се деси да који наш младић ма из кога завода, сем историско-филолошког одсека на Великој школи-оде на страну за изучавање каке струке, он мора сâм, то да надокнади, или ће, све што је на грчкоме, проћи за њега без икакве користи. Ни поједине речи не уме прочитати, ни слова не зна како иду једно за другим у азбуци, те да их може наћи у речнику.

Друго одмах пада у очи да се *Латински* учи *само* у гимназијама, а не и у реалкама; да се и у гимназијама

учи само у *три* разреда и то *најстарија*. За тим се и он наставља у историјско-филолошком одсеку на Великој школи. Омладина наша до петог разреда гимназије не уме ни да чита поједине речи латинске. А оне јој долазе без мало у свима предметима. Из тих разреда иду младићи у учитељску школу, Богословију итд. Тамо се тај језик не учи. Они их сврше, сврше своје школовање, и не добију ни најосновније елементе из најопштијег језика светскога и научнога. Друга група излази у живот, у трговину, у светски саобраћај, и нема ни појма из Латинскога. Трећа група иде у реалку. И ту се он не учи. Ђаци наших реалака дакле сврше своје средње школско образовање, па кроз све време не добију ни најопштије појмове из језика којим су дотле називали све научне и техничке објекте и појаве. Та иста група оде из реалака на Велику Школу и ступи ма у који факултет сем филозофскога, историјско-филолошкога одсека. И сврши Велику Школу, универзитет наш, и буде доцније интелигенција наша, којој су отворена врата до највиших државних звања, а и не изучи ни азбуку латинску! Па и она четврта група која га учи у вишим разредима гимназије и доцније у поменутоме одсеку филозофскога факултета, износи извесно веома сумњиву основицу на којој може радити доцније и користити се њоме. А зашто? Већ и за то само, што се он учи у најстаријим разредима, када моћ размишљања превлађује, када је памћење слабије, када логика доминира. А да и не спомињемо још кратко време и мало часова, што заступници класицизма истичу најјаче. Одиста никакав *психолошки* разлог није руководио оне, који су утицали на одређивање места овоме предмету. Њих је само руководио захтев утилитаристички: да се у целој нижој гимназији, из које већа половина напушта школу, не учи ништа што није потребно за живот; а Латински који је нуждан само за факултетско образовање, да се учи само у вишој гимназији.

Исто је тако и *Француски* метнут у најстарије разреде; само му је дат у сваком разреду по један час више. Он се дакле почиње с Латинским *заједно*. Ово се никако не може одобрити. У једно исто време, једна иста азбука, а *два изговора* не иде. Латински као ста-

рији и простији по изговору мора претходити макар с годином дана пре. А с психолошке стране исто се тако не може одобрити да се Француски почиње и учи само у старијим разредима као и Латински. С каквим разлогом ми трпамо по *пет* часова недељно, скоро сваки дан, Француски у старијим разредима, а целу нижу гимназију оставили смо без најосновнијих појмова из француског Језика? Док се у гимназијама и реалкама тражи да се полаже и матура [1]) из њега, дотле се учитељске школе, Богословија и остале остављају са свим без Француског. Наша национална особина: да идемо у крајности, и овде се опажа. Или — или. А да је ово штетно за оно просечно опште образовање, то је извесно. Има примêрâ, да су неки по староме уређењу гимназија учили Француски само у два или три разреда ниже гимназије, па се данас служе Француским исто онако као и Немачким, који су сразмерно много дуже учили и по другим школама. Зашто би смо то украћивали појединцима а камо ли већини?...

Ми смо дакле за то: да и Француски и Латински дођу још у нижу гимназију, и то Латински макар с годином дана пре Француског. За то говоре многи разлози. То тражи најважнији захтев средњешкољске наставе, захтев *општег образовања*. Није истина да Француски и Латински не требају никоме, ко сврши само нижу гимназију, и да они за његово опште образовање нису потребни. На послетку, и да је то, сме ли се зарад њих сакатити образовање оних, који настављају своје учење и одају се факултетским штудијама?

Браниоци реалистичкога правца рећи ће ми сада, да се ја борим за класицизам. Не; ни како. Ја сам напред казао да ми није стало ни до реализма ни до класицизма, но до онога што је за опште образовање средњешкољске, и све омладине наше *добро*, и што захтевају психолошко-педагошки разлози за темељно одгајивање младога нараштаја и потоње интелигенције народне. Данашња интелигенција наша, с врло малим изу-

[1]) Шта више, живим језицима Немачком и Француском у средњим школама придаје се толика важност, да се нико *не пушта* на испит зрелости, док најпре не положи испит из ма ког страног живог језика.

зетком, изгледа као неписмена према осталоме свету, не знајући ни саме основице два најопштија светска језика: Француски и Латински. А ту неписменост дају наше средње школе, оваке каке су. Никако нећу да кажем, да идемо у крајност с тиме: да се тражи „испит зрелости“ и потпуно знање тих језика, али свакојако основице њине долазе у опште образовање, у оно опште образовање што средње школе имају да даду.

(Свршиће се).

J. Миодраговић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Наше школовање и његови резултати. Поклич мисленим људма свих странака, од проф. *Влад. Карића.* Београд 1886.

„Бројеви ако и не владају светом, показују за цело, како се њиме влада“. Тако је рекао германски мислилац Гете, па и ако не умем да кажем, је ли та изрека покренута интуицијом његова бистра духа, или аритметичком педантериом вајмаршке коморе, која се беше бројевима наоружала против владавине „старога господина“ — толико стоји, да се од тада бројевима поклања већа пажња но што то беше у „добром старом времену“. Статистика је чедо нашега века, па и ако је вредним радом Кетлета и др. уздигнута до научне висине, ипак не знамо још, колико у њојзи има скривених кључева за распознање разних друштвених питања. Цигли један век, кратко је време, да у њему бројеви проговоре јасно, а то ли, да јеком својим разбуде друштво из дремежа, у који га уљуљкаше толики векови пусте религиозне контемплације.

Свакако не треба се бојати бројева; они су наши пријатељи и искрени савезници, — али су они и неумитне судије у оцени наших радова, — шта више, у њима је скривен неки пророчански дух, који нам из

прошлога изводи тачно и необориво оно, што нам будућност „скрива у своме крилу“. Не треба се њих бојати, па све да нас где што и плаше. Далеко пре, но што ће кућа јединца да пође назад, бројеви ће га опоменути, да је нарушена хармонија између „мога и твога“, само *ако их вољно и срчано ушита.* Карактеристика хрђава домаћина састоји се у томе, што се не радо бави бројевима, а кад је већ пошао у суноврат што се страши њих.... Треба ли да речем, да је општина, да је држава сложена кућа, и да за њу вреде исти закони, што и за домаћина у обичном смислу речи?

Г. Карић је завирио у један кут те опште куће наше, што се зове „просветно одељење“; потражио је у бројевима сресто за распознање нашег школовања, и кључ за суђење о њему. То ће рећи, пошао је правилним путем, јер судити право можемо само о ономе, што најпре добро познамо.

Немамо ни мало узрока, посумњати у верност тих бројева, јер знамо, да их савесно прикупља наш вредни статистичар г. Б. Јовановић, па ако, кроз њих гледећи, и не видимо стање наше школе, а на име наше основне школе, у ружичастој боји; ако резултат народне наставе ни мало није подесан да нас зарадује, — ипак могасмо у тим бројевима наћи утеху, да је настава у у средњој школи узела јачи полет, дакле онде, где се полаже основ за потоњу стручну спрему народних учитеља.

Ако нам дакле писац на спрам тога бољитка у нашој средњој настави, а у очи устројства наше учитељске школе, на основи чисто педагошких училишта, показује прстом тако суморну перспективу за наш потоњи друштвени и народни живот, то мислим да га је на тај правац расматрања скренула више патриотска зебња, него хладан поглед на чињенице, са којих је писменост дакле и образованост у нас тако споро корачала.

Седамдесет година је одвећ кратак рок, да би се у њему могла изједначити наша настава с државама, које раде на њеном подизању четири пуна века. Па још кад узмемо у обзир, да од отог кратког времена ваља оду-

зети оне застојке, што су их за собом повлачиле партајске борбе ван школе, а руско-словенске тенденције у њојзи. То не беху препреке лако савладљиве нарави — требало је најпре да изумру читаве генерације, па да се у српској школи чује *српска* реч, и — хоћемо ли, да смо правични —, то не смемо прећутати, да је та српска реч, то градиво за науку и успитање, тек пре два деценија, законом утврђена у нашој школи. Шта су цута валови друштвена покрета обронили школске стазе, и свакад је ваљало чистити пут из нова, а кад се ушло у школу, таласала се у њојзи борба около језика, и у томе комплоту, напереном против српске речи, против српскога духа, ако нису предњачили људи из „Попечительства просвѣщенія", за цело нису му се одупирали. Ваљало је сачекати Црнобарца, па да српско писмо, српска реч, добије грађанско право у српској школи. У Германији бете Грим расчистио с језиком и учитељ имађаше своје природно оруђе, да усађује у подмлатку знање и добре нрави; у нас су учитељи били карикатуре шишатовачких класика, који се упираху да што боље изнакараде свој лепи матерни језик, јер у томе „покњишком" говору, лежаше мерило њихове науености, која бејаше све то већа, што је народ мање разумеваше.... А да би који покушао, да у школи пропагује „Бабски" језик тршићкога „козара", томе је ваљало селити се из — српског друштва. Пре 20 година још, морађаху радници на науци трпети, да им уредници званичнога листа коригују не само правопис, но и гдекоју реч, што се *њима* свиђаше „проста ....*)

У то време беху у Србији (17 округа) около 400 основних школа, дакле на 3000 становника једна; данас их има около 1000, дакле на 2500 по једна. За последњих 20 година отворено је около 400 основних школа у једној маленој држави од 2 милиона становника. За средње школе сам писац вели, да су се за краће време утростручиле. Мислим, да није лако наћи повољнија прогреса у којој му драго аустријској области или балканској државици.

*) То се десило писцу ових редова у год. 1865, кад му је приступна лекција у вел. школи штампана у „Српским Новинама" правописом, којим нигда није писао

Међутим г. К. — чини ми се — греши, ако много верује бројевима, што их је од суседа узео за мерило наше наставе. Рекох да немам узрока сумњати у верност наших статистичких података, за то што знам, да се прикупљају савесно и пажљиво. Бива ли то свугде? Не ваља смести с ума, да државници нигде нису одвећ податни према школи — (осим француски у последњим годинама), узрок томе — знамо — лежи у опреци, у којој се налазе не само државе једна према другој, него и народи тих држава, па и грађани једне исте државе, и у уверењу већине државника, да се то „фактично стање“ може на силу одржати великом војском и богатом убојном спремом. Погледајмо на просветни буџет свих држава, па ћемо видети, како се свугде Марс шири на рачун Минерве . . . .

Али, ако се с једне стране закида школи, што би јој се могло дати, с друге не хоће да се призна, како се малим срествима мало и постизава, већ се статистичким бројевима хваста, да је далеко боља, но што је. Кад Источна Румелија троши за 35 средњих школа 428,420 дин., то износи на једну 12,240 дин. Кад се од ове своте одузме свота на учила, шта остаје за наставнике и колико их може бити у свакој школи? Погледајмо на дотичну табелу (9), па ћемо видети, да их у средњим школамм има 3—4 (!) а у обласним гимназијама 10—20. Еле, буџетом од 12,000 може постојати средња школа са 3—4 наставника, али њиме не може опстати од 10—20, а кад се буџет сразмерно распореди, онда вероватно не може опстати ни једна, ни друга . . . . Кад узмемо да Србија за 27 средњих школа троши само за наставнике 70,000 динара више, онда би смели модификовати тај големи број источ. румелиских школâ самим цифрама њезиним, а да и не искажемо на глас наше чуђење, од куда турској области тога просветнога раскоша, и јесу ли се румелијски „гувернери“ одиста тако журили, да пробуде у румелијском подмладку идеју бугарске заједнице . . . ? Статистика Источне Румелије не устеже се ни мало да рече, како тамо постоји једна школа на 482 становника, а један учитељ на 377 — и ако плата свих (2171) учитеља износи одсеком 558⅓ динара — То не смета ништа. Од

глади се ипак неће умрети! Најлепше се илуструје верност статистике источ.-румелиотске бројевима о турској настави. По њојзи долази једна школа на 229 становника. а један учитељ на 222. Која јој држава не би за то завидела?! Али кад погледамо на буџет од 198.150 дин., којим треба да се плате 788 учитеља, онда видимо да на учитеља долази 251 дин. *годишње*, што је на сваки начин доста за учитеља од — хартије. Одиста, да није писац „Горског Вијенца“ онако јасно обележио турско истинољубље, ми би морали из самих ових бројева назрети нешто слично!

За хрватско-славонске бројеве верујем да су тачни, али бих се морао најпре уверити, да оно 2,600.000 дин. што се издају за основну наставу, потичу одиста из просветне касе троједничне. Позната је ствар, да у оним пределима многе општине имају своје школе, што их држава нешто дотира за право, да сама поставља учитеље; има их, што општине саме издржавају, а има их најзад, што издржавају конфесионални фондови. Ми смо ту скоро читали о неким контроверзама у хрватском сабору о дотацији вероисповедних учиона. Разуме се, да статистичар броји тачно све, што је у школи и за школу, и да не мисли на релативно поређење, кад слаже своје цифре, али ја се осећам обвезан да не превидим ту околност. Карловачка гимназија, — примера ради — неће изостати из просветне статистике Троједнице, и ако толико стаје Хрватску, колико новосадска гимназија стаје Угарску . . . А таквих школа могло би се више набројати, и кад по тој статистици једна школа долази на 1549 становника, дакле са 950 мање, но у нас, то ће ово релативно посматрање у неколико поравнати ту диференцију, па ако и неће подићи наших кукавних 0·63 просветних динара на главу, јамачно ће спустити оних 1·34 дин. што хрватско-славонска влада троши на сваког становника.

Овака поређења могу нас у неколико умирити, али поправити стање наше наставе за цело неће. Г. К. је очевидно доказао ово троје: 1. да се сељачком свету нашем закраћује настава према варошкоме; 2. да је женски подмладак наш по све оскудан у настави, и 3. — што је најгоре — да школска младеж несразмерно

гине у основним школама нашим. Ово је одиста доста, да се „мислени људи“ побуде на размишљање!

Да је писменост у сељачком свету нашем слаба, о томе су познаваоци наше школе давна већ на чисто, и ако се разилазе у питањима *узрока* те слабе писмености. Узроци, по моме мњењу, већином леже у прошлости. Народна поука у нас беше до скора факултативна; сељаку беше оетављено на вољи, да тражи у школи знање, а међу тим школа испрва ни мало не беше удешена, да га убеди, да ће га одиста наћи у њојзи. Кад изучи ђак „часловац“ и „псалтир“, он је можда стекао за богословске науке нешто мало пропедевтике, — за живот, за кућу, није научио ништа, — на против, покварио је тим читанкама оно мало здрава језика, што га је на дому научио од матере. Који би трезвени сељак пожелео ту школу, кад види, да му не пружа никаква позитивна знања, а отуђује дете неразумљивим говором од оца и мајке?! Прва је препрека народне писмености отклоњена тек године 1881; да се отклони друга, хоће се уз данашњи пречишћен језик добар наставни план, и — оспособљен учитељ тек да га изведе.

Да бацим летимичан поглед на наше учитеље, то се морам сагласити с писцем, кад вели, да су они већином „себи главна ствар, а школа само средство, која ће учитељу дати класу.“ Та „класа“ је у опште полуга сумњиве вредности у механизму наше државне администрације: у учитељству је она по готову кобна мера, с тога, што је овај слабо награђен, па мора, хтео не хтео, да гледа више на себе, но на школу и њезин резултат. Кад узмемо сад, да је педагошка спрема наших наставника била оскудна, те се њоме не могаху одушевити за освештани рад на народној просвети; кад помислимо још, како је до скора то била у нас једина класа људи, осуђених да оскудевају док живе, а на самрти да испијају горку чашу кајања, што су похарчили свој живот за школу, која им оставља породицу у беди и невољи; најзад кад погледамо на моралан положај наставников у селу, и на невешто употребљену дисциплину школске власти, која, место да му диже углед у народу, запостављаше га гдешто најзадној сеоској пропалици — које чудо ако се учитељ, у таквом

положају постара. да радом ван школе накнади оно, што му школа не даје? Које чудо, ако се многи, спремни и заузетни за народну просвету, с временом свикне, да једним оком гледа на школу, која га тако хрђаво награђује, и да бега из ње, како му се појави прва прилика?! *) У нашој школи, од како је, владала је нека нагла, нездрава флуктуација, а та не беше ни мало подесна, да улије у сељаку поверење према школи, а поштовање према наставнику, — две ствари, без којих се не може замислити прогрес у настави. Данас је народни учитељ материјално изједначен с осталим чиновницима, па ако се, поред стручне спреме у школи, снабде и моралном потпором његове школске власти, могли би се надати бољим резултатима у народној настави.

Слаба, или боље никаква писменост нашег женскога на селу, грешка је школских надлештава. Наше је женско занемарено у кући, у друштву, па нам се чињаше дозвољено, да то буде и у школи. Ова је погрешка од од недогледног ношаја! Ако се основа писмености пожале у школи, љубав према књизи гаји се на дому. Мати је прва и природна наставница своме чеду, и ако се она с одраслим ђачетом својим маша књиге, дете ће да чини то исто; чини ће радо с тога, што налази у њојзи ослонца за свој самосталан рад на књизи, што га у школи нема и не може имати. Кад узмемо у обзир, да се у сељачкој кући лакше одваја женско за школу но мушко; да се наш женски подмладак бистрином ни мало не разликује од мушкога, то морамо с писцем заједно сажалити, што су наши радини около просвете толико занемарили женску наставу у народу. И ако се наше женско на селу у пољскоме раду једначи с мушким, и ако је иза рада на дому чека трудан посао домаћице и матере. ипак ће јој претећи мало времена и за књигу, ако само нађе у њојзи оно што тражи. Писменост матере основа је писмености народне: школа треба да буде поприште знања и добрих нрави. Другде се деца играјући уче читању, писању и рачуну, али се уче онде, где је мати вична тој играчки. У нас се за тај посао

*) Неколико бољих учитеља наших одоше у пореске надворнике, Д војица ми искрено признадоше, да им је жао за школом, али да су морали зарад обезбеђења своје породице иступити из ње

нижу читаве године, троше се големе суме, и на крају шта бива? Оно мало писмености, што је ђак изнесе из школе, брзо ће да учма крај неписмене матере.

Најзад великом помору наше школске деце криве су саме општине. С пуним правом руга се писац нашој престолници, центруму наше интелигенције. Овде као и на селу деца се зарад ситних интереса згрћу (у гдешто скупе) чатрље, или гоне да пешаче сахат хода до школе; гоњени по вас дан од школе до куће, од куће до школе, не имајући довољно времена, ако не да се спреме за школу, то бар да на миру сваре оно мало хране, што су покусали; из хладноће у прегрејану школу, из школе прегрејани на кишу и ветар — како и може одолети дечији живот тим снажним напастима, па све и да није у школи она тиха напаст, што се зове недовољна кубација чиста ваздуха. На селу се бар рђави прозори старају за вентилацију, у вароши се нико за њу не стара, Ужасно је слушати, шта вели наш статистичар о томе! Од сто деце оставе школу по варошима 25, а по селима 48 због болести, а умиру од сто 9, по селима и варошима наједнако, што сведочи, да сеоска деца, будући јача, лакше одолевају напасти, што *школа* товари на њих .... Koje чудо ако се сељак упиње да ослободи своје дете од школе, која му тако мало даје, а тако много узима, и можемо ли према томе очекивати од оваквога унутарњега стања наше основне школе боље резултате но што их имамо? Бројеви нам јасно казују какви беху до сад ти резултати; они ће нам и у будуће рећи, kакви су, само ако их срчано запитамо, као што је то чинио г. К.

Друго је питање шта се све из тог резултата може да изведе. То је остављено аналистичком духу пишчевом, и ако г. К. у томе извођењу иде даље, но што га бројеви овлашћују, то чини јамачно у жељи, да што пре потисне нашу јавну наставу на боље. Из оно мало статист. података наше велике школе, не би сваки могао извести, што изводи г. К. — Недовољан број професора не може бити узрок што већина великошколаца не полаже испит на време, а још мање може бити узрок недовољна спрема професора, почем ови у одређено време свршују своје предмете, и могу пре-а-после испита-

ти оно што су предавали. Да су ти испити „декретовање незнања и неспособности“ дозволиће ми писац да посумњам, док год видим у ђацима те школе мисленике, као што је и сâм. Ко из те школе изађе без стручне спреме, томе ће мучно помоћи неколико семестара на северној или западној академији каквој. — Из свега што је г. К. рекао о великој школи, не може читалац а да не назре неку анимозност према томе заводу. Далеко од тога, да уздижем велику школу, каква је сада, не устежем се рећи да у њојзи има више професора спремних за стручну поуку, но што је „прстију на једној руци.“ О томе би могла уверити писца статистика *рада* тих људи. Да се академски професори пењу на земаљску управу, то бива свугде, али да они „дангубећи“ могу „да изнесу на вид к своје способности за министарске столице“ — то би могао уступити тек онда, кад би за основу узео погрешно мњење пишчево, да је „министарска столица у *каријери нерада*, код нас једина виша позиција.“ У опће мени је овај тон академског разлагања необичан, и не могу да га разјасним, па ни оном патриотском зебњом не, коју сам поменуо мало пре.

Још горе је у оцени г. К. прошла војна академија, и ако о њојзи нема у књизи никаквих статистичких података. По њему је она крива Јавору, Ђунису и Сливници. Тешка оптужба, у оцену које не може се упуштати проста критичарска памет! Слушао сам, истина, далеко од Србије, а од *страних* стручњака, похвалне речи о нашој војсци, што је у првоме рату *и толико* могла да одоле сили читаве отоманске армије; био сам очевидац сливничког неуспеха нашег, и слушао разна резоновања о узроцима тога неуспеха, — али не чух никога, ни Србина ни странца, да окриви за њ „стручно образоване потомке“ наших историјских ероја, да су „на најгрознији начин окаљали њихово светло оружје.“ — Успех или неуспех војне није свакад мерило војничке способности, него *средства*, којима се постизава први. а трпи други, — и као што данас ни једном мисленом Талијану не пада на ум, да окриви официре зарад поразе код Масауе, која је посве наравна последица несразмерног надмоћија противниковог, исто ће се и у нас „мислени људи“ баш зарад сличних уз-

рока, добро размислити, пре но што потпишу г. К.-ев. вердикт над нашим официрима и њиховој школи.

Да пређем на форму рада, то мислим, да ова, што ју је изабрао писац, да војује за бољитак народне наставе наше, није подесна за остварење родољубива смера његова. Он је изабрао пут негације, којим се у опште слабо користи ствари. Пратећи наше друштвено развиће кроза дуги низ година, могао бих, од „Србенде и готована“ па до овог „поклича,“ забележити више таквих радова. Колико су сви скупа користили нашем напретку, то нам после 23 године казује сам г. К., па ако је дозвољено из сличних узрока изводити на слична дејства, то се ни његова књига, узев тај правац, не може надати бољем резултату. Ми смо то, мање више, растурено читали, што је г. К. прикупио у једну књигу; читали смо и сувише, *шта све у нас не ваља*, па нам је жеља по све оправдана, да чујемо једном од мислилаца, као што је г. К., како би се најбоље могло померити на боље то што не ваља у нашој школи, у нашем друштву. Логичан ток ствари, истина, захтева, да познамо најпре зло, па онда да смишљамо начине, како да га уклонимо, и према томе имамо права надати се, да г. К. неће стати на по пута, но да ће нам с временом показати стазе, једну по једну, које најпрече воде мети, што ју је овим дело себи истакао. Без тога позитивног правца, без те срачунане поступности у раду, остаће с овом књигом, као и његови предходници, па — речма. Рећи просто, да је у нас „недовољно старања“ за школу; да „огромна већина учитеља није стручно спремна за учитељски посао“ (стр. 21, 22), да наша школа „заслепљује и затупљује“ наш подмладак (23), речи су већ давна познате на „просветном пољу“ нашем, па ако нам радини на школи не наговесте *узроке*, за што је тако, и не покажу *начине*, како ће то да се поправи, онда на крају књиге толико знамо, колико смо знали и пре. Речи се нижу и гдешто саме себе обарају. кад је мало старања за школу, од куда у скупштини „расипача“ за њу, од куда у буџету 1295 дин. одсеком на учитеље?

Г. К. иде и даље овим правцем. Код нас се „само шарлатанство негује“ (59) које „прожима сав склоп

друштвени, а нарочито онај, који је позван да „влада и управља земљом“ — па онда: сваки рад наших стручњака, „попова, учитеља, професора, судија, војника и финанциста носи на себи печат шарлатанства.“ — То су речи, што нас могу изненадити са њихове оштрине, али за цело не могу помоћи нашој народној просвети, која је овде у питању; на против могу јој одмоћи, јер ће нас г. К. мучно убедити, да он сâм, без тога тако квалификованог друштва може убрзати нашу трому просветну макину. Г. К. као да је смео с ума, да је много лакши посао, спорити вредност ономе што је ту, но ставити му на супрот што боље и задобити своје читаоце за то. Он узвикује: Дајте нам што више и што бољих шкôла — а смеће с ума, да имамо доста школа на броју и да је с тога на реду, да нам школски људи кажу, шта је то *добра школа*, и тако ћемо лакше доћи до ње.

С ово мало извода далеко још нисам исцрпео све облике, којима се у писању служи Г. К. и ако морам признати, да их ређа у правилан стил. Књижицу своју отпочиње укором, како нам Сливница ни мало није „померила памет,“ а завршује такође укором, како смо огрезли у „афричком варварству,“ како „крв људска нема никакве цене у нас,“ како смо „незналице, које о народним идеалима не можемо свесно да мислимо,“ како се „вучемо по грозном блату себичности и то — наравно — сви ми, или — да се послужимо његовим изразом „сва бутун господа“.... Ну, г. К. истакао је својој књизи на челу девизу: „дужни смо истину нашој домовини,“ — али колико год смо вољни да слушамо истине и да се користимо њима; колико год смо у напред били спремни да их чујемо у књизи г. К. — чемернијих истина мучно ћемо наћи у којој књизи нашој, а за цело нећемо у онима, што расправљају *просветна* питања наша.

Могао бих се мимо поштовање моје према истини, дотаћи неких истакнутих истина г. К-евих, па рећи, како писац у својој срдби смеће с ума, да *афричко* варварство н. пр. има своје атрибуте: трговање робљем и — канибализам, што се у питомој Србији не виђа ви кроз најцрње наочаре — али, мени је прече одужити се *ствари* него хватати се речи, а то ћу — ми-

слим — постићи, ако потсетим оштроумног писца нашег, да *научна* расправа има свој одређен спољни облик, и да се значај и достојанство њено не уздиже, да се њезиној лепој цељи не служи, ако се научењак превеђ загреје на пламену млађане објективности, и пушта кроза своје перо речи, које мучно да би нашле одзива у поверљивом говору, али које у јавној дискусији научној, морају читаоца потсетити на Берне-ов узвик: „Зар се тако каже, кад се штампано говори?“ По моме мњењу мучно ће писац таквим говором уверити свога читаоца, да му је просвета народна храм, а он скромни свећеник у њему: пре ће га — бојим се — потиснути на сумњу, да му је више стало до лица, но до ствари, више до просветитеља, који су над њиме, но до просвете која је *над свима.* — Мислени људи нигде и никад не верују, да писац може себе да узвиси, понижавајући своју околину; они знају, да он стоји у њојзи *релативно* виши, — и изгледају време, када ће овладати обратно мњење међу нашим јавним посленицима.

Тиме што рекох, разуме се, да нисам дигао копље против истине, која треба да буде основа сваком научном раду, него против руха, у које се гдешто научна дискусија заодене у нас. Да смо дужни истину нашем народу, по себи се разуме; писац се обраћа с њоме „мисленим људма у Србији“ што је по све наравно, јер само ови могу му помоћи, да је види остварену; али кад уводимо наше истине у друштво, морамо их, као и себе, подврћи прописима *друштвене* одеће, ако нећемо да се њима затворе срца, а нама — врата. Кад нам се каже: „ви сви, који учите овај несретни народ, да има *само* права, кад сте са њим, а да има *само* дужности, кад сте над њим“ — или „тресните о земљу рђом, која вас је попала од главе до пете *све из реда,*“ или кад нам се прети осудом историје, што смо „жртвовали мајку нашу Србију и велике народне интересе тренутним *себичним интересима*“ — (68, 69). Нас хвата језа од такве опоре истине (опорије нећу да помињем!), па све да је права необорива истина, мучно би пристала „мисленом Србину“ баш зарад те — тоалете њезине. Али кад још осетимо, да је та истина дискутивна, кад јој ставимо на супрот другу необориву: да овај „несретни“ народ има, urbi et orbi још доста синова који могу радом својим у руци да му реку: Ево гледај — нисмо ни вар-

вари, ни рђе, ни крволоци, ни лажни учитељи, ни издајице земље, него смо добри радини у општој кући нашој; кад погледамо у младој књижевности нашој толика светла, а гдекоја сјајна дела тих радина, дела која млађем нараштају већ расветљују стазе њихова просветна рада, — тада — исповедам — нисам кадар себи да замислим, шта је побудило писца, да топи своје перо у жуч, да заоштри своје речи у — бритву. Је ли г. К. хтео да реже њоме, што је труло у нашој школи, на нашем друштву? Лепо! Онда је требао као зналац, да нам покаже прстом то место, па без многог лелека да забоде своју бритву где треба, и среже, што је одиста труло. Овако, витлајући њоме около читавог организма нашег, могло би се десити, да својим очима гледа, како му је извије из руке ко други, који није као он, надахнут љубављу према народу овом, па реже њоме и оно, што је здраво на њему.....

Quelquefois, mesurant la sonde,
On sort vraiment bien étonné
D' auprès de ces — savants du monde!

Др. М. Ј.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

16. фебруара 1887. Синоћ је у нашем позоришту Талија за часак уступила место својој гласбеној друзи. Представљана је оперета „Врачара“, коју је преминули родољуб Васа Живановића превео с румунског, а Д. Јенко ставио у музику.

Оперета у садањем значењу њезином, тесно је скопчна за имена Супé-а и Офенбаха, и ако је корен њезин у Моцартовом „чаробном свиралу“ (Zauberflöte). На част служи г. Јенку, што дело ово, по музикалној вредности својој, стоји ближе мајстору Моцарту него Офенбаху. У њему одиста нема оне фриволности у гласовима, којима је рафинирана школа „музичара будућности“ тако вешто умела да искити оперете; али у њему одиста има Моцартове збиље, а местимице и елеганције његове.

„Врачара“ је према томе пре опера него оперета модерног жанра и само обим њезин могао би оправдати тај талијански диминутив, а никако садржина њезина.

Како је у опери драмски склоп питање секундарног значаја, то је доста кад речем о њему, да је заснован на бајци. Зле намере промећу се, вољом писца у добра дела, за то што се ђаволићи непојмљивим на-

чином (ко о томе и разбира у бајци!) промећу у анђеле хранитеље, — и све се то свршава равно и глатко, на опште задовољство публике, разуме се — малољетне. Доста је, да добро триумфује над злоћом!

Нас пунолетне занима више музика; занима нас тим више, што је потекла из извора, који смо давна вични да сматрамо као наш, и — могу рећи — да се поносимо њиме. Г. Јенко је у томе делу опробао свој композиторски дар за веће музикалне творевине, и успео је да нас увери, како је у инструментацији исто тако „код куће“ као у вокалној композицији. Мелодије су његове махом лепе, и, ако се не могаху уздићи до снажног музикалног ефекта, узрок томе не лежи у композицији, него у слабачком оркестру, или да — речем јасније — у недовољним инструментима. То се најбоље могаше опазити на увертири. Увертира је за оперу, што је предговор за књигу; у њему се најбоље огледа, каквом снагом располаже писац. Недостак инструмента може се у пропраћивању мелодије лако маскирати синфоничним стројем читаве хармоније, али се то не може у увертири, која има све то јачи ефект, све то већу вредност, што више гласова раде заједнички у оркестру. Са мало боја не може ни највештији писац да створи слику; као што не може ни најбољи војсковођа да развије читаву битку са мало војника.

Што се у самој оперети није осећао овај недостатак, да речем материјалне снаге; може се уписати у заслугу композитору, који је хармонишући своје мелодије, изабрао синфонични строј. Ни једну мелодију његову не пропраћа оркестар испресецаним ритмом старије талијанске школе. Певчев глас је у тим мелодијама један инструменат више; он се са опо мало инструмената привија и довија тако вешто, да му се на крају не може порећи леп тотални ефект. Наш Јенко је мајстор у својој вештини, и ја бих му од срца пожелео да нађе веште либретисте за опере, као што је нашао песнике за своје лепе песме. Колико је он продуктиван у мелодији, то се виђаше на његовој увертири, где нам без престанка, једна за другом светлуцаху пред очима, све у другом облику, као оно разиграна деца по врту.

И драматско делање у опери није ствар пресуднога значаја, почем израз гласа у мелодији, јасније може да допуни мимику по у драми. Нама је веома мало сме-